

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Odense bys historie

Per Boje
Henning Nielsen

MODERNE TIDER ODENSE 1868 · 1914

UDGIVET AF ODENSE KOMMUNE 1985

Odense bys historie

Per Boje · Henning Nielsen

Moderne tider · Odense 1868 · 1914

Odense bys historie

Redaktionsudvalg:

Tage Kaarsted (formand)

Hans Chr. Johansen

Niels Oxenvad

Carsten Tofte

Redaktionssekretær og billedredaktør:

Jørgen Thomsen

Per Boje · Henning Nielsen

Moderne tider Odense 1868 · 1914

Udgivet af Odense Kommune

I kommission hos Odense Universitetsforlag · 1985

MODERNE TIDER
ODENSE 1868 · 1914

© by Per Boje, Henning Nielsen
Bogen er sat med Baskerville
og trykt af OAB-Tryk, Odense
på 115 g Uno-matt fra Dalum Papirfabrik
Reproarbejdet er udført af Belgrafik
Omslag til dette bind og lay-out
for værket som helhed: Poul Jeppesen
Den typografiske tilrettelægning
af dette bind er foretaget
af Jørgen Thomsen
Printed in Denmark 1985
ISBN 87-7492-302-1 (Odense bys historie)
ISBN 87-7492-549-0 (Moderne tider)

Indholdsfortegnelse

PER BOJF	
1 Grænser, tid og sted	9
2 Befolkningsforhold	18
Over sø og land 19 · Fødselsoverskud 22	
Husstandenes sammensætning 25	
3 Byen industrialiseres	32
Industriens struktur 33	
De enkelte industrigrene: Metal- og maskinindustrien 36	
Tekstilindustrien 43 · Bomuld 45 · Uld 47	
Trikotageindustri 50 · Næringsmiddelindustrien 51	
Det daglige brød 51 · Sukker 53 · Bacon til England 55	
Konserves, mælk, smør og æg 57 · Vand og ildvand 58	
Øl 59 · Tobak 62 · Sammenfatning 65 · Industri i øvrigt 66	
Mekanisering 70 · Arbejdskraft 73	
Ejer- og ledelsesforhold i industrien 76	
Industriens lokalisering: Baggårdsindustri 81	
Industrialanlæg langs åen 83 · Industrialanlæg mod nord og vest 84	
Sammenfatning 86 · Industribygninger 87 · Sammenfatning 91	
4 Håndværk	95
En produktionsform i vækst 95	
En produktionsform i tilbagegang 96	
Økonomisk liberalisme – og reaktionen herpå 100	
Håndværkersvenden 104	
5 Handel	110
Eksport og import 110 · Handelens struktur 117	
Handelsforeningen 128	
6 Kapitalmarked	133
De tre store 133	
Fyens Folkebank – svindel eller politisk magtmisbrug? 139	
Andre pengeinstitutter 142	
7 Transport og kommunikation	144
Odense havn 144 · Skibsfarten 147	
Skibe hjemmehørende i byen 156 · På vej 159 · I byen 160	
På skinner 167 · Sporvogne 171 · Post, telegraf og telefon 173	

8	Rig og fattig	179
	Arbejderes lønforhold 1872-73 179	
	Arbejderindkomster 1870-1914 183 · Arbejdsindsatsen 1870-1914 185	
	Økonomiske støtteordninger 187	
	Sammenfatning angående arbejderes indkomstforhold 188	
	Arbejderes realløn 1870-1914 188 · Arbejderbudgetter 190	
	Kommunalt ansattes lønforhold 1870-1914 194	
	Ansættelsesvilkår i øvrigt for kommunalt ansatte 198	
	Sammenfatning angående kommunalt ansattes indkomstforhold 200	
	Odenses største skatteydere 200	
	Indkomst- og formuefordeling 202 · Sammenfatning 205	
9	Det kommunale budget	207
	Skatteforhold 207 · Ejendomsskat 207 · Næringskat 210	
	Indkomstskat 212 · Statsskat 216 · Sammenfatning 217	
	Kommunale udgifter 218 · Sammenfatning 223	
10	Mad og drikke	224
	Spisereglementer for Odense Fattiggård 224	
	Arbejderes fødevarerforbrug 227	
	Økonomisk velstillede fødevarerforbrug 232	
	Drikkevarer 234	
11	Boligforhold	236
	Arbejderboligen omkring 1870 236	
	Arbejderboligen 1870-1914: Ejendomme opført før 1870 238	
	Boligbyggeriet 1870-1914 241	
	Boligmiljøet i tre udvalgte gader med arbejderboliger bygget efter 1870 245	
	Forhuse bygget omkring 1870-1900 248	
	På kvisten, i kælder og bagbygninger 249	
	Etageejendomme fra omkring 1900 251	
	En- og tofamilieshuset i ny udgave 252	
	Arbejderboligens faciliteter 1870-1914 253	
	Beboerne 254 · De økonomisk velstillede bolig 260	
	Etagelejligheden 261 · Villaen 265	
	Boligforholdene i Odense og andre landsdelscentre 273	
12	Sundhed og sygdom	275
	Ikke-epidemiske sygdomme 276 · Epidemiske sygdomme 281	
	Andre dødsårsager 285 · Hygiejniske foranstaltninger 287	
	Dyrehold 287 · Renovation 288 · Kloakering 290	
	Hygiejniske hensyn ved erhvervsvirksomhed 293	
	Personlig hygiejne 294	

13 Den opdeltede by	296
Arbejdsplads – bolig 300 · Byplan 302	
HENNING NIELSEN	
14 Etatsrådernes by	304
15 Den politiske kamp skærpes	310
Før partiernes tid 310	
16 Bystyret før 1885	315
Det første tiår under den ny købstadslov 315	
Ny borgmester 317	
17 Partier	322
Højre organiseres 322 · Venstrepartierne 326	
18 Arbejderbevægelsen	328
Arbejderbevægelsen i Odense 328	
En arbejders erindringer 339	
19 Brydninger i Højre	342
20 Koch går af	351
21 Socialister i byrådet	358
22 Kvinder i byrådet	362
23 Skolevæsenet	369
Skoleplanen af 1873 369 · Nye skolebygninger 374	
Sammenfatning 379 · Eleverne 382 · De private skoler 384	
24 Fritid og fornøjelser	392
Teatre og biografier 392 · Museer og arkiv 399	
Sejle op ad åen – til Fruens Bøge 402	
Læseforeningen – og klubberne 410	
Sport og friluftsliv 416 · Værtshuse og frække piger 423	
Aviser og blade 428	
25 Folk og kirke	434
26 Lov og orden	442
27 Militæret	448
PER BOJE OG HENNING NIELSEN	
28 Afslutning	455
Noter	458
Kilde- og litteraturfortegnelse	468
Navneregister	474

1 · Grænser, tid og sted

1868-1914 er den tidsmæssige ramme for dette bind af Odense bys historie. I 1868 trådte en lov om øget kommunalt selvstyre i kraft. Den danner et naturligt skel i byens politiske historie.

På det økonomiske og sociale område er det ikke muligt tilsvarende at pege på et enkelt år som en naturlig skillelinie. Men dog kan vi sige, at nu kom moderne tider til Odense, ikke i Chaplinfilmens hektiske tempo, men langsomt – og dog af fundamental betydning for *alle* byens borgere. Erhvervsmæssigt var årene omkring 1870 nemlig nyskabende i flere henseender. Transportmulighederne bedredes ved åbning af den første jernbane i 1865, få år efter etableringen af den første dampskibsroute. Dampkraften blev taget i anvendelse til transport, som det tidligere var sket inden for produktion. I begyndelsen af 1870'erne fik byen endvidere et betydeligt industrielt opsving ved anlæggelsen af flere store fabrikker, der betød en mangedobling af den mekaniske kraft i byen. Også inden for handelen skete der markante forskydninger i 1870'erne. Den stadige økonomiske vækst, som var sat ind de foregående tiår, tog et opsving i årene omkring 1870, og perioden frem til 1914 kan karakteriseres som en stadig moderniseringsproces for det odenseanske erhvervsliv. Det betød samtidig forskydninger mellem byens forskellige sociale grupper, og nye sociale og ikke mindst miljømæssige problemer opstod. Det førte igen til øget offentlig regulering, og på en lang række områder skete der i periodens sidste tiår sociale og miljømæssige forbedringer.

Odense var i 1914 stadig en i mange henseender fattig by med traditionelle produktioner og et landligt præg sammenlignet med i dag. Moderniseringsprocessen fortsatte efter 1914, og det er blot praktiske hensyn og de midlertidigt ændrede ydre vilkår som følge af første verdenskrig, der har bestemt den øvre kronologiske grænse. Et sted skal der jo sættes skel.

Byens snævre geografiske grænser var allerede i den foregående periode blevet sprængt, men alligevel blev der foretaget flere betydelige ændringer af byens administrative grænser i perioden efter 1868.

I 1851 ophævedes konsumtionen. Nu skulle der ikke længere betales afgift af indførslen af en lang række fødevarer fra land til by. Byens konsumtionsgrænse markeret ved et hegn omkring byen og portene ved indfaldsvejene blev sløjfet. Det betød, at byens sammenhængende bebyggelse i stigende grad

strakte sig ud på den såkaldte købstadjord, der også hørte under Odense by. Grænsen mellem købstadgrund og ubebygget købstadjord blev mindre skarp. Men hertil kom i perioden efter 1868, at kommunegrænsen flyttedes ud i de omliggende landsogne.

Byens tre sogne, Sct. Knud mod syd og vest, Vor Frue mod øst og Sct. Hans mod nord, dækkede ikke alene byen med købstadgrund og købstadjord, men også de omliggende områder, der ikke var under købstadens jurisdiktion. De tre sognes såkaldte landdistrikter var under Odense Herreds jurisdiktion ligesom rene landsogne som f.eks. Næsbyhoved-Broby, Pårup, Sanderum, Bellinge, Stenløse, Allerup, Fraugde, Åsum og Seden.

I løbet af perioden indlemmedes som købstadgrund dele af købstadjorden og de tre sognes landdistrikter. Odense Kommune inklusive købstadjord dækkede indtil 1877 godt 1.000 hektar og knap det dobbelte i 1914. Indlemmelserne og den dermed forbundne flytning af kommunens administrative grænser fremgår af kortet side 12.

Syd for byen fandt periodens største indlemmelser sted. I 1879 indlemmedes arealer på i alt ca. 175 hektar omfattende dele af alle tre sogne. Syd for byen drejede det sig om områderne med de allerede omkring indlemmelsetidspunktet eksisterende gader: Nyborgvej, Rødegårdsvej og Kragstbjergvej, om Munkemose og arealerne sydpå til en linie langs med Jagtvej, H.C. Andersens Gade og Hjallesevej, og om klostrets tidligere arealer syd for Klingenberg mellem Munkemøllestræde og åen. Ved folketællingen i februar 1880 boede der i det indlemmede område knap 600 personer, hvoraf en betydelig del boede i huse opført før 1879.

I 1882 indlemmedes et mindre område, der indeholdt en del af Godthåbsgades fortsættelse. Enkelte huse var påbegyndt her i slutningen af 1870'erne. I 1880 boede der 44 personer i det i 1882 indlemmede område.

Den næste indlemmelse fandt sted i 1893, inden ny bebyggelse havde fundet sted. Det drejede sig om ejendommen Godthåb beliggende på sydsiden af Allegade og den jord, der fortsat hørte under den. I 1896 indlemmedes det område, hvor det nye seminarium var opført ved Hjallesevej.

Indlemmelserne syd for byen i 1882 og 1893 gav ikke tilstrækkelig plads for boligbyggeriet, som med det tiltagende villabyggeri blev mere arealkrævende. Det blev derfor vedtaget med virkning fra 1. januar 1901 at indlemme hele den resterende del af Sct. Knuds Landsogn, som med ca. 710 hektar strakte sig syd og vest for byen, med henholdsvis Hunderup og Bolbro landsbyer. Ved folketællingen februar 1901 boede der i alt 959 personer i området. Af disse var ca. 400 knyttet til landbrug og gartneri, som også tidligere var drevet i området. De øvrige godt 550 personer var derimod byboere, som var søgt til nye boligområder. I løbet af 1880'erne og 1890'erne var Bolbro vok-

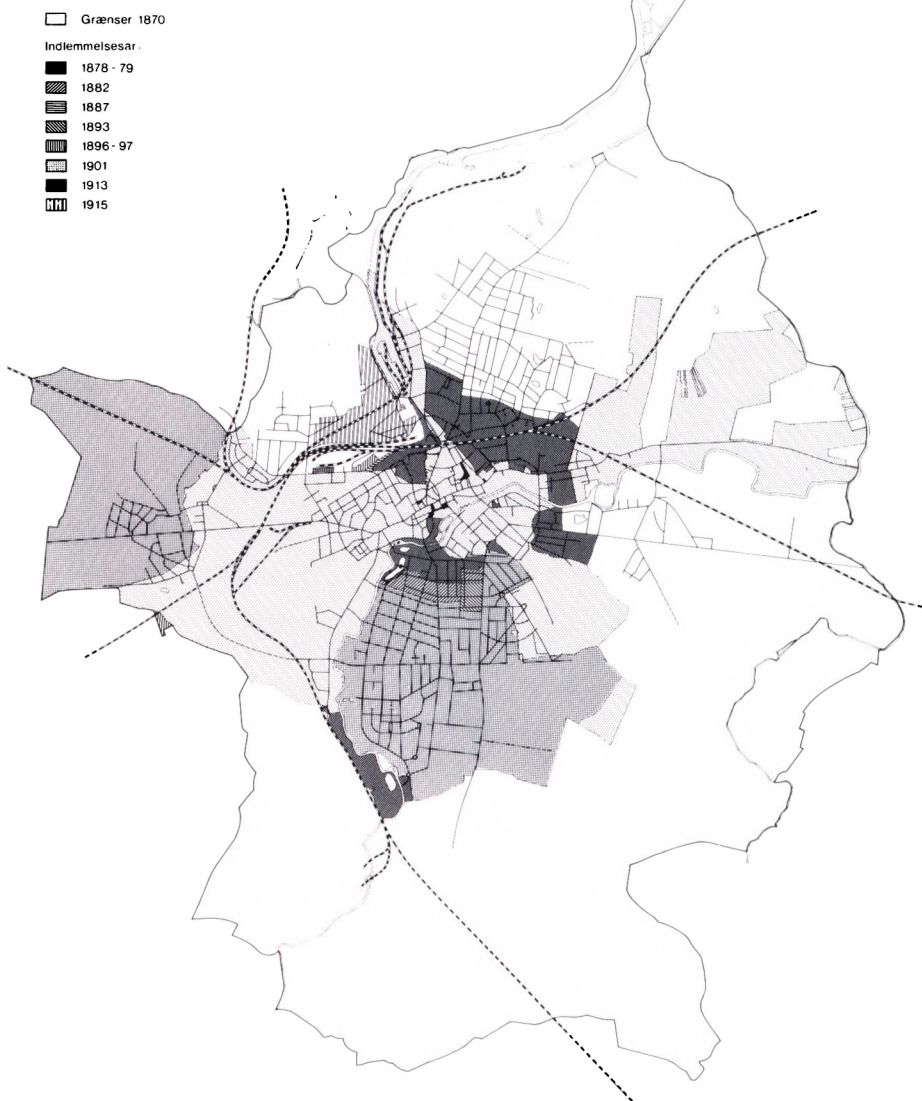

Moderne tider – eller fred og ingen fare. Det sidste er nok det mest nærliggende at tænke i dag, men omvæltningerne var allerede store for den, der havde levet en generation i Odense, da billedet her blev taget kort tid efter århundredskiftet i krydset mellem Vestergade-Korsgade-Skomagerstræde og Overgade (Møntergården).

set med godt 200 personer uden tilknytning til landbruget, og på Hunderup bys jorder var der i forlængelse af de tidligere indlemmede områder opført en del nye bygninger i årene forud for 1901.

Øst for byen foretoges kun en enkelt indlemmelse, nemlig i 1879. Det drejede sig om arealer langs eller med umiddelbar forbindelse til Sct. Jørgens Gades forlængelse, hvor der var et med byen sammenhængende byggeri. Ud over et teglværk og Ejby Mølle ved åen anvendtes den øvrige del af området øst for byen overvejende til landbrug. Vor Frue Landsogn omfattede fortsat

Odense Kommunes fysiske udstrækning 1870 - 1915.

Hunderupvej set ind mod byen, formentlig kort før år 1900 (L. Dinesen fot., Montergården).

de tre landsbyer Ejby, Killerup og Biskorup hver med omkring 100 indbyggere.

Nord for byen indlemmedes i 1879 en del af Sct. Hans Landsogn. Det var området med de allerede eksisterende gader Østre Stationsvej, Ålykkegade, Dannebrogsgade, Store og Lille Parcelvej, en del af Skibhusvej og Nørrebro samt Store og Lille Kræmmermark. I området boede der i 1870 375 og i 1880 1.048 personer. Den øvrige del af Sct. Hans Landsogn udgjordes af flere bondegårde og hovedgårdene Åløkkegård og Marienlund. I den nordligste del af landsognet lå landsbyen og ladepladsen Skibhusene.

Nordøst for det i 1879 indlemmede område voksede en hel bydel op i perioden 1870-1914. Industrien blev tiltrukket af jernbanen og havnen, og nogle af Odenses større virksomheder kom til at ligge her. Det gav yderligere grundlag for et omfattende boligbyggeri især langs Skibhusvej og i de tilstødende områder. I 1870 boede der i dette område 262 personer overvejende på landbrugsejendomme. Tallet var omtrent uændret frem til 1890, men var i 1901 vokset til 1.452 og i 1911 til 3.041. Området indlemmedes først i 1932 under Odense Kommune efter adskillige politiske forviklinger. Byens konservative styre ønskede ikke et tilskud af arbejderstemmer i kommunen.

Vest for det i 1879 indlemmede område og nord for Rugårdsvej foretoges flere mindre indlemmelser i perioden frem til 1916. Det skete især i forbindelse med salg af dele af Åløkkegårds jorder til industriel og anden erhvervs-mæssig anvendelse. Indlemmelserne omfattede kun få personer.

I 1887 foretoges en indlemmelse til jernbanen. I 1890 gjaldt det et område, som Odense Svineslagteri havde købt to år tidligere. I 1896 og 1897 drejede

Kortet overfor viser Odense Kommunes fysiske udstrækning 1870-1915 (Inger Bjerg Poulsen tegn. efter forlæg af Bjarne Mortensen).

Gangbro af træ over åen ved Klaregade før 1896, hvor den erstattedes af en kørebro. Til venstre den gamle bispegård og bispens lysthus (Møntergården).

det sig om arealer, Odense offentlige Slagtehus og Exportslagteri havde købt af Åløkkegård. I 1913 og 1915 foretoges indlemmelse af områderne vest for slagteriet og nord for ned mod havnen. Vest for exportslagteriet solgtes i 1907 et areal til Fyens Kvægsalgsforening, som samme år solgte arealet videre til A/S Odense Kvægtorv. Arealerne ned mod havnen var allerede delvis overgået til industri- og handelsvirksomheder inden indlemmelsen. Således var blandt ejerne A/S Sodafabrikkerne, København, Det danske Petroleum Aktieselskab og fra 1916 A/S Fyns Konserverfabrik. Endvidere erhvervede Odense Kommune i 1915 en del af arealerne med henblik på en udvidelse af havnen.

En del boligbyggeri fandt sted i området mellem Rugårdsvej og Åløkkeskoven i årtierne omkring århundredskiftet. Ved Åløkkegård og Åløkkeskoven boede omkring 100 personer i 1870, 1880 og 1890. I 1901 boede der 435 og 1911 866 personer. Området forblev en del af Sct. Hans Landsogn frem til 1932.

Sydvest for byen lå Dalum Sogn. Sognet omfattede Hjallesø landsby og Dalum Landbrugsskole øst for åen, Dalum Mølle, Christiansdal hovedgård (nu Dalum Kloster) og nogle få fritliggende landbrugsejendomme vest for åen mellem Christiansdal og byen. Med anlæggelsen af papirfabrikken i 1874 ved Dalum Mølle opstod et samlet industrimiljø i kort afstand fra Odense, dog uden at der var en sammenhængende bebyggelse med Odense. 26 arbejder- og funktionærboliger opførtes på åens østside og udgjorde, hvad der benævntes Dalum fabriksby.

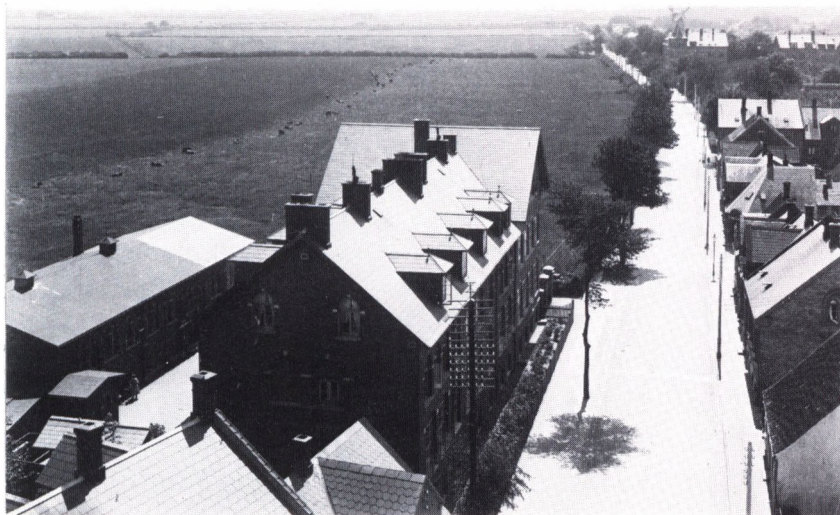

Odense nærmede sig Dalum med kommunens køb i 1875 af Fruens Bøge (indlemmet i 1878), der anvendtes som søndagsudflugtssted af Odenses borgere, og som hidtil havde hørt under Christiansdal. Odense-Svendborgbanen, indviet i 1876, fik station i Fruens Bøge. Den anvendtes af søndagsturisterne i sidste del af århundredet, men var samtidig medvirkende til, at Dalum med et omfattende villabyggeri før 1. verdenskrig kunne udvikle sig til et skattely for dele af Odenses velstillede borgere.

Fra Sanderum Sogn overtog Odense i 1896 området med vandværkets kilder, hvor friluftsbadet senere blev anlagt til glæde for vor tids vandhunde.

I perioden 1870-1914 udvidedes Odense Kommunes grænser betydeligt. Sct. Knuds Landsogn indlemmedes fuldstændigt i perioden, delvis inden det var bebygget. Vor Frue Landsogn oplevede kun en moderat bebyggelse, og indlemmelsen i 1879 afspejlede stort set bebyggelsens udstrækning. Bebyggelsen i Sct. Hans Landsogn øgedes betydeligt i perioden i en klar funktionel sammenhæng med resten af byen; men flertallet af Odenses kommunalpolitikere ønskede ikke at indlemme dette landsogn, når der ses bort fra enkelte mindre områder. Den del af Dalum Sogn, der lå vest for åen, udviklede sig til at blive en forstad til Odense; men Dalum var fortsat et landsogn med eget sogneråd.

Endnu i 1914 var byens udstrækning dog begrænset, når der ses bort fra den begyndende forstadsbebyggelse i Dalum og Bolbro. Bebyggelsen strakte sig kun i en radius af 1,5-2 km fra centrum. En spadseretur på mindre end en time kunne starte ved åbent land, føre igennem nye industri- og boligkvarter-

Hjallesøvej med seminariet i forgrunden. Seminariets bygning indviedes i 1895 og udvidedes 1908. Billedet her er taget kort tid efter udvidelsen (H. Lønborg fot., Møntergården).

Tabel 1.1: Befolkningsudviklingen i Odense købstad, Odenses landsogne samt omkringliggende sogne 1870-1911.

Område	År				
	1870	1880	1890	1901	1911
	Antal personer				
Odense købstad ¹	16.941	19.037	30.047	39.182	42.237
Sct. Knuds Landsogn ²	473	941	494	956	–
Til indlemmelse	–	383	44 ³	956	–
Vor Frue Landsogn ²	766	1.000	653	872	1.083
Til indlemmelse	–	335	–	–	–
Sct. Hans Landsogn ²	1.000	1.640	688	2.223	4.358
Heraf: Skibhusene og Marienlund	255	245	292	318	447
Kvarteret omkring Skibhusvej	262	253	293	1.452	3.041
Til indlemmelse	–	1.048	–	–	–
Dalum	761	964	1.255	1.567	2.180
Omegnssogne ⁴	8.921	9.042	8.652	8.645	9.195

1) Eksklusive indlemmelser i det foregående tiår.
 2) Inklusive områder overgået til Odense i det foregående tiår.
 3) Ikke inkluderet i det samlede tal for landsognet, men i tallet for Odense købstad.
 4) Omfatter sognene: Sanderum, Bellinge, Stenløse, Nr. Lyndelse, Allerup, Fraugde, Åsum, Seden, Næsbyhoved-Broby og Pårup.

Kilde: Hans Chr. Johansen m.fl.: Fabrik og bolig, s. 71.

rer i byens nordlige udkant, det gamle centrum, nye boligkvarterer i byens sydlige udkant og ende i gartnerier og marker. Størstedelen af de tre landsogne var endnu uberørt af byens vækst, og bebyggelserne her afspejlede en uændret erhvervsstruktur med landbrug som dominerende erhverv.

Tabel 1.1 sammenfatter den beskrevne udvikling. Odenseområdet havde vokseværk, men væksten var koncentreret til købstaden og de nærmestliggende dele af landdistrikterne under byens tre sogne. Væksten i de fjernereliggende dele af landdistrikterne og i de omliggende sogne med undtagelse af Dalum var begrænset. Befolkningstallet blev næsten tredoblet i Dalum i perioden 1870-1911 mod kun 3% vækst i gennemsnit for de øvrige omliggende sogne. Den større vækst i Dalum var en følge af papirfabrikken og sognets begyndende forstadskarakter.

Kortet overfor er fra 2. udgave af Trap Danmark, der udkom 1873 (E. Panton fot.).

2 · Befolkningsforhold

Byen havde 17.000 indbyggere i 1870 og knap 45.000 i 1914. Det foregående halve århundredes befolkningsvækst fortsatte således, og især i de to sidste årtier af 1800-tallet var det med forøget styrke.

Fremgangen i indbyggertal var generel for de danske byer i perioden; men set i forhold til de øvrige fynske købstæder var Odenses vækst markant. Fra århundredets begyndelse indtil 1860'erne udgjorde Odenses befolkning uændret omkring 35% af den fynske bybefolkning. Derefter øgedes Odenses andel imidlertid jævnt, så halvdelen af bybefolkningen boede i Odense ved århundredskiftet. Baggrunden var Odenses stadigt stærkere position som erhvervsmæssigt landsdelscenter.

Trods befolkningsvæksten øgedes den gennemsnitlige befolkningstæthed kun lidt for Odense Kommune som helhed. Det skyldtes byens større geografiske udstrækning. De store åbne købstadjorder betød, at den gennemsnitlige befolkningstæthed var relativt lav sammenlignet med de to andre landsdelscentre Århus og Ålborg.

Knap to trediedele af byens befolkningsvækst kan tilskrives et overskud af fødte i forhold til antallet af døde. En trediedel forklares af en nettoindvandring til byen, dvs. flere flyttede til end ud af byen. Kun en meget beskedent

Tabel 2.1: Befolkningsudviklingen i Odense 1870-1916¹.

År	Fødsels- overskud	Oversøisk udvandring ²	Netto- tilvandring i øvrigt Antal personer	Indlem- melser	Tilvækst i alt	Årlig tilvækst %
1870-80	2.103	310	303	1.766	3.862	2,1
1880-90	4.032	801	5.969	44	9.244	3,7
1890-1901	5.375	659	4.419	956	10.091	2,7
1901-11	4.570		-2.471	0	2.099	0,5
1911-16	1.803		1.263	0	3.066	1,4

1) Tallene er delvis beregnede og behæftet med nogen usikkerhed.
2) Udvandringstal haves alene for perioden 1870-99.

Kilde: Hans Chr. Johansen m.fl.: Fabrik og bolig, s. 72.

del af væksten kan henføres til, at byen fik nye indbyggere i forbindelse med kommunens indlemmelser af omkringliggende landområder.

De enkelte faktors betydning fremgår af tabel 2.1. Den viser tillige, at faktorerens vægt svingede i løbet af perioden. Den tilsyneladende store nettoudvandring i tiåret efter århundredskiftet, i modsætning til periodens generelle nettoindvandring, er dog noget misvisende. I tabellen indgår udviklingen i de omliggende landdistrikter således ikke, idet tabellen alene er opgjort for Odense Kommune.

Netop fra 1890erne var der en stærk befolkningsvækst i områderne, der grænsede op til Odense, især i Sct. Hans Landsogn. Befolkningstallet i Sct. Hans Landsogn, der stagnerede i 1880erne, steg med 1.535 personer i 1890erne og med 2.135 i perioden 1901-11. Fra at have været et område med nettoafvandring, 300 personer i 1880erne, blev det et område med tilflytningsoverskud. Regnes Sct. Hans Landsogn med til Odense, udjævnes svingningerne i nettoindvandringen i nogen grad, om end der fortsat er et markant fald fra 1890erne til tiåret efter århundredskiftet.

Over sø og land

Udvandringen til oversøiske områder, hvor USA var det foretrukne mål, tog et enormt opsving i denne periode. Særlig fra 1880erne var der travlt i udvandringsagenternes kontorer. Fra 1868 krævedes ved lov, at der blev skrevet såkaldte udvandrerkontrakter, som bl.a. indeholdt vilkårene for den lange rejse. Det hindrede dog ikke, at rejsen for mange blev en barsk oplevelse. De fleste emigranter sejlede fra Liverpool, men der var også en del, som foretog rejsen fra Hamburg. Fra 1879 blev det nemmere for de danske udvandrere, da udvandrer skibe regelmæssigt sejlede fra København. I begyndelsen af 1870erne havde der dog også været en del afgang fra København.

De fleste, der udvandrede fra Odense, var formentlig blandt de mere initiativrige arbejdere. Alligevel er der ikke tvivl om, at mange illusioner om hurtig succes i det forjættede land bristede. Virkeligheden svarede ikke til fremstillingerne i bl.a. de pjecer og småtryk, som udvandreragenterne var med til at sætte i omløb. USA havde dog ledige landbrugsarealer, og der var generelt mangel på faglærte arbejdere, således at mulighederne var andre end i Odense og omliggende landsogne.

Enkelte rejste formentlig derover uden illusioner. Det gjaldt de socialt understøttede, som kommunen fandt det værd at ofre en enkeltbillet på. Det samme var uden tvivl tilfældet for de »sorte får« i økonomisk velstillede familier, som fik rejsen foræret og en beskedent kapital i tilgift. Rejselysten for disse var uden tvivl begrænset. Det er nok forklaringen på, at entreprenør Hans

Herskab og tjenestefolk af forskellige kategorier hos stationsforstanderen på statsbanegården omkring 1900 (E. Biering fot., Møntergården).

Jørgensen, efter at den førstefødte én gang var vendt hjem fra USA, på ny købte en enkeltbillet, fulgte sønnen til emigrantdamperen og ikke forlod kajen, før skib og søn sejlede. Virksomheden blev overtaget af en stedsøn, der kom til at vise gode evner som virksomhedsleder.

En del, der var rejst frivilligt, vendte tilbage efter nogle års hårdt arbejde. De havde sjældent større pengesummer med hjem, men erfaringer af mindre håndgribelig art. For nogle ganske få som Thomas B. Thrige var det viden, der var en væsentlig forudsætning for den senere opbygning af en lokal produktion i stor stil.

De fleste flytninger var imidlertid over ganske korte afstande. Antallet giver nettovandringstallene, jfr. tabel 2.1, kun et meget ufuldstændigt billede af. Nettovandringstallene angiver jo kun forskellen mellem to strømme af flytninger ind og ud af byen. Gennemsnitligt opholdt mere end halvdelen af tilflytterne sig formentlig mindre end ét år i byen.

Når der var stor økonomisk aktivitet i byen som f.eks. i begyndelsen af 1870erne og i anden halvdel af 1890erne strømmede hundreder af arbejds-søgende til byen, især fra de omkringliggende landsogne. I år med udbredt arbejdsløshed gik hovedstrømmen ud af byen. Vilkårene i landdistrikterne havde naturligvis også betydning for vandringsstrømmene. I 1880erne var der således med undtagelse af økonomiske kriseår i midten af årtiet en bety-

delig nettotilflytning til byen trods en kun moderat erhvervsmæssig fremgang. Tilflytningen forklares i vid udstrækning af vanskelige vilkår i landdistrikterne.

De mange flytninger betød, at lidt over halvdelen af befolkningen i hele perioden var født uden for Odense. Ikke mindre end 70-80% af den voksne befolkning var født udenbys. De fleste tilflyttere var yngre arbejdssøgende, mens familier med børn udgjorde en mindre del af tilflytterne. Flertallet af børnene var født i byen. At flyttestrømmen også gik ud af byen, viser sig bl.a. ved, at kun godt 10% af en fødselsårgang af drenge genfindes i byen 30 år senere. Andelen for piger var godt 15%. Kun lidt over en trediedel af dette store bortfald på næsten 90% forklares ved dødsfald.

Den største gruppe af tilflyttere stammede fra landet. I hele perioden var knap halvdelen af den voksne befolkning født i et landsogn. Byens landlege præg, jfr. kapitel 12, må være faldet naturligt for en stor del af beboerne. Hertil kom, at mange let kunne holde forbindelsen vedlige med fødesognet, som for 35-45% af tilflytternes vedkommende lå i Odenses umiddelbare omegn, nemlig Odense, Åsum og Lunde herreder. Kun en beskedent del af disse herreder lå mere end 15 km fra Odenses centrum, og herrederne er i dag i vid udstrækning indlemmet i Odense Kommune.

Indtil 1880erne stammede godt 45% af de tilflyttede landboere fra Odenses nærmeste omegn. Men i takt med udbygningen af samfærdselsmidlerne øgedes andelen af landboere født længere fra Odense. Det gælder fødestederne på Fyn, og desuden fordobledes andelen af landboere, der var født uden for Fyn, fra 3 til 6%.

En del af de tilflyttede landboere var faglærte arbejdere, og andre etablerede sig som mindre næringsdrivende f.eks. med en detailhandel eller som gadehandlere. Størstedelen, omkring to trediedele, fik ufaglært manuelt arbejde eller blev tillærte i den fremvoksende industri.

Flertallet af tilflytterne fra landdistrikterne var kvinder. De kom til byen og blev i første omgang typisk tjenestepiger. For piger i økonomisk mindre velstillede hjem var det almindeligt, at de i 13-14-års alderen fik skudsmål-bog, så de kunne fæstes. Det skete for et halvt år ad gangen, idet der var skiftedag 1. maj og 1. november. I byen var der såkaldte fæstekontorer, som formidlede kontakten mellem tjenestefolk og herskaber. Der er dog grund til at antage, at flertallet af forældre selv formidlede de første pladser. Det er således markant, at de yngste tjenestepiger i langt højere grad end de lidt ældre enten var født i selve byen eller de nærmest omkringliggende landsogne. Hjemmet kunne nås til fods, når der var en halv fridag. Overgangen til at stå på egne ben, som kunne være hård på grund af mange herskabers store krav, mildnedes i øvrigt ved, at de fleste tjenestepiger arbejdede i husstande, hvor

de ikke var enepiger. De noget ældre piger, der havde længere hjem, havde typisk haft pladser i hjem- eller nabosognene de første år, eventuelt i en nærliggende mindre købstad, inden de tog springet til det fjernere og større Odense.

Også for drengene gjaldt, at flytningen fra hjemmet i konfirmationsalderen skete til kendte omgivelser, hvad enten det var til en plads som tjenstedreng eller lærling. Først efter nogle år begyndte flytninger over længere afstande. I 18-19-års alderen forlod mange af drengene, der havde haft læreplads, således byen forsynet med vandrebog udstedt af politimesteren. Det skete formentlig ofte lidt tidligere for de ufaglærte drenge.

Kun en mindre del af tilflytterne var født i købstæder, i København eller i udlandet. Andelen af fødte i købstæder var omkring tre gange så høj som for de to andre grupper. Blandt »udlændingene« var der mange fra hertugdømmerne, som nok snarest må regnes som danske så kort efter 1864. I modsætning til de tilflyttede landboere, hvor kvinderne var i klart overtal, fordelte disse grupper sig nogenlunde ligeligt mellem mænd og kvinder; af fødte i andre købstæder var der dog i årtierne før århundredskiftet, da byen havde sin stærkeste vækst, en mindre overvægt af kvinder. Disse tilflyttergrupper adskilte sig også fra landboerne ved, at de i mindre udstrækning, nemlig omkring halvdelen, fik ufaglært arbejde eller arbejde som tillærte i fabrikkerne.

Odense fik en væsentlig tilførsel af ny faglig kunnen og initiativ fra andre bymiljøer og udlandet, mens landdistrikterne i relativt højere grad leverede den manuelle kraft til byens økonomiske vækst. Tilvandringen fra landdistrikterne var imidlertid så massiv, at også blandt de økonomisk bedst stillede tilflyttere udgjorde fødte i landsogne en langt højere andel end byfødte og udlændinge. Den faglige kunnen og initiativ havde dog i høj grad lokal baggrund, især i periodens første årtier. Blandt de økonomisk bedst stillede husstandsoverhoveder var andelen af indfødte odenseanere næsten dobbelt så høj som blandt de tillærte og ufaglærte arbejdere.

Fødselsoverskud

Fødselsoverskuddet forklarer knap to trediedele af byens befolkningstilvækst. Det var stigende frem til omkring århundredskiftet og forblev stadig på et højt niveau i den sidste del af perioden. Flere faktorer bidrog hertil.

I kapitel 12 om sundhedsforholdene er det skildret, hvorledes dødeligheden mindskedes i perioden. Især var flere sygdomme, der i begyndelsen af perioden førte til mange dødsfald blandt børn, på retur, eller deres forløb blev mindre alvorlige.

Fødselshyppigheden opgjort som antal fødte pr. 1.000 indbyggere lå desuden på et højt niveau, nemlig 31, 36 og 34 i de tre tiår fra 1870 til år 1900. Den var lavere det følgende tiår, men dog ikke mindre end 27 mod f.eks. 10 i dag.

Fødselshyppigheden forblev høj til trods for, at en mere bevidst familieplanlægning tilsyneladende så småt begyndte at blive praktiseret fra 1890'erne. Indtil da lå det årlige antal fødsler for hver 1.000 gifte kvinder i alderen 20-39 år på omkring 400. Ved århundredskiftet var tallet nede på omkring 350 for yderligere at falde til godt 300 umiddelbart før 1. verdenskrig. Reklamer for »franske artikler«, dvs. kondomer, begyndte at forekomme; men afbrudt samleje var formentlig mere udbredt som forebyggende middel i de familier, der søgte at begrænse børnetallet, uden at det samtidig indskrænkede den seksuelle aktivitet. En del tyede dog også til ulovlige aborter, ofte under meget lidt betryggende forhold.

Afgørende for den fortsat høje fødselshyppighed var befolkningens alderssammensætning og et ændret vielsesmønster.

Byen havde en ung befolkning, jfr. tabel 2.2. Mindre end 20% havde passeret de 50 år, og de udgjorde dermed en lavere andel end børn under 10 år. Hertil kom, at indvandringen især fra landdistrikterne gav et stadigt befolkningstilskud i de mest frugtbare aldersgrupper. Knap 20% af befolkningen befandt sig i aldersgruppen 20-29 år, hvilket er mere end forventet, selv når de store børneargange tages i betragtning.

Dette samspil mellem store fødselsårsgange og indvandring af yngre

Atelierbillede af fem søskende – så mange var ikke noget særsyn omkring århundredskiftet (V. Jensens ejfl. fot., Møntergården).

Tabel 2.2: Aldersfordelingen for Odenses befolkning 1870-1911¹⁾

Aldersgruppe	1870	1880	År 1890 %	1901	1911
<i>Mænd</i>					
0- 9 år	22	23	27	25	22
10-19 -	21	20	19	21	20
20-29 -	19	20	16	16	17
30-39 -	13	12	14	13	13
40-49 -	12	10	10	11	11
50-59 -	8	8	7	7	9
60- -	5	7	7	7	8
I alt	100	100	100	100	100
<i>Kvinder</i>					
0- 9 år	21	21	24	22	19
10-19 -	18	17	17	19	19
20-29 -	17	19	16	17	18
30-39 -	14	14	15	14	13
40-49 -	12	10	11	11	11
50-59 -	9	9	7	8	9
60- -	9	10	10	9	11
I alt	100	100	100	100	100
1) De kursiverede tal angiver de år, hvor den pågældende aldersgruppe er relativt størst.					

Kilde: Statistisk Tabelværk.

arbejdssøgende var især markant i 1880erne, da fødselshyppigheden var højest i perioden. I begyndelsen af 1820erne fødtes nogle meget store årgange, der som ekkoeffekter viste sig i befolkningens alderssammensætning op gennem århundredet. De store årgange fra 1820erne blev forældre i 1850erne, og den næste nye generation var i deres mest frugtbare alder i 1880erne. Den samtidige store tilvandring, hvoraf en stor del var unge kvinder fra landdistrikterne med en traditionelt højere frugtbarhed end byernes kvinder, førte i forening hermed nærmest til et baby-boom i 1880erne, jfr. den høje andel børn i 1890 i tabel 2.2.

Da kun omkring 10% af alle nyfødte betegnedes som uægte i kirkebøgerne, dvs. at de var født uden for ægteskab, var vielsesalderen ligeledes vigtig for fødselshyppigheden. Jo længere tid kvinden var i ægteskab, desto flere børn kunne hun »nå« at få og dermed bidrage til at holde fødselstallet oppe. Og tendensen til, at flere yngre kvinder var gift, som kan konstateres før 1870, fortsatte i denne periodes første årtier. Fra omkring 1880 var f.eks. godt 50% af

*Kernefamilie kort efter århundredskiftet –
typograf og senere folketingsmedlem L.D. Ras-
mussen (1868-1944). Medlem af byrådet i
Odense 1906-33 og af Folketinget 1913-39
(V. Jensen & Co. fot., Møntergården).*

alle kvinder i aldersgruppen 25-29 år gift mod 43% i 1870. I løbet af 1880erne øgedes endvidere andelen af gifte 20-24-årige kvinder fra knap 17 til godt 20%.

Husstandenes sammensætning

Vielsesmønstret ændredes i højere grad for mænd end for kvinder. Fra 1870 til århundredskiftet øgedes andelen af 20-29-årige mænd, der var gift, fra

én til to trediedele. Det må ses i forbindelse med nye erhvervsmuligheder bl.a. i fabrikkerne og deraf følgende tidligere muligheder for at kunne forsørge en familie og i forbindelse med en næsten definitiv afskaffelse af det patriarkalske husstandsmønster med arbejdsgiver og ansatte tilhørende samme husstand.

Trods ændret vielsesmønster og ændringer i husstandsstrukturen var kernefamilien, dvs. husstande bestående af ægtepar med eller uden børn dominerende gennem hele perioden. De udgjorde mere end 50% af alle husstande, hvortil kom, at omkring 10% af husstandene bestod af en enkelt person, ganske overvejende kvinder. I 1870- og 1880erne øgedes kernefamiliernes andel dog fra godt 50 til omkring 60%. Det forklares delvis af, at de økonomisk dårligst stillede husstande, der i højere grad end de velstillede udgjordes af kernefamilier, nemlig omkring 75% af husstandene, øgede deres andel af det samlede antal husstande. Hertil kom endvidere, at andelen af kernefamilier blandt de økonomisk bedst stillede steg fra 30 til omkring 40%.

Kernefamilierne er ovenfor beskrevet som husstande bl.a. uden tyende. Det forklarer delvis kernefamiliernes relative fremgang og deres lave andel blandt de økonomisk bedst stillede husstande. Mange af tjenestefolkene kunne imidlertid med rette opfattes som en integreret del af kernefamilien, nemlig dem som havde til opgave at stå til rådighed for herskabet privat. Dette servicetyende var overvejende unge piger, som skulle hjælpe med i husholdningen. Desuden var der enkelte mænd, der som gartnere eller kuske sikrede, at herskabet havde en standsmæssig dagligdag.

Problemet ved opgørelsen af de forskellige husstandsformer er, at servicetyendet ikke med sikkerhed kan adskilles fra det såkaldte erhvervstyende. Erhvervstyendet var knyttet til husstanden for at hjælpe med i husstands-overhovedets virksomhed, direkte eller mere indirekte, og kan ikke ses som en del af kernefamilien. Det gjaldt f.eks. tjenestepiger, der boede hos værts-husholdere og gæstgivere, men som uden tvivl har arbejdet som servitricer og stuepiger. Og det gjaldt staldkarle og tjenestepiger, der boede i de store købmandsgårde, og som var en nødvendig forudsætning for, at aktiviteter som fodring og udskænkning i forbindelse med bl.a. bøndernes besøg kunne foregå. Og mere indirekte gjaldt det tjenestepiger, som hjalp til i husholdningen hos købmænd og større håndværksmestre, der havde svende og lærlinge på kost og logi.

Der var en glidende overgang mellem service- og erhvervstyende. Mange tjenestefolk havde opgaver både for herskabet privat og i tilknytning til erhvervsvirksomheden. Der var dog formentlig en markant tilbagegang med hensyn til at have erhvervstyende boende, mens andelen af husstande med servicetyende nok var nogenlunde uændret frem til omkring århundredskif-

Kafékøkken i Odense i begyndelsen af århundredet (E. Biering fot., Møntergården).

tet. Mandligt tyende, der udgjorde 20% af tyendet i begyndelsen af perioden, og som ganske overvejende var erhvervstyende, var der kun nogle få stykker tilbage af ved periodens slutning. Og der blev relativt færre husstande, som var udvidet med svende og lærlinge ansat i husstandsoverhovedets virksomhed.

Sammenhængen mellem udvidede husstandes relative tilbagegang og et aftagende behov for tyende må dog ikke overvurderes. Af håndværksmestrene og fabrikanterne havde omkring 25% logerende, overvejende svende og lærlinge, i 1870. Andelen faldt til 15% i 1890 og 5% i 1911, samtidig med at andelen af samme gruppe husstande, der havde tyende, faldt fra 35% til 20% i de to sidstnævnte år. Selv i første del af perioden havde imidlertid kun omkring 5% af husstandene både tyende og logerende, mens det i slutningen af perioden drejede sig om et par procent. Hos flertallet af de håndværksmestre, der havde svende og/eller lærlinge boende, var mesters kone ene om husholdningen ud over eventuel løshjælp, typisk til vask. Hermed bidrog hun til familiens økonomi, idet svendene blev trukket i løn for kost og logi. Det var tilsyneladende svendene – og ikke mestrenes koner – der ønskede det patriarkalske bofællesskab bragt til ophør. Ophævelse heraf blev således fra 1880'erne et overenskomstkraav hos flere fags svende. Ungdommen ønskede også dengang at gøre sine erfaringer uden den ældre generations kontrol.

Inden for handelen holdt bofællesskabet sig i højere grad. Det var dog også

på retur her. I de gamle købmandsgårde langs byens hovedgader forekom fortsat meget sammensatte husstande i slutningen af perioden. Ved århundredskiftet bestod f.eks. købmand Niels Christian Hansens husstand i Overgade 38 af hans knap 50-årige hustru, fire børn i alderen 10-16 år, to handelsbetjente på 20 år, en handelslærling og en tjenstedreng begge på 16 år og en tjenstepige på 24 år. Hos de handlende, der generelt havde betydeligt større indkomster end håndværksmestrene, forekom det kun undtagelsesvis, at de ikke havde tyende, hvis der var logerende i husstanden.

Også uden logerende havde næsten alle købmændenes hustruer fast hjælp i husholdningen. Købmændene tilhørte som nævnt de økonomisk bedst stillede sammen med f.eks. ledende embedsmænd og udøvere af liberale erhverv, hvis familier for mere end to trediedeles vedkommende havde service-tyende. Mens erhvervstyendet var knyttet til den indre by, flyttede service-tyendet med den yngre del af borgerskabet til det nye villakvarter syd for den indre by. Her havde således halvdelen af husstandene tyende i 1911 mod godt 10% for byen som helhed.

Logerende forekom i knap 10% af middel- og arbejderklassens husstande. Det var husstande uden tyende, og for den store gruppe af disse familier erlagde de logerende et nødvendigt supplement til huslejen. Husstande med kvindeligt overhoved havde relativt hyppigere logerende. I nogle tilfælde, hvor den logerende kom fra manden eller konens hjemegn, kan indlogeringen dog også ses som hjælp til en første tilpasning til byen. Det var kun de økonomisk bedre stillede tilflyttere, der havde mulighed for at leje sig ind i et af de pensionater, som blev drevet i den indre by.

På folketællingslisterne oplyste højst et par procent af både de vel- og mindre velstillede familier, at bedsteforældre-forældre-børn boede sammen. Bofællesskab mellem tre generationer var således ikke særlig udbredt, modsat hvad mange i vore dage vistnok tror. For de mange tilflyttere kan en del af forklaringen være, at deres forældre ikke ønskede at flytte fra hjemsoget. Her havde de deres daglige kontakter, og her var de forsørgelsesberettigede. Desuden kan familiernes omsorg for de ældre jo udmærket have været omfattende uden direkte bofællesskab. Afstandene i byen var begrænsede. Endvidere må det understreges, at den lave andel kun dækker et tværsnit i tid, således at en større del af husstandene på et eller andet tidspunkt har haft bedsteforældre boende, typisk en enkelt. Det er dog åbenbart, den omfattende tilflytning taget i betragtning, at det store flertal af børn voksede op uden regelmæssig kontakt med bedsteforældre.

Familien – eller bredere: slægten – havde ikke alene sociale forpligtelser over for de ældre, men også andre svagt stillede. Børn, der blev forældreløse, kunne komme i pleje hos bedsteforældre eller onkler og tanter. Og ugifte

Denne gruppe, overvejende unge kvinder, er fotograferet uden for Odense Værnehjem omkring 1900 (E. Biering fot., Montergården).

kvinder, som havde sociale ambitioner, så de ikke mente at kunne påtage sig lønnet manuelt arbejde, blev undertiden skyggetanter hos en gift søster eller bror. Det var en forpligtelse, som de økonomisk bedst stillede havde lettest ved at opfylde. »Andre slægtninge« forekom da også noget hyppigere i disse familier end i arbejderklassens familier; men det er dog bemærkelsesværdigt, at der ikke var store forskelle mellem de enkelte sociale gruppers familier. For alle grupper gjaldt, at relativt færre husstande havde »andre slægtninge« boende i slutningen af perioden end begyndelsen. Samlet faldt andelen fra 15 til 10% af husstandene. Det skal muligvis ses på baggrund af, at det offentlige i periodens sidste årtier begyndte at øge de sociale ydelser, jfr. kapitel 9, og at erhvervsmulighederne for enlige kvinder bedredes.

Der blev relativt færre store husstande i perioden. F.eks. faldt andelen af husstande med ni eller flere personer fra 5 til omkring 3%. Forskydninger i

Gråbrødre Hospital fungerede også som en slags alderdomshjem. Marie Knudsen her nåede at blive næsten 105 år gammel, før hun døde på hospitalet i 1903 (G.P. Jacobsen fot., Møntergården).

antallet af hjemmeboende børn havde kun begrænset betydning herfor. Børneflokkene på seks-syv eller flere børn forekom kun undtagelsesvis; i arbejderklassen drejede det sig højst om nogle få procent af familierne. Langt de fleste havde færre end fire hjemmeboende børn. En del kvinder blev fortsat gift relativt sent, hvortil kom, at mange af børnene hos de økonomisk mindre velstillede forlod hjemmet i 13-14-års alderen, endnu inden deres mindste søskende blev født. De meget store børneflokkene var et fænomen, der i relativt højere grad forekom hos de økonomisk velstillede. Men da de i stigende grad bosatte sig uden for den indre by, og det især gjaldt de yngre familier med børn, blev der i den indre by relativt færre udvidede husstande, som samtidig indeholdt store børneflokkene. Blandt de økonomisk velstillede skete der derfor mere end en halvering af husstande med ni eller flere personer i løbet af perioden fra omkring 15% i 1870.

I hele perioden var der en relativt stor gruppe enlige. Omkring 10% af husstandene bestod af en enkelt person, overvejende kvinder. Nogle var yngre og ernærede sig ved fabriksarbejde eller som syersker, indtil de blev gift, ikke sjældent efter først at være blevet gravide. Det var et forløb, de havde fælles med mange af tjenestepigerne. Det var ikke usædvanligt, at manden var noget yngre end kvinden, selv om de typisk var jævnaldrende. Den store del af de enlige kvinder var dog ældre. Ikke mindre end 20-30% af kvinderne i trediverne var fortsat ugifte og havde ikke udsigt til at blive gift. Hertil kom en stor gruppe enker. Allerede i 50-års alderen var mere end 25% af kvinderne enker, mens kun omkring 10% af mændene i samme aldersgruppe levede som enkemænd. De ældre kvinder havde samme begrænsede erhvervs muligheder som de yngre, og mange måtte arbejde hårdt som dårligt betalte vaskekoner.

Ikke alle ugifte kvinder og enker levede alene. Der var søstre, som boede sammen og kunne støtte hinanden. Men der var flere, som havde et eller to børn at forsørge på en meget lille lønindkomst. Enkelte gjorde det ved at videreføre mandens virksomhed.

Den store andel ugifte kvinder må delvis ses i forbindelse med sociale ambitioner hos dele af middelklassen og det højere borgerskab. Pigerne skulle finde socialt acceptable ægteskabs partnere, uden at samme krav i tilsvarende udstrækning blev stillet til mændene. Mændene, der typisk udskød ægteskab til en relativt sen alder, f.eks. til de kunne etablere sig som selvstændige, eller til de fik embede efter endt uddannelse, stod på det tidspunkt med egen position, så de kunne foretage et relativt frit valg. Valget faldt ikke sjældent på en yngre kvinde, og næsten undtagelsesvis på en uden seksuelle erfaringer, modsat dem selv. Besøg hos prostituerede og/eller bekendtskab med en af de mange tjenestepiger havde efter mændenes egen mening gjort dem

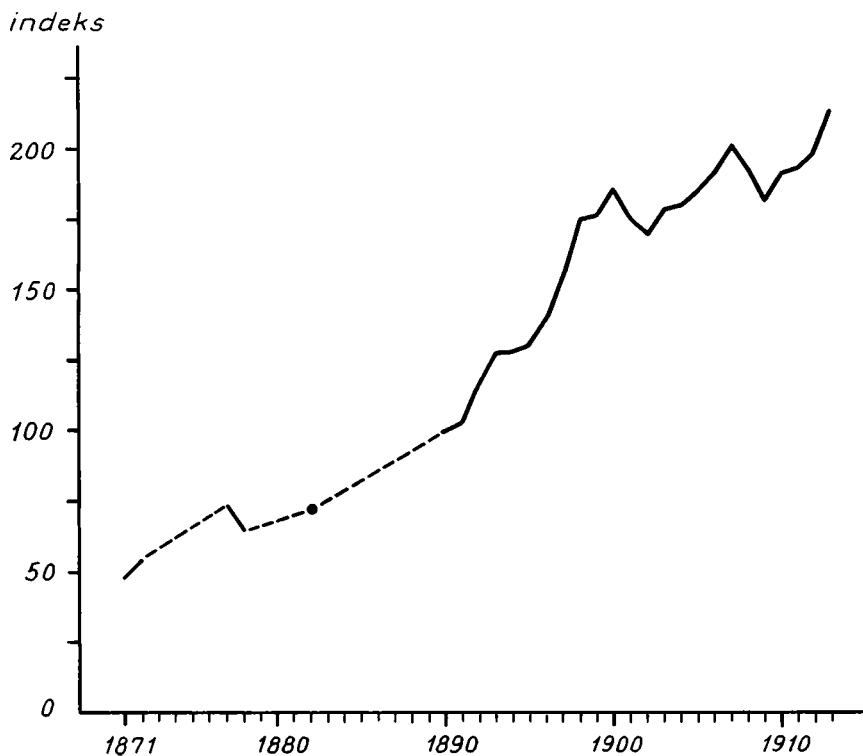

modne til ægteskab. Mange af pigerne, der i barndommen var socialt ligestillede med disse mænd, kom i »overskud«. Det var blandt dem, at skyggetanterne rekrutteredes, ligesom nogle blev boende hjemme og hjalp til hos forældrene. Flertallet kom til at stå alene på et tidspunkt, og bortset fra enkelte, der ernærede sig som lærerinder eller f.eks. ved syning på bestilling fra private, levede de en grå tilværelse med få kontakter. Eventuel arv eller et af de relativt mange legater, som var oprettet af håndværksmestre eller købmænd til fordel for enlige kvinder inden for deres egen stand, kunne i heldigste fald strække til det nødvendigste.

3 · Byen industrialiseres

I 1870 forsørgedes knap halvdelen af Odenses befolkning af håndværk og industri, knap 40% af handel, omsætning, administration m.v., mens et par procent forsørgedes af landbrug og fiskeri. De sidste 10% af befolkningen kan ikke umiddelbart placeres i en af de tre hovedgrupper, men omfattede bl.a. personer, der havde formue eller fik understøttelse, og personer, som på anden måde var anført at være uden for erhverv.

Denne fordeling ændredes ikke afgørende i løbet af perioden; men forskydninger inden for de enkelte hovedgrupper viste voldsomme ændringer i byens erhvervsstruktur. Militærts andel af den tertiære sektor faldt fra 12% til et par procent, mens den del af befolkningen, der levede af handel og omsætning, øgede sin andel. Administration og liberale erhverv ernærede en uændret andel. Inden for fremstillingsvirksomhed dominerede håndværket i

Figur 3.1: Indeks for antal industriarbejdere i Odense 1871-1913. Indeks for 1890 = 100 (1.782 arbejdere). Indeks bygger kun på en del af den industrielle arbejdsstyrke, men er formentlig repræsentativt for den samlede udvikling (Inger Bjerg Poulsen tegn., kilde: Hans Chr. Johansen m.fl.: Fabrik og bolig).

begyndelsen af perioden, mens industrien i slutningen af perioden udgjorde mere end halvdelen mod tidligere omkring 30%.

Odense havde industrielt vokseværk i perioden. Den industrielle arbejdsstyrke mere end firdobledes, og væksten oversteg markant byens generelle befolkningvækst. Selv om Århus i løbet af 1870'erne passerede Odense i indbyggertal, forblev Odense landets næststørste industriby – kun overgået af København.

Den industrielle arbejdsstyrkes vækst er vist i figur 3.1. Væksten var tydeligt konjunkturpræget. De årlige vækstprocenter var således i gennemsnit godt 7% i første halvdel af 1870'erne og i anden halvdel af 1890'erne. I dele af den danske industrihistoriske litteratur er Danmarks industrielle gennembrud netop henført til disse to korte tidsperioder. Konjunkturforløbet viste sig tillige i faldende industribeskæftigelse i årene 1877/78, lige efter århundredskiftet, i 1907/09 og muligvis i midten af 1880'erne.

I den seneste litteratur fremhæves især industriens jævne vækst. Udviklingen for Odense viser da også en klart stigende tendens for hele perioden. Den gennemsnitlige årlige vækst var på ikke mindre end 4% for arbejdsstyrken fra omkring 1880 til midten af 1890'erne og igen i de sidste år før 1. verdenskrig.

Industriens struktur

En samlet opgørelse for håndværk og industri i 1906 fremgår af tabel 3.1. Håndværksvirksomheder, der er defineret som virksomheder med færre end seks arbejdere, dominerer med hensyn til antal virksomheder. Kun 190 virksomheder havde seks eller flere arbejdere, og af disse må flertallet endda snarere regnes som håndværksvirksomheder end industrivirksomheder, når man ser på deres produktionsform og faglige tilhørsforhold. Det gælder typisk den overvejende del af de 50 virksomheder inden for jordarbejder, bygnings- og møbelindustri. Gruppen omfattede enkelte møbelsnedkerier, men i øvrigt bestod den af bygningsvirksomheder, hvis arbejde uanset antal medarbejdere traditionelt regnes under håndværk. Og det gælder en stor del af virksomhederne med seks-20 arbejdere i de øvrige industrigrene. Flere af disse havde blot en eller nogle få arbejdere mere end de fem arbejdere, der afgjorde, at de på tællingstidspunktet defineredes som industri, uden at virksomhederne med hensyn til arbejdsprocesser eller struktur i øvrigt adskilte sig fra virksomheder i samme branche med færre arbejdere. Det gjaldt for eksempel en del bagerier placeret under næringsmiddelindustrien samt skomager- og skrædderforretninger placeret under beklædningsindustrien. Overgangen mellem håndværk og industri er glidende.

Tabel 3.1 viser tillige, at byens industrielle tyngdepunkt ved periodens

Tabel 3.1: Håndværk og industri i Odense 1906, opdelt på hovedgrupper.

Hovedgruppe	Antal virksomheder	Samlet personel	Heraf egentligt industrielle arbejdere	Virksomhederne fordelt efter antal arbejdere				Virksomheder med mekanisk kraft ¹	
				0-5	6-20	21-100	over 100	Antal	Maskinernes hestekraft
Næringsmiddelindustri	247	1.646	1.067	221	16	9	1	48	1.134
Tekstilindustri	33	1.464	1.370	19	7	2	5	13	1.320
Beklædningsindustri og toiletvirksomhed	675	1.625	826	645	25	5	0	8	30
Jordarbejder, bygnings- og møbelindustri	355	1.464	1.068	305	42	8	0	15	172
Trævareindustri	75	280	192	65	9	1	0	29	137
Læder- og lædervareindustri	9	59	47	6	3	0	0	3	20
Forarbejdning af sten-, ler- og glasvarer	22	417	370	19	1	1	1	5	55
Forarbejdning af metal, metalgenstande herunder af maskiner og instrumenter	160	1.287	1.008	136	14	7	3	33	387
Industrier af teknisk, kemisk art	20	264	206	14	2	4	0	9	442
Papirindustri	7	171	157	0	3	4	0	3	9
Industri i litterær og kunstnerisk retning (grafisk industri)	59	468	366	42	11	6	0	17	73
I alt	1.662	9.145	6.677	1.472	133	47	10	183	3.779
1) Undtagen vand- og vindkraft.									

Kilde: Statistisk Tabelværk.

slutning var inden for næringsmiddel-, tekstil- samt metal- og maskinindustrien. Disse industrigræne var som de øvrige i vid udstrækning præget af mindre og mellemstore virksomheder, hvad der generelt er karakteristisk for dansk industri. Men det var tillige især her, at de få meget store virksomheder var placeret. Det var i kraft af dem, at Odense opgjort efter forholdet mellem industriarbejdere og samlet indbyggertal må betegnes som en industriby sammenlignet med andre danske byer.

I løbet af perioden var der en klar tendens mod stordrift. Tendensen fremgår ved betragtning af såvel virksomhedernes som arbejdsstyrkens fordeling. Der blev relativt flere virksomheder med mere end 100 arbejdere, og en stigende del af den industrielle arbejdsstyrke beskæftigedes på sådanne virksomheder. Opgjort efter produktionssted ophørte tendensen fra århundredskiftet; men der opstod ved fusioner efter år 1900 en koncentration med hensyn til ejerforhold, samtidig med at driften blev opretholdt i de hidtidige

En festsmykket virksomhed, H. Rasmussens jernstøberi i Frederiksgade ved 50-års jubileet i 1906 (Møntergården).

produktionsenheder.

Konjunkturforløbet påvirkede klart den generelle tendens mod øget koncentration. Under højkonjunkturen i første halvdel af 1870'erne grundlagdes flere ret store virksomheder. Det betød, at mellemstore virksomheder med 21-100 arbejdere øgede deres andel, samtidig med at det par virksomheder, der havde mere end 100 arbejdere, kunne fastholde beskæftigelsen. Lavkonjunkturen fra 1876/77 betød derimod faldende beskæftigelsestal, således at Dalum Papirfabrik var ene om at have mere end 100 arbejdere i 1882. Under højkonjunkturen i 1890'erne var der en delvis tilsvarende udvikling, idet de mellemstore og store virksomheder samlet øgede deres andel, hvorefter der under lavkonjunkturen i årene umiddelbart efter århundredskiftet skete en stagnation i disse virksomheders beskæftigelsestal.

Det industrielle tyngdepunkt lå i hele perioden inden for næringsmiddel-, tekstil- samt metal- og maskinindustrien; men der skete i løbet af perioden forskydninger i de tre industrigrenes relative betydning. Ved periodens begyndelse udgjorde metal- og maskinindustrien den største andel af den industrielle arbejdsstyrke. Denne position blev i forbindelse med højkonjunkturen i første halvdel af 1870'erne overtaget af tekstilindustrien, som på ny passeredes af metal- og maskinindustrien fra 1908.

Disse forskydninger skete især ved, at de enkelte brancher inden for hver industrigren nok havde tendens til at følge samme udviklingsforløb, men at forløbene var tidsmæssigt forskudt. Den enkelte branche havde typisk en tidlig fase med relativt langsom beskæftigelsesmæssig vækst, som afløstes af en

Hans Rasmussen (1825-1905) grundlagde i 1856 jernstøberiet i Frederiksgade. Han kom selv fra Odense og var udlært som fører hos M.P. Allerup (Chr. Jørgensen, fot., Møntergården).

periode med stærk vækst. Beskæftigelsen i branchen fladede dernæst ud for eventuelt senere at gå direkte tilbage. Især i årene omkring 1870 og på ny i mindre grad i 1890'erne anlagdes virksomheder i brancher, der rummede et betydeligt vækstpotentiale, enten i kraft af nye produkter eller ved at producere kendte varer under nye former. Den følgende gennemgang af byens vigtigste industrielle aktiviteter i perioden viser dette, samtidig med at undtagelserne også ses. Det illustrerer også, hvor vanskeligt det er at karakterisere udviklingen generelt.

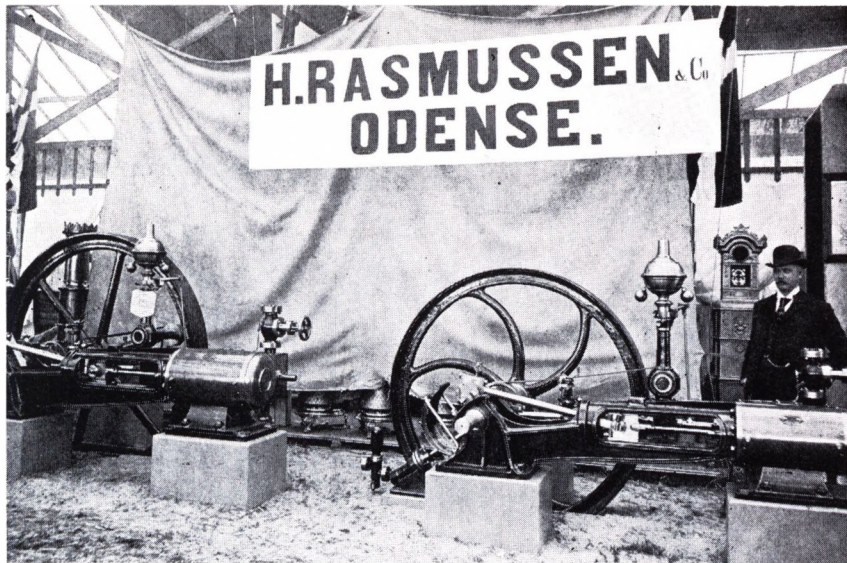
De enkelte industrigrene: Metal- og maskinindustrien

Metal- og maskinindustrien var ved periodens begyndelse domineret af byens fire gamle jernstøberier, M.P. Allerups jernstøberi grundlagt 1836, Phønix fra 1841, Nørrebros Jernstøberi fra 1852 og H. Rasmussens jernstøberi grundlagt i 1856. Nørrebros Jernstøberi var ganske vist på dette tidspunkt overtaget af ejeren af Phønix og havde 1872-78 fælles ejere med H. Rasmussen & Co., men fortsatte derefter på ny som selvstændig virksomhed.

De fire virksomheders produktion var i vid udstrækning sammenfaldende. Den største del af produktionen var formentlig i periodens begyndelse orienteret mod landdistrikterne. Den bestod overvejende af forskellige landbrugsredskaber og bygningsstøbegods som f.eks. støbejernsvinduer til brug for staldbyggeri. Tidligt udgjorde også dampmaskiner og dampkedler en væsentlig del af produktionen. Tilsyneladende blev virksomhederne mere konkurrencedygtige på dette område. Fra 1870'erne udgjorde lokalt producerede dampmaskiner en stigende del af dampmaskinerne i Odenses virksomheder, og i 1880'erne var de mange nyanlagte mejerier i landdistrikterne et vigtigt marked for dampmaskiner fra især M.P. Allerup og H. Rasmussen & Co.

I løbet af perioden skete der en vis specialisering mellem de fire virksomheder. Nørrebros Jernstøberi producerede især bygningsstøbegods, Phønix havde betydelige leverancer til udbygningen af jernbanenettet bl.a. i forbindelse med brobygningsarbejder, perronbyggeri og sporskiftarbejder, og H. Rasmussen & Co. var gennem hele perioden en betydelig producent af kakkelovne, som stadig forbedredes, ligesom der udvikledes kaminer og produceredes radiatorer til de første centralvarmeanlæg fra 1890'erne. H. Rasmussen & Co. søgte efter århundredskiftet at øge afsætningsområdet ved at oprette udsalgssteder i København og Ålborg. M.P. Allerup, der var den største af virksomhederne, fortsatte med et relativt differentieret produktionsprogram og var samtidig bedst i stand til at udføre større enkeltopgaver.

Virksomhederne producerede overvejende varer anvendt ved erhvervs-

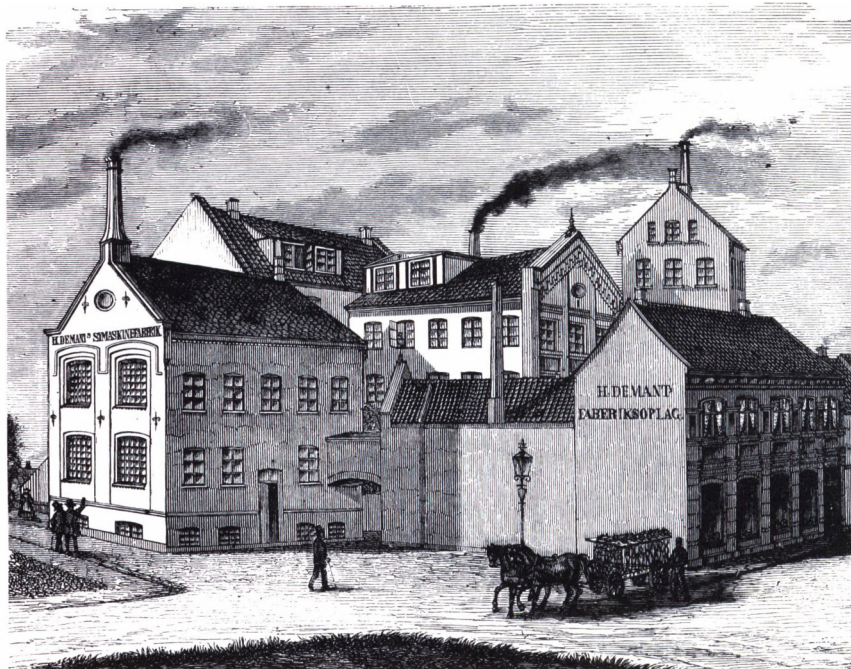

Dampmaskinerne her udstilledes af H. Rasmussens jernstøberi ved landmandsfor-samlingen i Odense år 1900 (A. Nordahl-Petersen: Aktieselskabet H. Rasmussen & Co.).

investeringer, hvorfor de var meget afhængige af den generelle konjunktur-udvikling. Beskæftigelsen faldt for eksempel med mere end 15% i det første kriseår efter 1876/77, mens den øgedes med mere end 60% under højkonjunktoren i 1890'erne. I 1898 beskæftigede de fire virksomheder i alt 436 arbejdere mod godt 200 i begyndelsen af perioden, hvilket også var niveauet for beskæftigelsen i midten af 1850'erne. Beskæftigelsen ændredes ikke afgørende efter århundredskiftet, selv om virksomhederne og især H. Rasmussen & Co. fik en del underleverancer til Thomas B. Thriges stærkt ekspanderende elektromotorfabrik.

De fire gamle jernstøberier og maskinfabrikker opnåede i kraft af specialiseringen og ved at tage nye produktioner op en fordobling af beskæftigelsen i løbet af perioden. Væksten var dog især koncentreret til 1890'ernes højkonjunktur, og sammenlignet med industriens generelle beskæftigelsesmæssige vækst i perioden var den svag. Virksomhederne havde en række traditionelle produktioner, bl.a. landbrugsredskaber, for hvilke der med henblik på lokal afsætning kun var begrænsede vækstmuligheder. Markedsudviklingen for flere af virksomhedernes traditionelle produkter må således antages at have været utilfredsstillende og medvirkende til økonomiske vanskeligheder for et par af virksomhederne. Det gjaldt Nørrebro Jernstøberi i begyndelsen af perioden, og i 1894 fik M.P. Allerup nye ejere, som kunne skyde kapital ind i virksomheden.

Væksten inden for metal- og maskinindustrien i perioden havde især forbindelse med flere nye specialvirksomheder, om end disse havde et meget

H. Demants symaskinefabrik på hjørnet af Kongensgade og Vindegade, tegning 1874 (J. Lauritsen: Odense og nærmeste omegn i billeder).

forskelligt udviklingsforløb. I begyndelsen af 1860erne påbegyndte H. Demant en produktion af symaskiner, som han hævdede selv at have udviklet efter flere års eksperimenter. I begyndelsen af 1870erne ekspanderede virksomheden til at have omkring 50 arbejdere, og det anførtes, at den producerede for både ind- og udland. Symaskinen udvikledes først i 1850erne i USA, og der er ikke tvivl om, at Demant var pioner inden for området, idet han opnåede belønninger på flere inden- og udenlandske industriudstillinger. Det gjaldt bl.a. også konstruktionen af en skomagermaskine.

Demants årlige symaskineproduktion var i begyndelsen af 1880erne oppe på omkring 1.400 maskiner, men ophørte tilsyneladende i slutningen af 1880erne. Flere faktorer kan have haft betydning herfor. Produktionen af symaskiner var relativt ny, Demant må have afholdt en del udviklingsomkostninger dels med henblik på symaskinernes konstruktion og dels til indretning af produktionslokaler, idet virksomheden bl.a. opførte eget jernstøberi for at kunne klare alle led i produktionsprocessen, og et større nationalt marked for symaskiner var blot under udvikling. I 1880erne opbyggede den amerikanske fabrik for Singersymaskinen endvidere et omfattende net af salgsagenter, som uden tvivl øgede konkurrencen.

Andre specialvirksomheder søgte i perioden at etablere sig på grundlag af et for tiden relativt nyt produkt. De havde dog kortere levetid end Demants

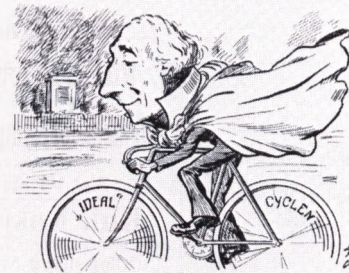
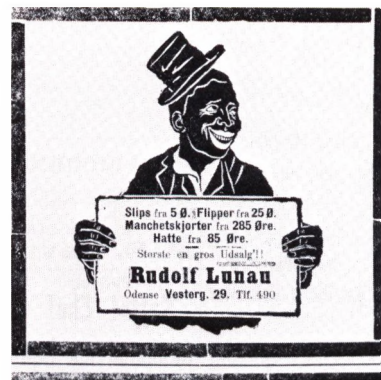

symaskinefabrik. Det gjaldt Hansen og Meiboms maskinfabrik, der eksisterede fra 1882 til omkring 1896. Produktionen bestod af centrifugeanlæg, der netop var udviklet, og som med andelsmejeriernes vækst efter 1882 hurtigt fik almindelig udbredelse. Og det gjaldt bl.a. to andre små maskinfabrikker, der etableredes med henblik på produktion af gasmotorer (omkring år 1900) og ismaskiner (omkring 1910). Cykelfabrikation var ligeledes en ny produktion, der blev taget op i perioden.

A/S Fyens Cycleværk stiftedes i 1897 med en aktiekapital på 24.000 kr. Året efter beskæftigedes 50 arbejdere, som producerede seks-otte Cituscykler dagligt. Selv om de annonceredes som markedets »hurtigste, stærkeste og fineste«, og virksomheden fra år 1900 optog produktionen af motorcykler, måtte den træde i likvidation i 1903. Det var vanskeligt på kort tid at etablere en større virksomhed; virksomhederne med længere levetid inden for metal- og maskinindustrien udviklede sig typisk fra en beskedent størrelse i de første år. Fyens Cycleværk hæmmedes dog også af, at der netop i 1890'erne etableredes flere cykelfabrikker, hvoraf flere i lighed med Fyens Cycleværk fik en kort levetid – bl.a. som følge af øget udenlandsk konkurrence efter århundredskiftet.

En mere varig cykelproduktion i Odense etableredes af isenkramfirmaet Smith & Co. Firmaet, der var grundlagt i 1894, havde oprindelig udsalg af cykler fra cykelfabrikken Grand i Nr. Åby, men begyndte fra 1905 en egen produktion, formentlig dog kun ved at samle færdige dele. I 1910 stiftedes en selvstændig afdeling som aktieselskab med en kapital på 100.000 kr. Produktionsudstyret indkøbtes fra A/S De forenede Cykelfabrikker i København. SCO-cyklen er stadig på markedet.

Den vigtigste nye specialvirksomhed inden for metal- og maskinindustrien i perioden var Thomas B. Thriges elektromekaniske virksomhed, hvis

At køre ud paa en „Ideal-Cykle“ er som et

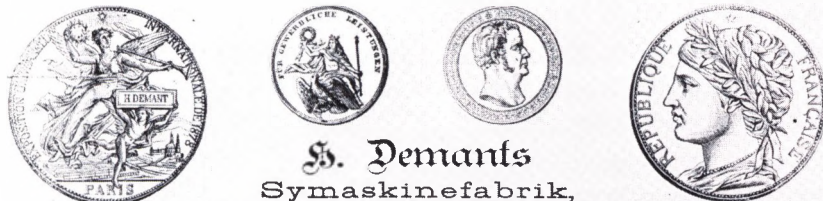
H. O. Andersens Eventyr
 belærende og fornøjeligt.

De originale „Ideal-Cykler“ faas kun hos

C. O. Andreasen,

Telefon 796 Kongensgade 13, Odense.
 Nogle enkelte 1901 Modeller havest endnu til Spotpris.

Også dengang var der mange måder at formidle et budskab på – uanset om man ville sælge manchetskjorter eller »idealcykler«. Odense Avis 15.3.1905 (E. Pantou fot., Lokalthistorisk Afdeling).

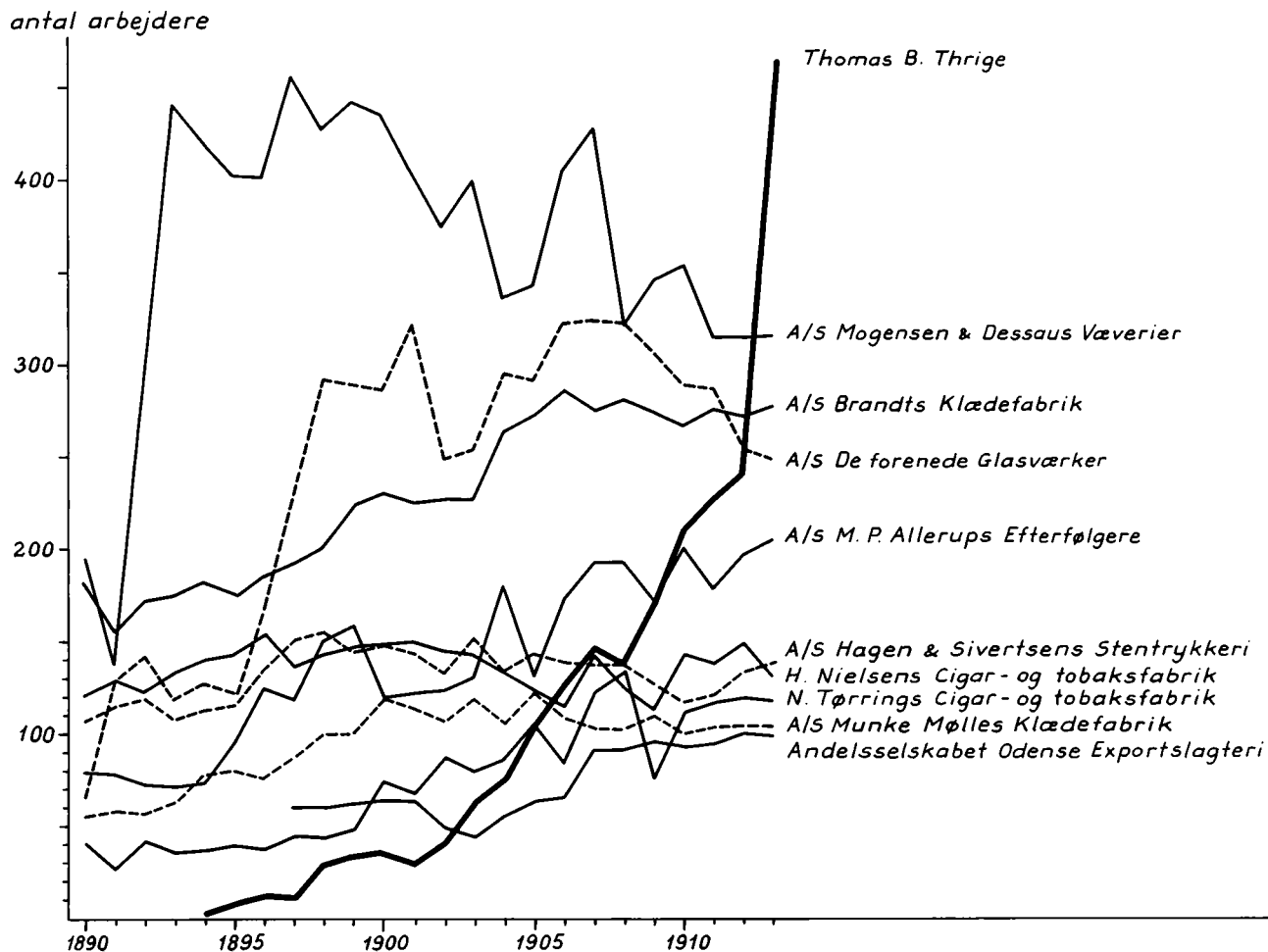
er den Eneste i Fyens Stift, hvori der fabrikeres Symaskiner og hvor enhver Forbruger kan faae et godt og solidt dansk Fabrikat, som paa alle Udstillinger, saavel i Ud- som Indlandet, hvor de har konkurreret med Maskiner, saavel fra Europa som fra Amerika, har erhholdt de høieste Prismedailler, baade i Sølv og Guld samt den prajsaiske Statsmedaille. Trademaskiner efter Singers nyeeste System med runde Naale og Trykrodstænger og ditto efter Singers ældre samt foreløbig tysk Elteregørelse med frikantede Naale og Trykrodstænger, nu i de senere Aar kaldet Staalmaskiner, laaes for 60 à 65 Kr. Haandmaskiner 10 Kr. og Jerover. Alt efter deres Udseelse med anatomisk Spølemaskine, Bord og Apparater. Paa alle ovennævnte Maskiner er anbragt en Mekanisme, hvorved Tøjsdyderen kan have under Maskinernes hurtigste Gang og man kan sy fra det allerfineste Mull til det sværeste Dyffel samt over de tykkeste Sømme uden at Stikkene forandres. – Maskiner efter ældre System, hvor Skytten gaar i Bue, 25 Kr. Endvidere min i 1870 i 10 Aar patenterede Cylindermaskine, som transporterer i alle Retninger. De Handlende & Fabrikanter erhholde Rabat og deres Navn og Firma kan efter Ønske paamaales eller stemples paa Maskinene.

Endvidere anbefales Støbegods, Fornikling, Lakering, Skruer og alle enkelte Dele til Symaskinereparationer. Fuldstændig Symaskinereparation leveres hurtigt og billigt.

Det bemærkes, at Maskinene arbejde aldeles lydløst og sælges daglig saavel en gros som en detail mindst 25 % billigere fra min Fabrik end hos d'Hr. Handlende (Symaskinefabrikker) her paa Pladsen.

H Demant, Kongensgade 57.

Reklame for Demants symaskiner, Fyens Morgenavis 5.1.1884 (E. Pantou fot., Lokalthistorisk Afdeling).

Figur 3.2: Arbejdertal på industrivirksomheder i Odense 1890-1913 med mindst 100 arbejdere i 1913 (Kilde: Tage Kaaersted m.fl.: Thomas B. Thrige).

vækst i arbejdertal var ganske imponerende, således som det fremgår af figur 3.2. I 1913, da Thrige havde mere end 450 arbejdere, var det kun Allerups jernstøberi og maskinfabrik, der af de fire gamle jernstøberier havde mere end 100 arbejdere. Flere faktoreres samspil på rette tid og sted var baggrunden for Thriges store fremgang.

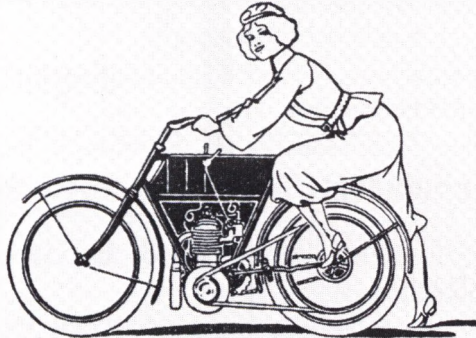
Thomas B. Thrige, der var uddannet maskinist, grundlagde sin virksomhed i 1894. Det var i en periode, da flere københavnske virksomheder gjorde en pionerindsats med hensyn til at etablere en produktion af elektriske maskiner i konkurrence med udenlandske fabrikker, især tyske og svenske som Siemens, AEG og ASEA. Markedet herfor var dog ganske beskedent, hvorfor Thrige, trods indhøstede erfaringer fra arbejde i USAs førende elektromekaniske virksomheder, ved etableringen forsøgte sig med forskelligt

„Dürkopp Cycler“ „Dürkopp Cycler“

Enestaaende i Styrke, Elegance og Lethed.

Motor-
Cycler

Eget Fabrikat!

Motor-
Cycler

Eget Fabrikat!

C. F. A. Knudsen - Kongensgade 33.

Telefon 198.

Reparationsværksted.

C.F.A. Knudsen i Kongensgade fabrikerede en tid symaskiner – og f.eks. også motorcykler. Annonce i Odense Avis 28.3.1905 (E. Pantou fot., Lokalthistorisk Afdeling).

arbejde – herunder salg, udleje, reparation (bl.a. for Smith & Co.) og produktion af cykler. Thrige lavede også en knallert, måske Danmarks første, idet han i hvert fald udstyrede en enkelt cykel med en mindre motor og fremviste den på en stor cykeludstilling i Industrisalpalæet i 1895.

Elektriciteten fik imidlertid efter et langt tilløb fra begyndelsen af 1880'erne netop fra midten af 1890'erne stigende udbredelse. Thrige udvidede sit arbejde som elinstallatør. Han foretog elinstallationerne bl.a. i Fyens Disconto Kasse og Hotel Sct. Knud (begge i 1896) og hos økonomisk velstillede som f.eks. klædefabrikant Søren Brandt og apoteker G. Lotze (begge i 1895). Thrige øgede produktionen af dynamoer og elmotorer, som han bl.a. havde startet til eget brug i sit værksted, idet en dynamo blev koblet til dampmaskinen i et nærliggende savværk. Også i landdistrikterne opnåede Thrige en stigende efterspørgsel. Netop de fynske landdistrikter elektrificeredes relativt tidligt. En del af forklaringen er uden tvivl Thriges energiske salgsarbejde, men formentlig også, at Fyn var en relativt velstående landsdel.

Beskæftigelsen hos Thrige steg fra et par mand i 1894 til godt 20 ved århundredskiftet, hvor virksomheden ifølge tidsskriftet *Ingeniøren* var et »for fabrikation af dynamoer og elmotorer velanset etablissement«. Produktionen udgjordes da af mellemstore elektriske maskiner, som forblev grundpillen i en på det nærmeste ubrudt vækst de følgende to årtier. De sikrede virksomheden en position som landets førende specialfabrik på området. De københavnske fabrikker, bl.a. A/S Titan, der havde påbegyndt en produktion tidligere, kunne vanskeligt klare konkurrencen. I 1901 etablerede Thrige

Klædefabrikant Søren Chr. Brandt (1847-1905), fra 1877 indehaver af Brandts Klædefabrik sammen med en bror (Poul Drachmann: Aktieselskabet Brandts Klædefabrik).

Thomas B. Thrige (1866-1938), fotograferet omkring århundredskiftet, hvor hans virksomhed var i kraftig udvikling (H. Hansen fot., Montergården).

Fabrikant Emil Neckelmann (1857-1918), der grundlagde fabrikken i Vindegade 1887 (Montergården).

således en filial i København, og samme år kom eksport til England i gang.

Thriges vigtigste erfaring fra USA var formentlig forståelsen for en rationelt tilrettelagt masseproduktion. Han udviklede allerede ved århundredskiftet en lukket motortype, der enkelt kunne samles af løsdeler, hvoraf flere var ens, så der kunne etableres en egentlig serieproduktion af enkeltdelene. Thrige havde et klart blik for, at en sådan produktionstilrettelæggelse forudsatte et effektivt produktionsapparat. Allerede i 1903 vurderedes maskinparken til i alt 104.765 kr. Af større maskiner kan nævnes: to exenterpresser, den ene automatisk, hver med 1,5 HK motor og med tilhørende stempler og matricer ansat til i alt 5.700 kr., amerikanske bore- og slibemaskiner, heraf to med indbyggede motorer i alt 6.200 kr., 14 engelske drejebænke i alt 12.550 kr., to dampmaskiner og to dampkedler 10.300 kr. og en kran med to motorer til at tage 6 tons 4.500 kr. Større enkeltbeløb udgjorde fire dynamoer, otte elektriske kraftmaskiner, en shapingsmaskine, to 16" planbænke, en smergelmaskine med indbygget motor, en universalfræsemaskine, en høvlemaskine og en rundsav begge med indbyggede motorer; i alt vurderedes disse maskiner til 24.945 kr. Et kontrolur til 450 kr. var i den sammenhæng en beskeden investering, om end dets betydning ikke skal undervurderes.

Thrige blev kendt som en omkostningsbevidst arbejdsgiver, der var særdeles tilbageholdende med lønningerne. Det var muligt, da Odense som vel-etableret industriby ved århundredskiftet havde et relativt rigeligt udbud af arbejdere inden for metal- og maskinindustrien. Flere af virksomhederne inden for metal- og maskinindustrien fungerede desuden som underleverandører af især støbegods og som aftagere af Thriges elmotorer. Det gjaldt for eksempel Emil Neckelmanns maskinfabrik grundlagt i 1887, hvis produktion fra 1905 i vid udstrækning bestod af ventilationsanlæg drevet af Thriges elmotorer.

I de første år efter århundredskiftet eksperimenteredes livligt med en dansk produktion af automobiler. Ikke ganske ulig forholdene for elektriske maskiner i 1880'erne. Også i Odense eksperimenteredes der. Således producerede maskinfabrikant Neckelmann i 1905 »Odense Mobil«, der dog muligvis blot fremstod ved karrosseriændringer af amerikanske Olds vogne. Fabrikanten anvendte selv den ene. Og i 1907 byggede Smith & Co. en bil helt fra grunden. Virksomhedens ejer var naturligt med på første prøvetur, men da den resulterede i et ufrivilligt stop under et nysgerrigt publikums bevågenhed, beordredes al videre produktion indstillet. Firmaet, bl.a. videreført som Skandinavisk Motor Co., holdt sig derefter til forhandling af udenlandske biler.

Med en årlig indtjening på omkring 60.000 kr. og sin sans for rationel masseproduktion mente Thrige det muligt at konkurrere med de store uden-

landske fabrikker også inden for automobilproduktion. I 1909 producerede han således en elektrisk drevet lastbil. Allerede dengang eksperimenteredes der altså med elbiler. Den blev solgt til et københavnsk tobaksfirma, men indfrie næppe forventningerne. For fra 1910 var det udelukkende benzindrevne vogne, der produceredes i en særlig bygning ved elektromotorfabriken.

Fra 1912 solgtes et stort antal personvogne, som bl.a. Taxamotor Kompagniet i København var aftager af. I 1913 udvidedes produktionen med en såkaldt bivejsvogn, der vejede under 450 kg, så den lovligt måtte køre på landets biveje. Lovligheden sikredes ifølge traditionen ved at lade bilerne indregistrere i Odense, inden de sendtes ud til forhandlerne. Ved registreringen anvendtes særlig lette hynder og motorhjælm, som bagefter kunne udskiftes. Der blev i alt bygget 50 bivejsvogne. Thrige producerede tillige nogle store touring vogne og limousiner. Chassiserne hertil anvendtes tillige i en ikke ubetydelig produktion af lastbiler og busser.

Alle biler havde udenlandske motorer. Til bivejsvognene købtes formentlig for- og bagaksel, styretøj og det rene chassis i udlandet. Det kan have været fejl ved de udenlandske dele, der gjorde, at Thrige måtte udgå med en af sine biler i et Jyllandsløb i 1911. Monteringsfejl kan naturligvis ikke udelukkes, men de følgende år deltog Thrigebiler i flere billøb med større held. Et såkaldt pålidelighedsløb blev i 1913 vundet med fabrikanten ved rattet. Moderne produktionsteknik var givet en del af forklaringen på de gode resultater.

Thrige økonomiske resultat af de første års bilproduktion kendes ikke, men den har formentlig i bedste fald givet et beskedent overskud. Der investeredes store beløb bl.a. ved køb af byens rytterkaserne i 1913 og dens indretning til automobilproduktion. Produktionen, der skulle bære disse store investeringer, var med hensyn til antal enheder begrænset, således at Thrige ikke har kunnet opnå stordriftsfordele af betydning. Storproduktion af biler kom ikke så hurtigt som storproduktion af elektriske maskiner.

Tekstilindustrien

Tekstilindustriens spinderier, væverier, klæde- og trikotagefabrikker udgjorde i det meste af den her undersøgte periode beskæftigelsesmæssigt, med hensyn til mekanisk kraft og antallet af større virksomheder Odenses industrielle tyngdepunkt. Det var også netop i denne periode, at en mekaniseret tekstilproduktion, der i Odense kan føres tilbage til midten af 1830'erne, slog igennem og udkonkurrerede manuel tekstilproduktion, dels i hjemmene og dels i håndværksprægede virksomheder.

Tekstilindustriens vækst var præget af det generelle konjunkturforløb med

Emil Neckelmanns første fabriksbygning i Vindegade omkring århundredskiftet (Montergården).

En væver med familie foran Sct. Jørgens Gade 40. I huset var der både værksted, butik og lejlighed for familien. Billedet er formentlig fra 1890'erne (Montergården).

beskæftigelsesmæssige opsving i første halvdel af 1870'erne og anden halvdel af 1890'erne. Den mekaniske produktion var imidlertid så konkurrencedygtig i forhold til den traditionelle produktionsform, at den formåede at ekspandere uafhængigt af konjunkturforløbet. Således skete stadige udvidelser i forlængelse af den teknik, der indførtes ved periodens begyndelse. I 1880'erne fordobledes arbejdsstyrken.

Også under højkonjunktoren i 1890'erne investeredes typisk i forlængelse af den eksisterende teknologi. Dog opførtes som noget nyt et bomuldsspinderi i 1898. Efter århundredskiftet investeredes derimod i vid udstrækning i nye maskintyper. Det skete som en defensiv foranstaltning, idet virksomhedernes indtjening faldt. Tekstilindustrien var blevet en moden industri, der ikke længere havde et stort vækstpotentiale ved bl.a. at overtage markedet for manuelt fremstillede produkter.

I 1870 boede mere end 90% af Odense Amts vævere i landdistrikterne. De producerede formentlig næsten alle manuelt. I 1914 var det købstæderne, af hvilke Odense var helt dominerende, der havde 90% af arbejderne beskæftiget ved vævning, som imidlertid nu overvejende var fabriksmæssig. I 1870 var der 900 selvstændige vævere i landdistrikterne, mens der kun var 338 og 141 tilbage i 1897 og 1906. Af de 141 var mere end 40% over 60 år; den manuelle produktion var ophørt med at have betydning.

Beskæftigelsen i byens tekstilindustri viste efter århundredskiftet en begyndende tilbagegang, og tekstilindustriens betydning for Odenses samlede industri mindskedes. De enkelte tekstilvirksomheder udviste dog et

noget forskelligt udviklingsforløb, som ikke mindst må ses i forbindelse med de ledelsesmæssige forhold ved virksomhederne.

Bomuld

Allerede i midten af 1830'erne grundlagdes to større bomuldsvæverier i byen, Fr. Brodtrüchs og Andreas Denckes. For begge virksomheder gjaldt, at den overvejende del af arbejdsstyrken, der i perioder var på omkring 30, arbejdede hjemme med manuelt drevne væve. Det var således forlagsvirksomheder, der betegnede overgangen mellem den selvstændige håndværker og den fabrikmæssige produktionsform. I modsætning til fabriksproduktionen var produktionen ikke mekaniseret, og der var ikke mulighed for at kontrollere arbejderne. Formentlig er det forklaringen på, at arbejdsgiveren Dencke, nok med en vis utilfredshed, i begyndelsen af 1870'erne oplyste, at arbejdstiden var efter behag. Brodtrüch og Denckes virksomheder ophørte begge under lavkonjunktoren i slutningen af 1870'erne. I flere år havde de mødt stigende konkurrence fra fabrikmæssigt indrettede bomuldsvæverier med mekanisk kraft. Lukningen af Brodtrüchs virksomhed må dog også ses i forbindelse med store tab på vekslers, han havde endosseret for sin svigersøn.

I 1856 grundlagde Lorenz Bierfreund, der som bogholder og fra 1858 bankdirektør for Fyens Disconto Kasse var en fremtrædende erhvervsmand i byen, et bomuldsvæveri. Det var straks fra starten lagt an på stordrift med dampkraft og flere vævemaskiner. Med 60-70 arbejdere var det byens største tekstilvirksomhed i 1860'erne. I modsætning til Brodtrüchs og Denckes virksomheder anvendtes ikke i så høj grad faglærte mandlige vævere, men derimod en del ufaglærte kvinder. Under højkonjunktoren i begyndelsen af 1870'erne fordobledes arbejdstallet. Fabriksbygningerne udvidedes, og dampkraften øgedes i 1871 og på ny i 1874-75. 102 nye væve anskaffedes 1870-72 fra England, således at det samlede antal nåede op på 150.

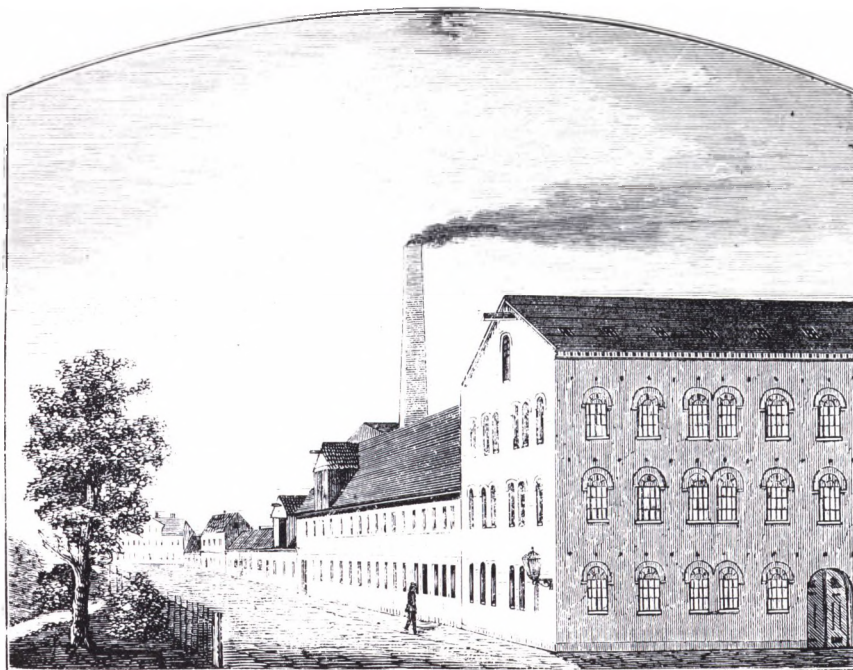
I 1874 grundlagde købmand Chr. Mogensen et væveri, der ligeledes indrettedes med dampkraft og mekaniske vævestole. Virksomheden, der begyndte med omkring 30 arbejdere, hvoraf formentlig halvdelen var kvinder, ekspanderede betydeligt i 1880'erne og 1890'erne, så den i slutningen af 1890'erne nåede op på knap 300 beskæftigede. Importen af bomuldsgarn til byen viste da også en stadig stigning med undtagelse af 1876-79 og 1884-86. Importen var syv gange større i midten af 1890'erne end ved periodens begyndelse.

Udviklingen på Bierfreunds væveri var en ganske anden. Etableringen af Mogensens væveri i forening med virksomhedens egne udvidelser betød, at der under den økonomiske afmatning efter 1876/77 var overkapacitet på

Fabrikant Christian Mogensen (1842-1917) var en af drivkræfterne bag opførelsen af Industripalæet 1890-91 (Møntergården).

Lorenz Bierfreunds dampvæveri i Vindegade, tegning 1874 (J. Lauritsen: Odense og nærmeste omegn i billeder).

Fabrikant Harry Dessau (1862-1915), hvis virksomhed 1902 blev sluttet sammen med Chr. Mogensens (De danske byerhverv i tekst og billeder).

virksomheden. Beskæftigelsen halveredes, og frem til 1891 ses beskæftigelsen ikke at være blevet øget afgørende. Etableringen af et farveri på Sdr. Boulevard i midten af 1880'erne ændrede ikke herved.

Det er nærliggende at forklare vanskelighederne for Bierfreunds væveri med ledelsesforholdene. Allerede i begyndelsen af 1870'erne overgik den daglige ledelse til Bierfreunds to sønner, der endnu ikke var fyldt 30 år. I hvert fald den ene havde været sendt til udlandet for at lære tekstilproduktion, men en af hans første handlinger efter hjemkomsten var at nedsætte lønningerne. Fabrikens hidtidige mester opsagde i protest sin stilling. I 1887 overtog sønnerne også formelt ledelsen, uden at det havde positiv virkning. Sønnen havde et stort privatforbrug, og samtidig var virksomheden kendt for at betale den laveste løn af byens større tekstilfabrikker. Virksomheden gik falit ved faderens død i 1891, og ingen af sønnerne havde senere succes med nye virksomhedsinitiativer inden for andre brancher. Derimod udvidedes beskæftigelsen på væveriet betydeligt, efter det blev overtaget af Harry Dessau & Co. i 1892.

I 1902 dannedes A/S Mogensens & Dessaus Væverier med en aktiekapital på 1.000.000 kr. under indtryk af voksende engelsk og tysk konkurrence, en stadig mere organiseret arbejdsstyrke og økonomisk afmatning efter en betydelig investeringsaktivitet i slutningen af 1890'erne. I fusionen indgik foruden

det tidligere Bierfreunds væveri, Chr. Mogensens oprindelige væveri beliggende i Vindegade over for Odense Slot samt en hvidevarefabrik, Mogensen havde anlagt på Rugårdsvej i 1901. Opførelsen af hvidevarefabrikken skete i forbindelse med salget af Odense Bomuldsspinderi, som Mogensen havde grundlagt på en nabogrund i 1898. Spinderiet, der beskæftigede godt 100 arbejdere, hvoraf de 70% var kvinder, blev solgt til A/S Vejle Bomuldsspinderi, fra 1906 A/S De danske Bomuldsspindier. I 1908 nedlagde spindierne Odenseafdelingen.

Uld

Inden for den del af tekstilindustrien, der overvejende arbejdede med uld, havde udviklingen flere fælles træk med bomuldsindustrien. Garn importeredes dog ikke af betydning, idet der i hele perioden var spindekapacitet i byen. Da produktionen af dansk råuld næsten halveredes i perioden, steg importen heraf. Importen til Odense var omkring 30 tons i begyndelsen af perioden, godt 100 tons i 1889 og kulminerede med 190 tons i 1899. Det er en stigning, som især forklares af den mekaniske produktions vækst.

Endnu indtil de sidste år før 1. verdenskrig var der i byen et par uldspindier, eller maskinspindier som de ofte selv betegnede sig, der ofte blot med nogle få arbejdere modtog uld fra landbrugere og købmænd til spinning og eventuel farvning og vævning. Hvor udbredt denne praksis var, kan ikke nærmere bestemmes, idet de pågældende uldspindier desuden reklamerede med udsalg af egne garner og eget klæde. Det gjaldt for eksempel Johannes Blacks uldspinderi og væveri i Søndergade, der oprettedes i 1886 bl.a. med henblik på betjening af den enkelte forbruger. Fra 1889 overgik det dog til egentlig industriel produktion og indkøbte ulden i store partier.

I 1868 var der ud over manuelt drevne uldspindier og farverier, der behandlede indleverede garner, et par maskinspindier og to mellemstore klædefabrikker. Allerede i 1835 anlagde Preben Lihme Brandt en klædefabrik ved Klingenberg, og i 1857 grundlagdes yderligere en af Cl. Dorch. En søstersøn, Søren Hempel, arvede P.L. Brandts fabrik i 1860. Den havde Odenses første dampmaskine, og selv om den nye ejer i flere omgange udvidede den mekaniske kraft samt spinde- og vævekapaciteten, beskæftigede virksomheden blot en snes arbejdere gennem 1870erne og indtil lukningen i slutningen af 1880erne. Søren Hempel, under hvem virksomheden aldrig opnåede fremgang, blev siden ansat som assistent i fabriksinspektoratet. Fra 1897 var han tillige bestyrelsesmedlem i familieaktieselskabet, der stod bag den nu kendte Brandts Klædefabrik, beliggende i Vestergade. Dorchs klædefabrik, fra 1862 under navnet Odense Dampfarveri og Uldspinderi, ophørte

Fabrikant Søren Hempel nåede ikke store resultater med sin klædefabrik og måtte lukke virksomheden i 1880erne (G.P. Jacobsen fot., Møntergården).

Brandts Klædefabrik i begyndelsen af vort århundrede (Jul. Folkmann fot., Møntergården).

Morten Kisbye Brandt (1804-81) var oprindelig farver, men udvidede sin produktion 1869 ved grundlæggelsen af Brandts Klædefabrik (Poul Drachmann: Aktieselskabet Brandts Klædefabrik).

under lavkonjunkturen i 1878.

I 1869 og 1873 grundlagdes to nye klædefabrikker, som kom til at dominere branchen i Odense. I 1869 udvidede farveren Morten Kisbye Brandt, bror til P.L. Brandt, sit farveri med en klædefabrik. Virksomheden beskæftigede omkring 50 arbejdere i 1870'erne. Klædefabrikkerne beskæftigede i mindre grad end bomuldsvæverierne kvinder, henholdsvis 20% og 40% af arbejdsstyrken var kvinder i de to brancher. M.K. Brandts klædefabrik var imidlertid byens største arbejdsplads for børn og unge, der udgjorde en trediedel af arbejdsstyrken, da den efter betydelige bygningsudvidelser i 1882 og 1887 nåede op på mellem 150 og 200 arbejdere. Trods den store andel børnearbejdere var produktiviteten meget høj. Ved udvidelsen i 1882 var produktionsværdien pr. arbejder ca. 30% højere på M.K. Brandts fabrik end på byens øvrige klædefabrikker. Denne fordel opretholdtes uden tvivl, idet bygningsudvidelserne skete med en udtalt sans for rationel produktionstilrettelæggelse og indrettedes med de nyeste udenlandske tekstilmaskiner. De første bygninger lå umiddelbart bag beboelses- og forretningshuset i Vestergade, og det var først i 1887, at virksomheden begyndte opførelsen af den del af fabrikskomplekset, som i dag ligger frit mod Pantheonsgade og Grønnegade, og som indgår i det nye kulturcenter Brandts Klædefabrik.

I 1873 var Lorenz Bierfreund en af initiativtagerne til periodens anden store klædefabrik, A/S Munke Mølles Klædefabrik. Virksomheden var ved grundlæggelsen på størrelse med M.K. Brandts klædefabrik, men den var hæmmet af at skulle forrente betydeligt større anlægsudgifter. Grund og

fabriksbygning, der udstykkedes fra den gamle kormølle Munke Mølle ved åen, indkøbtes til formålet under det høje prisniveau i 1874. Virksomheden nåede kun at producere få år, inden krisen i slutningen af 1870'erne gjorde det nødvendigt at halvere arbejdsstyrken. Der var ikke udbytte til aktionærene, og toldinspektøren har uden tvivl bl.a. haft virksomheden i tankerne, da han under krisen omtalte byens »mange uheldige aktieforetagender«. Tegningsprospekternes gyldne løfter fra 1873 om høje udbytter kunne ikke indfries.

Munke Møllens Klædefabrik havde også senere i perioden vanskeligt ved at opnå tilstrækkelig soliditet. I 1885 blev aktiekapitalen nedskrevet til det halve kort efter store udvidelser på Brandts Klædefabrik. Trods stadig finansiell støtte fra Fyens Disconto Kasse, der lod sig repræsentere i bestyrelsen efter rekonstruktionen i 1885, lykkedes det først virksomheden i begrænset grad at ekspandere under højkonjunkturen i anden halvdel af 1890'erne. Det skete, efter at banken i 1890 finansielt havde støttet den hidtidige fabriksbestyrer, så han kunne overtage virksomheden. Under den nye ejer skete der flere bygningsudvidelser, og nye maskiner indkøbtes; men virksomheden var med sine godt 100 arbejdere beskeden sammenlignet med Brandts Klædefabrik. En fortsat utilstrækkelig egenkapital viste sig ved periodens slutning. Virksomheden fik i 1911 tilført ny kapital i forbindelse med en fornyet overgang til aktieselskab, i hvis bestyrelse Fyens Disconto Kasse fik flertal.

Bankdirektør for Fyens Disconto Kasse Lorenz Bierfreund var en central

Interior fra væveriet på Brandts Klædefabrik i begyndelsen af 1900-tallet, mens der endnu var børn ansat (Jul. Folkmann fot., Montergården).

figur i Odenses overgang til fabriksmæssig tekstilproduktion. Han grundlagde bomuldsvæveriet i 1856 og var medstifter af Munke Møllers Klædefabrik i 1873, der begge var med i den mekaniske tekstilproduktions generelle vækstfase fra periodens begyndelse til århundredskiftet.

Inden for bomuldsvævningen havde Chr. Mogensen imidlertid større succes end Bierfreund, og det var Brandts Klædefabrik, der blev førende på uldområdet. Bierfreund havde adgang til fremmed kapital og fungerede som igangsætter; men virksomhedernes daglige ledelse blev overladt andre. I modsætning hertil var både Chr. Mogensen og M.K. Brandt på samme tid initiativtagere, finansiers og de, der varetog ledelsen i virksomhedernes første år.

Trikotageindustri

Trikotageindustriens udvikling kendes ikke i samme grad som udviklingen for den øvrige tekstilindustri. Dens vækst synes dog tilsvarende at have været betydelig i periodens første del. F.eks. grundlagdes i 1875 Odense Tricotagefabrik, som i 1880'erne var nået op på at beskæftige knap 350 arbejdere. Heraf var de 250 hjemmesyersker, og der var således ikke i samme grad som for den øvrige tekstilindustri tale om en mekaniseret kapitalintensiv produktion. Odense Tricotagefabrik ophørte omkring 1890, men nye virksomheder etableredes i byen. Chr. Nielsen & Co., der kan føres tilbage til en uldjudes etablering som købmand i 1884, havde i 1914 en arbejdsstyrke på knap 350 arbejdere, hvoraf de 280 var hjemmearbejdere.

Munke Møllers Klædefabrik på Filosofgangen fotografert i begyndelsen af vort århundrede (Møntergården).

*Odense Dampmølle og Brødfabrik 1885.
Virksomhedens beliggenhed fremgår af billedet
side 66, hvor fabrikken skimtes helt ude til
højre (Montergården).*

Næringsmiddelindustrien

Næringsmiddelindustrien udgjordes af et stort antal brancher med et relativt forskelligt vækstforløb. Brancherne var dog typisk karakteriseret ved, at en tidligere hjemmeproduktion eller håndværksmæssig produktion nok fortsatte, men i stigende grad erstattedes af en industriel produktion. Det gjaldt daglige forbrugsvarer som brød, kød, mælk, brændevin og øl. Endvidere kom en række nye varer, der forudsatte industriel produktion, på markedet i løbet af perioden. Fra midten af 1880'erne produceredes margarine til de økonomisk mindre velstillede, og i sidste del af perioden begyndte de velstillede at købe konserver. Forbrugsmønstret ændredes endvidere med hensyn til tobak, hvor skrå- og røgtobak delvis afløstes af cigaren, som efter århundredskiftet mødte konkurrence fra cigareten, og kombinationen af brændevin og hvidtøl afløstes i stigende grad af bajerskøllet, som nu også kom på flaske.

Det daglige brød

Odense havde i 1870 flere vindmøller i sin umiddelbare omegn. Dampkraften var imidlertid på dette tidspunkt ved at vinde indpas i produktionen af mel. Vindmøllen på Vesterbro var således allerede i 1848 blevet udstyret med en dampmaskine. I 1872 havde virksomheden byens største dampmaskine,

Bestyrelsen for Arbejdernes Aktiebageri 1905. Stående som nr. 2 fra venstre ses tømrer Carl Rasmussen, der blev bageribestyrer. Siddende længst til venstre ses H.P. Petersen, der var formand for Arbejdernes Fællesorganisation 1901-17 og sad i byrådet fra 1909 til sin død i 1930. H.P. Petersen var også forretningsfører for Fyns Social-Demokrat (J. Schalts Andersen: Arbejdernes Aktiebageri Odense).

der leverede 24 hestekræfter, og maskinkraften var endog fordoblet i 1877. På dette tidspunkt havde foruden Odense Dampmølle også Albani Mølle dampkraft. Beskæftigelsen i 1870erne og begyndelsen af 1880erne nåede dog ikke over 20 arbejdere.

Munke Mølle udnyttede vandkraften i Odense Å. Kornmøllen stagnerede i 1870erne, og først efter at den var blevet overtaget af den hidtidige leder af Odense Dampmølle i 1881, blev der foretaget en modernisering. Kapaciteten mere end fordobledes til 25.-30.000 tønder hvede om året. Vandhjulene erstattedes af to turbiner, og senest i 1889 suppleredes vandkraften med en dampmaskine. Maskinanskaffelserne fortsatte i de følgende år, og i år 1900 skete der overgang til automatisk drift. Investeringerne øgede kapaciteten til godt 50.000 tønder hvede om året i år 1900 og 90.000 tønder i 1903. Efter flytning af virksomheden fra åen til havnen i 1905 øgedes kapaciteten yderligere til over 150.000 tønder om året. Trods disse betydelige investeringer, der bl.a. finansieredes ved, at virksomheden i 1896 blev aktieselskab og flere gange udvidede aktiekapitalen til i alt 500.000 kr. i 1913, var antallet af arbejdere uændret mindre end 15. Mølleindustrien var således et kapitalintensivt fag med relativt få beskæftigede i forhold til den investerede kapital.

Vandkraftens svindende betydning og melproduktionens kapitalintensive karakter underbygges af A/S Dampmøllen Victoria, der blev anlagt ved havnen i 1904 lige ved siden af den grund, Munke Mølle tidligere havde erhvervet. Victoria var en videreførelse af Ejby Mølle, der lå ved Odense Å øst for byen. Aktiekapitalen var 200.000 kr.; men møllen beskæftigede ikke mere

end ni arbejdere på daghold og tre arbejdere på nathold i årene frem til 1913.

Ifølge 1906-tællingen var der to bagerier/brødfabrikker med mekanisk kraft. Det var Arbejdernes Aktiebageri, der stiftedes i 1891 som reaktion mod stigende brødpriiser, og Odense Brødfabrik. Aktiebageriet øgede jævnt beskæftigelsen til godt 10 arbejdere, mens brødfabrikken mere var fabrik af navn end af gavn, idet den blot beskæftigede et par arbejdere efter aktiebageriets anlæggelse. Den store om end faldende del af brødforsyningen klarede af byens rugbrødsbagere, hvoraf der var 45 i 1890 og 35 i 1914, og som for de økonomisk velstillede suppleredes af hvedebrødsbagerne.

Sukker

A/S Sukkerkøgriet Odense var en af Odenses store industrier, som blev grundlagt under højkonjunkturen i begyndelsen af 1870'erne. Virksomheden blev i 1873 anlagt som filial af A/S De danske Sukkerfabrikker, København, som C.F. Tietgen havde været med til at stifte i 1872. Endnu i begyndelsen af 1870'erne anvendte sukkerraffinaderierne i København vestindisk rørsukker. Roesukkeret havde imidlertid vundet stigende udbredelse i Europa i det foregående halve århundrede.

Anlæggelsen i Odense af De danske Sukkerfabrikkers første sukkerkøgreri var bl.a. betinget af, at omegnen egnede sig til sukkerroedyrkning. Virksomheden søgte at få omegnens landboere til at gå over til roedyrkning; men de

Rugbrødene skæres ud. Billedet er fra Arbejdernes Aktiebageri i Vindegade 1911, og maskinen drives af en Thrigmotor (Otto Normark fot., privateje).

Sukkerkogeriets karakteristiske bygninger på Vesterbro; billedet er vistnok fra 1890'erne (Møntergården).

første år kneb det med tilførslerne, også selv om virksomheden i begyndelsen forpagtede nogle gårde i Bolbro med henblik på egen avl af sukkerroer.

Som for de øvrige stort anlagte aktieselskaber fra begyndelsen af 1870'erne blev anden halvdel af 1870'erne trange år med direkte tab. De danske Sukkerfabrikker nedskrev i disse år aktiekapitalen flere gange. Lavkonjunktoren, vanskelighederne med tilførslen af roer og indførelsen af en afgift på indenlandsk sukker medvirkede til lavere indtægter end kalkuleret. Og omkostningerne kunne ikke nedbringes, da de overvejende var bestemt af forrentningen af kapitalen, bundet i de betydelige faste anlæg. Bygningernes værdi blev således i 1873 takseret til over 250.000 kr. Flere maskiner var indkøbt i Tyskland, og Burmeister & Wain havde leveret fem dampanlæg på hver 35 hestekræfter. Ingen anden virksomhed i byen rådede på dette tidspunkt over så mange hestekræfter.

Mængden af forarbejdede roer svingede betydeligt. Gode år var der bl.a. i begyndelsen af 1880'erne, da der i flere kampanjer forarbejdedes mere end 500.000 centner roer. I 1880 eksporteredes således 2 millioner pund roesirup til Belgien og Holland. I 1881 var eksporten på 1,6 millioner pund til Sverige.

Selv om produktionen pr. arbejder øgedes, især fra slutningen af 1880'erne, fortsatte sukkerkogeriet med at have en vigtig beskæftigelsesmæssig betydning. Således beskæftigedes 150-200 arbejdere under kampanjerne, der fra oktober strakte sig over tre-fire måneder, og som dermed var med til at afbøde en del af periodens udbredte vinterarbejdsløshed.

Bacon til England

Ifølge 1906-tællingen var der 71 slagterier og pølsefabrikker i Odense. Kun fire af disse havde mere end fem arbejdere. De øvrige, samt formentlig også to af de fire med mere end fem arbejdere, var slagtere, for hvem den overvejende del af afsætningen fandt sted ved eget butikssalg. Flere kaldte sig pølsefabrikanter, men til trods herfor var fabrikationen i beskeden målestok. Den ene af de to mindre virksomheder var Odense Pølsefabrik, der efter en beskeden start i begyndelsen af 1890'erne beskæftigede omkring 10 arbejdere fra 1899. Fremgangen var ikke til udelt begejstring for flere af de omkringboende i Overgade, jfr. side 294.

To virksomheder skilte sig imidlertid tydeligt ud fra de øvrige såvel med hensyn til arbejdsantal, deres anlægs størrelse som ved, at deres afsætning kun i ringe grad var lokalt bestemt. Det var J.D. Koopmanns Svineslagteri og eksportslagteriet.

Landbruget leverede i hele den her undersøgte periode mere end 85% af Danmarks eksport. Landbrugets gradvise overgang til animalsk produktion viste sig i en stærkt stigende animalsk eksport, der fra begyndelsen af 1870'erne overgik værdien af korneksporten. I 1870'erne bestod den animalske eksport i vid udstrækning af levende svin og kvæg til Tyskland og England.

Eksporten af levende kvæg vanskeliggjordes imidlertid i stigende grad af konkurrence fra oversøiske producenter af okse- og kalvekød, samtidig med at det danske kvægs kødkvalitet var dalende, fordi der blev lagt vægt på kvæg med høj mælkeydelse i forbindelse med et stort opsving i smørekseporten. Eksportmulighederne for oksekød var således aftagende i perioden, og denne eksport ophørte reelt at have betydning i 1890'erne.

Eksporten af levende svin gik overvejende til Tyskland, især Hamburg og Altona, hvor der var flere store slagterier, som dels afsatte flæsket i Tyskland og dels reeksporterede det til England. I 1879 forlod Tyskland sin frihandelspolitik, og der blev lagt en ret betydelig told på svin. Det var da naturligt, at Danmark i stigende grad orienterede sig direkte mod det engelske baconmarked, hvilket viste sig i oprettelsen af flere slagterier. I 1887 var der i alt 11 danske eksportslagterier. Dette år oprettedes Horsens Andelssvineslagteri som landets første andelsslagteri. Ligeledes i 1887 indførtes tysk importforbud mod levende svin, flæsk og pølser, hvorefter en fuldstændig tilpasning til det engelske marked blev en nødvendighed.

I årene frem til 1. verdenskrig skete der en meget kraftig stigning i den danske svinebestand. Stigningen var især betydelig fra omkring midten af 1890'erne, da Englands baconimport steg kraftigt. Flæskepriserne var således

stigende efter 1893. Fremgangen fortsatte efter århundredskiftet, men var stærkest i de sidste år før verdenskrigen.

De odenseanske slagteriers udvikling viser nøje overensstemmelse med denne generelle udvikling. Året efter det tyske importforbud grundlagdes A/S Odense Svineslagteri med en aktiekapital på 120.000 kr. Slagteriet begyndte i lejede lokaler i 1888, men flyttede i 1889 til egne nye lokaler i Dannebrogsgade nær jernbanen og havnen. I 1911 flyttedes til Rugårdsvej, der ligeledes lå bekvemt for havn og jernbane og dermed også for forbindelsen til England over Esbjerg. Sammensætningen af den første bestyrelse viser, at slagteriet blev til på initiativ af nogle af byens eksportører og større landbrugere.

Kredse med tilknytning til andelsbevægelsen tøvede med anlæggelsen af et slagteri i Odense. Exportslagteriets jubilæumsskrift skildrer mange forhandlinger herom og endog køb af en grund i Kræmmermarken, uden at byggeriet kom i gang. Mens andelstilhængerne tøvede, udnyttede M. Dessau og G.V.A. Küster de stigende flæskepriser fra 1893 til i 1894 at grundlægge exportslagteriet ved Rugårdsvej. Andelstilhængerne mente det nu ikke længere rentabelt at bygge et nyt slagteri på grund af konkurrencen fra de to etablerede slagterier. Inden overvejelser om køb af Odense Svineslagteri førte til konkrete forhandlinger, blev dette slagteri i 1896 købt af A/S J.D. Koopmanns Svineslagteri i Ålborg. Koopmann & Co. havde et stort slagteri i Hamburg, hvortil danske svin før 1887 var blevet eksporteret for at blive reeksporteret som bacon til England. Andelstilhængerens eneste mulighed for et slagteri i byen var nu køb af exportslagteriet. Forhandlinger herom førte da også til, at godt 4.000 andelshavere købte Dessau og Küsters slagteri, der ved anlæggelsen var blevet opreklameret som et af Nordeuropas største og mest moderne indrettede slagterier. De nye tider viste sig bl.a. i elektrisk lys produceret af egne akkumulatorer og et par elektrisk drevne koldluftsmaskiner.

Det kan ikke undre, at overtagelsen i exportslagteriets eget jubilæumsskrift fra 1947 skildres i positive vendinger. Det fremgår dog, at overtagelsen skete til en pris, der ikke kunne forrentes ved de første års tilførsler af svin. Dessau og Küster opnåede endvidere ved salget at undgå yderligere kritik af, at de ved en kontrakt med Odense Kommune drev de samtidigt opførte offentlige slagtehuse i tilknytning til selve slagteriet.

Fra 1902 nåede niveauet for antal slagtede svin om året op over de 50.000, selv om antallet svingede noget fra år til år. Fra 1911, hvor USA og Canadas faldende andel på det engelske marked gjorde sig særligt gældende, voksede antallet af slagtninger stærkt, og i året 1913 passeredes de 100.000. Da prisen på bacon i England steg mere end 40%, var stigningen i indtjeningen betydeligt over, hvad antallet af slagtninger umiddelbart viser.

Produktiviteten øgedes stærkt i de sidste år af perioden. Mens antallet af slagtninger mere end fordobledes, skete der kun en udvidelse af arbejdsstyrken på godt 60% til 100 arbejdere i 1913. Samtidig med effektiviseringen af de eksisterende funktioner lykkedes det endog at etablere nye produktioner med henblik på en mere effektiv udnyttelse af råvarerne. Fra virksomhedens start produceredes pølser, senest fra 1903 hønsefoder, og endelig udvidedes med en konserverfabrik i 1906.

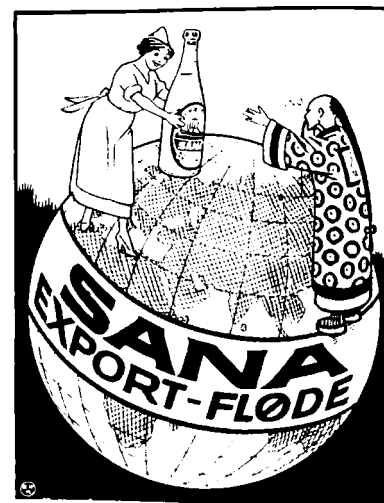
I år 1900 grundlagdes A/S Schaub & Co. som en filial af Schaub & Co. i Esbjerg. Som ved J.D. Koopmann var det tyske interesser, der stod bag. Schaub & Co. blev anlagt som tarmrenseri og fedtsmelteri og kan således karakteriseres som en specialvirksomhed med henblik på udnyttelse af restprodukter fra det stærkt stigende antal slagtninger.

Konserver, mælk, smør og æg

Forarbejdning af mejeriprodukter og grønsager i virksomheder, der havde mere end fem arbejdere, og som anvendte maskinkraft, fik først egentlig betydning i perioden efter 1914, men enkelte virksomheder blev grundlagt tidligere.

Både med hensyn til æg og smør blev der allerede i slutningen af 1880'erne anlagt virksomheder, der skulle sikre produkterne lang holdbarhed og dermed bl.a. bedre eksportmulighederne. Æg salg var traditionelt sæsonbestemt, men i begyndelsen af 1870'erne anlagdes i Fåborg Danmarks første ægpræservationsanstalt. Hos en snild franskmand havde man indkøbt en hemmelig opskrift til at opnå lang holdbarhed. Æggene skulle ganske enkelt lægges i kalkvand. Denne hemmelighed kunne Fåborgvirksomheden ikke være ene om. Odense Ægforretning anlagdes i 1886 efter tilsvarende principper med en ikke mekaniseret produktion og beskæftigelse til et stort antal kvinder i sæsonen. Den købte i midten af 1890'erne Fåborgvirksomheden og ekspanderede også senere. Derimod fik The Danish Islands Preserved Butter Company grundlagt i 1889 ikke nogen længere levetid, men gav dog i begyndelsen af 1890'erne beskæftigelse til en del kvinder, der udgjorde 75% af arbejdsstyrken. Byen havde fra midten af 1890'erne et par mejerier, og efter århundredskiftet anlagdes enkelte konserverfabrikker. Det er nævnt, at exportslagteriet i 1906 anlagde en konserverfabrik. Den producerede ikke alene kødkonserver, men også grøntkonserver i sæsonen for ærter og gulerødder. Andre konserverfabrikker, bl.a. A/S Fyens Konserverfabrik, betegnede sig selv som specialfabrikker i grøntkonserver. 60-70% af de ansatte i sæsonen var kvinder.

Sana exportfløde var også et Odenseprodukt, ojsensynlig med bud til hele verden. Annonce i Odense Vejviser 1914 (E. Pantou fot.).

Vand og ðkvand

Mineralvandsproduktion er teknisk forholdsvis enkel og kræver derfor ikke megen kapital. Det førte til, at en del mindre mineralvandsproducenter etablerede sig. Byens første og formentlig også den med de fleste arbejdere var Odense Mineralvandsfabrik beliggende på Albani Torv. Virksomheden reklamerede med, at den ved grundlæggelsen i 1862 var landets eneste mineralvandsfabrik uden for hovedstaden. I begyndelsen af perioden beskæftigede den 10-11 arbejdere, de seks dog kun i sæsonen. Tørsten om sommeren gav ekstra beskæftigelse. Senere i perioden faldt beskæftigelsen på virksomheden, formentlig hverken på grund af øget produktivitet eller mindre tørst, men konkurrencen øgedes fra nytilkomne firmaer. Konkurrencen søgtes tidligt begrænset ved en sammenslutning. I 1892 stiftede seks fabrikanter A/S De forenede Mineralvandsfabrikker, der i 1904 fik en tilføjelse med navnene på de tilsluttede seks firmaer: Sct. Alban, Sct. Knud, Sct. Hanskilde, Karolinekilde, Aschlunds Mineralvandsfabrik og Odense Mineralvandsfabrik.

Også inden for brændevinsproduktionen blev der taget konkurrencebegrænsende initiativer. Brændevinsbrændingen blev traditionelt drevet håndværksmæssigt i tilknytning til de større købmandsforretninger. I 1870erne var der således godt 20 brændevinsbrænderier i Odense. Men fra begyndelsen af 1880erne skete der en stadig nedlæggelse af brænderier. I toldindberetningen for 1882 anføres det, at brændevinsbrændingen var ved at blive præget af »storindustriell virksomhed«, og at der arbejdedes med ringe kræfter i »flertallet af købstadens 20 brændevinsbrænderier«. I toldindberetningerne for 1888-90 anføres, at i alt otte brændevinsbrænderier var ophørt med driften, og at driften i de øvrige med undtagelse af F. Christophersen & Co. indskrænktes. Dette brænderi i Overgade og P. Jørgensens Sønner i Nørregade, der allerede i begyndelsen af 1870erne anskaffede dampmaskiner til produktionen, blev tidligt dominerende. I begyndelsen af 1880erne havde de knap 40% af den samlede produktion i byen, og Lagonis dampbrænderi i Fåborg, der i 1870erne havde haft en betydelig afsætning i Odense, var udkonkurreret. Enkelte år eksporteredes endog brændevin til Hamburg, og F. Christophersen & Co. havde regelmæssigt eksport af presseger til England.

I 1881 stiftedes A/S De danske Spritfabrikker under C.F. Tietgens og Privatbankens medvirken med henblik på en koncentration af brændevinsproduktionen. 1870ernes nye dampbrænderier øgede produktionskapaciteten, og markedet var stagnerende som følge af forbrugsomlægningen mod bayerskøl. Hertil kom senere stigende brændevinsafgifter, således i 1887 og 1908, men dog først af afgørende betydning under 1. verdenskrig. Til styr-

Købmand og brændevinsbrænder F. Christophersen, der sammen med en kompagnon havde brænderi i Overgade 60 fra 1870 til 1894 (F. Moreau Andersen: Handelsforeningen i Odense).

Arbejdere og ledelse på Bryggeriet Odense i Holsedøre omkring 1908-09 (Montegården).

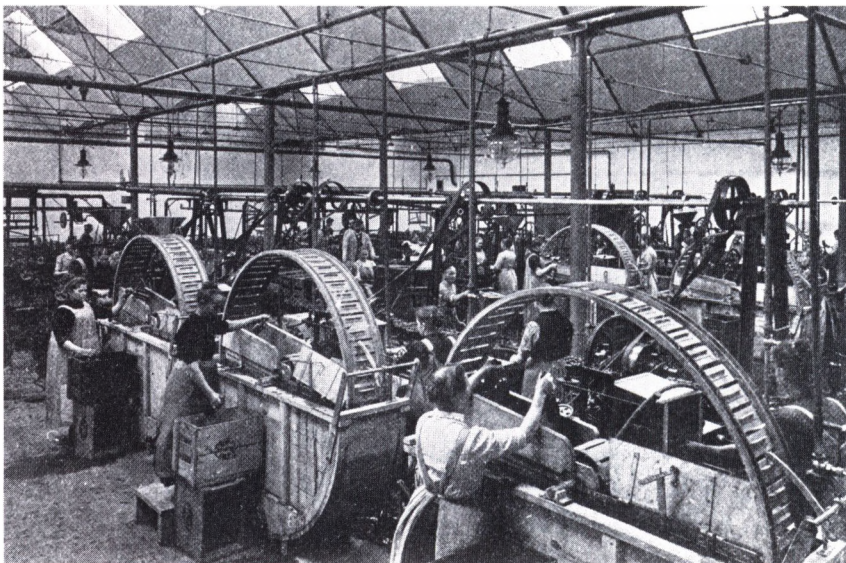
kelse af deres lokale position gik P. Jørgensens Sønner og F. Christophersen & Co. i 1905 sammen i A/S De forenede Spritfabrikker med en aktiekapital på ikke mindre end 300.000 kr. Ved periodens slutning var det eneste virksomhed i byen med brændevinsproduktion.

Øl

Antallet af bryggerier øgedes fra fem til ni i løbet af 1870'erne. Tallet holdt sig længe uændret, dog med tilgang af et enkelt nyt bryggeri i 1891. Fra 1905 skete der imidlertid en begyndende koncentration inden for branchen, som skulle slå afgørende igennem i mellemkrigstiden.

Bryggerierne var kapitalintensive virksomheder. Især bajerskøl-bryggerierne omfattede ret store bygningsanlæg. Bajerskøllet afløste i stigende grad de overgærede ølsorter. Inden for bajerskøl trængte det lettere pilsnerøl frem på bekostning af lagerøllet, og øl på flasker vandt frem på bekostning af øl, der solgtes af øltappere rundt i byen, som fik leveret øllet i tønder fra brygge-

Skylle- og aftapningsrummet på Albanibryggeriet omkring 1910 (Illustreret Tidende 13.3.1910).

rieme.

Albanibryggeriet var i begyndelsen af 1870'erne byens dominerende bayerskøl-bryggeri. Under højkonjunkturen i begyndelsen af 1870'erne grundlagdes i 1874 A/S Bryggeriet Odense beliggende i Holsedøre, hvorved Albani fik en betydelig konkurrent. Til sammenligning kan anføres, at Albani efter betydelige udvidelser i 1874-75 rådede over godt 400 m² ctageareal mere end Odense. Albani takseredes med inventar og maskiner til 225.920 kr. i 1876, mens Odense i 1875 var blevet takseret til 162.590 kr. Odense rådede med hensyn til dampkraft over 12 hestekræfter mod Albanis fire. I 1877 beskæftigede Albani 26 arbejdere, Odense 17 arbejdere. I sæsonen var arbejdertallet dog betydeligt højere. Endnu omkring 1882, for hvilket år der er produktionsoplysninger for begge bryggerier, producerede Albani 2½ gang så meget øl som Odense.

I 1870'erne firedoblede Albanis salgstal, men derefter stagnerede de helt frem til 1896/97. Samtidig med at Albanis salgstal stagnerede i 1880'erne, gik Bryggeriet Odense stærkt frem efter arbejdertallene at dømme. Forskydningen mellem de to bryggerier kan tilskrives, at Albani flere år i midten af 1880'erne havde problemer med ølkvaliteten. Øllet var bittert og uden den velsmag, som det tidligere var berømt for. Det var et almindeligt problem for datidens bryggerier, at især gæringen ikke kunne kontrolleres. Først da Emil Chr. Hansen på Carlsberglaboratoriet i 1885 fandt frem til en metode til rendyrkning af gær, fjernedes problemet med vildgær. Albani fik således i 1887-88 installeret et gærrendyrkningsapparat under overværelse af Emil

Chr. Hansen og sikrede dermed ølkvaliteten. Konkurrencen om markedet var dog særdeles hård i disse år, og bryggerierne søgte bl.a. at klare sig ved at yde rabatter og billige lån til forhandlerne.

Det kan ikke udelukkes, at de stærke politiske modsætninger netop i 1880ernes provisorieår med oppositionens krav om parlamentarisme vendt mod højrestyret havde betydning for forskydningerne i styrkeforholdet mellem byens to førende bryggerier. Albani, der var blevet aktieselskab i 1868 og kendt for at udbetale landets højeste udbytter, havde en bestyrelse domineret af kendte højrefolk som bankdirektør Lorenz Bierfreund, grosserer E.F. Esmann, redaktør J.C. Dreyer, *Fyens Stiftstidende*, og byens borgmester etatsråd J.G.C.F. Koch. Bryggeriet Odense var derimod ved stiftelsen præget af venstrefolk, og selv om et par af disse kompromitteredes i forbindelse med Fyens Folkebanks krak i 1878, jfr. side 139, var der fortsat i 1880erne bestyrelsesmedlemmer med tilknytning til Venstre. Nævnes kan en gårdmand, en husmand samt særlig iøjnefaldende Jørgen Pedersen, redaktør af Venstres avis, *Fyns Tidende*.

I 1894 blev der på Rigsdagen i København sluttet forlig mellem Højre og dele af Venstre. Samtidig, om end uden forbindelse hermed, havde Albani styrket sin position gennem investering i bl.a. et øltapperi med henblik på salg af flaskeøl, hvilket i øvrigt også gav kvinder beskæftigelse på bryggeriet. En mere ensartet ølkvalitet medvirkede til at sikre Albani del i den stærke forbrugsstigning i 1890erne som følge af den generelle økonomiske fremgang og forbrugsomlægningen fra brændevin til øl. I 1897/98 udvidede Albani tappe-

Ølvogn fra Bryggeriet Odense ca. 1908-09, fotografieret på Sdr. Boulevard (Montergården).

kapaciteten, og der installeredes et køleanlæg til afløsning af den hidtidige brug af naturis, som om vinteren blev taget fra et par mindre søer mellem åen og det indre af Nyborg Landevej. I milde vintre havde det undertiden været nødvendigt med import af is fra Norge.

I slutningen af 1890'erne var antallet af arbejdere mere end dobbelt så højt på Albani som på Bryggeriet Odense, godt 100 mod knap 50. Odense var dog fortsat en betydelig konkurrent, som også i 1890'erne foretog store investeringer i tapperi og nyt dampanlæg. Den økonomiske afmatning efter århundredskiftet, som ganske vist ikke nedsatte forbruget ifølge toldvæsenets opgørelse over de beløb, ølskatten indbragte, men som svækkede forbrugsstigningen, og den stærkt forøgede kapacitet skærpede på ny konkurrencen. Konkurrencen var endvidere øget ved, at Carlsberg anlagde et depot i byen.

Forhandlinger mellem de to store bryggerier vedrørende en fusion for at eliminere konkurrencen opnåede ikke aktionærernes godkendelse. I stedet overtog Albani i 1905 A/S Slotsbryggeriet, der var byens tredjestørste bryggeri. Det var i lighed med Bryggeriet Odense tillige hvidtølsbryggeri (overgæret øl). Albani, der udelukkende var bajerskølbryggeri, opnåede således ved købet at udvide produksammensætningen. Det var også via Slotsbryggeriet, at Albani senere kom ind på markedet for mineralvand. Andre mindre, traditionelt drevne hvidtølsbryggerier med tilknytning til købmandsforretninger ophørte i perioden.

Tobak

Beskæftigelsen og produktionens sammensætning for Odenses tobaksindustri afspejler delvis den danske tobaksindustri's generelle udvikling. Afståelsen af hertugdømmerne i 1864 betød en mindsket konkurrence for den danske tobaksindustri. I årene kort før 1870 anlagdes et par nye fabrikker i Odense. Beskæftigelsesmæssigt fortsatte opsvinget under højkonjunkturen i 1870'ernes første halvdel. Krisen 1877-78 betød generelt nedgang for tobaksindustrien, men derefter var der fremgang indtil 1885. I anden halvdel af 1890'erne var der på ny et beskæftigelsesmæssigt opsving. Ifølge branchens egne oplysninger var der især i årene omkring 1907 en stigende inden- og udenlandsk konkurrence, hvortil kom, at fabrikanterne havde vanskeligheder på grund af stigende råvarepriser. Toldloven af 1908 indebar endvidere en fordobling af afgiften på råtobak, hvorfor de fabrikanter, der havde mulighed for det, øgede lagrene af råtobak inden lovens ikrafttræden. Tilsvarende hamstrede de handlende de færdige produkter, hvilket førte til et midlertidigt fald i produktionen i 1909.

Sammenholdt med Odenses samlede industrielle arbejdsstyrke var to-

Personalet på Erik Stokkebyes cigar- og tobaksfabrik på Fisketorvet år 1900 (Montergården).

baksindustriens andel relativt konstant frem til omkring 1890, men faldende i sidste del af perioden.

I tobaksindustrien var børnearbejde traditionelt meget udbredt. I de første år af perioden var således 2/3 af arbejdsstyrken børn under 13 år. Børn og unges andel af arbejdsstyrken mindskedes imidlertid i løbet af perioden. Tidligst skete der en forskydning fra børn mod unge over 13 år og fra århundredskiftet mod kvindelige arbejdere. For perioden som helhed øgedes de voksne mænds andel af arbejdsstyrken.

Børnenes andel faldt især i løbet af 1890'erne og markant efter 1901, da en revision af fabriksloven hævede aldersgrænsen for børn i fabriksarbejde fra 10 til 12 år. Ved periodens slutning var 20% af arbejdsstyrken børn og unge under 18 år. Børnearbejderne var næsten udelukkende drenge ved periodens begyndelse, men de erstattedes til en vis grad af piger. Det skete til trods for,

N.F. Tørring begyndte sin cigarfabrikation i Vestergade 1867, men fabrikken måtte flytte adskillige gange, før den fandt blivende sted i Nedergade (Danske byer og sogne).

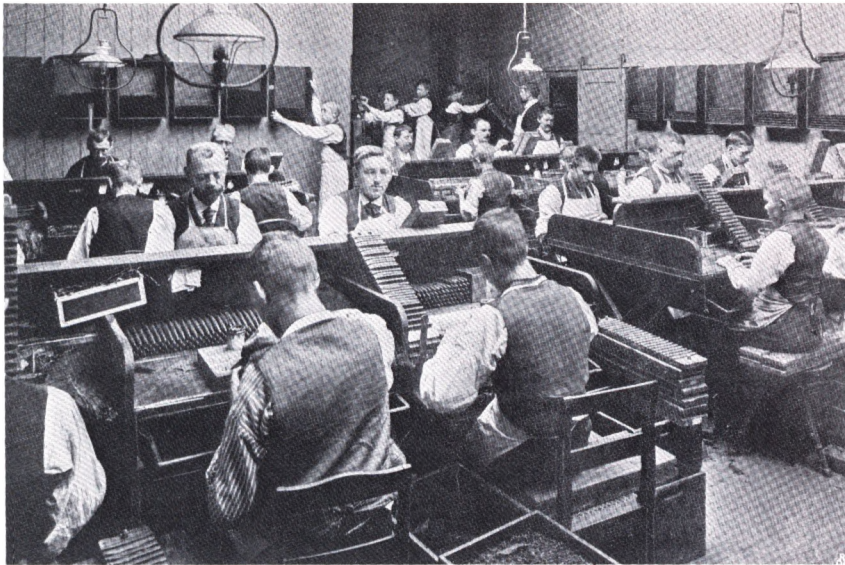
at tobaksarbejderne ifølge *Social-Demokraten* var imod, at deres døtre fik arbejde på tobaksfabrikkerne. De mente, at seksuelle overgreb fandt sted, og at vejen til prostitution ikke var lang fra fabrikkerne.

Mændenes stigende del af arbejdsstyrken må ses på baggrund af cigarproduktionens stigende andel i forhold til produktionen af røg- og skråtobak. Cigarproduktionen var domineret af mænd. Cigarens fremtrængen på bekostning af røg- og skråtobakken var således markant i 1870erne hos økonomisk bedre stillede herrer. Med stigende levestandard fra især slutningen af 1890erne vandt cigaren tillige stigende udbredelse hos landboerne og dele af arbejderklassen. Omkring århundredskiftet begyndte cigaretrykningen. I tiden 1901-08 fungerede The American Tobacco Co. som importør af cigaretter til Danmark, men efter at toldloven af 1908 gav beskyttelse til indenlandsk producerede cigaretter, etablerede firmaet en produktion i Danmark. Tilsyneladende var der ingen cigaretproduktion i Odense før 1914.

Byens beskæftigelsesmæssigt mest betydende tobaksfabrikker var alle grundlagt før 1885. De producerede som regel både røg- og skråtobak og cigarer. I de første år af 1870erne anfører toldindberetningerne, at indførslen af tobaksblade var stigende, især på grund af »to større tobaksfabrikker her i byen, nemlig Windels og brødrene Jensens«. Begge virksomheder kan føres tilbage til før 1864. Til understregning af disse fabrikkers position anføres i 1871, at deres »fabrikater afsættes såvel til land som by i hele Fyn«. Det tør vel af denne bemærkning sluttes, at de mindre tobaksfabrikkers afsætning har været geografisk snævrere og formentlig især koncentreret til Odense.

Højkonjunktoren bragte vækst til andre virksomheder. Det gjaldt således den ældre tobaksfabrik, som N.F. Tørring, født i Haderslev, overtog i 1867. Og det gjaldt den af Hans Nielsen i 1868 etablerede virksomhed. Sidstnævnte udviklede sig til byens største tobaksfabrik med mere end 100 arbejdere fra midten af 1880erne. Allerede i toldindberetningen for 1876 nævnes den foruden Windel og brødrene Jensens ældre virksomheder. Windels tobaksfabrik sygnede hen i 1890erne – tilsyneladende i forbindelse med problemer med etablering af en ny ledelse. Ved siden af de tre øvrige tobaksfabrikker fik E.P. Stokkebyes cigar- og tobaksfabrik en vis beskæftigelsesmæssig betydning fra 1880erne. Ingen af byens øvrige tobaksfabrikker kunne i den resterende del af perioden måle sig beskæftigelsesmæssigt med disse fire virksomheder.

H. Nielsen anskaffede mekanisk kraft i 1877, de to andre fulgte efter i 1883 og 1894, mens Tørring med det næsthøjeste arbejdsantal forblev uden mekanisk kraft, således som det også var tilfældet for byens øvrige tobaksfabrikker. Den manglende indførelse af mekanisk kraft på Tørring skyldes formentlig, at virksomheden ret tidligt i perioden gik over til udelukkende at

Cigarmagere i arbejde på H. Niensens tobaksfabrik i Brogade omkring århundredskiftet (De danske byerhverv i tekst og billeder).

producere cigarer.

Cigarproduktionens beskedne grad af mekanisering betød, at hjemmearbejde i hvert fald frem til 1890'erne tilsyneladende var meget udbredt. Dets omfang kan ikke nærmere bestemmes, men Tørring oplyser for eksempel til en industriudstilling i 1885, at 11 af 22 arbejdere ikke var fuldtidsbeskæftiget. Det er nærliggende at opfatte de 11 som hjemmearbejdere. Der var desuden flere arbejdere, som rullede cigarer hjemme for egen regning med henblik på afsætning til værtshusholdere og spækhøkere. Springet herfra og til at etablere sig som selvstændig med en halv snes arbejdere i lejede lokaler og med rå-tobak leveret på kredit var ikke stort, således som der er flere eksempler på under højkonjunkturen i anden halvdel af 1890'erne. Selv om disse fabrikanter typisk etablerede eget udsalg for at sikre afsætningen, betød den skærpede konkurrence efter århundredskiftet, at de sygnede hen til at beskæftige et par mand eller ganske ophørte.

Sammenfatning

Næringsmiddelindustriens brancher var karakteriseret ved ganske overvejende at forarbejde det fynske landbrugs produkter. Det skete i relativt kapitalintensive virksomheder, der var orienteret mod lokal afsætning, muliggjort af en hastigt voksende befolkning med stigende realløn. Enkelte brancher var orienteret mod afsætning uden for det lokale marked. Det gjaldt slagterierne med baconeksport til England, der var et resultat af landbrugets

Tobaksfabrikant Hans Nielsen (1842-1908), der åbnede virksomhed som »tobaksfabrikør« og detailist i Odense 1868 (Montergården).

gradvise omlægning til animalsk produktion og den tyske handelspolitik. Sukkerkogeriet afsatte halvfabrikata til København og havde tillige nogen eksport. Importerede råvarer anvendtes af tobaksindustrien, der var orienteret mod det lokale marked. Tobaksindustrien adskilte sig fra de øvrige brancher ved at være lidet kapitalintensiv.

Efter århundredskiftet skærpedes konkurrencen inden for flere brancher. Det lokale marked påvirkedes i stigende grad af konkurrence fra varer produceret i det øvrige Danmark eller udlandet. Det var især tilfældet for tobaksindustrien, men også inden for bryggeri- og brændevinsbrancherne. Inden for de sidstnævnte brancher var der allerede før århundredskiftet koncentrationstendenser i hovedstaden med udløbere til resten af landet. I Odense fandt der fusioner sted i de to brancher efter århundredskiftet.

Industri i øvrigt

Odense Glasværk og Dalum Papirfabrik blev begge grundlagt i 1873 på lokalt initiativ. I modsætning til de andre store industriaktieselskaber Bryggeriet Odense, sukkerkogeriet og Munke Møllers Klædefabrik fra højkonjunktureren i begyndelsen af 1870'erne er både glasværket og papirfabrikken stadig store arbejdspladser.

Begge virksomheder krævede en stor anlægskapital, dels til produktionsudstyr, og dels fordi det var nødvendigt at bygge arbejderboliger i tilknytning til virksomhederne for at kunne rekruttere den nødvendige arbejdskraft. Glasværket havde behov for udenlandske faglærte glasmagere, ligesom det var af betydning hurtigt at kunne få fat i glasmagerne, når glasset var klar til brug, idet man ikke havde tilstrækkeligt styr på smeltningen. Og papir-

Kvarteret omkring glasværket kort tid efter dets anlæggelse. I forgrunden Sydfyenske Jernbaners maskinværksted, til højre dampmøllen og i baggrunden glasværket med arbejderboligerne. Jernbanen til Middelfart skærer sig igennem området (Møntergården).

Dalum Papirfabriks anlæg, vistnok omkring århundredskiftet (Møntergården).

fabrikken lå så isoleret, at den ikke på dette tidspunkt kunne tiltrække ufaglært arbejdskraft fra byen.

Både glasværket og papirfabrikken producerede med henblik på afsætning også uden for Odense. Krisen i slutningen af 1870'erne og de svingende konjunkturer i 1880'erne i forening med en betydelig konkurrence fra andre danske virksomheder inden for de to brancher betød, at begge virksomheder i de første år skuffede aktionærerne i lighed med andre af periodens industriaktieselskaber. Konkurrencen søgtes imidlertid tidligt mindsket gennem virksomhedskoncentration.

Inden for papirindustrien forsøgte først med aftaler mellem virksomhederne, dog uden større succes. Da ny teknik muliggjorde fremstilling af papir af træmasse og cellulose og ikke udelukkende af gamle klude, blev de danske papirfabrikker fra midten af 1880'erne påført øget konkurrence gennem en stigende papirimport fra de øvrige nordiske lande. Svaret kom i 1889 med oprettelsen af A/S De forenede Papirfabrikker, der foruden Dalum Papirfabrik købte Strandmøllen, Ørholm med Ny Mølle, Magle Mølle ved Næstved, Nørrebro Papirfabrik, Silkeborg Papirfabrik samt tre mindre papirfabrikker, samtidig med at man fik en aftale med den eneste producent, der forblev selvstændig. I den følgende periode nedlagdes produktionen på flere af de urentable fabrikker, og produktionen koncentreredes på Dalum, Magle Mølle og fra 1894 på Silkeborg.

Dalum Papirfabrik beskæftigede indtil midten af 1880'erne 120-130 arbejdere og i 1913 godt 300 arbejdere efter flere udvidelser. Kvinder, som ikke

Reklame for Hagen & Sievertsens Æskefabrik og Stenrykkeri ved åen i Nødergade, Odense Vejviser 1893 (E. Pantou fot.).

havde fast ansættelse, udgjorde 30-50% af arbejdsstyrken. I 1906 øgedes dampkraften til i alt 1.000 hestekræfter.

Odense Glasværk måtte i 1889 træde i likvidation, men et nyt selskab, A/S Fyens Glasværk, med en mindre aktiekapital videreførte virksomheden. Under højkonjunkturerne i 1890'erne og med bl.a. flaskeøllens stigende udbredelse skete der udvidelser af produktionsapparatet. De vigende konjunkturer efter århundredskiftet resulterede på ny i en skærpelse af konkurrencen inden for glasindustrien. I 1902 indgik Odense og Århus glasværker i A/S De forenede Glasværker, hvis aktiekapital blev købt af Kastrup Glasværk i 1907.

Glasværket beskæftigede i de første 15 år omkring 40 arbejdere, men i 1890'erne øgedes arbejdsstyrken fra mindre end 70 til omkring 300 arbejdere. Omkring århundredskiftet var det byens største arbejdsplads. Knap 50 drenge i alderen 10-13 år og godt 30 unge mænd var mellem de ansatte. Efter århundredskiftet svingede arbejdstallet mellem 250 og 325. Antallet af drenge sank til nogle få stykker, samtidig med at unge og voksne kvinder øgede deres andel af arbejdsstyrken. Unge og voksne mænd udgjorde en uændret andel på 75-80% af arbejdsstyrken.

Den mekaniske kraft var beskeden på glasværket. Indtil engang efter århundredskiftet var den samlede dampkraft ikke på over 10 hestekræfter.

Ingen af byens øvrige industrivirksomheder, næringsmiddel-, tekstil- og metal- og maskinindustrien undtaget, havde samme betydning som glasværket og papirfabrikken.

Inden for beklædningsindustrien gav handskeproduktion bl.a. takket være eksport til Tyskland en betydelig beskæftigelse til kvinder indtil krisen i slutningen af 1870'erne. Det var dog overvejende hjemmesyersker, og produktionen var organiseret som en traditionel forlagsproduktion. Systuer i tilknytning til manufakturhandlere kendes fra 1880'erne, men konfektionsindustrien fik først nogen betydning fra 1890'erne.

Odense havde gennem hele perioden enkelte skibs- og bådebyggerforretninger, som dog ikke i alle år foretog nybygninger. I Skibhusene lå et træskibsværft, der de fleste år foretog nybygninger.

Enkelte mindre teglværker lå i Odenses nærmeste omegn. Ned mod åen i den nordlige del af Sct. Jørgens Forstad lå Sct. Jørgens Teglværk, der i modsætning til de øvrige teglværker havde en høj grad af mekanisering. I 1874 byggedes en langovn af egen konstruktion, hvorpå der blev taget patent. I hele perioden beskæftigedes 20-30 mand om sommeren, og omkring en tredjedel heraf om vinteren.

Industrier af teknisk-kemisk art betegnes ofte som en af de afgørende faktorer for det industrielle opsving i 1890'erne. Den samlede beskæftigelse på disse virksomheder fordobledes i løbet af 1890'erne i Odense efter at have

Arbejdere på teglværket i Svendsgade i begyndelsen af 1900-tallet (Jul. Folkmann fot., Montergården).

været relativt uændret i de foregående 20 år. Det drejede sig dog om små absolutte tal. Der beskæftigedes samlet omkring 200 arbejdere fra århundredskiftet frem til 1913 på virksomheder med mere end fem arbejdere. Af disse havde elværket en betydelig maskinkraft.

Hagen & Sievertsen og C. A. Mortensen & Co., begge beliggende i Nedergade, havde stentrykkeri og æskefabrikation. Æskefabrikationen var ikke mekaniseret; arbejdsstyrken udgjordes overvejende af kvinder og hos Hagen & Sievertsen, frem til 1906, tillige af børn under 14 år. Ved århundredskiftet beskæftigedes omkring 40 børn. I hvert fald frem til 1890 og formentlig også senere beskæftigede Hagen & Sievertsen en del hjemmearbejdere, hvilket vanskeliggør en opgørelse af arbejdsstyrken. 1890-1913 beskæftigede de to virksomheder i alt 140-190 arbejdere.

Foruden de to stentrykkerier var der indtil 1893 kun tre trykkerier i byen. Milos trykkeri og Fyens Stiftsbogtrykkeri var begge grundlagt omkring 1770, og F. Thillerups trykkeri blev grundlagt i 1874. Fra 1893 til 1912 øgedes antallet af trykkerier til 16, og den samlede arbejdsstyrke øgedes fra omkring 80 til 230 arbejdere. De nye trykkerier med undtagelse af Andelsbogtrykkeriet og Fyens Social-Demokratis bogtrykkeri beskæftigede typisk 10 arbejdere eller mindre.

Industriens stigende økonomiske betydning fremgår kun delvis af væksten i arbejdsantal, som er trukket frem i det foregående. At fremstillingen ikke

På billedet herunder ses fem arbejdere fra Hagen & Sievertsens virksomhed i Nedergade. Billedet er fra omkring 1900 (G.P. Jacobsen fot., Montergården).

Reklame for Hagen & Sørensen's trykkeri i Overgade, Odense Vejviser 1914 (E. Panton fot.).

i højere grad har været bygget op omkring produktionstal og mål for arbejdsstyrkens produktivitet skyldes utilstrækkeligt kildemateriale. Der er dog ingen tvivl om, at industriens produktion voksede stærkere end arbejdsstyrken. Dels øgedes kapitalindsatsen, bl.a. ved at den mekaniske kraft pr. arbejder blev større, og dels skete der en kvalitativ styrkelse af arbejdskraften.

Mekanisering

I 1872 havde kun 12 industrivirksomheder dampanlæg. Syv af disse anlæg var hver på kun 3-6 hestekræfter, mens de fem øvrige var på 12-13 hestekræfter. I alt leverede dampanlæggene 119 hestekræfter. *Fyens Stiftstidendes* bogtrykkeri havde desuden i 1871 som landets første virksomhed anskaffet en Otto & Langen gasmotor, der ydede et par hestekræfter. Den samlede mekaniske kraft i Odenses industri i 1860'erne var således mindre end den kraft, der i dag findes under motorhjelmene på en større bil. Dette forhold ændres ikke afgørende, selv om der tages hensyn til vandkraften fra åen, som brugtes af en klædefabrik i Dalum og de to kornmøller Munke Mølle og Ejby Mølle, og vindkraften, der blev udnyttet af et par møller i byens udkant. Håndkraft var dominerende. Enkelte virksomheder havde en hestemølle.

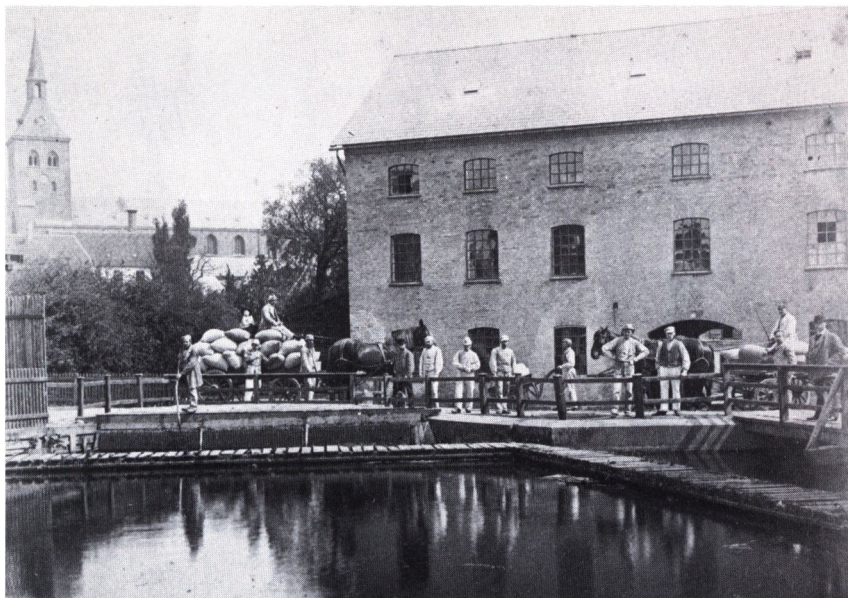
I løbet af perioden foretog industrien meget betydelige investeringer i mekanisk kraft, således at den rådede over mellem 4.000 og 5.000 hestekræfter i 1913.

Dampmaskiner ydede langt de fleste hestekræfter til industriens arbejdsmaskiner gennem hele perioden. I gennemsnit investeredes i godt seks dampanlæg om året i perioden 1870-1913. Investeringsaktiviteten var især betydelig i begyndelsen af 1870'erne med bl.a. 11 og 18 nye anlæg i 1873 og 1875 og i anden halvdel af 1890'erne med 10 og 19 anlæg i 1895 og 1898. Anskaffelsesprisen pr. hestekraft var ikke under 400 kr. og betydeligt højere i begyndelsen af perioden.

Fra 1872 til 1877 øgedes dampkraften ifølge samtidige opgørelser fra 119 til 711 hestekræfter og fra 1890 til 1901 fra godt 900 til knap 3.000 hestekræfter. Enkelte virksomheder havde en væsentlig andel i denne vækst. Således bidrog Odense Sukkerkøberi og Dalum Papirfabrik med 175 og 154 hestekræfter i 1870'erne og med 60 og 550 hestekræfter i 1890'erne. Dampanlæg på mere end 100 hestekræfter installeredes i løbet af perioden på flere tekstilfabrikker, elektricitetsværket, dampmøllen Victoria, Odense Exportslagteri og Odense Savmølle.

Dampmaskinerne var næsten uden konkurrence, når det drejede sig om store kraftanlæg. Dampanlæggene havde også den fordel, at de kunne give damp til opvarmning, herunder til brug i produktionen, som det for eksem-

Mens der endnu blev malet korn ved Odense Å. Munke Mølle omkring århundredskiftet, kort tid før flytningen til havnen (Th. Bloch fot., Møntergården).

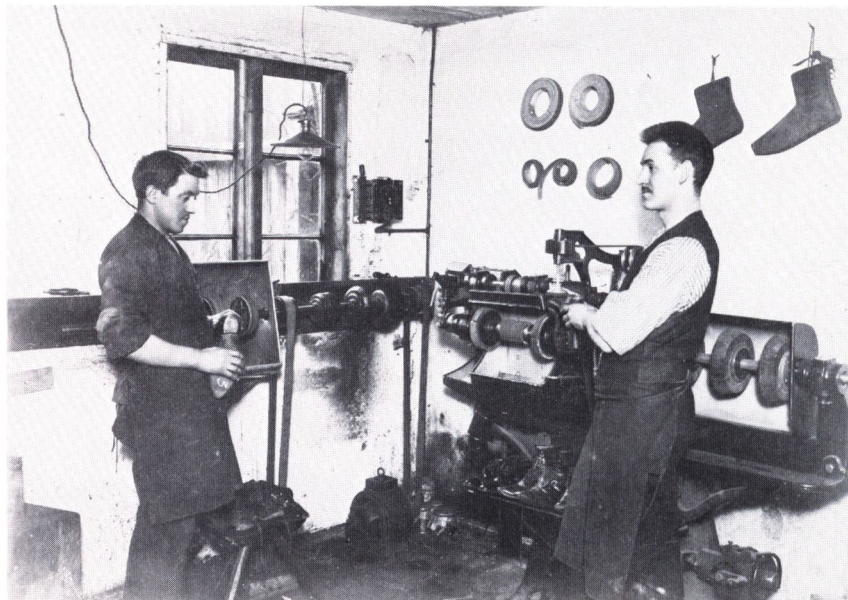
pel var tilfældet i tekstilfabrikkerne. Dog opnåede Dalum Papirfabrik og Munke Mølle i alt at få 200 hestekræfter fra vandkraft ved at anskaffe turbiner til erstatning af de tidligere vandhjul, ligesom Munke Mølle efter flytning fra Odense Å til havnen som byens eneste virksomhed installerede en dieselmotor, der leverede 225 hestekræfter. I virksomheder med mindre kraftbehov, og især hvis kraftbehovet kun forekom en del af arbejdsdagen, mødte dampmaskinerne øget konkurrence fra andre typer af kraftmaskiner.

Ved århundredskiftet havde mere end 30 industrivirksomheder anskaffet gasmotorer typisk på 2-8 hestekræfter. Det gjaldt bl.a. næsten alle byens trykkerier. Efter århundredskiftet gik gasmotorerne imidlertid tilbage, da elmotorer – typisk på 1-6 hestekræfter – i stigende grad dokumenterede deres konkurrenceevne, samtidig med at der skete en udbygning af elforsyningen.

Allerede i 1882 fik Albanibryggeriet som byens første virksomhed indlagt elektricitet. Virksomheden fik koblet en dynamo til virksomhedens eget dampanlæg, men det var alene for at bruge elektriciteten til belysning. Da Odense og Køge i 1891 som landets første byer fik private elværker, var planerne alene, at værkerne skulle fungere som »lysstationer«.

Thomas B. Thriges virksomhed betød, at landets førende producent af elmotorer fra århundredskiftet lå i byen. Thrige anvendte allerede i 1894 en elmotor i sin egen produktion, men endnu i 1901 gjaldt det kun otte andre industrivirksomheder i byen. Derefter gik udviklingen stærkt, og i 1913 drejede det sig om 68 virksomheder med i alt 234 hestekræfter. Det var især tryk-

Maskinerne vandt også frem inden for skomagererhvervet. Her et kig ind i skomager Schrøders værksted i Klaregade 1911 (Otto Normark fot., privateje).

kerier, der udskiftede deres gasmotorer, men også mange mindre maskinfabrikker og maskinværksteder, hvoraf flere tidligere havde haft dampanlæg. Hertil kom, at godt et par hundrede håndværksvirksomheder før 1914 anskaffede en elmotor og dermed for første gang fik mekanisk kraft. Håndværkernes investeringer lettedes betydeligt, da kommunen overtog elforsyningen fra 1908. For at fremme elektrificeringen vedtog byrådet at yde lån til husinstallationer til belysning og til anskaffelse af små elmotorer på op til 5 hestekræfter. For motorene skulle lånene forrentes med 5% og afdrages i løbet af fire år.

Elmotorens betydning for nye anvendelser af mekanisk kraft viste sig endvidere ved forskellige transportopgaver. Havnen fik i 1906 en kran med elmotor, i 1896 leverede Thrige byens første elevatoranlæg til guldsmed Christophersen i Vestergade, og fra 1901 reklamerede Thrige ligesom tidligere A/S Titan i København med motortaljer til brug i støberier og maskinværksteder, men efterhånden også til bl.a. pakhuse. Og detailhandelen begyndte efter århundredskiftet at sælge friskmalet kaffe ved brug af elektrisk drevne kaffemøller.

Væksten i industriens mekaniske kraft var med undtagelse af 1880erne stærkere end væksten i arbejdstallet. Især i begyndelsen af 1870erne og i 1890erne var der en hastig overgang mod en mere mekaniseret produktion.

Arbejdskraft

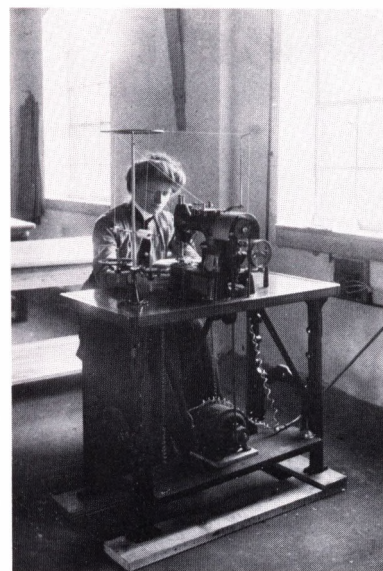
Arbejdskraftens sammensætning og faglige niveau må i lighed med industriens øgede mekanisering antages at have bidraget til betydelige produktivitetstigninger. Bl.a. faldt børn og unges andel af den industrielle arbejdsstyrke markant.

I 1873 blev landets første fabrikslov vedtaget. Den havde til formål at begrænse børns fabriksarbejde. Lovens vedtagelse må ses på baggrund af den sociale uro i 1871-72 i forbindelse med den socialistiske bevægelses fremvækst og efter hård lægelig kritik af børnearbejdet i fabrikkerne. Lægen Emil Hornemann foretog således i 1872 en undersøgelse af vilkårene i Københavns fabrikker. Børnene var helt overvejende beskæftiget i tobaksindustrien, en del desuden i tekstilindustrien, ligesom tændstikfabrikation gav beskæftigelsesmuligheder for børn. Især sidstnævnte fabrikation, som beskæftigede 19 børn under 13 år i Odense i 1872, advarede Hornemann imod, idet børnene under arbejdet indåndede fosforpartikler, som kunne medføre, at kæbepartierne delvis borttæsedes. I 1883 argumenterede stiftsfysikus, dvs. embedslægen for Fyns Stift, da også for, at flere børn skulle undgå fabriksarbejde. Men for at modvirke småkriminalitet anså han det for godt, at de var beskæftiget i fritiden, ligesom det var nødvendigt, at de supplerede forældrenes indtægter. Han opfordrede derfor til, at flere fabriksdrengene fik budplads. Kun få piger havde fabriksarbejde i 1883.

Før fabriksloven af 1873 var mere end 30% af Odenses industriarbejdere børn og unge. Andelen faldt til godt 20% efter loven, der forbød, at børn under 10 år arbejdede i fabrikker, ligesom den begrænsede arbejdstiden for børn og unge og forbød disses natarbejde. I 1901 hævdedes lavalderen for fabriksarbejde til 12 år, og i årene frem til 1914 mindskedes andelen gradvis til godt 10%. Lovgivningen er en del af forklaringen på den faldende andel. Men da den overvejende del af fabriksbørnene i Odense var beskæftiget i tobaks- og tekstilfabrikkerne samt på glasværket, og da disse virksomheder i de sidste år før 1914 udgjorde en faldende andel af den samlede industriarbejdsstyrke, mindskedes børnearbejdets relative betydning tillige som følge af disse forskydninger i industriens sammensætning.

Især i 1880'erne og 1890'erne modsvarede børns og unges lavere andel af industriarbejdsstyrken af en højere andel for kvinder. Det må især tilskrives, at tekstilindustrien med mange kvindelige arbejdere gik stærkere frem end industrien generelt. Efter 1906 øgedes voksne mænds andel markant i forbindelse med en stærk vækst for maskinindustrien. Da maskinindustrien i forhold til de fleste industribrancher desuden havde en relativt høj andel faglærte, må disses andel af industriarbejdsstyrken samtidig være steget.

Der var mange kvindelige arbejdere beskæftiget i tekstilindustrien. Her ses en syerske på Mogensen og Dessaus væveri i Slotsgade 1911 (Privateje).

Arbejdsstyrken blev uden tvivl mere effektiv i løbet af perioden. For de ufaglærte grupper havde især bedre ernæring og sundhedsforhold betydning. Det gjaldt også de faglærte arbejdere, hvoraf flere tillige fik en mere hensigtsmæssig oplæring. Omkring to tredjedele af arbejdsstyrken i flere af metal- og maskinindustriens virksomheder var faglærte arbejdere; det var overvejende formere, smede og maskinarbejdere. Her som i andre industrivirksomheder var der imidlertid tillige betydelige grupper af snedkere og undertiden tømrere. Disse mere traditionelle faggrupper stod bl.a. for tilvirkning af træemballage og for vedligeholdelse og mindre ændringer af bygninger.

Industriens ufaglærte arbejdere rekrutteredes helt overvejende fra de indvandrede landboere og havde som sådan ingen faglig tradition i relation til fabriksarbejdet. De faglærte var derimod i vid udstrækning bærere af håndværksmæssige traditioner, ligesom de i højere grad end de ufaglærte havde en bymæssig baggrund. Selv om tvungne svendepøver afskaffedes med næringsloven af 1857, fortsatte den faglige lærlingeuddannelse, og hvert år aflagdes under offentlig kontrol såkaldte frivillige svendepøver. Oplæringen skete for en dels vedkommende i byens fabrikker; men håndværksvirksomhederne fortsatte gennem perioden med at være læreplads for mange, der senere fik beskæftigelse i industrien.

Den traditionelle oplæring i en håndværksvirksomhed på land eller i by var i flere henseender en god baggrund for fabriksarbejdet, idet den sene mekanisering af mange led i produktionsprocessen betød fortsatte krav om håndværksmæssige færdigheder. Dog er det klart, at mekanisk drevne arbejdsmaskiner i stigende grad vandt indpas også i ellers håndværksprægede produktioner. Fortroligheden med de nye maskiner opnåedes typisk i arbejdet på fabrikkerne, men det havde uden tvivl også betydning, at den faglige oplæring i stigende grad suppleredes med undervisning på tekniske skoler og fagskoler, hvilket i øvrigt også kom håndværket til gode. Således søgte Rigsdagen, da den med næringslovens vedtagelse i 1857 ophævede svendepøverne, at sikre håndværkets faglige niveau gennem støtte til tekniske skoler, som flere steder allerede var etableret på privat initiativ. Statskassen kunne bidrage med et beløb svarende til kommunale tilskud.

En række håndværksmestre i Odense stiftede i 1844 Det tekniske Selskab, der stod bag Teknisk Skole, som fra 1869 modtog et beskedent kommunalt tilskud. Skolen opnåede i 1874 sammen med en skole i Århus som de eneste i landet ret til at dimittere elever til Kunstakademiet i København. I 1879 fik skolen egen bygning. Da elevtallet øgedes gennem hele perioden blev det i 1899 nødvendigt at flytte skolen fra de første bygninger i Nedergade til en stor nyopført bygning ved Munkemose, hvor kommunen stillede en grund gratis til rådighed. Ved lærlingeloven i 1889 var mestrene da også blevet forpligtet

til at lade deres lærlinge følge undervisningen på de tekniske skoler.

I begyndelsen af perioden var der kun undervisning for håndværkerlærlingene om aftenen. En stor del af undervisningen bestod af tegning, regning og skrivning. I løbet af perioden udbyggedes undervisningen. Fra 1872 blev der udvidet med dagundervisning i vintermånederne, nu også for maskinbyggere. I 1876 organiseredes et toårigt deltidsstudium, der kunne føre frem til afgang som bygnings- og maskinkonstruktør. Antallet af elever på maskinlinien var dog begrænset. Der kunne ikke hvert år oprettes en klasse, men fra århundredskiftet steg tilgangen. Og i 1905 fik Odense tekniske Skole som den første i landet en afdeling til uddannelse af teknikumingeniører. Afdelingen betegnede Odense Maskinbygnings Teknikum, hvor der bl.a. indrettedes et laboratorium for maskin- og elektroteknik.

Undervisningen på Teknisk Skole betød uden tvivl en sikring af håndværkerkernes faglige niveau, som flere samtidige frygtede ville falde efter den obligatoriske svendeprøves afskaffelse. Hertil kom videreuddannelsesmulighederne, som skolen gav. Flere af byens erhvervsledere erkendte betydningen heraf og støttede bl.a. den treårige teknikumuddannelse, selv om antallet af dimittender forblev lavt i årene før 1914. De første årgange var således blot på fra tre til 14 dimittender. Samspillet med byens industri var dog til stede, og der er eksempler på, at lærlinge fra Thriges fabrik fik en uddannelse som ingeniør for derefter i en periode at vende tilbage til virksomheden.

Industriens behov for faglært og teknisk kyndig arbejdskraft kunne dog ikke alene klares lokalt eller ved rekruttering fra andre virksomheder i landet. I denne tidlige fase af industrialiseringen var Odense som landets næststørste by tidligt med i udviklingen, og i flere tilfælde var det nødvendigt at rekruttere udenlandsk arbejdskraft. Det gjaldt f.eks., da glasværket etableredes i 1873, idet det da var nødvendigt at hente svenske og tyske glasmagere til byen. Arbejderboligerne i tilknytning til virksomheden vedblev i hele perioden at have et markant udenlandsk islæt.

I flere af byens øvrige industrivirksomheder var det almindeligt med tyskere til varetagelse af mere specielle funktioner og især den tekniske ledelse. Det gjaldt flere værkførere i tekstilindustrien samt jern- og maskinindustrien. Relativt få danskere havde erhvervet den nødvendige tekniske indsigt gennem ophold i udlandet. I 1911 var for eksempel 27% af Thriges overordnede personale født i udlandet. Også flere af fabrikkens arbejdere var udlændinge, og især klagedes der over, at det var vanskeligt at rekruttere dygtige værktøjsmagere. I 1930 var andelen af udlændinge både blandt det overordnede personale og blandt arbejderne faldet, men etableringen af nye produktioner kunne også efter 1914 gøre det nødvendigt med rekruttering af udenlandsk arbejdskraft. Tilnavnet Lille Flensborg for en del af bebyggelsen

langs Skibhusvejs sidegader vidnede herom. Her boede skibsværftsarbejdere ved det af A.P. Møller i 1917 anlagte stålskibsværft ved Odense Kanal.

Ejer- og ledelsesforhold i industrien

For de vigtigste brancher inden for metal- og maskinindustrien, tekstilindustrien og næringsmiddelindustrien er foretaget en nøjere undersøgelse af industrivirksomhedernes ejerforhold og af ejernes faglige og sociale baggrund.

Enkeltmandsejede virksomheder var dominerende i hele perioden. Af de undersøgte virksomheder, hvis ejendomsforhold ikke ændredes før 1870, var 73% stiftet af en enkelt person. 8% stiftedes i fællesskab af to personer, og 19% stiftedes som aktieselskaber. Der var ingen forskel i denne fordeling mellem virksomheder stiftet før 1890 eller senere. Der var imidlertid tydelige forskelle mellem de enkelte brancher, hvilket kan ses på baggrund af forskel i krav til fast kapital. Ingen af de lidet kapitalkrævende tobaksfabrikker grundlagdes som aktieselskaber, mens f.eks. byens to dominerende bryggerier henholdsvis tidligt overgik til og blev anlagt som aktieselskab.

Fædrenes erhverv viser, at stifterne havde en meget skæv rekruttering i forhold til befolkningens generelle erhvervs sammensætning. 17 var sønner af håndværkere, fire var købmandssønner, ti havde fædre inden for immateriel virksomhed (embedsmænd, lærere, præster, læge), mens tre var sønner af fabrikanter. Kun to var sønner af landbrugere, kun to havde ufaglærte fædre og kun en var født uden for ægteskab. Hertil kom fire med fædre inden for øvrige erhverv (graver, møller, skipper og restauratør).

Den store gruppe af håndværkersønner kan ses i forbindelse med, at de fleste virksomheder ved etableringen nærmest må betegnes som håndværksvirksomheder. En direkte forbindelse mellem faderens og sønnens fag kan konstateres for to stiftere af tekstilfabrikker, hvis fædre henholdsvis var farver og hattemager, for en af stifterne af exportslagteriet og for fire af de otte håndværkersønner, der er registreret som stiftere inden for metal- og maskinindustrien. De øvrige seks håndværkersønner var alle stiftere af tobaksfabrikker, men uden at faderens fag kan sættes i forbindelse hermed.

Stifterne af tobaksfabrikkerne havde fædre uden erhvervsmæssig tilknytning til faget. Sammenholdt med stifterne af tekstilfabrikkerne, bryggerierne og virksomhederne inden for metal- og maskinindustrien havde deres fædre desuden i højere grad erhverv med en typisk beskeden indtjening. Begge de ufaglærte fædre og den ene af fædre inden for landbrug var fædre til tobaksfabrikanter. Derimod var kun en af de ti fabrikanter med fædre inden for immaterielle erhverv tobaksfabrikant. Stifternes beskæftigelse inden etable-

ringen viser tillige, at det var forholdsvis let at begynde en tobaksproduktion uden nogen særlig faglig indsigt.

Tobaksfabrikanternes manglende faglige baggrund kunne give problemer. Den ene af Lorenz Bierfreunds to sønner grundlagde således i 1892 en cigarfabrik efter at være gået fallit med bomuldsvæveriet. Da beskæftigelsen snart indskrænkedes til kun at omfatte to lærlinge, klagede den ene lærlings mor ganske forståeligt over, at sønnen ikke fik den nødvendige oplæring inden for faget. Carl Bierfreund klarede dog frisag ved uden nærmere dokumentation at erklære, at han besad den tilstrækkelige kunnen til at oplære drengen.

Stifterne af tekstilfabrikkerne, bryggerierne og virksomhederne inden for metal- og maskinindustrien havde enten en faglig eller merkantil baggrund. Bryggeriindustrien var med Carlsberg i spidsen en af de første industribrancher, der lagde vægt på en produktudvikling på grundlag af teoretisk indsigt i de anvendte processer. Farmaceuter var således brygmestre ved byens større bryggerier i hele perioden. Bryggerierne var tidligere overvejende drevet håndværksmæssigt i forbindelse med større købmandsgårde. Denne traditionelle forbindelse gjorde sig fortsat gældende, om end købmændenes betydning for bryggerierne i denne periode overvejende må ses finansielt.

Syv af stifterne af tekstilvirksomheder var udlærte farvere, typisk for uldfabrikkerne, eller de havde oprindelig etableret sig som købmænd. Kun to var udlært inden for tekstilindustrien.

Tilsvarende kan for stifterne af virksomheder inden for metal- og maskinindustrien konstateres, at de enten havde en faglig uddannelse eller var begyndt som købmænd. Flere var udlærte smede, hvilket dog både kunne dække over en uddannelse i en industrivirksomhed eller i en traditionel håndværksvirksomhed. Det sidste må antages at være tilfældet for maskinfabrikanten, der først var etableret som landsbysmed i Bolbro. Enkelte af stifterne havde en teoretisk uddannelse som ingeniør eller maskinist, og i slutningen af perioden grundlagdes et par virksomheder delvis på grundlag af erfaringer fra udlandet. Det gjaldt de elektromekaniske virksomheder, Thrige og den senere anlagte Dansk Akkumulatorfabrik. I flere tilfælde kombineredes det faglige og merkantile ved etableringen af kompagniskaber.

I perioden 1870-1914 ekspanderede flere virksomheder under grundlæggerens ledelse til et betydeligt omfang. Grundlæggeren opnåede social prestige og undertiden også et godt økonomisk udbytte. Der er eksempler på stiftere, som fra en beskeden social baggrund og gennem en traditionel håndværksmæssig uddannelse nåede at blive ledere af en mellemstor eller stor industrivirksomhed. Dog må det konstateres, at jo mere kapitalintensiv branchen var, jo mindre chance var der for, at en virksomhed var stiftet på bar bund.

Etableringsomkostningerne udgjorde en relativt effektiv social barriere.

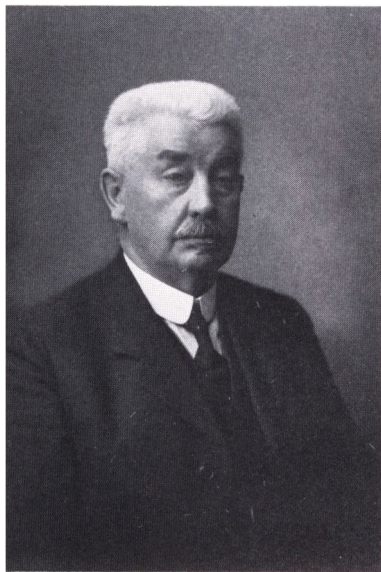
I alt 68 ejerskifter er registreret. De fordelte sig forholdsvis ligeligt på tre grupper, nemlig virksomheders overgang til familie (28%), virksomheders overgang til aktieselskab (34%) og virksomheders salg til private personer (37%). Hertil kommer, at exportslagteriet blev andelsselskab. Fordelingen mellem de tre grupper ændredes dog i løbet af perioden, idet ejerskifter i forbindelse med overgang til aktieselskab overvejende skete i slutningen af perioden. 21 af i alt 23 af disse ejerskifter fandt sted efter 1894. De to ejerskifter før 1894 var i forbindelse med glasværkets reorganisering og overgang til et nyt aktieselskab og Dalum Papirfabriks optagelse i De forenede Papirfabrikker i 1889. I tre andre tilfælde overgik en virksomhed fra et aktieselskab til et andet.

Det er åbenbart, at de fleste lidt større virksomheders stiftere ønskede, at virksomhederne blev ført videre af deres sønner eller i mangel heraf af et familiemedlem som f.eks. en nevø eller bror. Der er således flere eksempler på, at sønner blev sendt på studieophold i udlandet eller oplært i de forskellige afdelinger i faderens virksomhed. Det er imidlertid selv inden for denne forholdsvis korte periode tydeligt, at generationsskiftet ikke skete uden problemer. I perioden var der ingen virksomheder med samme familie som ejere i tre generationer. Også hvis industriens udvikling følges i perioden efter 1914, gælder det, at de virksomheder, som havde samme familie i ledelsen i mere end to generationer, hører til undtagelserne.

Konjunktursvingninger, inden- og udenlandsk konkurrence og nye produkters fremkomst stillede stadige krav til en virksomheds ledelse. En virksomheds grundlægger kunne ikke altid honorere disse krav; end mindre kunne det forventes, at den næste generation kunne, selv om den måtte have fordelen af at overtage et velkonsolideret firma. I halvdelen af tilfældene overgik virksomheden ikke til én, men til to eller tre sønner. Det var et forhold, der dels kan have hæmmet mulighederne for at træffe beslutninger om større investeringer, og som dels betød større kapitaludtræk til privatforbrug. F.eks. kan det konstateres, at Allerup, der i begyndelsen af 1870'erne klart var byens største jernstøberi og maskinfabrik med hensyn til arbejdsantal, i 1894 var passeret af H. Rasmussen & Co. og var på størrelse med Phønix og Nørrebro Jernstøberi. Ledelsen bestod på dette tidspunkt af M.P. Allerups tre sønner. I 1894 blev virksomheden solgt, og beskæftigelsen øgedes derefter betydeligt i forbindelse med flere nyinvesteringer.

Overgangen til aktieselskab kan ses som led i bestræbelserne for at lette generationsskiftet. Familien kunne med en tilstrækkelig aktieandel fortsat kontrollere firmaet, og det var enkelt i forbindelse med arv at dele aktierne. Aktionærerne hæftede tillige kun for aktiekapitalen. I 12 af virksomhederne,

Herunder ses ingeniør Charles Hansen (1861-1926), der sammen med ingeniør B.V. Breinholt 1894 købte Allerups jernstøberi og maskinfabrik. 1901-17 var Charles Hansen administrerende direktør (Montergården).

Fra venstre: Harald, Emanuel og Emil Allerup, de tre sønner af M.P. Allerup, der arvede virksomheden efter faderens død 1859 og ejede den i fællesskab til 1894 (Møntergården).

der overgik til aktieselskab, kan det konstateres, at den hidtidige ejer fik sæde i bestyrelsen, og for tre af virksomhederne vides det med sikkerhed, at andre familiemedlemmer blev bestyrelsesmedlemmer.

Industrivirksomhedernes grundlæggelse som eller overgang til aktieselskab må dog overvejende ses på baggrund af en række andre faktorer. Således er det karakteristisk, at de store virksomheder anlagt under højkonjunkturen i begyndelsen af 1870'erne blev grundlagt som aktieselskaber. Det gjaldt Munke Møllens Klædefabrik, Bryggeriet Odense, glasværket, sukkerkogeriet og Dalum Papirfabrik. Det var alle virksomheder med store faste anlæg, som gennem den offentlige udbydelse af aktier finansieredes af en forholdsvis bred kreds af økonomisk bedrestillede by- og landboere.

Det er i afsnittet om industriens struktur beskrevet, hvorledes disse aktieselskaber repræsenterede en overinvestering, som gav betydelige tab under de følgende års krise. Af tabel 3.2 ses, at antallet af grundlæggelser af industriaktieselskaber var meget begrænset i de følgende 20 år. De fire virksomheder fra perioden 1876-90 var Københavns Skotøjsfabrik, Odense Dampmølle, Odense Savmølle og Odense Svineslagteri, hvoraf kun sidstnævnte virksomhed var nyetableret. Først i tiåret 1896-1905 skete der på ny et større antal anmeldelser af industriaktieselskaber. Syv virksomheder grundlagdes som aktieselskaber 1896-1900, én virksomhed 1901-05, mens de øvrige var eksisterende virksomheder, der overgik til aktieselskaber, hvilket tillige gjaldt de syv virksomheder, anmeldt 1906-14. Alle nyetablerede industriaktieselskaber i denne periode var beskæftigelses- og kapitalmæssigt uden

Tabel 3.2: Antal nyregistrerede aktieselskaber i Odense indtil 1914, fordelt efter registreringsår.

År	Antal	Heraf industri
-1870	6	1
1871-75	17	9
1876-90	17	4
1891-95	6	3
1896-1900	38	12
1901-05	33	10
1906-10	37	4
1911-14	51	3

Kilde: Hans Chr. Johansen m.fl.: Fabrik og bolig, s. 128.

større betydning. Derimod var der flere af byens største industrivirksomheder, der fra slutningen af 1890erne overgik fra at være privatejede til at blive aktieselskaber. Flere motiver synes at have gjort sig gældende ud over hensynet til generationsskiftet.

For enkelte af virksomhederne synes overgangen til aktieselskab at være sket med henblik på kapitaltilførsel. F.eks. kan der for et par virksomheder inden for metal- og maskinindustrien konstateres en udvidelse af arbejdsstyrken efter overgangen til aktieselskab. Aktieselskabsformen har således for disse virksomheder delvis haft samme funktion som ved aktieselskabsgrundlæggelserne i begyndelsen af 1870erne, men aktionærkredsen var uden tvivl snævrere.

Det er i en tidligere undersøgelse af finansieringen af Odenses industri påvist, at lån i fast ejendom og driftskreditter fra pengeinstitutterne var af væsentlig betydning for virksomhederne. Det kan da også konstateres, at pengeinstitutterne, især Fyens Disconto Kasse og Fyens Stifts Sparekasse, var repræsenteret i flere af de større aktieselskabers bestyrelser. Det gjaldt f.eks. Mogensen & Dessaus Væverier og De forenede Spritfabrikker, der blev aktieselskaber efter århundredskiftet. Det gjaldt dog også flere bestyrelser tidligere i perioden, f.eks. Munke Mølles Klædefabrik, Albani Bryggeri, Bryggeriet Odense og Dalum Papirfabrik. For flertallet af enkeltmandsejede virksomheder havde egenakkumulation og lån fra private, herunder familie, dog størst betydning i de afgørende etableringsår.

De fleste virksomheders overgang til aktieselskab omkring århundredskiftet synes at være led i en tiltagende koncentration og begrænsning af den fri konkurrence. Af større fusioner i Odense er tidligere nævnt dannelsen af De forenede Glasværker i 1902, Mogensen & Dessaus Væverier i 1902 og De forenede Spritfabrikker i 1905. Af overtagelser er nævnt Vejle Bomuldsspinn-

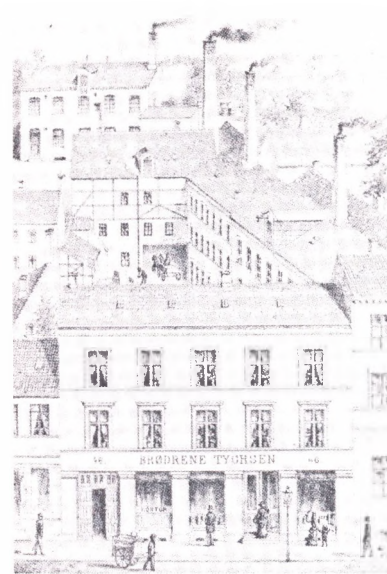
deriers køb af Mogensens bomuldsspinderi 1902, Albanibryggeriets køb af Slotsbryggeriet i 1905 og Kastrup Glasværks køb i 1907 af aktierne i De forenede Glasværker. Endvidere skete der tilsyneladende en vis integrering af virksomhederne ved, at samme person sad i flere aktieselskabsbestyrelser. Flere af disse tilfælde kan bl.a. ses som udtryk for de pågældende personers sociale prestige; men i enkelte tilfælde synes der gennem disse bestyrelses-sammenfald at være muliggjort en koordinering mellem virksomhederne i form af specialisering enten med henblik på indbyrdes leverancer eller med henblik på afsætning på nærtliggende markeder. Således blev en københavnsk tobaksfabrikant medlem af bestyrelsen for Nørrebros Skråtobaksfabrik, Søren Chr. Brandt, der var medejer af M.K. Brandts klædefabrik, fik sæde i bestyrelsen for Mogens & Dessaus Væverier, og maskinfabrikant Emil Neckelmann indtrådte i bestyrelsen for Wilh. Løngreens blikvarefabrik.

Antallet af industrielle aktieselskaber forblev begrænset, om end det var stigende i slutningen af perioden. Det var imidlertid overvejende beskæftigelsesmæssigt betydende virksomheder. I begyndelsen af perioden var det kun Albanibryggeriet, der var aktieselskab. Omkring 1882 beskæftigede de industrielle aktieselskaber 465 arbejdere, 1897 1.100, 1906 godt 2.300 og 1914 godt 2.500 arbejdere. Alle opgørelser er eksklusiv sukkerkogeriet, som under kampagnen beskæftigede mellem 150 og 220 arbejdere. Af den samlede arbejdsstyrke i håndværk og industri udgjorde beskæftigede i aktieselskaber således 17%, 33% og 31% i henholdsvis 1897, 1906 og 1914. Fordoblingen mellem 1897 og 1906 kan især tilskrives eksisterende virksomheders overgang til aktieselskaber.

Først fra omkring århundredskiftet blev det almindeligt, at industriarbejderne beskæftigedes i virksomheder, hvor ejendomsforholdene delvis var anonyme, og hvor den daglige ledelse blev varetaget af overordnede funktionærer. Overgangen var dog gradvis, da de hidtidige ejere i flere tilfælde indtrådte i de nye bestyrelser og i kraft af deres aktieandele fortsat blev anset for de reelle ejere. Familieforetagendets karakter opretholdtes derved i højere grad end fremvæksten af aktieselskaber umiddelbart tyder på.

Industriens lokalisering: Baggårdsindustri

Først i løbet af perioden kom den stærkt voksende industri til at præge bybilledet i Odense. Den tidlige industri var baggårdsindustri, overvejende langs byens tre hovedstrøg, Vestergade, Overgade og Nørregade, og den var skjult bag disses toetages huse, der typisk havde butik og eventuelt også beboelse i stuen samt beboelse på første sal. Omkring en tredjedel af den industrielle

Brødrene Tychsens sukkervarefabrik i Overgade nr. 46 er et eksempel på udbygningen på grundene i den indre by (Hans Chr. Johansen m.fl.: Fabrik og bolig).

Interiør fra Hagen & Sievertsens æskefabrik omkring 1900 (De danske byerhverv i tekst og billeder).

arbejdsstyrke var ved periodens begyndelse beskæftiget her. Selv om denne andel faldt allerede fra 1870'erne, øgedes arbejdsstyrken i hovedgaderne i absolutte tal frem til århundredskiftet, især i kraft af tobaksindustrien og Brandts Klædefabrik i Vestergade.

Den store industrielle arbejdsstyrke beskæftiget i hovedgaderne bagbygninger må bl.a. ses på baggrund af de dybe grunde, der muliggjorde udbygning. Flere grunde omfattede dog allerede før denne periode adskillige bygninger. Det gjaldt især de større købmansgårde. Flere af de tidlige industrivirksomheder, f.eks. typisk tobaksindustrien med beskedne krav til produktionslokaler, men også enkelte af de mindre maskinværksteder, lejede sig ind i en lille del af disse større bygningskomplekser.

Også i Nedergade anvendtes forhusene overvejende til beboelse i hele perioden, samtidig med at de dybe grunde ned mod åen på gadens sydside i stigende grad gav plads for industri. I absolutte tal steg antallet af arbejdspladser frem til århundredskiftet i området langs åens nordside fra Provstegade til Påskestræde; relativt øgedes områdets industrielle betydning frem til omkring 1890. Beskæftigelsen i området prægedes af Hagen & Sievertsens Æskefabrik og Stentrykkeri, H. Nielsens tobaksfabrik, Blumensaadts sæbesyderi og Løngreens blikvarefabrik.

Baggårdsindustrien inden for den gamle bygrænse udgjorde i 1872 mindst halvdelen af den samlede industrielle arbejdsstyrke. Baggårdsindustrien øgede antallet af arbejdere frem til århundredskiftet, men dens andel var faldende.

Den tidlige industri anlagt i byens udkant før 1870 havde tydelige lighedstræk med den indre bys baggårdsindustri. Tre af de fire gamle jernstøberier og maskinfabrikker, Nørrebros Jernstøberi mod nord, H. Rasmussen & Co. i Frederiksgade mod syd og Allerup på Sdr. Boulevard mod sydvest, var således beliggende bag de respektive udfaldsvejes forhuse. Forhusene var her mere beskedne og typisk kun på en enkelt etage. Jernstøberierne lod dog bygge toetages forhuse; første sal i disse anvendtes til beboelse, mens stueetagen anvendtes til udsalg. Både H. Rasmussen & Co. og Allerup erhvervede i slutningen af perioden forhuse på nabogrundene, hvilket muliggjorde, at der indrettedes produktionslokaler ud til gaden. Jernstøberierne og maskinfabrikkerne var dog lige fra anlæggelsen mere synlige end den indre bys industri. Omgivelserne udgjordes ikke af ubrudte husrækker, hvorfor der var udsyn til bagvedliggende bygninger. Over de lave forhuse brød skorstene til virksomhedernes dampanlæg tillige horisonten.

Endnu i år 1900, da Emil Neckelmann flyttede sin maskinfabrik til nye lokaler på Sdr. Boulevard, valgte han at opføre et fireetages forhus udelukkende til beboelse og fabriksbygninger på den bagvedliggende del af grunden. Fabrikken blev fra gaden kun synlig gennem porten.

Industrianlæg langs åen

Albanibryggeriet anlagt syd for åen i 1859 var et af byens første egentlige industrianlæg. Forhuset var indrettet til industriel produktion foruden til

H. Nielsens tobaksfabrik i Brogade. Fabriksbygningen ved åen opførtes 1887 i italiensk renaissancestil (Montergården).

beboelse. Sammen med H. Rasmussen & Co. gav bryggeriet området Tværgade, Langedgade og Frederiksgade et tydeligt industrielt præg, som holdt sig i hele perioden.

Området langs åens nordside udbyggedes som nævnt fortsat. Det gjaldt de eksisterende og enkelte nye industrier fra Provstegade til Påskestræde. Hertil kom, at flere nye industrier blev anlagt på arealerne ned mod åen fra Klingenberg og vestpå til Søndergade. Under 1870ernes højkonjunktur grundlagdes i dette område Munke Møllers Klædefabrik og Bryggeriet Odense, der opførtes som egentlige industrianlæg. I en kort årrække i 1890erne foregik Tørrings tobaksproduktion i en fabriksbygning på Filosofgangen, og i 1908 etableredes det kommunale elværk neden for Munkemøllestræde efter udfyldningen af åens nordre løb. De gamle klosterbygninger under Klingenberg 16 anvendtes i løbet af perioden af forskellige industrivirksomheder, således P.L. Brandts klædefabrik, et savværk og Thrige.

Industrianlæg mod nord og vest

Allerede før 1870 var enkelte nyere industrivirksomheder anlagt i området langs Vindegade, der fra Nørregade til Vesterbro udgjorde den nordvestlige grænse for byen. Først i de sidste år før 1870 byggedes der beboelseshuse uden for denne linje. Demants symaskinefabrik havde adresse i Kongensgade, men fabriksbygningerne havde adgang fra Vindegade. Bierfreunds bomuldsvæveri lå, hvor nu Føtex ligger ved Vindegades udløb i Vesterbro. I Vindegade lå ligeledes brødrene Theedes maskinspinderier. I den nordlige ende af Kongensgade lå endvidere indtil 1883 Odense Savmølle, mens Odense Dampmølle lå nordvest herfor på åben mark.

Endnu indtil 1880erne var der langs den østlige ende af Vindegade store ubebyggede arealer. Her lå slottet med tilhørende havearealer mod nord og Gråbrødre Kloster mod syd. Området blev i slutningen af 1880erne og i løbet af 1890erne anvendt til institutionsbyggeri; men på grunden fra Vindegade til den nuværende Slotsgade grundlagdes Chr. Mogensens dampvæveri i 1874. Den første fabriksbygning var dog relativt beskeden på 160 m². Bygningen lå som forhus ud til gaden. Der var ingen beboelse i bygningen.

Også glasværket og sukkerkogeriet, der ligeledes anlagdes i begyndelsen af 1870erne, blev bygget som egentlige industrianlæg, om end de var af et betydeligt større omfang, henholdsvis godt 2.400 og 7.000 m². Fabriksbygningerne har i samtiden domineret det flade område nordvest og vest for byen, idet begge virksomheder lå uden for byens sammenhængende bebyggelse.

Området mellem den vestlige del af Vindegade og jernbanen udbyggedes

fra 1870erne med beboelsesejendomme. I flere af baghusene var der værksteder for håndværkere. Grundene var typisk så små, at baghusene i modsætning til hovedstrøgenes baghuse ikke kunne give plads for industriel virksomhed. Nord for jernbanen omkring glasværket skete der imidlertid fra midten af 1880erne anlæggelse af flere større industrivirksomheder, således at området blev et egentligt industrivarter, hvor kun enkelte ledige områder udnyttedes til boligbyggeri.

På den indre del af sydsiden af Rugårdsvej anlagdes i 1880erne Odense Savmølle, Skandinavisk Gummicomagni, Marius Knudsens maskinværksted og senere Allerups nye Maskinfabrik. På nordsiden exportslagteriet og De offentlige Slagtehus i midten af 1890erne. Længere ude anlagdes omkring århundredskiftet Odense Bomuldsspinderi og Odense Hvidevarefabrik. I 1911 flyttede Odense Svineslagteri til Rugårdsvej. I området mellem Vesterbro og Rugårdsvej omkring Store Glasvej anlagdes også enkelte virksomheder, således Mads Mortensens maskinfabrik omkring 1884 på hjørnet mellem Store Glasvej og Vesterbro, De sydfyenske Jernbaners maskinværksted, og i 1908 flyttede Dansk Akkumulatorfabrik til Ørstedsgade.

Området nordvest og vest for byen udviklede sig nok til byens mest synlige industriområde. Virksomhederne drog fordel af nærheden til jernbane og havn. Selv om det var her den største vækst i antallet af arbejdspladser fandt sted, beskæftigedes der endnu i 1911 lidt færre industriarbejdere end i området langs åen.

Industriens relative forskydning mod nord øgedes omkring århundredskiftet, idet flere virksomheder anlagdes nordøst for jernbanestationen. Nørrebros Jernstøberi var i begyndelsen af den her undersøgte periode en af de få industrier i området. Der var tillige et skibsbyggeri ved havnen. Odense Olie-mølle flyttede i 1870erne en afdeling til Sct. Hans Landsogn. Schrøders hvidt-ølsbryggeri begyndte på Skibhusvej i 1891. Efter århundredskiftet flyttede flere virksomheder til den østlige del af Sct. Hans Landsogn, bl.a. A.F. Larsens stolefabrik. 1904-05 anlagdes de to store kornmøller, Munke Mølle og Victoria, ved havnen. I 1898 flyttede Thrige til Tolderlundsvej; virksomheden beskæftigede på dette tidspunkt mindre end 40 arbejdere. Thriges stærke vækst i de sidste år før 1. verdenskrig var imidlertid med til at give området en anelig del af byens industrielle arbejdspladser. Denne vækst i forening med væksten i området nordvest og vest for byen betød, at der samlet i disse områder i slutningen af perioden beskæftigedes flere arbejdere end i området langs åen.

Det kan tillige anføres, at området vest for Nørrebro mellem havnen og den nye linjeføring for jernbanen nord om exportslagteriet begyndte at blive

Georg Allerup (1858-1928) var søn af Harald Allerup og altså barnebarn af den navnkundige M.P. Allerup. 1894 grundlagde Georg Allerup virksomheden Allerups nye Maskinfabrik på Rugårdsvej (Allerups nye maskinfabrik 1894-1944).

Vesterbrokvarteret under udbygning, jfr. i øvrigt billedet side 66. Forneden i billedet Vesterbro og til højre Dronningensgade. I nederste højre hjørne er Mads Mortensens maskinfabrik under opførelse, hvilket daterer billedet til 1883 (G.P. Jacobsen fot., Montergården).

udlagt til industriel brug i den her undersøgte periode, om end denne udvikling dog især hører til perioden efter 1914.

Glasværket fandt det nødvendigt at bygge arbejderboliger på fabrikkens grund. På de øvrige virksomheder anlagt nord og vest for byen var der enten ingen boliger eller også kun bolig for ejeren eller beskæftigede i overordnede stillinger. Tillige er der eksempler på, at en portner boede på virksomhedens område. Disse boliger udgjorde dog kun en beskedent del af det samlede bygningskompleks, og i den udstrækning, boligerne lå i en egen bygning, var denne typisk villalignende og lå på et hjørne af grunden. Fabriksbygningerne var frit synlige og dominerende i modsætning til den indre bys baggårdsindustri.

Sammenfatning

Odenses industrielle tyngdepunkt målt efter antallet af arbejdspladser ændredes to gange i løbet af denne periode med kraftig industriel vækst. Ved begyndelsen af perioden var tyngdepunktet baggårdsindustrien i byens hovedgader. Allerede i løbet af 1870'erne ændredes tyngdepunktet til området langs åen syd for den indre by, hvor industrien udgjordes af en blanding af baggårdsindustri og delvis fritliggende industrianlæg. I de sidste år af perioden afsluttedes en udvikling, der kan føres tilbage til 1870'erne, med at tyngdepunktet lå nord for den indre by. Industrien her udgjordes ganske overvejende af fritliggende industrianlæg.

De enkelte industrigrene fulgte til dels den generelle udvikling med hen-

syn til ændringerne i beliggenhed; men deres lokalisering på et givet tidspunkt udviste forskelle. F.eks. arbejdede 90% af tobaksarbejderne i 1872 i baggårdsindustrier langs byens hovedgader. Andelen var faldende i den følgende periode, men endnu i 1900 lå seks af byens 11 tobaksfabrikker med godt 40% af alle tobaksarbejdere i byens hovedgader. Tobaksindustriens manglende mekanisering betød, at virksomhederne ikke var særlig pladskrævende. Hertil kom, at industrien udgjordes af flere mindre virksomheder, og at disse formentlig havde begrænsede lagre af råtabak. For især de mindre virksomheder var den lokale afsætning endvidere af stor betydning. Virksomhederne havde egne udsalg, for hvilke en strøgbeliggenhed var vigtig. Et par virksomheder fortsatte f.eks. med udsalg i Vestergade, efter at produktionen flyttedes derfra. Efter århundredskiftet ophørte de fleste mindre tobaks- og cigarfabrikker. Også den grafiske industri og konfektionsindustrien var overvejende lokaliseret til den indre by.

For en række af de øvrige industrigrene betingede behovet for store bygningsanlæg, at virksomhederne anlagdes i udkanten af byen. Hertil kom, at jernbane og havn havde stor betydning for flere virksomheder med hensyn til tilførsel af råvarer og afsætning af produkterne. Transportmulighederne var klart en af forudsætningerne for udbygningen af industriområderne nord og vest for byen.

Industribygninger

Industribygningerne var af meget forskellig udformning alt efter virksomhedernes art og størrelse. Til illustration heraf kan blot nævnes, at der var

*P. Beierholms tobaksforretning på hjørnet af
Sct. Jørgens Gade og Rådhusgade i begyndelsen af vort århundrede (Montergården).*

tobaksfabrikker, som rådede over et par loftsværelser, og der var sukkerkogeriet med 7.000 m² ved opførelsen.

Mange mindre virksomheder boede til leje i dele af større bygningskomplekser. Lejemålet kunne udgøre en enkelt mindre bygning eller udgøre lokaler i en bygning, der også anvendtes til andre formål. Det er således karakteristisk, at flere bygninger havde en meget forskellig anvendelse. I samme bygning kunne en handelsvirksomhed have lager, en mindre industrivirksomhed produktionslokaler, samtidig med at der var beboelse i bygningen, enten ved at der var indrettet værelser eller egentlige lejligheder. Det var tilfældet for enkelte forhuse uden for byens hovedgader; men det gjaldt for adskillige af hovedgadernes bagbygninger. Bygningerne viste da heller ikke i deres byggemåde, at de delvis anvendtes til industriel produktion. Bygningerne opført i perioden var typisk på to eller tre etager og var med hensyn til udformning og konstruktion ikke synligt forskellige fra periodens etageejendomme, der fra 1880'erne byggedes i mursten i byens nye boligkvarterer. Baggårdsbygningerne var dog typisk uden facadeudsmykning. Ældre bygninger på en enkelt etage påførtes ofte en ekstra etage.

Den industrielle produktion var for en række virksomheder af en sådan art, at den kun kunne foregå i bygninger bygget til formålet. Hvor det var muligt, opførtes disse bygninger i en stil, der ikke var meget forskellig fra ovennævnte baggårdsbygninger, som kun delvis anvendtes til industriel produktion. Det gjaldt f.eks. tekstilindustrien, der på grund af den udstrakte brug af store maskiner drevet med dampkraft havde behov for større lokaler, end der var i eksisterende bygninger. Nye bygninger til tekstilindustrien opførtes ofte i flere etager, selv om det stillede store krav til bygningskonstruktionen. I hvert fald nedlagde fabriksinspektøren i slutningen af perioden forbud mod, at et mindre dampværkeri i Søndergade anvendte alle vævestole på anden etage samtidig. Gavlen viste så store rystelser, at fabriksinspektøren frygtede for en total sammenstyrtning af bygningen.

Opførelsen af egentlige industribygninger skete for kornmøllerne, sukkerkogeriet, slagterierne, bryggerierne, kalk- og teglværkerne, glasværket, jernstøberierne, de større maskinfabrikker og dele af den tekniske og kemiske industri.

Bryggeriet Odense, der stod færdigt i 1876, omfattede f.eks. fem store bygninger, hvis indretning viser alle led i arbejdsprocessen. Således var der kornmagasin og maltgørieri i den første bygning, bryggeri og maskinhus i den anden, gæringskælder og beboelse i den tredje, svalerhus, ølmagasin og beboelse i den fjerde og lager i den femte bygning. I tilknytning til lagerkælderen var der bygget et hejseværk beregnet for ophejsning af øltønderne. Endvidere var der en 22 m høj dampskorsten, en bygning til hestestald og vogn-

Announce for et af Bryggeriet Odenses produkter, Fyns Tidende 3.1.1890 (E. Pantou fot., Lokalhistorisk Afdeling).

anbefales af Lægerne, Tilsætningen leveres fra Løve-Apotheket i Odense.

Med Hensyn til **Alkohol** henvises til den i sin Tid af Hr. Apotheker Chr. Steensbue udgivne Piece om det af ham fra forskellige Fabrikker undersøgte Maltextrakt-Øl, hvor **Bryggeriet Odenses Maltextrakt-Øl** udviser den mindste Alkoholmængde eller er ikke halv saa spiritusholdig som det fra de øvrige undersøgte. Det garanteres aldeles holdbart paa hvilken som helst Aarstid.

Pris 30 Ø. pr Flaske, større Partier og Forhandlere Rabat.

Faas saa **Bryggeriet Odense, Løve Apotheket, Svane Apotheket, Fiskekorvet Droge & Materialhandel, Bryggergaardens Urtekramhandel, Vestergade 11.**

*Fra gården hos Poul Jørgensens Søner i
Nørregade 58 omkring 1900. Her var bl.a.
købmandsgård og brennerivirksomhed
(Møntergården).*

port og en beholder til opbevaring af naturisen, der anvendtes til at holde en tilstrækkelig lav temperatur under gæringen og lagringen. Tre bygninger var på tre etager. De fem større bygninger var grundmurede og med tegltag. Den ene gavl og øverste etage var af bindingsværk i den fjerde bygning. Konstruktionsmæssigt adskilte bygningerne sig fra datidens beboelsejendomme, idet der under bygningerne var kældre med betongulve og murede hvælvinger på jernbjælker. Bygningerne med kornmagasin og bryggeri havde også betongulv i stuen. Der var indlagt både gas- og vandledninger. Skorstenen var forsynet med et jernrør, et støbejernsdæksel og en røghætte af smedejern.

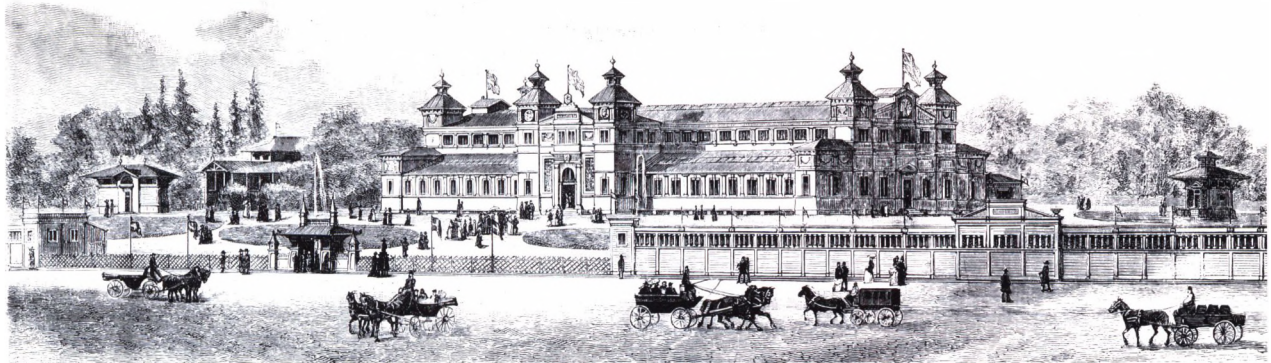
I begyndelsen af perioden byggedes større fabriksbygninger i højden, hvis produktionen ikke direkte umuliggjorde det. Støberierne og glashytterne på glasværket måtte på grund af ovnene bygges i en enkelt etage. Dog var flere af jernstøberierne og maskinfabrikernes værksteder og lagre i bygninger på to etager. Fabrikationslokalerne fik således alene dagslys fra vinduer i bygningernes sider. Det var oftest utilstrækkeligt. Vinduesarcalerne var især i den tidlige del af perioden små, således at en del af lokalene lå hen i tus-

mørke. Bedre blev det ikke af, at os og støv fra produktionen indefra og kulstøv fra dampskorstenen udefra hurtigt gjorde vinduerne meget lidt gennemsigtige. De hyppigste anmærkninger i fabriksinspektørens inspektionsprotokoller vedrører således påbud om rengøring af fabrikationslokalerne og etablering af ventilationsanlæg. De fleste større virksomheder havde indlagt gas, og i 1882 fik Albani som første virksomhed indlagt elektrisk lys. Begge belysningskilder anvendtes dog efter nutidig standard højest begrænset.

Schedtagskonstruktionen var et svar på lysproblemerne. Den savtaktede tagkonstruktion med vinduer på nordsiden af hver hvælving gav ensartet lys i hele produktionslokalets bredde. Dette i forening med de tidligere anvendte støbejernskonstruktioner muliggjorde store sammenhængende produktionslokaler kun afbrudt af rækker af støbejernssøjler. Den nye konstruktionsmåde findes allerede omtalt i brandtaksationen maj 1884, idet et »nyt bygningssystem« til Bierfreunds dampvæveri betegnes som værende opført efter »det såkaldte shedsystem«. Det drejede sig om to bygninger, hvoraf den ene var med fem »sæt tagværker« og på 650 m², og den anden var med fire »sæt tagværker« og på 250 m². På H. Rasmussens jernstøberi opførtes i 1899 et schedtagshus på knap 400 m² til kakkelovnsværksted. Bl.a. året efter opførtes et til støberi og formeri på 475 m² på Nørrebros Jernstøberi, og på Munke Mølles Klædefabrik opførtes et på 1.000 m². Den største schedtagsbygning opførtes til det nye Odense Bomuldsspinderi. Efter opførelsen anførtes den i brandtaksationen november 1898 som værende 57 x 63 m, 4,9 m høj og delvis med kælder. Der var betongulv, og schedtagene, der var dækket med glas og pap, blev båret af 93 jernsøjler. Bygningen takseredes til 121.363 kr.

Ved moderne industrivirksomheder af større omfang er administrationsbygningen ofte dominerende. Denne periodes industrivirksomheder var dog selv i slutningen af perioden af begrænset størrelse. Det betød, at de administrative opgaver blev varetaget af ganske få personer. F.eks. beskæftigede H. Rasmussen & Co. i 1901, hvor virksomheden havde 100 arbejdere, fire funktionærer, hvoraf de to var støbemestre. Frk. Hansen var eneste kvinde på virksomheden. I de enkeltmandsejede virksomheder varetoges en stor del af administrationen af ejeren selv. I den udstrækning, der findes oplysning om kontorer på industrivirksomhederne, var de da også typisk beliggende i en bygning, der overvejende tjente andre formål. Omfattede virksomheden et forhus med butik lå kontorerne i forbindelse hermed. Ved etableringen af Odense Hvidevarefabrik i 1901 opførtes dog en selvstændig kontorbygning på 70 m².

Det meste af periodens industribyggeri opførtes uden større arkitektoniske hensyn, når der ses bort fra enkel murstensornamentik. Virkningen heraf kunne dog være ganske effektiv, som det ses på Brandts fabriksbyg-

I forbindelse med industri- og landbrugsudstillingen i Odense 1885 var der opført en større udstillingsbygning i træ. Den er her tegnet af E. Schwanenflugel (Illustreret Tidende, Møntergården).

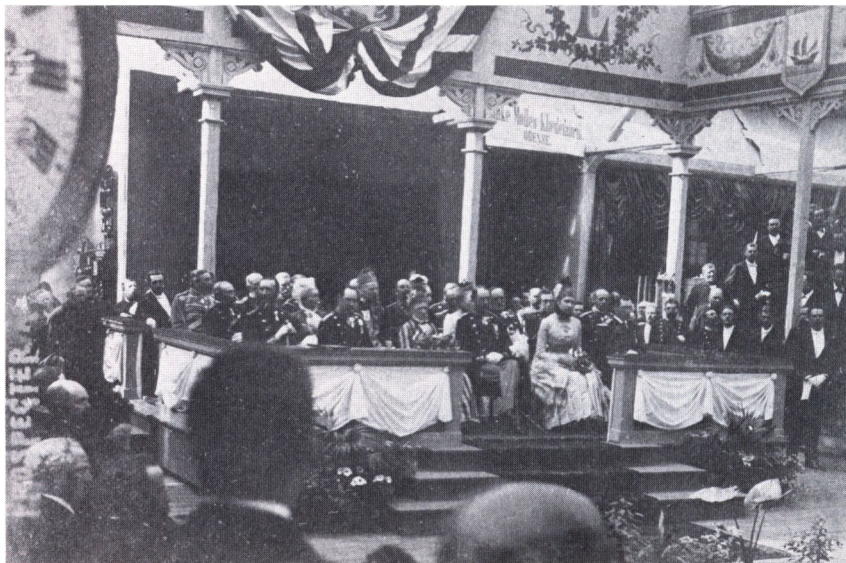
ninger fra 1882 og 1902. Der er dog undtagelser. Albanibryggeriets bygninger fra 1859 var i så henseende forud for deres tid i byen. Da forhuset skulle udvides i 1874, skete det ved at forlænge forhuset mod øst, samtidig med at bygningsstilen opretholdtes. Den tidligere østgavl blev midtergavl, og forlængelsen afsluttedes med en ny gavl i samme udformning som de to oprindelige gavle. Med denne løsning opretholdtes symmetri i bygningen. Gotiske og romanske stilelementer indgår i Albanibryggeriets bygninger.

Også de få senere eksempler på industribygninger, hvor der er taget arkitektoniske hensyn, viser, at det var en periode, hvor arkitekterne frit lånte fra forskellige stilretninger. De bedste eksempler er sukkerkøberiet fra 1873, H. Nielsens tobaksfabrik fra 1887, exportslageriet fra 1894 og Thriges første bygning på Tolderlundsvej fra 1898. De viser samtidig, at industriens ledere i stigende grad havde en bevidsthed om at udgøre en vigtig del af samfundets økonomiske fundament. Baggårdene kunne ikke længere tilfredsstille deres behov, og flere industrialister ønskede at markere deres øgede økonomiske betydning. Flertallet tog dog endnu næsten udelukkende funktionelle hensyn ved opførelsen af produktionsanlæggene. Var der knyttet udsalg til virksomhederne, blev der dog typisk ofret økonomiske ressourcer på disses udformning.

Sammenfatning

Industriens arbejdsstyrke havde en gennemsnitlig årlig vækstrate på ikke mindre end 3,6% i perioden 1871-1913. Væksten var stærkest under højkonjunkturerne i begyndelsen af 1870'erne og anden halvdel af 1890'erne. En ikke ubetydelig vækst fandt dog også sted i perioden omkring 1882-90, formentlig

Kongebesøg i anledning af industri- og landbrugsudstillingen 1885 (L. Dinesen fot., Montergården).

især 1883-84, og 1909-13. Fald i beskæftigelsen er konstateret under krisen fra 1876/77 og i flere år i tiåret efter århundredskiftet. Det kan tillige have været tilfældet i midten af 1880'erne.

Væksten i arbejdsstyrke har haft større beskæftigelsesmæssig betydning, end det umiddelbart fremgår. Voksne mænd, der normalt havde fuldtidsarbejde, øgede således deres andel af arbejdsstyrken. Voksne kvinders andel gik frem i 1890'erne, mens unge og især børn under 14 år udgjorde en stærkt faldende andel. Forskydningerne i arbejdsstyrkens sammensætning kan dels tilskrives periodens lovgivning om begrænsning af børn og unges arbejde i fabriksmæssige virksomheder og dels, at der skete ændringer i den enkelte branche og forskydninger i de enkelte branchers relative betydning. I glasindustrien erstattedes drenge med unge og voksne kvinder; kvinders beskæftigelse øgedes dog især i forbindelse med nye produktioner og/eller nye produktionsprocesser i allerede etablerede virksomheder.

Det industrielle tyngdepunkt i perioden lå i næringsmiddel-, tekstil- og metal- og maskinindustrien. De to førstnævnte industrigræne producerede overvejende forbrugsvarer. Deres udvikling fulgte nok den generelle konjunkturudvikling; men de var dog, delvis i vekselvirkning med byens hastige befolkningvækst i 1880'erne, medvirkende til, at dette tiår fik en ikke ubetydelig industriel fremgang. Lokal afsætning og, om end i mindre grad, lokal tilførsel af råvarer var basis for virksomhederne. Næringsmiddelindustrien mødte indtil omkring århundredskiftet kun begrænset konkurrence på det lokale marked. Metal- og maskinindustrien var mere konjunkturfølsom bl.a.

på grund af afsætning af investeringsgoder. Dampanlæg indkøbtes i begyndelsen af perioden overvejende fra udenbys virksomheder; men i 1880erne og 1890erne havde de indenbys virksomheder den største andel af salget. Virksomhedernes øvrige produkter var indtil århundredskiftet overvejende bestemt for markedet i Odense og omliggende landdistrikter og blev afsat uden større konkurrence fra udenbys virksomheder.

I perioden indtil århundredskiftet beskæftigedes en stigende andel af arbejdsstyrken på store kapitalintensive virksomheder. Tendensen kan konstateres for højkonjunkturen i begyndelsen af 1870erne med anlæg af sukkerkogeriet, glasværket, papirfabrikken, Bryggeriet Odense og Munke Møllers Klædefabrik og med betydelige udvidelser af enkelte eksisterende virksomheder. De fleste af disse virksomheder blev anlagt med henblik på afsætning også uden for det lokale marked. Det var virksomheder, der var medvirkende til, at Odenses industristruktur afveg fra strukturen i de øvrige fynske byer, som først senere i perioden inden for enkelte industrigrene fik industrivirksomheder, der ikke overvejende var orienteret mod det lokale marked. Odenses position som industrielt landsdelscenter markeredes herved. Stordrift fik først afgørende betydning i 1890erne, hvor enkelte nye store grundlæggelser skete samtidig med flere betydelige udvidelser.

Investeringerne i begyndelsen af 1870erne fulgtes af en alvorlig økonomisk krise. Ligeledes i 1890erne overinvesteredes der, og årene efter århundredskiftet var præget af skærpet konkurrence. Især for tiden efter århundredskiftet er der flere eksempler på, at produktionen søgtes koordineret gennem fusioner. Tilskyndelsen hertil var nu større, da stadig flere virksomheder som en konsekvens af et større produktionsapparat søgte uden for det lokale marked og samtidig selv i stigende grad blev påført indenlandsk og også udenlandsk konkurrence. Papirfabrikken med en betydelig udenlandsk konkurrence allerede fra midten af 1880erne blev i 1889 den første virksomhed, der indgik i en landsdækkende fusion. Inden for metal- og maskinindustrien skete der kun en enkelt fusion. En vis koordinering var dog mulig i de tilfælde, hvor der var forbundne bestyrelser.

Den hastige industrielle vækst og især de i flere tilfælde betydelige arealkrav til de faste anlæg betød, at industriens lokalisering ændredes i perioden. Ved periodens begyndelse lå byens industrielle tyngdepunkt i baggårdsindustrier overvejende langs byens hovedgader. Industrien var lokaliseret mellem eller i bygninger, der anvendtes til beboelse eller andre erhvervsformål. I løbet af 1870erne flyttedes tyngdepunktet til de frie, men centralt beliggende arealer langs åen, der i beskeden grad leverede drivkraft og vand til produktionen. Dampkraften fjernede åens betydning som lokaliseringsfaktor, og da periodens store fabriksanlæg stillede stigende krav til tilførsel af råvarer og

afsætning uden for det lokale område, blev jernbane og havn en vigtig lokaliseringsfaktor. Området nord og vest for byen omfattede i slutningen af perioden byens største industrikvarter. Egentlige industrianlæg var dominerende, og eventuelle friarealer udfyldtes af boligbyggeri.

De store anlæg stillede store kapitalkrav. Det gjaldt bygninger og maskiner. Netop den kostbare maskinkraft øgedes stærkt i begyndelsen af 1870'erne og 1890'erne som følge af nyanlæg eller udvidelser på byens relativt få store virksomheder. Det var ligeledes dem, der især var medvirkende til industribyggeriets stærke opsving i disse perioder. Finansieringen heraf var kun mulig gennem oprettelsen af aktieselskaber eller ved, at enkelte kapitalstærke personer, typisk købmænd, var medstiftere ud over personer med den faglige indsigt, som samtidig i stigende grad blev en nødvendig forudsætning. En hastig vækst i industriaktieselskabernes antal omkring århundredskiftet afspejler dog kun delvis tilførslen af kapital, men må også ses i forbindelse med, at denne ejerform i høj grad lettede generationsskifte, ligesom den var praktisk i forbindelse med disse års fusioner. Flertallet af de tidligere enejeje fik sæde i de nye aktieselskabsbestyrelser.

Udviklingen var ikke så entydig som beskrevet ovenfor. Der var tydelige forskelle mellem de enkelte brancher. For mange af disse var der en glidende overgang mellem håndværk og industri, ligesom flere brancher uændret bevarede et klart håndværkspræg. Enkelte brancher som f.eks. tobaksindustrien domineredes nok af industrivirksomheder, men selv for disse forblev kravene til bygninger og maskiner beskedne. Branchens ejerforhold og lokalisering afspejler den generelle tendens, men langt svagere end de fleste øvrige industrielt prægede brancher.

Den præindustrielle by i 1870 var i 1914 ændret til en industriby. Fabriksarbejde var blevet en almindelig beskæftigelse, og byen havde rent fysisk ændret karakter. Tidligere kendte varer fremstilledes nu fabriksmæssigt, og helt nye varer blev takket være ny teknologi sendt på markedet. Flere af disse, som f.eks. motorcykler og biler, blev kun produceret i få eksemplarer, og flere andre, som f.eks. centralvarmeudstyr og elektriske artikler, var endnu forbeholdt økonomisk velstillede grupper. Elektriciteten havde dog vundet indpas i produktionsvirksomheder og var sammen med denne periodes øvrige investeringer en vigtig forudsætning for den følgende periodes fortsatte industrielle vækst.

4 · Håndværk

En produktionsform i vækst

Inden for fremstillingsvirksomhed faldt andelen af beskæftigede i håndværksvirksomheder. Det skete til trods for, at antallet af håndværkere, især svendene, øgedes i perioden; antallet af industriarbejdere voksede blot endnu stærkere.

Den stigende levestandard kombineret med en gennemsnitlig mindre husstandsstørrelse resulterede for flere varer i en stærkt stigende efterspørgsel. Det førte til vækst for faggrupper i tilknytning til byggeriet; således store fag som snedkere, malere, murere og tømrere og mindre fag som blikkenslagere og glarmestre. Store faggrupper som bagere og slagtere, der i stigende grad overtog dele af husholdningernes egenproduktion af fødevarer, oplevede også fremgang. Det var fag, hvor handelsfunktionen indgik som et væsentligt element, hvad enten det var i form af torvehandel eller i de tidlige specialbutikker. Og det førte til vækst for faggrupper inden for de forbrugsområder, som udgjorde en stigende del af familiernes budgetter, nemlig beklædning (skræddere), indbo (sadelmagere, kurvemagere, billedskærere, børstenbindere og delvis gørtlere), varige forbrugsgoder (cykelmekanikere, optikere og urmagere) og kultur (bogbindere).

Periodens generelle modernisering gav øgede muligheder for flere håndværksfag, der enten fik en supplerende funktion til den fremvoksende industri, eller som varetog en produktion, der ikke mødte konkurrence fra den mekaniserede industri. Arbejdsforholdene inden for bygningsfagene, hvoraf de fire, malere, murere, snedkere og tømrere, var mellem byens ti største håndværksfag ved periodens slutning, ændredes således kun i begrænset udstrækning i løbet af perioden.

På den typiske byggeplads foregik alt manuelt, og end ikke ved større anlægsarbejder lettedes de ufaglærtes gravearbejde ved anvendelse af dampdrevne gravemaskiner. Da et af byens største entreprenørfirmaer, Hans Jørgensen & Søn, grundlagt 1880, blev solgt i 1906, var der ikke maskiner i virksomheden, men seks heste, syv arbejdsvogne og 12 tipvogne med spor. Til firmaet hørte et stenhuggeri, som i 1908 forsynedes med en mekanisk drevet skærveknuser. Mere specielle gravearbejder mekaniseredes dog tidligere.

Statistikens opdeling mellem industri og håndværk (flere eller færre end seks arbejdere) svarer ikke altid til vore gængse forestillinger. I hvert fald ville ingen tøve med at kalde bødker F. M. Mikkelsen og hans folk for håndværkere. Bødkerværkstedet var indrettet i det slemme medtagne Set. Knuds Kloster. Billedet er formodentlig fra 1890'erne (Montergården).

Således anskaffede byens havneudvalg i midten af 1870'erne en dampudermaskine, og Marius Knudsen, der etablerede sig i 1885 og fik brøndboring som hovedbeskæftigelse, udstyrede såkaldte damplokomobiler bl.a. af engelsk fabrikat eller bygget efter engelsk patent til borer.

På værkstederne fik den mekaniske kraft en vis udbredelse efter århundredskiftet. Selv mindre snedker- og tømrerværksteder anskaffede små elektromotorer. Dog var mere end 80% af disse virksomheder uden mekanisk kraft endnu i 1914. Inden for træindustrien i øvrigt anvendte byens savværker ikke overraskende tidligt mekanisk kraft, men det gjaldt også en del mindre brændehandlere, hvis virksomhed hvilede på det store forbrug af bøgbrænde.

En produktionsform i tilbagegang

En række håndværksfag undgik ikke at blive ramt af industriens fremgang. Det var tilfældet for et par mellemstore fag som bødkere og pottemagere og et

*H.P. Hansens kærtnemagerværksted i Vester-
gade 69 kort for århundredskiftet (E. Biering
fot., Montergården).*

par små fag som blytækkere og lysestøbere. Antallet af bødkerere stagnerede. Bl.a. mistede de en betydelig beskæftigelse, da bryggerierne fra begyndelsen af 1890'erne leverede øl på flasker og ikke udelukkende i tønder. Ordningen af byens renovation med krav om autoriserede tønder fra midten af 1880'erne gav dog bødkerne et sikkert marked. Antallet af selvstændige pottemagere faldt drastisk i løbet af perioden, selv om stadig flere husstande forsynedes med service af lertøj. Produktionen af bl.a. tallerkener og fade industrialiseredes imidlertid, og ikke mindst engelske fajance- og lertøjsfabrikker eksporterede i stigende grad til det danske marked. Byen havde indtil omkring 1880 kun en selvstændig lysestøber. Produktionen af lys industrialiseredes, samtidig med at petroleumslamperne mindskede efterspørgslen.

De mest iøjnefaldende forskydninger fra manuel håndværksmæssig til mekaniseret fabriksmæssig produktion skete inden for tekstil- og beklædningsområdet. I afsnittet side 44 om tekstilindustriens stærke vækst i perioden er bl.a. redegjort for konsekvenserne for selvstændige farvere og håndvævere, der fremstod som uddøende faggrupper ved slutningen af perioden.

Atelierbillede fra omkring 1890 af skomagermester Lars Nielsen og hustru, Klaregade 12. Læg mærke til sokbakken til visitkortene, en tidstypisk genstand (Chr. Hansen fot., Montergården).

På beklædningsområdet skete ikke en så markant overgang til fabriksmæssig produktion, selv om markedet herfor var gunstigt, idet en stigende del af familiebudgetterne anvendtes på beklædning. Det er nævnt, at antallet af skræddere gik frem; men de to meget store grupper af faglærte skomagere og ufaglærte syersker gik tilbage. Inden for de to grupper skete der imidlertid nogle markante forskydninger, som viser, at produktionen organiseredes efter nye linjer, og at fagene fik delvis nye funktioner.

Skomagere og skræddere var de to største grupper af faglærte håndværksmestre i 1870. Et flertal af mestrene arbejdede alene; alligevel øgedes mestrenes andel inden for de to fag i løbet af perioden i modsætning til den generelle tendens, at der blev flere ansatte pr. selvstændig. Den høje og stadig stigende andel af mestre kan delvis forklares af den traditionelt lette adgang til at etablere sig. Begge fag var præget af lave etableringsomkostninger. Redskaberne var billige, råvarerne leveredes i vid udstrækning på kredit fra fabrikanter og grossister, og produktionen kunne foregå i et værelse i boligen. Det betød også, at lønningerne i de to fag lå lavt sammenlignet med de fleste andre fag. Og efter lavenes ophør var de der ikke til at forsøge at regulere tilgangen af mestre, hvoraf i hvert fald skomagernes oplevede en relativ indkomstnedgang. Den stigende andel mestre uden medhjælp skal også ses i forbindelse med, at vægten i arbejdet for i hvert fald skomagernes blev forskudt fra egentlig produktion til reparationsvirksomhed.

I tidligere litteratur er skomagernes ofte beskrevet som de ulykkelige ud-

Udsalgssamfund fra Nationalt Skotojsmagasin, Fyns Social-Demokrat 22.2.1900, jfr. billedet overfor (E. Pantou fot., Lokalthistorisk Afdeling).

Udsalg! Udsalg!
Nationalt Skotojsmagasin.
 Magasinets aarlige Udsalg er begyndt og vedvarer saa længe Forraad haves.

Under Udsalget sælges Varer, som i Kædens Løb er blevene mindre fantastiske, til Spotpris.

Al Udsalgsvarene fremhæves Damestøvler, eget Arbejde, haandgjede, ekstra stærke, for 10, 11 a 12 Kr., nu 4, 5 a 6 Kr. Dame-Sporetoilet, tidels eget Arbejde, for 7, 8 a 9 Kr., nu 3, 4 a 4 1/2 Kr. pr. Par. En Del udvangerede brune Dame-Sporetoilet sælges for omtrent halv Pris. — Endvidere forefindes under Udsalget Dame-Saloon og Ballo, for 5 a 6 Kr., nu 2 1/2, 3 a 3 1/2 Kr. Restflageret af udvangeret Børneskjorte ha 50 Ore pr. Par. (517)

Benyt Lejligheden. Udsalget varer kun kort Tid.
 Udsalgsvarene sælges kun mod kontant.

Paa Udsalgsvarene gives ikke Rabat til Forhandlere.
Pauli G. Sausing.

Indehaveren Pauli G. Fausing står her i døren til Nationalt Skotøismagasin, Vestergade 6 (Lokalthistorisk Afdeling).

øvere af et elendighedens erhverv. Det anføres, at faget var ramt af hård strukturarbejdsløshed som følge af konkurrencen fra fabriksfremstillede sko allerede fra omkring 1870. En nyere undersøgelse med udgangspunkt i vilkårene for Odenses skomagere har dog nuanceret denne opfattelse.

Det er rigtigt, at forbrugerne i stigende grad gik i fabriksfremstillede sko, især fra 1870'erne. Det var imidlertid overvejende billige udenlandske sko importeret fra England og Tyskland. Det forklares af, at nye befolkningsgrupper fik betydning som efterspørgere af sko. En del af denne efterspørgselsstigning søgtes endvidere imødekommet af virksomheder, der organiseredes som manufakturer, hvor antallet af ansatte var så stort, at der skete en vis arbejdsdeling, selv om produktionen udelukkende var manuel. I begyn-

For 10,000 Kr.
Fodtøj
skal bort-sælges
fra Oktober
til 25. Decbr.
Prisnedsættelse fra 25 til 35 pCt.

Særlig fremhæves:

7 Par prima Smørløders Drengsskoestæler fra 4,00.
35 do. do. Drengsfoðerløks, Ansat Arbejde, 4,00.
100 do. elegant, sorte Dambo, do. do. 3,00.
74 do. solide Damboestæler fra 8,00.
6 do. do. Damboestæler fra 6,50.
75 do. Damboestæler fra 0,75.
46 do. Dambrunsløks fra 3 Kr.
82 do. Høvederløks fra 15 og 15 Kr.
144 do. Høvederløks, Tvangshusarbejde, 6,50.
20 do. eleganteste Herrensøstæler, fra 16 og 15 Kr.
35 do. Smørløders Skofteestæler fra 10 Kr.
30 do. eleganteste Damboestæler fra 2,25.
60 do. bedste Herredø, fra 3,75.

100 Par Bælske for 2 Kr. 50 Øve pr. Par.
5000 — Galoscher solges således billigt.
1000 — Herredøestæler til alle vis.
111 — Drengsboestæler solges for halvt pris.
25 — reparerede Galoscher udsolges for Reparationsprisen.
Et lille Parli brugt Pølsesko sælges for halvt af 8 Dage.
Brugte Galoscher løses i Bytte til halvt Pris, naar ny købes hos mig.

En Flaske Galosche-Lak medfølger gratis
til hvert Par købte Galoscher.
Et Parli Dame-Filtsko sælges til meget billige Priser.

Udsalget for Dansk Tvangshusarbejde
ved
A. Werenberg, Flakhaven 1, Odense.

Udsalget for Dansk Tvangshusarbejde ved
A. Werenberg havde indrykket denne annonce
i Odense Avis 31.10.1898 (E. Pantan fot.,
Lokalhistorisk Afdeling).

Fyns Social-Demokrat havde en fast
rubrik, den hed Fagmeddelelser.
13.10.1896 meddeltes det i avisen, at Natio-
nalt Skotøjsmagasin var blokeret (E. Pantan
fot., Lokalhistorisk Afdeling).

Til Skomagerne.

Skotøjsforeningen „National“, Vestergade
6, er blokeret for Medlemmer af Skomagerens
Forbund da Indehaveren, Dr. Hauning, næg-
ter at underkæbe Krisstranden.
Bemyndiget for Skomagerne, Næstforening,
P. Peterjen.

delsen af 1870erne var der syv sådanne virksomheder i Odense med gen-
nemsnitligt 11 ansatte.

Produktionen af sko i traditionelle håndværksprægede virksomheder med
begrænset arbejdsdeling forblev imidlertid af formentlig uændret omfang
frem til slutningen af 1890erne. Der var fortsat et tilstrækkeligt stort antal øko-
nomisk velstillede kunder, som fik syet sko efter mål, der typisk blev taget af
mesteren, som også tilpassede læsten. For voksne kunder gemte skomageren
læsten, så eventuelle svende uden fornyet måltagning kunne fremstille et par
nye sko. Mester foretog dog ofte udskæringen af læderet, hvis der ikke var
ansat en særlig tilskærer.

De mange udenlandske fabriksfremstillede sko gav nye reparationsarbej-
der til skomagerne og således basis for en fortsat tilgang til erhvervet, i hvert
fald så længe den håndværksmæssige produktion kunne opretholdes. Fra
slutningen af 1890erne var denne forudsætning imidlertid ikke længere til
stede, samtidig med at en indenlandsk fabriksmæssig produktion var i stærk
vækst, især i København. Omkring år 1900 var den teknologiske udvikling
endvidere nået så langt, at alle led i skoproduktionen kunne udføres ved brug
af maskiner, hvoraf der anvendtes op til 170 forskellige. En stigende del af
skoarbejderne blev da ufaglærte mænd og kvinder. En meget ringe tilgang til
faget viste sig ved, at kun 5% af de beskæftigede i erhvervet i Odense var lær-
linge i 1911 mod 10-13% i perioden op til århundredskiftet.

For skomagerne var det som for en række andre fag nødvendigt at være i
direkte kontakt med mange kunder. Det betød, at skomagerne og f.eks. også
skræddere og syersker var koncentreret til den indre by, hvor de havde værk-
sted, butik og bolig; men også at enkelte i forbindelse med de økonomisk vel-
stillede udflytning til især de nye kvarterer syd for byen etablerede sig her
med små reparationsværksteder i 1890erne. Efter århundredskiftet skete en
tilsvarende udvikling i de nye arbejderkvarterer nord for byen.

Økonomisk liberalisme – og reaktionen herpå

Med næringsloven af 1857 mente det unge danske demokrati at have indført
frihed på det økonomiske område. Loven ophævede lavenes privilegier. Det
enkelte lav kunne ikke længere regulere tilgangen til faget, og dets produ-
ktionsmonopol var således brudt. Håndværket reagerede herimod og stillede i
løbet af perioden flere krav, der skulle mindske den fri konkurrence. Det
skete inden for delvis nye organisatoriske rammer.

Allerede under Rigsdagens forhandlinger om næringsloven dannedes
såkaldte håndværkerforeninger i de fleste købstæder. I Odense stiftedes
Håndværkerforeningen i efteråret 1857. Håndværkets repræsentanter arbej-

Skrædderne hos Ulsted i Vestergade 1 i begyndelsen af vort århundrede (Møntergården).

dede mod næringslovens vedtagelse og senere for en revision heraf. Ikke mindst i 1880'erne efter dannelsen af Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk i 1879 var der en stærk bevægelse for at begrænse stor-kapitalens muligheder under den fri konkurrence på bekostning af den selvstændige håndværker. Der var krav om at begrænse mulighederne for at oprette udsalg og egentlige butikskæder og om skærpelse af reglerne for omløben med varer. Og der var krav om at begrænse antallet af fuldmyndighedsbevillinger og om at genindføre tvungne faglige prøver. Formålet var tydeligvis også at begrænse den indbyrdes konkurrence mellem håndværkerne, selv om ideelle hensyn som at sikre forbrugerne kvalitetsvarer blev fremført.

Håndværket var i næringslovspørgsmålet i modsætning til industrien. Der var til stadighed interne spændinger i Fællesrepræsentationen, hvilket i 1910 førte til dannelsen af Industrirådet. Også på det lokale plan viste modsætningen mellem håndværk og industri sig.

Dannelsen af Håndværkerforeningen i Odense i 1857 førte året efter til dannelsen af Fyns Stifts Industriforening. Overgangen mellem håndværk og industri er imidlertid glidende, og flere håndværkere var medlemmer af Industriforeningen. De to foreninger blev da også sluttet sammen i 1862 til Industri- og Håndværkerforeningen, idet de dog først fra 1868 fik fælles bestyrelse. Men i 1889, da agitationen fra håndværkets side for en revision af

*Interiør fra Ejby smedie omkring 1912
(Privateje).*

næringsloven var på sit højeste, skilte industriens folk sig på ny ud fra håndværkerne. Heller ikke da var skillelinjen mellem industri og håndværk entydig, idet flere af de især større håndværkere fulgte med over i den nye forening, der fik navnet Foreningen af 1889 for Håndværk og Industri, mens den tidligere forening tog navneforandring til Odense Håndværkerforening.

Allerede i 1894 blev de to konkurrerende foreninger imidlertid på ny lagt sammen. Det er nærliggende at se det i forbindelse med, at spørgsmålet om revision af næringsloven ikke var så aktuelt under det begyndende økonomiske opsving. Praktiske hensyn gjorde sig dog også gældende, idet det var mere rentabelt at drive én stor og ikke to mindre foreninger. En vigtig side af foreningernes virke var således social og oplysende med afholdelse af fester, foredrag, udstillinger og indkøb af faglitteratur til foreningernes biblioteker. Varetagelsen af snævre erhvervsinteresser var i nok så høj grad knyttet til de enkelte fags foreninger.

En del fag var fortsat i hele perioden organiseret i lav. Mesterlavene blev ikke forbudt ved næringsloven, men deres beføjelser begrænsedes, hvorfor de skulle have nye vedtægter godkendt af Indenrigsministeriet. Mange lav ophævedes, f.eks. skomagernes i 1876 og murernes i 1887. I stedet oprettedes mesterforeninger, der i lighed med lavene fungerede som interesseorganisationer for de pågældende fag, men som samtidig i højere grad end lavene udviklede sig til arbejdsgiverforeninger, der skulle sikre fælles optræden over for de ansatte.

Henvendelser til byrådet viste, at heller ikke Odenses håndværkere var

Fra smedie i Nedergade 1904. Her blev dragonernes heste skoet, og det er smeden selv, der står til venstre i billedet (Møntergården).

ubetingede tilhængere af fri konkurrence. I 1889 anmodede en kreds af bygningshåndværkere f.eks. om, at større offentlige byggearbejder ikke blev givet i form af hovedentrepriser. Håndværkerne mente, at hovedentreprenøren kunne trykke prisen hos »de underordnede håndværkere«, således at han havde mulighed for en stor fortjeneste, ved at håndværkernes tilbud lå under deres overslag. Det førte ifølge skrivelserne til, at håndværkerne slækkede på kvaliteten, hvorfor de pågældende mente, at kommunen var bedst tjent med at holde licitation, hvor tilbudene kun skulle omfatte hvert fags arbejde. Det faglige ansvar hævdedes så at være lettere at placere. Byrådet ville dog ikke fraskrive sig muligheden for også i fremtiden at indhente tilbud på hovedentrepriser, men gav tilsagn om alternativt at indhente tilbud, der fulgte de faglige grænser.

Det er værd at notere, at håndværkerne accepterede licitationsformen, som principielt sikrer fri konkurrence. Det gjaldt også Tømrermesterforeningen, da den i 1895 i bedste lavstradition rettede henvendelse om, at kommunale arbejder skulle gå på omgang mellem byens mestre. Fordelingen af arbejdet skulle dog kun gælde de mindre arbejdsopgaver, som kommunen alligevel ikke udbød i licitation. Byrådet ønskede heller ikke ved denne som ved tilsvarende tidligere og senere henvendelser at binde sig til bestemte procedurer for fordelingen af de kommunale arbejder.

Stadsingeniør Blicher gav muligvis forklaringen på håndværkernes accept af licitationsformen. Han havde nemlig en særdeles begrænset tiltro til, at håndværkerne arbejdede under fri konkurrence. Nok brugte kommunen at

Ejby smedie ca. 1912. Bemærk postkasse, udhængsskab og mælkejunge (Privateje).

udbyde større arbejder i offentlig licitation, men han fandt det efter mange års erfaring »ganske illusorisk, idet de bydende meget almindelig går sammen og deler arbejdet imellem sig til bestemte priser«. Han fik da også byrådet til i år 1900 at afvise byens stenhuggere, da de klagede over import af svenske brosten. De danske søsten, som huggedes i byen, var af uensartet materiale og ikke så godt forarbejdede som de svenske sten. Gaderne lagt med importerede sten holdt sig bedst, hvorfor der ifølge Blicher ikke var grund til »kunstigt« at holde et fag oppe ved at give det kommunale ordrer.

Den fri konkurrence var blevet et slagkraftigt argument i perioden, selv om dele af håndværket modarbejdede den, men med vekslende udbytte.

Håndværkersvenden

Også for håndværkersvenden ændredes vilkårene i perioden, selv om betydningen af ophævelsen af svendelavene ikke må overvurderes. Den gensidige støtte, som var knyttet til svendelavene, blev i vid udstrækning videreført gennem nyoprettede syge- og begravelseskasser. Og interesser vedrørende løn- og arbejdsforhold blev bedre varetaget af de nydannede fagforeninger, der ikke i samme grad gav udtryk for solidaritet med arbejdsgiverne som svendelavene. Det var en naturlig konsekvens af, at en faldende andel af svendene kunne forvente selv at blive mestre. Der var imidlertid en mellemperiode fra 1860'erne til 1880'erne, hvor svendelavene var under afvikling, og hvor de nye organisationer endnu ikke havde større betydning. Det ramte

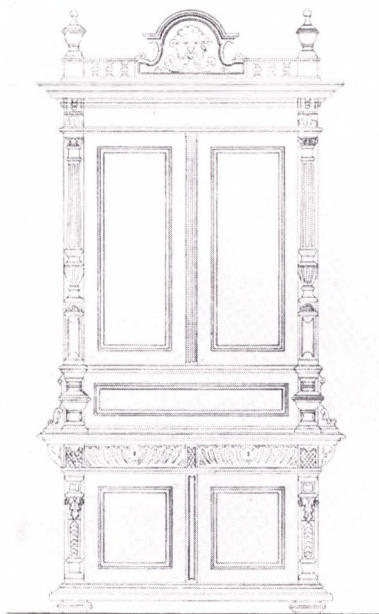
bl.a. den gruppe af svende, som netop da havde alderen til at skulle på valsen for at lære, men også for at få arbejde. Det var en tradition fra lavstiden, at den nyudlærte svend skulle nogle år på valsen. Turen gik, eventuelt efter et eller to vandreår i Danmark, typisk gennem de tyske fyrstendømmer enten ad en rute Hamburg, Hannover, Köln og ned langs Rhinen til Basel eller over Stettin, Berlin, Dresden, Leipzig og Wien. Ikke sjældent valgtes de to ruter til henholdsvis ud- og hjemrejse. Som zünftig svend, dvs. optaget i et lav, havde den rejsende svend ret til at opsøge sine lavsbrødre i de byer, han kom til, for at få logi og et mindre beløb, en geskænk, til den videre rejse, hvis der ikke var arbejde at få.

Det at gå på valsen fortsatte gennem hele perioden. Bevarede vandreboøger og erindringer viser, at en del også nåede længere end de traditionelle ruter. Flere rejste i Schweiz og Norditalien, og enkelte nåede via Balkan til Tyrkiet og Mellemøsten. En enkelt, Christian Iversen, var endda i 1898-99 snedkermester i Paris.

Christian Iversen, der var født i Stenløse i 1877 som søn af en fabriksarbejder, stod 1892-97 i lære hos møbel- og spejlfabrikant Niels Hansen i Kongensgade. Han bestod svendepøven 20. april 1897 og fik den 25. april udleveret vandrebog hos Odense politi. Til politiet oplyste han, at han var i besiddelse af 10 kr., og at han ville til Tyskland. Rejsen gik over Korsør og Kiel, og takket være dampskib og jernbane kunne Iversen allerede dagen efter indhente arbejdstilladelse hos politiet i Hamburg. I to måneder arbejdede han hos tre

Skærsliber i Hans Tausens Gade 1906 – i baggrunden øjnes statsbanegården for enden af Jernbanegade (Montergården).

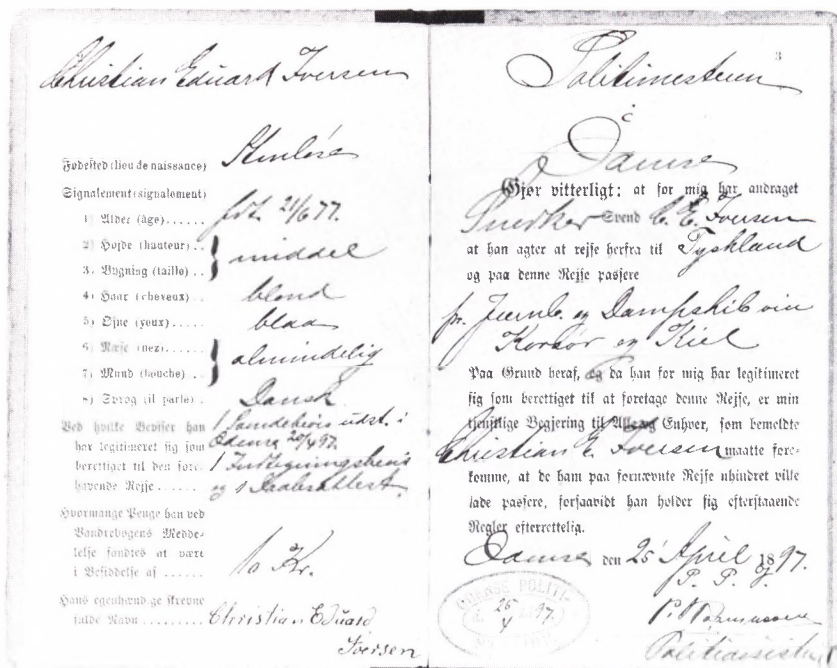

Tegningen herover er Christian Iversens svenske tegning som snedker fra 1897 (E. Pantan fot., privateje).

forskellige snedkermestre i Hamburg, men i slutningen af juni gik det med tog på 4. klasse til Frankfurt a.M. Efter godt en uges søgen lykkedes det at få arbejde på en mellemstor dampdreven møbelfabrik i Mainz, hvor han var i fire måneder, indtil han fik arbejde på en af Tysklands førende møbelfabrikker, A. Bembé, også i Mainz. Iversen fik indblik i nye produktionsmetoder og tjente samtidig så godt, at det var muligt at spare op.

Allerede i begyndelsen af januar 1898 begav Iversen sig sammen med en fynsk kammerat til fods langs Rhinen med Paris som mål. De ville rejse over Aachen, men kunne ikke få arbejde. Da det heller ikke lykkedes i Holland og Belgien, var tiggeri sidste udvej, og overnatningerne på herberg blev afløst af mere tilfældige logier, herunder overnatning på åben mark i frostvej, men dækket af lidt halm. De nåede Paris i slutningen af januar, hvor den danske forening i byen og konsulatet hjalp dem, så de kunne købe det nødvendige værktøj for at få arbejde. Efter en kort periode på en pianofabrik fik Iversen et godt betalt arbejde med at fremstille »antikke« møbler. Da mester i september var kommet bagud med lønnen, blev resultatet, at Iversen for en tid overtog værkstedet og ansatte den tidligere mester. Iversen fik bl.a. god brug for sine tegnefærdigheder, der var erhvervet på Teknisk Skole i Odense, da han i begyndelsen af 1899 var på rejse i Sydfrankrig for at tegne gamle slotsmøbler.

Mellemværendet med den franske mester blev dog ordnet, og Iversen

Christian Iversens rejsepas 1897 (E. Pantan fot., privateje).

Svende på valse, Skandinavisk Forening i Basel 1889. Fire af svendene er fra Odense (Møntergården).

vendte i september 1899 tilbage til Odense, hvor hans kæreste ventede. Læretidens faglige erfaringer var i rigt mål blevet suppleret i vandreårene, om end det er uvist, hvilken vægt hans nye mester i landsbyen Gundstrup ved Otterup tillagde dem.

Byens »beregste svende« oprettede i 1894 deres egen forening. Det var – og blev formentlig i stigende grad – en relativt lille eksklusiv gruppe. Antallet af udenlandske håndværkersvende, der kom til Odense i perioden, var tilsvarende faldende, formentlig allerede fra slutningen af 1870'erne.

Også indenlandske svendevandringer aftog i omfang, men først fra slutningen af 1890'erne for helt at ophøre at have betydning ved periodens slutning. I 1870'erne og 1880'erne udgjorde de imidlertid fortsat meget store tal. Typisk meldte mere end 1.000 svende sig årligt hos politiet i Odense for at få viseret deres lovbestemte vandrejournal. Tallene for Odense var specielt høje, da byen lå på en af hovedruterne for de vandrende svende. De indenlandske vandring kan som de udenlandske ses som led i en efteruddannelse, men afspejlede i højere grad en søgen efter arbejde. Antallet af gennemrejsende svende steg således markant i kriseårene i slutningen af 1870'erne og midten af 1880'erne, og bl.a. bygningsarbejderne var især på vandring i vintermånederne, når arbejdsløsheden var mest udbredt. For 1880 er det tidligere anslået, at ca. 10% af alle unge mænd mellem 20 og 35 år var på rejse i Danmark i søgen efter arbejde.

Delvis som reaktion på de store svendevandringer i slutningen af 1870'erne blev det i 1881 indskærpet landets politimyndigheder, at de skulle

Denne gruppe smede med deres mester, H. Busch, er fotograferet uden for værkstedet i Pogestræde engang i 1890'erne (E. Biering fot., Møntergården).

stramme kursen over for de farende svende. Hvis svendene ikke kunne fremvise tilstrækkelig rejsekapital, skulle de sendes hjem til deres forsørgelseskommune. Stramningen kan også ses i konsekvens af, at svendenes ret til at modtage geskænk var blevet ophævet ved lov i 1875. Det afholdt dog ikke flere fag fra fortsat frivilligt at yde en begrænset støtte.

En ny form for støtte påbegyndtes i 1879, da en gruppe håndværkere i Svendborg på tværs af fagene oprettede en forening, der kunne anvise vandrede svende natlogi og give dem en mindre understøttelse. I begyndelsen af 1880'erne fulgte flere byer Svendborgs eksempel, og der oprettedes egentlige svendehjem, hvor svendene kunne overnatte.

I 1883 oprettedes Odense Svendehjem til »materiel og moralsk« støtte for den »rejsende og arbejdssøgende« håndværkersvend. Ikke mindre end ca. 1.000 svende om året nød godt af svendehjemmets virksomhed i de første 12 år efter grundlæggelsen, da det boede til leje forskellige steder i byen. I 1895 fandt bestyrelsen det imidlertid ønskeligt med eget hus indrettet til formålet. Byrådet støttede projektet ved at udlåne en grund i Bolbro gratis, så længe foreningen drev svendehjemmet. Desuden ydede kommunen årligt et mindre tilskud.

Svendehjemmene og foreningerne bag dem kunne tilsyneladende ikke ganske erstatte lavenes tidligere understøttende funktioner, hvorfor de rejsende svendes vilkår ofte var kummerlige. Grænsen mellem rejsende svend og vagabond, der snarere levede af betleri end af lejlighedsvis arbejde, var flydende. Overnatningsmulighederne var ofte tilfældige uden for de større byer. Dette kombineret med utilstrækkelige klæder og mad gjorde ofte kulden nærværende og flasken tiltrækkende. En undersøgelse for 1890'erne af de indsatte på tvangsarbejdsanstalten i Odense, hvor anklagen typisk lød på betleri og løsgængeri, viser, at langt over halvdelen var faglærte svende. Det var de store håndværkerfag som skomagere, smede, malere, murere, bagere, slagtere og skræddere, der dominerede. Hyppige genindsættelser og en relativt høj gennemsnitsalder indikerer endvidere, at mange aldrig fik fast arbejde via landevejen.

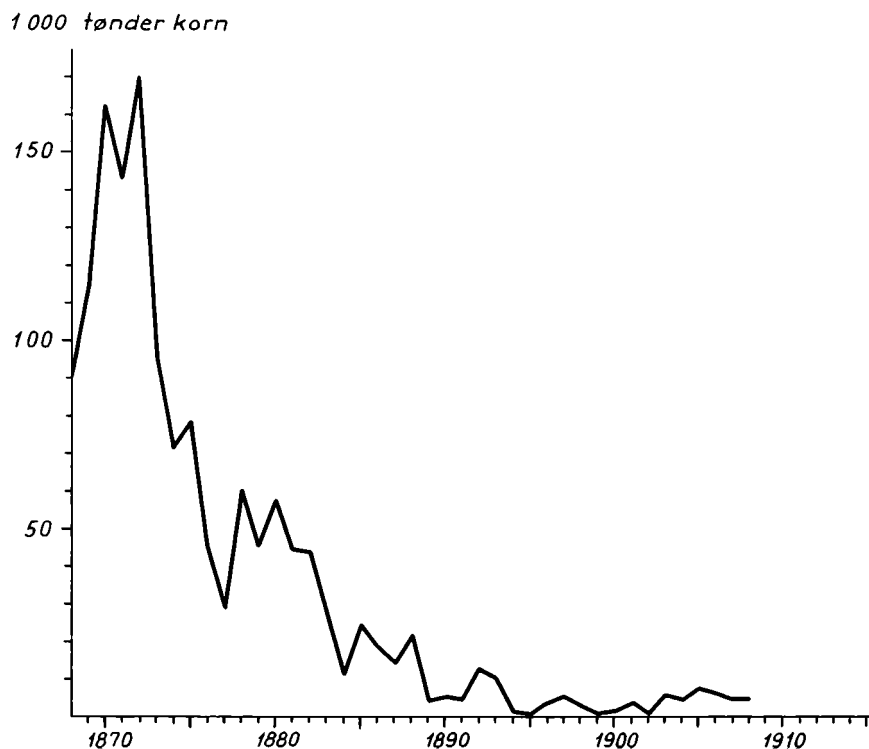
5 · Handel

Eksport og import

Den øgede produktion i perioden gav basis for en stærkt stigende varomsætning, både i en gros og detailhandelen. De enkelte varer havde dog en meget forskellig udvikling, ligesom handelns struktur ændredes betydeligt i perioden.

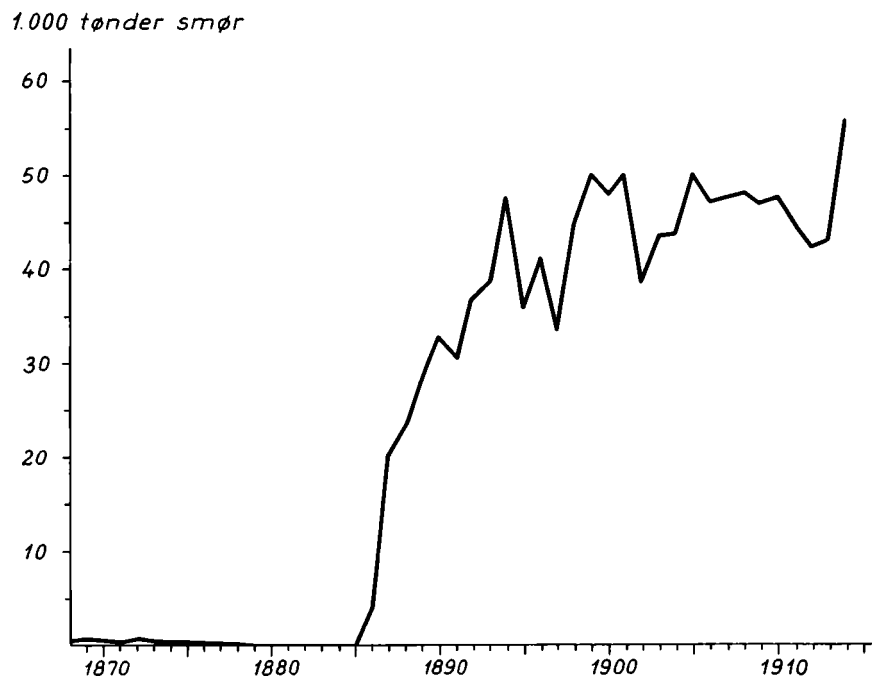
Byens købmænd havde traditionelt varetaget den vigtige funktion at sikre afsætningen af de omkringliggende landdistrikters overskudsproduktion og forsyne landboerne med rå- og forbrugsvarer. En mindre del af overskudsproduktionen gik til forsyning af byboerne, men den store del eksporteredes.

Det er ikke muligt præcist at opgøre den eksport, Odenses købmænd varetog i perioden. De vigtigste udførselsvarer, som fortoldedes i Odense told-

Figur 5.1: Eksport af korn fra Odense 1868-1908. Tallene 1868-73 vedrører udførslen 1.4.-31.12. samt det følgende års udførsel 1.1.-31.3. Tallene 1874 og frem følger kalenderåret. (Kilde: RA, Generaltolddirektoratet, Gruppeordnede toldsager 4.2, årsberetninger for Odense tolddistrikt og Statistisk Tabelværk).

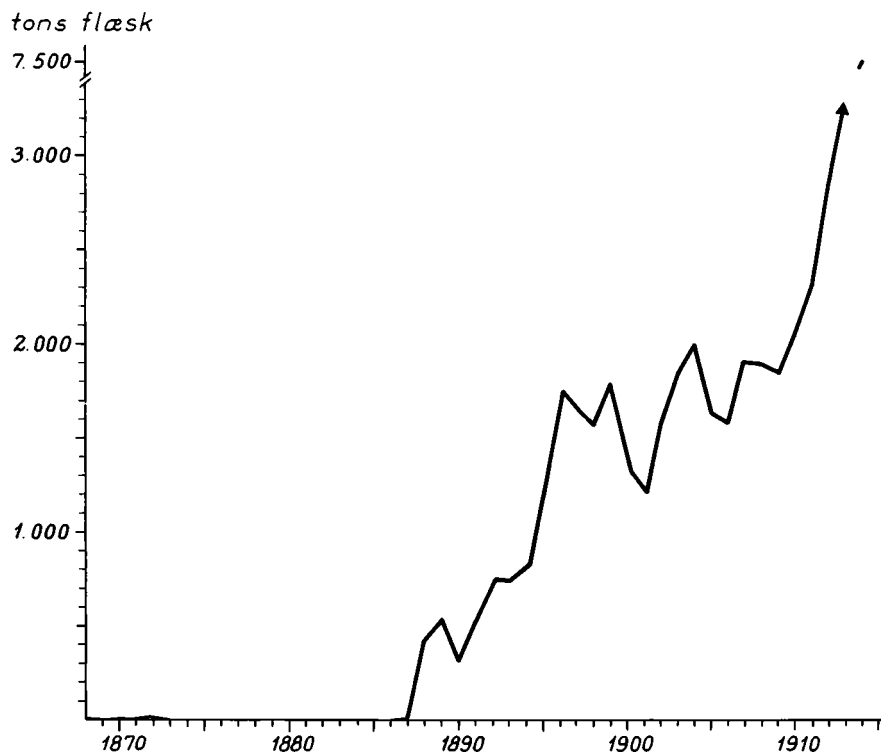

Figur 5.2: Eksport af smør fra Odense 1868-1914. Tallene 1868-73 vedrører udførslen 1.4.-31.12. samt det følgende års udførsel 1.1.-31.3. Tallene 1874 og frem følger kalenderåret. (Kilde: RA, Generaltolddirektoratet, Gruppeordnede toldsager 4.2, årsberetninger for Odense tolddistrikt og Statistisk Tabelværk).

distrikt, er vist i figur 5.1-5.3. Hertil kom, at en del varer sejlede til København, hvorfra de eksporteredes af københavnske grossister, og at andre varer, ikke mindst animalske som levende svin og kreaturer samt smør, især i 1870'erne og første halvdel af 1880'erne sendtes fra Odense med jernbane. Disse varer indgår i handelsstatistikken under det tolddistrikt, hvorfra de sendtes ud af landet. Det kunne ske for regning af såvel Odensekøbmænd som udenlandske handelshuse, der havde opkøbere i landet.

Den direkte eksport fra Odense havn af de vigtigste landbrugsvarer ændredes markant i perioden. Korneksporten, der var øget betydeligt i den forudgående periode, lå i begyndelsen af 1870'erne på et højt niveau. Hertil kom fra slutningen af 1860'erne en stærkt stigende eksport af mel fra byens møller. De betydelige eksportindtægter bidrog til disse års generelt høje økonomiske aktivitet i byen. Dårlige høstår omkring 1875 var medvirkende til de følgende års økonomiske krise, men indvarslede samtidig, at korneksporten ophørte med at have økonomisk betydning. I 1877 var der for første gang nettoimport af korn, og fra 1883 var det tilfældet hvert år med undtagelse af 1893. Netop 1892-93 var den indenlandske høst god, samtidig med at Rusland, der var en vigtig korneksportør, som følge af misvækst indførte udførselsforbud for korn. Ved århundredskiftet nåede kornimporten et niveau svarende til eksporten i begyndelsen af 1870'erne, og inden 1914 skete der yderligere en

Figur 5.3: Eksport af flæsk fra Odense 1868-1914. Tallene 1868-73 vedrører udførslen 1.4.-31.12. samt det følgende års udførsel 1.1.-31.3. Tallene 1874 og frem følger kalenderåret. Udførselstallene for roget flæsk (bacon) er inklusive »slagteaffald m.m.«, for hvilket opgørelsesprincipperne ændredes i perioden. Tallene for 1909 er dog eksklusive en mindre del af »slagteaffald m.m.« (Kilde: RA, Generaltolddirektoratet, Gruppeordnede toldsager 4.2, årsberetninger for Odense told-distrikt og Statistisk Tabelværk).

tredobling af kornimporten.

Landbruget havde længe været i gang med en omlægning mod øget animalsk produktion for at undgå udpining af jorden. Stærkt faldende kornpriser i slutningen af 1870'erne og 1880'erne som følge af øget amerikansk korneksport til Europa gav yderligere incitament til omlægningen.

I de følgende år skete endvidere en omlægning af den animalske eksport fra levende dyr til forarbejdede varer, således som der er redegjort for i afsnittet om næringsmiddelindustrien side 55. Anlæggelsen af de første større slagterier i byen i 1888 og 1894 afspejler sig i eksporttallene for flæsk (bacon). Eksporten foregik overvejende med dampskibsruten, der etableredes med England i 1886, og som tillige resulterede i en hurtigt voksende direkte smørksport til England. Denne eksport var tidligere overvejende gået med jernbane eller skib til København.

Eksporten af smør og flæsk gik fra 1886 i de fleste år udelukkende til England. Efter 1886 etableredes endvidere eksport til England af æg og ost (Odense Ægforretning stiftedes således i 1886 bl.a. under medvirken af konsul Faber i Newcastle), ligesom der frem til århundredskiftet udskibedes en del friske frugter og grønsager, æbler, pærer, ribs, stikkelsbær og tomater.

Interiør fra vejerboden på toldkammeret på Østre Stationsvej i begyndelsen af vort århundrede (Montergården).

Kun et enkelt år inden konservesindustrien slog igennem efter århundredskiftet forsøgte man med 900 pund syltede tomater. Det var i 1890, da der også undtagelsesvis eksporteredes 1.750 pund hasselnødder.

I første halvdel af 1870'erne eksporteredes mindre mængder smør og flæsk med skib til Norge. Det indgik i blandede returfragter, herunder med korn, for de mindre norske sejlskibe, som kom med trælaster til byen. Det udskibede korn var især byg og rug. Også England var en vigtig aftager af byg og tillige af hvede samt i enkelte år af havre.

Eksporten af levende dyr med skib var begrænset; dertil var sejlads med sejlskibe på Odense præget af for mange vanskeligheder. Nogle få svin eller grise var dog ikke sjældent med skibene til Norge i 1870'erne. Om alle grise levende nåede land igen, er dog usikkert. I slutningen af 1880'erne, da dampskibsruten til England var etableret, var der flere kreaturtransporter. I 1888

*Odense toldsteds personale omkring 1900
(Montergården).*

eksporteredes for eksempel godt 2.000 levende kreaturer og omkring 7.000 får med skib. Transporterne ophørte allerede i de første år af 1890'erne.

Importen bestod af mange flere forskellige varer end eksporten. Den udgjordes traditionelt af et bredt spektrum af forbrugsvarer og råvarer til håndværk og industri, hvortil kom råvarer til landbruget i forbindelse med omlægningen til animalsk produktion.

Vægtmæssigt dominerede enkelte varer. En opgørelse for 1913 viser, at kul og koks udgjorde godt 40% af den direkte indførsel og foderstoffer som majs, olickager og klid omkring 25%. Korn og træ inklusive brænde og papirmasse lå lidt under 10%, mens gødningsstoffer og jernvarer udgjorde nogle få procent.

Importen af kul og koks skete ganske overvejende fra Newcastle og Hull i England. Allerede ved periodens begyndelse var der en betydelig indførsel bl.a. til flere af byens fabrikker. Den stærkt stigende anvendelse af mekanisk kraft øgede efterspørgslen, ligesom f.eks. bagerier gik over til at anvende kul. Hertil kom, at kul i stigende grad erstattede brænde som varmekilde i private hjem, da det i periodens begyndelse blev relativt billigere end brænde. Ind-

førslen steg mere end dobbelt så hurtigt som befolkningstallet. En stigende del af kullene blev dog formentlig solgt uden for Odense.

Også træ var traditionelt en vigtig importvare. Det var overvejende bygningstømmer fra Norge og Finland. Indførslen var meget svingende, da den afspejlede byggeaktiviteten i byen, jfr. side 242. Brænde udgjorde formentlig også en betydelig del af indførslen selv i slutningen af perioden, hvilket betyder, at svingninger i træimporten udjævnedes noget.

Importen af foderstoffer øgedes stærkt fra mindre end 1.000 tons til omkring 60.000 tons. Væksten var dog præget af ret store årlige udsving. Gode høstår gav mindre import, da landmændene så havde mere korn af egen avl til indfodring. Der skete endvidere en forskydning af foderimporten fra klid, der udgjorde den største del indtil slutningen af 1880'erne, mod olie-kager og majs. Indførslen af olie-kager, der lå på omkring 10.000 tons ved århundredskiftet, voksede stærkt fra 1903-04 og nåede snart årlige mængder på omkring 40.000 tons. Efter 1904 var importen af klid kun nogle få tusinde tons, mens importen af majs, der havde ligget på dette niveau fra 1880'erne, steg til mere end 20.000 tons om året.

Oliekagerne og majs, der overvejende stammede fra oversøiske markeder, importeredes frem til 1903-04 især via transithavne i Nordeuropa, bl.a. Hamburg. Nogen indførsel skete fra danske havne, især København efter frihavne-anlæggelse i 1894. Den stærke stigning efter 1904 var ikke alene begrundet i et øget forbrug i landbruget, men i høj grad af, at Odense havn netop i 1904 uddybedes. Det førte til øget direkte import, hvilket styrkede Odenses position som landsdelscenter. Dels forsynede Odenses importører en større del af de fynske landbrugere, og dels opnåede de i højere grad en grossistfunktion i forhold til de øvrige fynske foderstofhandlere. Omkring århundredskiftet udgjorde Odenses indførsel 10% af den samlede fynske indførsel af foderstoffer mod 40% omkring 1910.

Ved lov i 1863 blev indførsel af gødning gjort toldfri. I toldberetningen for 1870 anførtes, at gødningsmidler fra England »i den senere tid er blevet anvendt meget af de fynske landmænd«. Det kan bl.a. have været chilesalpe-ter, hvoraf der i midten af 1870'erne importeredes 10-20 tons årligt. Anvendelsen var dog ikke almindelig udbredt, og da der i 1886-87 importeredes 50 tons, var mere end halvdelen til sukkerkogeriet til brug for dets gårde i Bolbro. Endnu i midten af 1890'erne var den årlige indførsel kun på godt 100 tons. Men ti år senere var den på mere end 1.500 tons. I samme periode fandt fosforgødninger stigende udbredelse, og indførslen heraf var omkring tre gange så stor som af kvælstofgødninger i hvert fald efter århundredskiftet. Som med foderstofferne fik Odenses handlende etableret en direkte import af gødningsstoffer og opnåede en grossistfunktion for store dele af Fyn med

Billedet her er fra en af byens købmandsgårde, Bryggergården, Vestergade 11, i begyndelsen af 1900-tallet (Møntergården).

mere end 40% af den fynske indførsel i de sidste år før 1. verdenskrig.

De fleste råvarer til håndværk og industri importeredes ligeledes i stærkt stigende mængde. Det er tidligere nævnt, at indførslen af bomuldsgarn og råuld seks- til syvdoledes i perioden frem til århundredskiftet. Det afspejlede, at de færdige produkter blev afsat i stadig større områder, da produktionen trods befolkningsvækst og velstandsstigning ikke alene kunne afsættes i det traditionelle lokale område. Tilsvarende vækstprocenter gjaldt også importen af metaller fra 500-600 tons i slutningen af 1860'erne til 3.-4.000 tons i slutningen af 1890'erne og en yderligere vækst på nogle tusind tons fra 1904. Importen af metaller var dog i langt højere grad end tekstilerne konjunkturfølsom, ligesom jernbanebyggeri kunne give udsving i opadgående retning. Importen af råtabak til byens tobaksindustri udviste en mere moderat stigning fra godt 100 tons i slutningen af 1860'erne til 200-300 tons efter århundredskiftet. Hertil kom imidlertid, at en del råtabak efterhånden importeredes med jernbane fra Holland og blev fortoldet ved landegrænsen.

Det er ikke i samme grad muligt at følge tilførslerne af udenbys producerede forbrugsvarer. De indførtes ikke fra udlandet i så høj grad som de vigtigste råvarer. København havde således en vigtig grossistfunktion inden for kolonialvarehandelen. Både med skib og jernbane sendtes kaffe fra København til supplerende af de 200-400 tons, der årligt importeredes fra udlandet, især Hamburg. Også de øvrige fynske byers handlende købte kolonialvarer hos grossisterne i København og havde nogen direkte import; men en sti-

gende del af forbrugsvareomsætningen foregik formentlig med Odense som mellemled. To tredjedele til tre fjerdedele af den fynske indførsel af varer som for eksempel salt, kaffe, risgryn og rismel skete over Odense i slutningen af perioden.

Handelens struktur

Ved periodens begyndelse var en betydelig del af byens vareomsætning knyttet til de store købmandsgårde beliggende ved indfaldsveje og hovedgader. Det var store bygningskomplekser, der var indrettet til, at omegnens landbrugere kom ind med overskudsproduktionen og indkøbte de nødvendige varer til bedriften og husholdningen. Købmanden handlede en gros og en detail med alle varer, hvilket krævede store pakhuse, ligesom der på de travle markedsdage skulle være plads til vogne og heste for de faste kunder. Hertil kom, at købmanden traditionelt havde eget bryggeri og brændevinsbrænderi med tilhørende fedestalde. Øl og brændevin kunne fås i købmandsgårdens skænkestue, hvor landboerne spiste deres medbragte madder og som regel gratis kunne stoppe piben eller tage en skrå. Landboerne købte ind i købmandsbutikken, som havde næsten alle varer, mens i hvert fald de betydelige handler med salg af produkter og eventuelle større leverancer til bedriften typisk aftales med købmanden i dennes kontor bag butikken.

Købmandsgården og den faste kontakt mellem købmand og bonde er ofte

Grosserer E.F. Esmann (1835-99), Fyns største smørekseksportør i 1880'erne og 1890'erne og medlem af Odense byråd 1885-97 (Montergården).

Et kig ind i konsul P.A. Kruuses materialhandel på Flakhaven 1907 (Jul. Folkmann fot., Hvor man mødes i Odense).

beskrevet i litteraturen. Nye handelsformer var dog allerede tidligere ved at slå igennem og blev klart dominerende i denne periode. En mindre gruppe af storkøbmænd havde tidligere aktivt søgt at etablere handelskontakter med landboerne uden at afvente deres ankomst til købmandsgården. Landboerne blev dermed draget ind i en omsætning præget af konkurrence og ikke sædvanbestemte kontakter. Det var i stigende grad tilfældet for afsætningen af deres produkter.

Mens købmænd, der foretog systematiske opkøb af landbrugsprodukter, tidligere og delvis stadig i denne periode handlede med de fleste landbrugsprodukter, koncentrerede flere i løbet af perioden sig om enkelte produkter. Et eksempel var E.F. Esmann, der havde etableret sig som grosserer i 1859 og var medstifter af Sanderum Fællesmejeri i 1876 samt Fyns største smøreksporthør i 1880'erne. Han etablerede endog en filial i København i 1897. Esmann drev også kornhandel; men karakteristisk for de nye tider var denne udskilt i et selvstændigt firma, Esmann & Co.

Også andre områder af den traditionelle virksomhed knyttet til de store købmandsgårde specialiseredes i løbet af perioden. Ølbrygning og brændevinsbrænding industrialiseredes enten ved fortsat tilknytning til en købmandsgård, som f.eks. P. Jørgensens Sønners i Nørregade, eller mere typisk ved dannelsen af nye industrivirksomheder, hvortil købmænd bidrog med kapital. Og handelen med de betydende importvarer kul, jern og tømmer blev i stigende grad varetaget af handelshuse, der specialiserede sig i en enkelt af disse varer.

I begyndelsen af perioden angav kun et par handlende sig som jern- og tømmerhandler og ingen som kulhandler. Derimod fremgår det af vejviseren, at knap halvdelen af byens 42 korn- og kolonialhandlere også var tømmerhandlere. Ved slutningen af perioden var antallet, der betegnedes som jern-, tømmer- eller kulhandlere øget, om end flere af disse stadig drev handel med andre varer, som f.eks. Wilh. R. Mægaard i Frederiksgade, der betegnedes ikke blot som grossist, men også som kolonial-, produkt- og foderstofhandler foruden tømmerhandler. Lauritz Andersen, der var byens førende kulhandler, handlede derimod alene med brændsel, bl.a. i konkurrence med Arbejdernes Brændselsforsyning.

Den øgede omsætning med deraf følgende muligheder for specialisering viste sig tillige ved en stadig klarere adskillelse mellem grossist- og detailfunktionen. Antallet af virksomheder alene med handel en gros blev formentlig mere end firedoblet i løbet af perioden. F.eks. nævnes i toldindberetningen for 1868, at kolonialkøbmændene Gædecken, Stokkebye og Faber i de senere år havde øget deres en gros handel. Det skete ikke alene ved, at de forsynede de fleste handlende i byen og en del på landet, men også ved at de leverede til

Wilh. R. Mægaard (1820-82) åbnede sin købmandsgård i Sukkergården i Frederiksgade i 1849 (Danmarks søfart, handel og industri).

handlende i de andre fynske købstæder samt Ærøskøbing. Faber koncentrede sig kort efter om handelen med landbrugsprodukter en gros, idet han ophørte med kolonialhandelen i 1871. Det var til trods for, at han havde en betydelig afsætning over hele landet. Kolonialhandelens ophør viste sig ved faldende importtal til Odense af varer som kaffe, risengryn, rismel og finere sukker. Grossisterne var beliggende ved byens hovedgader eller i området nær havn og jernbane.

Inden for detailhandelen var udviklingen præget af stadig flere forskellige slags specialbutikker. Kun enkelte ophørte med at være repræsenteret som f.eks. sporemagere og kløkkestøbere. De nye specialbutikker overtog delvis en handel, der tidligere var varetaget fra København. I begyndelsen, men ikke senere i perioden, fandt f.eks. københavnske delikatesse-, material- og

Billedet herover er et interiørbillede fra Willh. R. Mægaards købmandsgård i Frederiksvej marts 1905. Købmandsgården her havde stor søgning og havde ud over butikken også skænkestue, gårdsplads og staldplads, som det fremgår af skiltet i skænkestuen (J. Folkmann fot., Montergården).

Annonce for børnetøj fra Fyens Morgenavis
3.1.1884 (E. Pantou fot., Lokalthistorisk
Afdeling).

Børnehabitter og Overstrk for Piger og Dreng

fra 1—14 Aar.

Nyheder for Foraaret.

Konfirmations-Klædninger sælges billigt.

Udenbyes Ordres effektueres, opgiv blot Alderen.

Kongensgade Nr. 1, Odense.

Peter Schmidt.

Annonce for Børnenes Fryd, en legetøjsbutik i
Kongensgade, Verdens Gang 28.11.1894
(E. Pantou fot., Lokalthistorisk Afdeling).

Odense
Dukkemagasin
(Børnenes Fryd)
10 Kongensgade 10

Danmarks største Lager i
Dukker, Dukkøartikler
og
Dukkemøbler.
Christine Hansen,
Kongensgade 10.

herreekviperingshandlere det værd at annoncere i byens vejviser.

Af specialbutikker, der i stigende grad prægede bybilledet, kan bl.a. nævnes herreekviperingsforretninger. De øgede deres antal fra en til ni i 1870erne, og i 1880erne etablerede Brdr. Andersens kendte strøgforretning for herretøj i København en filial i Odense. Til forretningerne, der efterhånden også kom ind på at sælge fabrikssyet konfektionstøj, var knyttet skrædderier eller systuer. Et par børneekviperingsforretninger kom til i 1890erne som noget nyt, mens de mange kaffe- og tehandlere, der begyndte at etablere sig i 1880erne og i hastigt tempo i 1890erne, delvis erstattede urtekræmmerens handel. Der kom forretninger med legetøj, bl.a. Børnenes Fryd, og sidst i perioden enkelte med korsetter og andre med kontormøbler. Mere end 20 garn- og trikotageforretninger etableredes henholdsvis i 1880erne og 1890erne. I 1880erne dukkede enkelte galanteributikker op, eller gaveboder som de nok ville kaldes i dag. De kom til at gå under betegnelsen 50 øres butikker, hvilket i forening med et navn som Japanmagasinet formentlig skulle appellere til et lidt bredere publikum. Lønningerne taget i betragtning har mange arbejdere dog næppe opfattet tingene som billige.

Også inden for handelen med fødevarer kom nye butikker til, men samtidig gik enkelte tidligere specialudsalg tilbage. Butikken med et større vareudvalg viste sig konkurrencedygtig på dette område. Som nye specialbutikker kom mælkeudsalgene, hvoraf der åbnedes knap 20 i 1880erne og lige så mange efter århundredskiftet. Smørforretninger, hvoraf flere trods navnet hovedsagelig var margarineudsalg, og viktualiehandlere dukkede også op i 1880erne, om end deres vækst var langsommere end mælkeudsalgene. Antallet af øltappere samt mel- og grynhandlere gik tilbage fra 1890erne. Det gjaldt også høkerne, der måtte handle med de mest almindelige dagligvarer som fisk, indenlandsk ost og fjerkræ, smør, fedt, mel, gryn, ærter, salt, saltet og

røget kød, flæsk, sild, olie, petroleum, tran, tjære, tændstikker, ris- og lyngkoste og indenlandsk øl, dog ikke aftappet på flasker. De måtte kun handle i mindre mængder, f.eks. ikke over 5 pund smør eller fedt ad gangen. Efter århundredskiftet gik også rugbrødsbagerne tilbage, hvorimod der blev flere konditorier og hvedebrødsbagerer.

Tilbagegangen for flere af butikkerne med udsalg af dagligvarer skyldtes stigende konkurrence fra datidens »supermarked«. I den lille detail- eller kolonialkøbmands skuffer, glas og tønder fandtes varer ført af de traditionelle specialbutikker, herunder urtekræmmerne. Konserves kom på hyldeerne i 1890'erne, og en specialbutik alene for konserves i begyndelsen af 1890'erne kunne heller ikke klare konkurrencen. Antallet af detailkøbmænd var stort allerede i begyndelsen af perioden; men deres antal øgedes med ikke mindre end 75% i 1890'erne.

Brugsen var endnu ikke en lokal konkurrent. Ikke før 1911 blev der etableret en levedygtig brugsforening i byen. Derimod stod brugsforeningerne stærkt i landsognene umiddelbart omkring Odense, idet de ikke var omfattet af næringslovens såkaldte læbæltebestemmelse. Det var indtil 1907 ikke tilladt andre handlende at etablere sig i mindre afstand end 11,3 km fra købstadgrænsen, for høkere dog 7,5 km. De første brugsforeninger i de omkringliggende landsogne blev anlagt 1882-83 ved Dalum Papirfabrik samt i sognene Højby og Agedrup. Stadig flere kom til fra begyndelsen af 1890'erne.

Carl Friis' varehus i Kongensgade havde en meget iøjnefaldende facade. I varehuset kunne man købe både herre- og dametøj, fodtøj m.m. (Montergården).

P.C. Rasmussens manufakturhandel i Vestergade 25 anbefalede sig selv således: »Lageret er et af Fyns største og priserne de billigste i forhold til varernes godhed«. 1907 (Jul. Folkmann fot., Hvor man mødes i Odense).

Announce for herreekviperingsforretning på
Fisketorvet, Odense Avis 16.9.1898
(E. Panton fot., Lokalhitorisk Afdeling).

Klædninger leveres efter
Maal

Konfirmations-Klædninger

fra de tarveligste til de fineste.

Herreklædninger 18, 20, 25, 28, 30, 35, 40, 45, 50 Kr.
Diplomat- og Jaketklædninger fra 45 til 55 Kr.
Cheviots Drengklædninger (14 til 18 Aar) 12, 14, 15, 16, 18 Kr.
Prima Cheviots Sømands-Drenghabitater (3 til 14 Aar) 5, 6, 7, 8, 9,
10, 11, 12, 13, 14, 15, 16 Kr.
Største Udvalg af Benklæder. — Største Lager af stærkt Arbejdstøj til
billigste Priser. — Klædninger leveres efter Maal.
Kraver, Flipper, Mønschetter, Kravats, Slips, Seler, Paraplyer, Hatte,
Kasketter. — Skotøj, dansk Arbejde.

Alle Vinterfrakker og Ulstre udsælges i denne Maaned til
nedsatte Priser.

Jens Kjeldsens Eftfl., Chr. Christensen,
Fisketorvet 2. Hjørnet af Korsgade.

Klædninger leveres efter
Maal.

Nedenstående annonce for et korsetmagasin
var indrykket i Fyns Social-Demokrat
13.1.1900 (E. Panton fot., Lokalhitorisk
Afdeling).

Duzaine Hansens Korset-Magasin,

Østergade 29, København.

Filial og Eneudsalg:

Vestergade 44, Odense.

(Kun med Korsetter).

Byder enhver Køber af Korsets
alle og største Fordele af mine an-
kendte bedste Faconer for enhver
Figur fra **150 Øre, 2 Kr., 250
Øre, 3 Kr., 4 Kr., 5 Kr.**

Hver Uge ny Faconer

Model- & Prøve-Korsetter
samt udrangerede Dessins udsælges
altid til billige Priser. (30)

Bemærk! Skriftlige
Ordrer ud-
føres, hvor ingen Filial eller Udsalg
haves.

44, Vestergade, Odense.

Det er nærliggende at tolke butikernes beliggenhed som en afspejling af de forskellige sociale gruppers forbrugsmuligheder. En dyr strøgbeliggenhed har kun kunnet svare sig, hvis kunderne hovedsagelig skulle findes mellem de økonomisk bedst stillede. Og der var tydelige forskelle mellem butikstyperne.

Mere end 80% af guldsmedene, isenkræmmerne, manufaktur- og boghandlerne, der var specialiserede før denne periode, var beliggende ved hovedgaderne eller øvrige centrale forretningsstrøg, Albani Torv, Klingenberg, Klarc- og Kongensgade. Samme høje andel gjaldt for herreekviperings-, vin-, kaffe- og te- samt hvidevarehandlerne. Mindre end 20% af hokerne, kolonialkøbmændene og mælkeudsalgene havde en strøgbeliggenhed. Andre fødevarerbutikker havde et mindre entydigt lokaliseringmønster. Smørforretninger, frugt-, viktualie- og ostehandlere havde tendens til strøgbeliggenhed, mens det var mindre udtalt for øltappere og fiskehandlere. Det var at forvente, at marskandiserne, hvoraf der var en snes ved periodens begyndelse mod godt det halve i 1914, havde en beskeden beliggenhed. Mere overraskende er det måske, at det også var tilfældet for flere af de få møbelhandlere sidst i perioden. De økonomisk velstillede foretrak imidlertid fortsat i vid udstrækning at bestille hele møblementer hos byens håndværkere.

Den store del af befolkningen havde begrænsede forbrugsmuligheder, som der er gjort rede for i kapitel 8. Butikkernes beliggenhed viser det, hvilket også betyder, at kun få af de mange arbejderhusstande i Sct. Hans Landsogn en sjælden gang havde behov for en indkøbstur til »byen«. Deres forbrug kunne dækkes af de lokale handlende, som i 1914 udgjordes af: 16 kolonial-, tre fodevarehandlere, tre hokere, tre konditorer, tre garn- og trikotagehandlere, en-to rugbrødsbagere, slagtere, cigar- og cykelhandlere samt en brugsfor- ening og et-to sæbe- og mælkeudsalg. Hertil kom nogle få håndværkere, bl.a. en-to skomagere, træskomagere og skræddere.

M. Philipsens
Boo-Papir-Kunst-og Musikhandel

Boo- og
 Papirhandelen
 er stedsse forsynet
 med Alt til denne
 Branche hørende.

Lager
 af Musikatier
 og Kunstgenstande
 samt Land-
 og Søekort.

Nørregade N° 22

O O B B B B

Odense Vejviser 1869, annonce for en boghandel. Bemærk, at der ikke var butiksruder i moderne forstand, og sammenlign med billedet af boghandelen side 125 (E. Pantou fot.).

H.C. Andersen fortæller om sit besøg i Odense i 1867, da han blev udnævnt til æresborger, at han ganske følte sig hensat til Paris, da han så manufakturhandler L.B. Jürgensens butik i Vestergade med ét stort vindue. Det var anderledes iøjnefaldende end de forskellige håndværkeres lavsskilte ud for traditionelle husfacader, der var med ens vinduer både ved beboelse og butikker. Mandshøje butiksruder, men typisk kun i et fags bredde, blev udbredt i perioden, så vareudbuddet blev mere synligt. Først fra omkring århundredskiftet kom de store butiksruder til de mindre centralt beliggende gader.

Annoncer var en anden måde at sikre kunder på. Det blev brugt før denne periode; men avisannoncerne var typisk små med nøgterne oplysninger om varekvaliteter og priser. Nye annoncer med slående tekster og billeder vandt stigende udbredelse i perioden, selv om de i begyndelsen savnede en professionel udformning. Først fra 1890'erne var der lokale annoncebureauer, mens de handlende inden da kunne reflektere på tilbud fra københavnske bureauer.

Reklame og indbyrdes konkurrence tog nye mere åbenlyse former i perioden. Det førte samtidig til vildskud, og der var ikke altid dækning for annonceres løfter. I slutningen af perioden var der da også en udbredt agitation mod falsk reklame. Hyppige udsalg med de mest forskellige begrundelser samt tilgiftssystemet kritiseredes ligeledes. Tilgiftssystemet praktiseredes bl.a. inden for kaffehandelen, hvor det var udbredt med gaver af porcelæn. I

„Moderne, fikse og elegante“ bluser horte nu med til forbruget hos de velstillede dele af byens befolkning, Odense Avis 6.5.1905 (E. Pantou fot., Lokalhøistorisk Afdeling).

Paa Lager er kommet 200 nye Bluneliv. Alt findes repræsenteret. Moderne tærnedede Bluseliv 4 Kr. 50 Ore, Fikse Vienerbluser 8 Kr., Elegante Silkebluseliv fra 20 Kr. Danskø Silkebluser fra 15 Kr. Vaskebluseliv fra 2 Kr. 50 Ø.

„Messen“, Odense-

Tilgiftssystemet i praksis. Her kunne man få fad og osteklokker ved køb af margarine. Fyens Stiftstidende 14.12.1911 (V. Sylvest Frederiksen fot., Lokalhistorisk Afdeling).

Stor Palmafest i Odense!

Fredag og Lørdag naar enhver, der kober 2 Pd. af vor fine Palma Margarine
GRATIS 1 stort københavnsmønstret Fad.
 Ved Køb af 4 Pd. Palma Margarine

gratis som denne

Gratis 1 Osteklokke

Ved Køb af 10 Pd. Palma Margarine
 1 Osteklokke, se ovenstående Tegning af den smukke Klokke, samt den sædvanlige store Rabat i Sparemarker.

Gratis **Palma** Margarine. Faas i Odense kun i vore autoriserede Udsalg:

Dansk Smørforsyning, Vestergade 43, Telefon 1409.
 „Zenith“, Søergade 62, * JS „Favorit“, Vestergade 76,
 Telefon 1025. Telefon 1246.

Særpræget annonce for fodtøj – se også svaret fra »fru Holm« overfor. Odense Avis 18. og 19.4.1905 (E. Pantou fot., Lokalhistorisk Afdeling).

BREV
 FRA
**EN BEKYMRET
 MODER**

Aarhus - 18.-4.-05.

Kære Fru Holm!

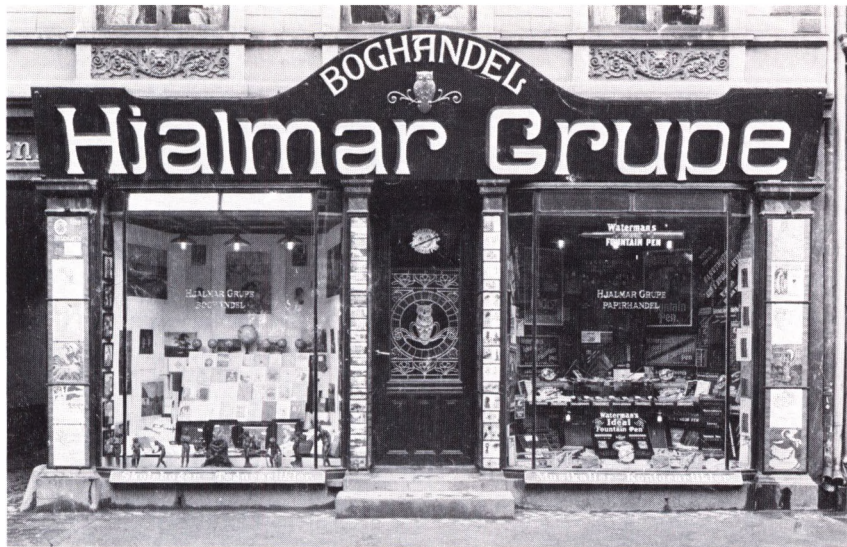
Hermød sender jeg Dem det lovelse Fotografi af vor lille Søn, Jens Valdeniar. Desværre har den lille Basse ikke det samme glade Smil lige i Øjeblikket, og i det hele taget er han i den senere Tid begyndt at skrante temmelig meget. Jeg forslaar ikke, hvad der kan være i Vejen med det lille Puds. For tre Uger siden var han den munterste Dreng af Verden, og vi har saamænd aldrig kaldt ham andet end ved det Kælenavn, De, kære Fru Holm, gav ham, da han var oven hos Dem i Sommerferien: Solstrahlen! Ja, en lille, søver, lystig Solstraaale var han. Men saa for 3 Uger siden skulde han op til sin Tante i Randers; sod var han i den erømegele Bluse og med sine nye, smaa Snøreslover. Men et Par Dage efter lik jeg Brev: han var begyndt at skrante, og jeg blev saa angst, at jeg straks tog derop. Der var ikke noget særligt at se paa ham; han sad kun stille hen og onnede sig ved at gaa nogen Steder. Og det samme var Tilfældet, da vi kom hjem. Jeg vilde ønske, kære Fru Holm, at De var her og kunde give mig et godt Raad. Deres hengivne
Fanny Vang.

Se Svaret i Morgen fra Fru Holm.

1912 blev såkaldt illoyal konkurrence forbudt ved lov, angiveligt til beskyttelse af forbrugerne, men i højere grad som resultat af de mindre handlendes forsøg på at begrænse konkurrencen fra de større handlende. En særlig frygt blandt de mindre detailhandlere var der for butikskæderne, som havde udviklet sig fra 1880'erne. I Odense som i de fleste andre større byer var der f.eks. fabriksudsalg for Crome & Goldschmidts tekstilfabrikker i Horsens og for Otto Mønstedts margarinefabrik i Århus, ligesom Messen og Wessel & Vett (Magasin) var repræsenteret med udsalg for hvidevarer.

En stor del af byens detailomsætning gik dog gennem hele perioden uden om butikkerne. Der var de årligt tilbagevendende markeder, hvor en stor del af arbejderne formentlig gjorde deres sjældne køb af ikke strengt nødvendige ting. Det kunne være et stykke legetøj eller en ny pibe, men også mere nødvendige ting som nye træsko eller husgeråd, som omvandrede kræmmere og håndværkere købte sig ret til at forhandle på markedet. I Odense var der krammarked i marts (ophørte i 1882), Sct. Knuds marked i juli og Mikkel's marked i oktober; hvert marked måtte vare i to dage.

Torvehandelen, der koncentreredes til torvene ved rådhuset, fortsatte ligeledes gennem hele perioden og fik endog øget betydning. Således anførte et udvalg under byrådet i 1883, at torvehandelen siden 1867 havde taget et meget stort opsving, da jernbanerne havde betydet, at Odense har udviklet sig til center for handelen med de vigtigste »livsforødenheder«. Om man vil, traditionelle handelsformer fik et opsving i kraft af ny transportteknologi. Selv om mange butiksdrevende nærede modvilje over for konkurrencen fra torvehandelen, undlod Handelsforeningen at modarbejde den i perioden. Bønderne, der falbød varer på torvet, var jo samtidig kunder i købmandsgår-

Boghandler Hjalmar Grupes butiksvinduer i Vestergade i begyndelsen af vort århundrede (Montergården).

dene og en del af specialbutikkerne.

Selv om »torvet« betegnede som Danmarks største, var pladserne fuldt optaget. Ifølge en beskrivelse fra århundredskiftet var udbuddet imponerende en sommerlørdag:

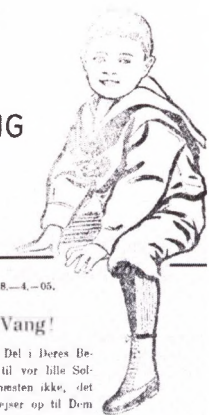
»Man kan få alt på dette torv, lige til hundehvalpe og kattekillinger og forlorent damehår. Det begynder på Klingenberg helt nede ved Munkemøllestræde, strækker sig op over Flakhaven, langs Sct. Knuds Kirke og Læseforeningens gård hen over hele Albani Torv. Først på Klingenberg er der fisken, rødspætter og torsk, ål og hornfisk, stenbider og rejser, der vel også kan regnes til fiskene. Så tager viktualiehandlerne fat med al det fede Fyns fedme, stabler af oste, dynger af skinnende pølser, spegepølser, rullepølser, servelatpølser, skinkepølser, mortadelpølser, leverpølser, bayerske pølser, tungepølser, bjerge af fint lakerede skinker. Op ad Flakhaven til, foran Heys gård, kan man købe alskens husflidsarbejde, avismapper, måtter, spånkurve, klemmer, børster, ildtændere, alle slags pottemagerarbejder, skohorn, legtojsæsker, træheste, træskeer, musefælder, grønmaledede trillebøere, river, rullepølseklammer, honningkager og bolsjer. Man kan endvidere få sko og støvler, flettede listesko og meget, meget mere.

På Flakhaven står stang ved stang med navneplader, udvisende landsbyernes navne, som Biskorup, Brændekilde, og om dem sidder husmandskonerne fra de forskellige landsbyer med deres varer. De kommer mest ind med tøget. Her er alle de små landbrugs produkter, høns og duer, friskt plukkede, hvide som sne, kartofler og spædekulve, æg og påskeliljer, friskt udsprungne bøgegrene og først og fremmest den nationale ost, rygeosten med kommen, den lækre og velsmagende ost, det friskeste og køligste sommerpålæg. Den ligger fremme på brættet, hvid med brune bånd, på et underlag af saftigt græs. Den er lavet af oplagt mælk, lagt på en rist, roget over bræn-

BREV

FRA

EN LYKKELIG
MODER

Ohlense - 18.—4.—05.

Kære Fru Vang!

Jeg tager levende Del i Deres Bekymringer med Hensyn til vor lille Solstråle. Men, jeg tror næsten ikke, det er nødvendigt, at jeg rejser op til Dem for at give Dem et godt Råd.

Mine Erfaringer med min ældste Dreng siger mig, at det er »de nye, smaa Støvler«, som er Skyld i, at Solstrålen skramler.

De er selvfølgelig ogsaa spidse, ikke sandt?

Nej, naar man vælger Fodtøj til Børn, skal man huske paa, at Læddene i den Alder er bruskede og let lader sig presse ind i en smæver Støvle, saa denne tilsyneladende passer. Men det er kun i Ojeblikket, ikke længe efter begynder Barnet at skramle, og ufornuftig, som man er, tror man, at det er »en af de sædvanlige Børnesygdomme«. Men »Børnesande« og »Lille More« miste deres gode Humør, og ad Aare viser det sig (som med min ældste Dreng), at de smævre Støvler har afsat deres Form paa Fodderne, hvis Lød efterhaanden forkalder. Resultatet er overliggende Tøser, Knyster o. lign.

Ved Køb af Fodtøj skal altid erindres, at Foden er ¼ Tomme større fremefter og til Siderne, naar Foden sættes til Jorden, end i loftet Tilstand.

Det Fodtøj, som har reddet min mindste Dreng for alle de nævnte Ouder, er **Hectors hygiejniske Reform-Fodtøj for Børn.**

Jeg sender Dem hermed et Par. Lad Jens Valde prøve dem, og De skal se — alle Deres Sorgen er slukt.

Deres hengirne

Olga Holm.

dende, friskt hø. Den har kun én fejl, den er omtrent ikke til at transportere, den væsker og væsker og gennembløder alt, hvad der kommer i dens nærhed.

Mellem Flakhaven og Albani Torv holder gartnerne til, over mod Sct. Knuds Kirke de nyttige urter, over mod rådhuset blomsterne. Blomster i hundreder af arter og især de allersomdejlige roser. Albani Torv er forbeholdt slagterne og bønderne, der fra vogn sælger kartofler, grønsager osv.«.

Skildringen vedrører lørdag, der var største torvedag. Alle dage måtte der ifølge torvereglementet sælges de almindeligste indenlandske fødevarer omtrent svarende til, hvad høkeren måtte have i sin butik, mandag, onsdag og lørdag, måtte der tillige sælges korn, hø, halm, hør, hamp, humle, fjerkræ, levende grise, æg, smør og ost samt husflidsprodukter, og kun om lørdagen måtte der endvidere sælges forskellige mindre håndværksarbejder af pottemagere, rebslagere, klodsemagere og bødkere samt bl.a. gammelt tøj, tråd, garn, lys, sæbe, kager og bolsjer.

Hertil kom handelen med levende dyr, som i løbet af perioden koncentreredes til Sortebrødre Torv, selv om der var stærke kræfter, der arbejdede for at fastholde de årlige markeder på markedspladsen ved Sdr. Boulevard. Den regelmæssige torvehandel med kornkvæg foregik fra begyndelsen af perioden på Sortebrødre Torv, og efter at det var blevet udvidet i 1882 og bl.a. indrettet med flere stalde og åbne studepladser, flyttedes torvehandelen med heste også dertil fra Albani Torv. Handelen foregik den 1. og 3. mandag i

Torvehandel på Klíngenberg og Flakhaven i 1890'erne. Her ses også byens nye rådhus fra 1880'erne (G.P. Jacobsen fot., Montergarden).

Torvhandel på Sct. Knuds Plads omkring 1910. Den katolske kirke blev indviet i efteråret 1908 (H. Lonborg fot., Montergården).

hver måned, selv om det nogle år efter torvets udvidelse overvejedes at holde ugentlige markedsdage. Tilførslerne var da oppe på godt 10.000 kreaturer årligt, dvs. dobbelt så mange som i 1870erne, omkring 6.000 heste samt mere end 20.000 svin, hvoraf mange dog handlede på den ugentlige torvedag om lørdagen for mindre dyr, som tillige omfattede kalve, får, geder og levende gæs. Oprettelsen af eksportslagteriet i 1894 øgede yderligere tilførslerne, og samme år udvidedes med markedsdage for kreaturer den 4. mandag i april og september samt den 2. mandag i maj og oktober, der var perio-

Torvehandleren og hans kunder på torvet ud for Set. Knuds Kirke omkring 1910 (H. Lomborg fot., Montergården).

Gadehandleren, madam Fuhrmann, på sin faste plads på hjørnet af Stalstræde og Fiske-torvet, formentlig i slutningen af 1800-tallet (Montergården).

derne med de traditionelt største tilførsler. I 1898 indførtes torvedag for levende dyr hver mandag.

Den store handel med levende dyr kunne ikke undgå at give gener i den indre bys snævre gader. Overvejelser i 1900 og 1908 i byrådet om, at kun autoriserede kreaturtrækkere måtte føre dyr gennem byens gader, førte ikke til særlige bestemmelser. Men i 1911 indviedes et nyt kvægtorv med overdækket hal ved Rugårdsvej, hvorved handelen blev lagt uden for den indre by.

Handelsforeningen

I 1862 stiftedes Odense Handelsforening. Foreningen afspejlede den traditionelle handelsstruktur, idet den var sammensat af seks afdelinger: 1. korn-, produkt- og trælasthandel, 2. kolonial- og vinhandel, 3. manufakturhandel, 4. isenkramhandel, 5. skibsredere og 6. fabrikanter. Stiftet som den var i reaktion på næringsloven, ville det være at vente, at foreningens initiativer i vid udstrækning var konkurrencebegrænsende. Foreningens tyngdepunkt var imidlertid byens større handlende, der var imod regulering af den fri konkurrence. Det betød, at foreningen på en række områder var tilbageholdende med at tage initiativer, som det f.eks. er nævnt i forbindelse med torvehandelen, og at den især gjorde sig gældende, hvor der ikke var afgørende interessemodsetninger inden for handelsstanden.

Allerede i 1862 vedtog Handelsforeningen at oprette en aftenskole for han-

Kvægghandlere i aktion på Sortebrødre Torv kort før 1. verdenskrig (Møntergården).

delsbetjente og handelslever. Undervisningen, der kun foregik i vintermånederne, skulle strække sig over tre år og omfatte bogholderi, dansk, tysk og engelsk. Det kneb imidlertid med elevtilgangen, hvilket fik Lorenz Bierfreund til i 1870 at anklage købmændene for at hente deres lærlinge »blandt almuebørn ... fordi de bedre kan bruges som slæbedyr og henslæbe deres læreår uden at erholde nogen som helst uddannelse«. Udtalelsen hjalp dog ikke på søgningen, og i 1875 ophævedes aftenskolen. Allerede året efter fremkom imidlertid planer for oprettelsen af en privat handelsskole, som realiseredes med støtte fra Handelsforeningen.

Handelsskolens undervisning udbyggedes kun langsomt. Den startede med et treårigt kursus med to timers undervisning tre gange ugentligt kl. 20-22. I 1883 foreslog skolens forstander, at der oprettedes en handelsdagsskole. Handelsforeningen lovede at støtte med 500 kr. årligt; men da byrådet afslog at yde en tilsvarende støtte, blev planen opgivet. Den blev først på ny taget op i 1907 og realiseret året efter. Det var seks år efter, at også kvinder kunne optages som elever. I 1911 oprettede kolonial- og manufakturhandlerforeningerne en købmandsskole, som i højere grad sigtede på uddannelse af detailhandelens personale.

Handelsforeningen havde allerede i sine første år støttet bestræbelserne på at højne kvaliteten af de danske landbrugsvarer gennem særlige bestemmelser. Det gjaldt f.eks. smørhandelen, til hvilken man havde fået bødkerne til at fremstille særlige smørtræer, der forsynedes med Handelsforeningens stem-

En af byens førende manufakturhandlere, Ignatz Breum (1843-1917) (Møntergården).

Reklame for en manufakturforretning i Odense Vejviser 1869 (E. Pantou, fot.).

pel til angivelse af kvalitetssmør. Eksportørerne skulle betale det stemplede smør med en højere pris end det ustemplede. Ordningen modarbejdedes imidlertid af smørprangerne, der opkøbte smør i landboernes hjem, og der skete falske stemplinger, så denne tidlige lokale form for lurmærket smør ophævedes i 1873. De organiserede smørhandlere nåede dog i de følgende år frem til at anvende fælles slutsedler, at anvende smørtønder af standardstørrelse og at sikre en hurtigere og bedre forsendelse med statsbanerne, hvilket var vigtigt inden etableringen af dampskibsforbindelsen med England i 1886. Dommerkomiteer blev endvidere nedsat for at foretage kvalitetsvurderinger.

Arbejdet med at sikre smørkvaliteten nødvendiggjordes yderligere efter margarinens eller »kunstsmørrets« fremkomst i begyndelsen af 1880'erne. I foreningen holdt f.eks. grosserer A. Rømler fra Newcastle i 1885 et foredrag, hvori han påpegede, at amerikansk og irsk smør var faldet stærkt i pris, da der ikke var sikkerhed mod iblanding af margarine. Det danske smør skulle garanteres at være rent. E.F. Esmann, der bl.a. søgte at holde direkte kontakt med engelske detailhandlere, arbejdede herfor i lighed med andre smørgrossister som f.eks. Hans Broge i Århus, hvilket var en vigtig forudsætning for

det danske smørs gode omdømme på det engelske marked. Det var en udvikling, som landbrugets andelssmørkøbsforeninger sidst i perioden ligeledes begyndte at tage aktiv del i.

Gennem hele perioden blev der taget initiativer til at begrænse forretningernes åbningstider, især om søndagen. Flertallet af Handelsforeningens medlemmer var dog længe imod ændringer. De tilsluttede sig i begyndelsen af perioden lovgivningens bestemmelser, der alene krævede lukket om søndagen mellem kl. 9 og 16. Og i 1880'erne, da kravet om fuld søndagslukning rejstes med stigende styrke af de ansatte handelsfolk, afviste de kravet. De accepterede dog på et møde i 1888 at indskrænke åbningstiden til søndag morgen. Lorenz Bierfreund kunne end ikke gå med hertil, hvis det ikke samtidig sikredes, at de unge mennesker kunne udnytte den ekstra fritid til at forbedre deres uddannelse. Bierfreund fik heller ikke senere flertallet med sig, idet interessen for sen søndagsåbning kølnedes stærkt, da den nye lærlingelov i 1889 forbød beskæftigelse af lærlinge efter søndag morgen kl. 9. Loven fra 1891 med forbud mod søndagsåbning efter kl. 9 bekræftede dermed blot praksis.

Sidst i perioden blev flertallet af Handelsforeningens medlemmer mere velvillige over for indskrænkninger i åbningstiden. I 1898 ultrådte de således enstemmigt et forslag fra Nakskov Handelsforening om ved lov at forbyde al

Byen.

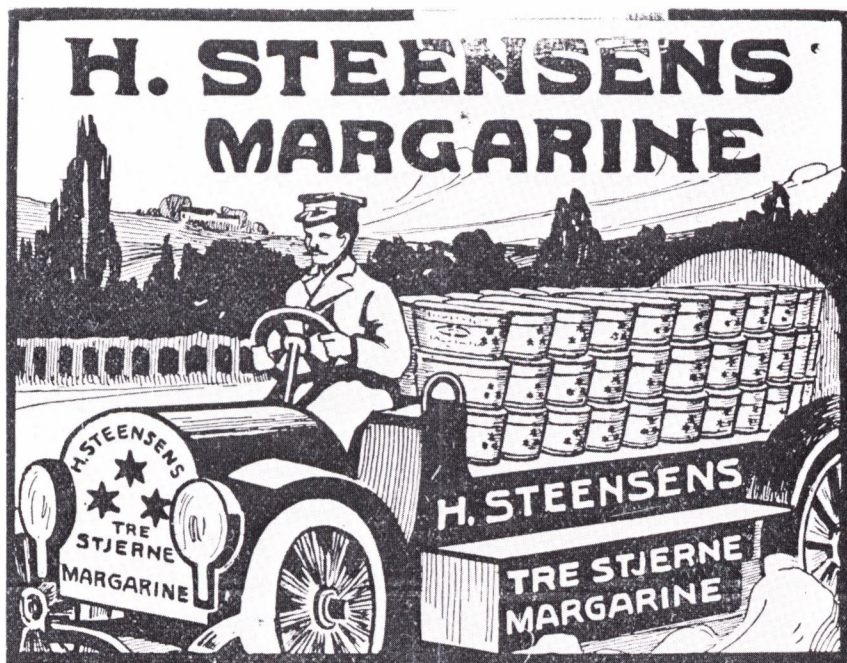
Der lukkes Kl. 8.

Som det af omstaaende Annonce vil ses, ere alle Kolonial-, Kaffe- og Delikatesshandlere samt Skibsprovianteringshandlere nu bleve fuldstændig enige om at lukke Butikkerne Kl. 8 Aften, Fredag og Lørdag undtagne.

Til Publikum gentage vi: Husk at gøre Deres Indkøb i god Tid — der lukkes bestemt Kl. 8.

Som vi forudsjatte, gik Sagen jaaledes glat igennem, og vi hilser med Glæde det smukke Resultat, som Handels- og Kontoristforeningen af 1897 har opnaaet.

Indskrænkning af åbningstiden til kl. 20 undtagen fredag og lørdag. Det var da til at leve med for kunderne! Odense Avis 3.7.1898 (E. Pantou fot., Lokalthistorisk Afdeling).

Konkurrencen mellem smør og margarine og mellem de forskellige mærker var hård. Her en annonce fra Fyns Folkeblad september 1908 (E. Pantou fot., Lokalthistorisk Afdeling).

Personalet i gården ved Odense Vinkompagni i Kongensgade omkring 1900 (E. Biering fot., Montergården).

handel om søndagen. En del mindre handlende var imod, da de ikke på samme måde som den større butiksdrivende kalkulerede med øgede lønudgifter ved længere åbningstid. Søndagslukning blev vedtaget ved lov i 1904.

Åbningstiden på hverdage var typisk fra 6-7 om morgenen til kl. 10-11 om aftenen i begyndelsen af perioden. For lærlingen betød det, at optænding i kakkelovnen skulle ske før kl. 6. I Odense vedtog Handelsforeningen i 1898 at holde lukket fra kl. 20; det blev seneste åbningstid, da der i 1908 gennemførtes en egentlig lukkelov, som dog tillod lørdagsåbning til kl. 23.

6 · Kapitalmarked

De tre store

Fyens Disconto Kasse, Fyens Stifts Sparekasse og Fyens Stifts Kreditforening var alle grundlagt i perioden før 1868. De var beliggende i Odense, men som de eneste af deres art på Fyn var de ved grundlæggelserne planlagt at skulle virke i hele landsdelen. Men discontokassen og sparekassen mødte i stigende grad konkurrence fra lokale pengeinstitutter.

Alle fynske købstæder havde en sparekasse i 1868, mens kun Middelfart havde egen bank. Der oprettedes banker i de øvrige fynske købstæder i 1870'erne og 1890'erne og i enkelte stationsbyer efter 1906, ligesom der oprettedes en række sognesparekasser. I 1914 var der 27 sparekasser på Fyn mod 15 i 1868. Selv om de to pengeinstitutter undlod at anlægge filialer i denne periode, havde de uændret en betydelig del af deres kunder uden for Odense. Ved valg til repræsentantskab sikredes, at der var medlemmer bosiddende uden for Odense, især større landbrugere. I discontokassens vedtægter fra 1874 krævedes således, at repræsentanterne var bosiddende på Fyn. Da konsul Fr. L. Hey i 1908 flyttede til København, bortfaldt kravet dog. Sparekassens repræsentantskab overvejede i 1901 at udpege en landbrugskyndig direktør bosiddende uden for Odense. Mere end halvdelen af sparekassens prioritetslån var i landejendomme.

Trods den stærke vækst i antallet af konkurrerende pengeinstitutter på Fyn fastholdt discontokassen og især sparekassen en fremtrædende position på øen. Sparekassen rådede i 1868 over 44% og i 1914 over 36% af alle fynske sparekasseindskud, mens discontokassens andel af den fynske bankaktiekapital og indskud halveredes fra 80 til 40% i samme periode. Indlånene i sparekassen steg fra 9,3 million kr. i 1868 til 64,6 million kr. i 1914. Indlånene i discontokassen øgedes i samme periode relativt mindre, fra 3,5 til 20,3 million kr., mens aktiekapitalen udvidedes fra 2 til 6 millioner kr. Kreditforeningsobligationerne (opgjort efter restgæld) udviste den største stigning i perioden fra 2,6 til 45 millioner kr. Beløbene er ikke umiddelbart sammenlignelige, da begge parter lå inde med ret store obligationsbeholdninger.

Undersøges udviklingen i sparekassens indlån er det åbenbart, at den generelle økonomiske udvikling og konkurrencen fra andre pengeinstitutter var afgørende. Uden større betydning var det, at vilkårene for småsparerne,

Flakhaven omkring 1875. Ejendommen i midten under nedbrydning – discountkassens ejendom på hjørnet af Vestergade ses længst til højre i billedet. Den var ombygget til banken 1873 (Møntergården).

af hensyn til hvem sparekassen angiveligt var blevet oprettet, bedredes i begyndelsen af perioden. Minimumsbeløbet, hvoraf der blev tilskrevet renter, blev således sat ned fra 6 til 2 kr. i 1874, og samme år ophørte opkrævningen af administrationsgebyrer på $\frac{1}{2}$ -1% af indskud og rentetilskrivninger. Fra 1876 opkrævedes ikke længere 30 øre ved udstedelsen af sparekassebøger. I 1881 indførtes salg af sparemærker til skolebørn, så de kunne lære den ifølge sparekassen rette »flid, tarvelighed og sparsommelighed«. Børnene kunne købe sparemærker af lærerne til 2, 5, 10, 25 og 100 øre, og når de havde opsparet 4 kroner kunne de få en rigtig sparekassebog. Efter 10 år havde skolebørnene opsparet 100.000 kr., men derefter var væksten begrænset, og først i 1906 nåedes 200.000 kr.

I 1860erne øgedes sparekassens indlån kun beskedent. I 1869, da der kunne konstateres et beskedent fald i indskuddene, hævedes indlånsrenten imidlertid fra $3\frac{1}{2}$ til 4%, hvilket i forbindelse med de følgende års velstandsstigning resulterede i næsten en fordobling af indskudsbeløbene fra 1869 til 1876. I de to følgende krisear faldt indskuddene fra 18 til 16,1 million kr., og kun mellem 1899 og år 1900 var der i kølvandet på den store arbejdsmarkeds-konflikt i 1899 et fald i indskuddene, dog kun på godt 100.000 kr. ud af en balance på 39 millioner kr.

I perioden efter 1870ernes økonomiske krise var det med undtagelse af nogle få år omkring århundredskiftet mere problemet for sparekassen at få udlån traditionelt placeret som prioriteter i fast ejendom end at sikre indlån. I 1880erne og særlig under den økonomiske afmatning i midten af tiåret ople-

vede sparekassen en så kraftig tilstrømning af kapital, at den i efteråret 1886 måtte sætte indlånsrenten ned til 3³/₄% og året efter yderligere til 3¹/₂%. Sparekassen kunne ikke få afsat nye prioritetslån til de sædvanlige 4%. Udlån mod pant i land- og købstadsejendomme øgedes kun med 20% 1880-88. Og da udlån til discontokassen kun forrentedes med 2%, måtte sparekassen øge beholdningen af værdipapirer, overvejende kreditforeningsobligationer, nemlig fra mindre end 3 millioner kr. i 1880 til 12 millioner kr. i 1888. Kurstab på værdipapirbeholdningen var i øvrigt forklaringen på de få år, i hvilke sparekassen havde mindre underskud, således omkring århundredskiftet og 1907/08.

Højkonjunktoren i slutningen af 1890'erne bragte et kortvarigt afbræk i de foregående knap 20 års kapitalrigelighed. Efterspørgslen efter kapital steg stærkt. Fra 1895 til 1899 øgedes udlån mod pant i land- og købstadsejendomme således med 30% til i alt 25 million kr. Udlånsrenten måtte hæves i oktober 1899 og allerede på ny i februar 1900 til 4¹/₂%; men de følgende års afmatning resulterede i en sænkning til 4¹/₃% i 1902, uden at der dog skete en vækst af betydning i prioritetsudlånene. Derimod øgedes udlån til kommuner fra 4 millioner kroner i 1902 til 22 millioner i 1914. Odense var den største låntager, og det var ikke mindst i kraft heraf, at Odense kunne afholde de store anlægsudgifter i årene frem til 1914.

Sparekassens problemer med for rigelige indskud fra begyndelsen af

Fyens Disconto Kasses ejendom på hjørnet af Vestergade og Flakhaven udvidedes omkring 1875, men det var ikke banken, der brugte den nyere del af bygningen. Her var omkring århundredskiftet bl.a. Rasmus Hansens Boghandel, P.A. Kruuses Odense Materialhandel m.m. Højere oppe havde en fotograf til huse – bemærk de udhængte billeder. Billedet er fra begyndelsen af 1900-tallet (Møntergården).

1880'erne var til dels tidstypiske, men accentueredes dog uden tvivl af, at tilliden til bankerne i Odense led et alvorligt knæk i slutningen af 1870'erne. Discontokassen var i høj søgang, om end ikke direkte truet i sin eksistens, mens en nystiftet bank, Fyens Folkebank, gik fallit med afsløring af tvivlsomme finansielle transaktioner til følge.

I 1860'erne havde discontokassen en betydeligt hurtigere indlånsstigning end sparekassen. Trods indlån fra sparekassen kunne banken ikke fastholde den stærke indlånsstigning i den her undersøgte periode. Aktiekapitalen vedblev derfor at have stor betydning for bankens aktivitetsmuligheder. I 1914 udgjorde discontokassens aktiekapital således knap 60% af den samlede fynske bankaktiekapital, mens indlånsmidlerne kun var godt en tredjedel af de samlede indskud i fynske banker.

Sparekassens midler skulle placeres sikkert og var efter lov i 1880 om sparekassevirksomhed underlagt offentlig kontrol til sikring heraf. Discontokassen var stiftet for at sikre erhvervslivet kreditmuligheder med den deraf følgende risiko. Endnu frem til 1871 fandt mere end halvdelen af bankens udlån sted ved diskontering af vekslers, hvilket var bankens hovedformål ved stiftelsen. I stigende grad gav banken prioritetslån og især »andre udlån«, dvs. lån mod pant i bl.a. varelagre og inventar. »Andre udlån« syvdobledes i løbet af perioden, mens der kun skete en fordobling i beholdningen af vekslers. Hertil kom, at banken og ikke mindst dens direktør Lorenz Bierfreund var aktiv ved stiftelsen af flere af byens store aktieforetagender og især i begyndelsen af 1870'erne stod bag en betydelig »gründervirksomhed«. Banken forestod salget af aktierne i foretagender som Dalum Papirfabrik, Odense Glasværk, Munke Møllers Klædefabrik, Hagen & Sievertsens Æskefabrik og Stentrykkeri og Det sydfyenske Jernbaneselskab, der drev Odense-Svendborgbanen. Og den accepterede at ligge inde med ret betydelige aktieposter. Mens sparekassen næsten ikke havde tab på udlån i hele perioden, løb discontokassen ind i store tab.

I bankens årsberetning for 1872-73 hed det, at årsresultatet var påvirket i negativ retning af de tyske forhold. Det er rigtigt, at den internationale højkonjunktur i begyndelsen af 1870'erne rystedes af en krise i foråret 1873, men den nåede først med nogle års forsinkelse til Danmark. De tab, årsberetningen skulle forklare, gik tilbage til 1872 med baggrund i et stort projekt med udtørring af Sjørring Sø i Thy, som Bierfreund havde ladet discontokassen blive involveret i. Det var for så vidt forståeligt, da engagementet var til støtte for grosserer Joh. F. Rasmussen, som bl.a. var medstifter af Albanibryggeriet, i hvis bestyrelse Rasmussen sad sammen med Bierfreund. Dertil kom, at hans far siden bankens stiftelse havde siddet i repræsentantskabet. Og store inddæmningsprojekter var på mode i disse år.

Ekspeditionslokalet i Fyens Disconto Kasse efter en ombygning, der blev besluttet 1899 (De danske byerhverv i tekst og billeder).

Udtørringen af Sjørring Sø var sket i 1860'erne; men projektet var blevet langt dyrere end budgetteret ligesom den efterfølgende opdyrkning. Resultatet blev, at Joh.F. Rasmussen i 1872 gik fallit, at discontokassen overtog Hol-lufgård, da proprietær Langkilde som kautionist for Rasmussen blev revet med i fallitten, og at banken gik med i A/S Sjørring Sø med en aktiekapital på 382.000 kr. og et prioritetslån på 300.000 kr. Aktieselskabet var dannet af en række kreditorer i Rasmussens bo, heriblandt Bierfreund selv, i et forsøg på at opnå nogen dækning for de lidte tab, som discontokassen i første omgang havde søgt begrænset ved som panthaver at få udlagt Rasmussens ejendom i Thy for 770.000 kr. Den var behæftet med godt en million kr., og bud fra anden side beløb sig kun til en halv million. A/S Sjørring Sø forblev en belastning for discontokassen. Indtil 1914 udbetaltes i alt kun 18% i udbytte.

Allerede på generalforsamlingen i sommeren 1873 måtte Bierfreund indkassere mange sande ord om utilladelig selvrådighed. Bankens aktionærer skulle imidlertid komme til at opleve hårdere tider. På flere af industriaktieselskaberne måtte banken notere tab, selv om de faldende aktiekurser fra 1876 ikke umiddelbart fik lov at slå igennem på regnskabet; i 1878 blev der dog foretaget en nedskrivning på beholdningerne til mere realistiske kurser. Og banken led senere tab, da aktiekapitalen i Munke Møllers Klædefabrik halveredes i 1885, og da glasværket måtte rekonstrueres i 1889.

Oven i skuffelserne med landbrugsdrift og industri kom meget betydelige tab ved københavnerfirmaet Mohr & Kiær's betalingsstandsning i december

1885. Firmaet, der handlede med landbrugsprodukter, ydede sine provinskunder udstrakt kredit ved at acceptere, at der blev trukket vekslers på firmaet. Vekslerne blev diskonteret i provinsbankerne, ikke mindst discountkassen. Det var et smidigt kreditsystem, så længe købmændene tjente til at betale for kreditten; men de faldende landbrugspriser væltede korthuset.

Enkelte tal kan belyse disse års genvordigheder for discountkassen. 1873-78 faldt kursen på bankens aktier fra 128 til 70, og i 1878 blev aktiekapitalen nedskrevet fra 4 til 3,4 million kr. Reservefonden, der i begyndelsen af perioden udgjorde omkring 75% af sparekassens, blev helt afskrevet i 1887. Det årlige udbytte lå i hele perioden på 5-8%, dog i årene 1878, 1886 og 1888 kun på 3-4%, og i 1887 udbetaltes der ikke udbytte.

Den senere del af perioden blev brugt til at konsolidere banken. Ifølge bankens jubilæumsskrift fra 1921 blev den gamle tids »idelige svingninger, dens op og ned, dens chancesejls, dens omskiftelser og overraskelser« endelig stedt til hvile, da Bierfreund døde i 1891.

Det var byens og oplandets konservativt orienterede sociale og økonomiske spidser, der ved periodens begyndelse havde kontrol med byens tre førende kreditinstitutioner, og de fastholdt kontrollen. Kreditinstitutionerne lå kun delvis i indbyrdes konkurrence, men supplerede snarere hinanden ved at have forskelligt sigte. Der var et tæt personsammenfald i ledelserne. Bierfreund var f.eks. indtil sin død direktør i kreditforeningen, og i hele perioden havde en af kreditforeningens og sparekassens direktører sæde i discountkassens repræsentantskab. Institutterne samarbejdede da også i flere henseender. Discountkassen stod for alle ind- og udbetalinger for kreditforeningen. Og i 1860 blev indgået en samarbejdsaftale mellem sparekassen og discountkassen om anbringelse af overskydende likviditet, hvilket i praksis betød, at sparekassen havde et betydeligt nettotilgodehavende hos discountkassen. Under den økonomiske krise i 1885 optog sparekassen f.eks. lån i Nationalbanken for at skåne discountkassen for udtræk. Discountkassens direktør skrev i 1946, at banken »alle dage havde stået i nært forhold til sparekassen«, bl.a. fordi banken havde undgået en »unaturlig konkurrence« om indlånsmidlerne.

Der er ikke foretaget undersøgelser af låntagernes sociale sammensætning; men det forekommer rimeligt at antage, at der i hvert fald i begyndelsen af perioden skete en social selektion, som ikke alene var forretningsmæssigt begrundet. Sparekassen havde f.eks. en udlånspraksis, der betød, at prioritetslån blev givet op til 50% af vurderingen for ejendomme i byens hovedgader, men kun op til ca. 33% for ejendomme i de øvrige gader. Ganske vist mente byrådet på en forespørgsel fra Indenrigsministeriet i 1880, at der ikke var særligt behov for en kreditforening for mindre ejendomsbesiddere. En

Fyns Stifts Sparekasses ejendom på Fiske-torvet 1872. Til højre i billedet ses et hjørne af fiskehallen (Carl Bech fot., Montergården).

undersøgelse for Odenses ejendomme vurderet til mindre end 4.000 kr. viste dog, at kun knap 10% af prioritetsgælden udgjordes af lån i kreditforeningen; men 43% var fra private personer. Sparekassen, Overformynderiet og forskellige stiftelser havde ydet den resterende del. 15% af ejendommene var imidlertid ubehæftede, og mere end 90% af prioritetsgælden på 2. eller senere prioriteter var til private. Kreditinstitutionerne løb en særdeles begrænset risiko ved udlån til ejerne af mindre ejendomme.

Kun nogle få hundrede ejere af mindre ejendomme havde direkte gavn af sparekassens udlånsvirksomhed. Sparekassens erklærede sociale sigte taget i betragtning kan det forekomme beskedent. Dog ydede sparekassen af sit overskud støtte til »værdige trængende« i form af legater og hjælp til filantropiske initiativer. Det sociale sigte blev dog tolket meget bredt. I 1888 bevilgedes f.eks. 2.050 kr. til en marmorbuste af Christian IX, og en række selskaber og foreninger med klar konservativ orientering modtog regelmæssigt tilskud. Til flere af jubilæumslegaterne indstiftet i perioden kunne kun sparekassens fåtallige personale og dets efterkommere komme i betragtning. Der syntes at være basis for etablering af nye pengeinstitutter i konkurrence med de etablerede, domineret af magthaverne omkring Højre. Det søgtes allerede udnyttet ved grundlæggelsen af en ny bank i 1870, Fyens Folkebank.

Fyens Folkebank – svindel eller politisk magtmisbrug?

Folkebanken stiftedes i efteråret 1870 bl.a. af handskemager L. Larsen, boghandler R. Nielsen og entreprenør P. Christensen. Den startede som et privat foretagende, der gennem »udlån på kortere tid« skulle støtte deltagerne i deres pengeforhold. I foråret 1872 lykkedes det imidlertid at få tegnet en aktiekapital på næsten 200.000 kr., og folkebanken kunne virke som et offentligt pengeinstitut i konkurrence med discountkassen. Og det gik strygende. Mens Bierfreund søgte at holde hovedet oven vande i Sjørring Sø-sagen, strømmede indskuddene til folkebanken. Ved udgangen af 1873 var de på knap 300.000 kr. og mere end det dobbelte året efter. I begyndelsen af 1875 lykkedes det at få tegnet yderligere 200.000 kr. i aktiekapital til kurs 107. Der oprettedes som noget nyt filialer, i 1873 i Assens og 1875 i Bogense og Svendborg. En god provision tjentes ved aktieemissionen for Bryggeriet Odense i 1874, hvis venstreøl skulle kunne få optimismen til at stige endnu nogle grader.

Hvert år var udbytteprocenten i folkebanken højere end i discountkassen. Men den 28. og 29. maj 1878 fængsledes to af bankens stiftere L. Larsen og R. Nielsen, der sammen med et tredje bestyrelsesmedlem udgjorde bankens egentlige ledelse. Det skete efter angivelse af bankens unge bogholder

Tegning af Fyens Folkebanks ejendom, som den skulle se ud efter en ombygning med figurer på facaden, forestillende Odin, Thor, Hejmdal, Frigg og Freja (J. Lauritsen: Odense og nærmeste omegn i billeder).

Grosserer og bankdirektør M. Prøvensen, der var med i skiftekommissionen ved Fyens Folkebanks krak (F. Moreau Andersen: Handelsforeningen i Odense).

H.L.G. Gregersen den 27. om aftenen. Gregersen var selv i store vanskeligheder, efter at Engeldrupværk Klædefabrik ved Bogense var nedbrændt den 24. Det skete, efter at flere af egnens bønder var blevet klar over, at Gregersen og købmand Jørgen Nielsen, der også var bestyrer af folkebankens filial i Bogense, havde påført dem en uforudset stor risiko ved at sælge andele i klædefabrikken, hvis eneste aktiv viste sig at være en pæn brandforsikring.

Flere af de øvrige ansvarlige i folkebanken, hvis indseende med aktiviteterne var begrænset, havde allerede før fængslingen været utrygge ved Larsens dispositioner, der ikke ulig Bierfreunds bar præg af egenrådighed. Direktørens dispositioner havde ført til engagementer, for hvilke der tilsyneladende ikke var dækning. Allerede den 14. juni blev der derfor indgivet konkursbegæring mod banken.

Byens magthavere forstod dygtigt at udnytte konkursen. De fik nedsat en særlig skiftekommission bestående af borgmester Koch, politimester Oldenburg, bankdirektør i Københavns Handelsbanks filial M. Prøvensen og som repræsentant for den etablerede del af Venstre Klaus Berntsen. Kommissionens forretningsfører og drivende kraft blev kancelliråd, prokurator Th. Borch, initiativtager til flere virksomheder, bl.a. *Fyns Tidende* sammen med Berntsen, og bestyrelsesmedlem i flere af de industrielle aktieselskaber, der blev støttet af discontokassen. Det var almindeligt i større boer at nedsætte særlige kommissioner; men Larsen havde ret, når han senere hævdede, at det var usædvanligt, at en sådan kommission løbende lod sine udførlige beretninger trykke, så de var let tilgængelige for offentligheden.

Allerede i den første beretning fra 1878 blev anklagerne mod folkebanken lagt frem. L. Larsen, R. Nielsen og P. Christensen, alle mellem de oprindelige stiftere, samt bogholder Gregersen skyldte banken fra 30.000 til 86.000 kr. De havde desuden garanteret for store vekselbeløb, delvis for hinanden. Med undtagelse af P. Christensen stammede en stor del af gælden fra tab på børsspekulation i Hamburg/Altona. Larsen havde desuden anvendt 25.000 kr. til køb af en andel i et inddæmningsforetagende ved Nakskov. Engeldrupværk Klædefabrik skyldte 54.000 kr., mens lærer S. Jørgensen i Rolund skyldte 110.000 kr., og banken havde ifølge den såkaldte hastrupske konto et tilgodehavende på 460.000 kr.

De to sidstnævnte meget store beløb stammede ligeledes fra fejlslagne børsspekulationer i Hamburg/Altona. Den hastrupske konto var blevet oprettet allerede i slutningen af 1873, da adjunkt ved katedralskolen cand. theol. Frederik Julius Hastrup indbetalte den betydelige sum af 9.900 kr. til folkebanken. Pengene skulle bruges til børsspekulation, ikke i form af egentlige køb og salg, men til terminsforretninger, således at kun differencen mellem beregnede køb- og salgsværdier af meget store poster udenlandske værdis-

papirer skulle afregnes. Uheldigvis for adjunkten måtte han som regel »sælge« til lavere og »købe« til højere kurser end forventet. Allerede efter et år skyldte han banken 291.000 kr., og gælden voksede. Det udviklede sig til en retssag mellem Hastrup og banken, som i en periode brugte kontoen til spekulation for egen regning. Ved et forlig 23. april 1878 accepterede banken at tilbagebetale Hastrup 1.200 kr., ikke fordi denne havde krav herpå, men i forsøg på at få stilhed om sagen ifølge skiftekommissionen. Hastrup tog selv sin afsked fra katedralskolen, hvor han havde været lærer siden 1860.

Skiftekommissionen skildrede også, hvorledes banken havde solgt værdipapirer, som var lagt i depot til sikkerhed for modtagne lån.

I 1882 idømte Højesteret Larsen, Gregersen og Jørgen Nielsen forbedringshusarbejde, mens andre med tilknytning til bankens ledelse fik op til to måneders fængsel. Larsen, der fik sin straf nedsat fra tre til halvandet år, gik imidlertid i offentlig polemik om sagen. Han udsendte i 1883 en lille bog efter at have fået adgang til sagens akter trods de lokale myndigheders modstand. Ikke usædvanligt for en fallent hævdede han, at banken havde været solvent. Konkursen var blevet effektueret på grundlag af en misvisende statusopstilling, og det var konkursen, især skiftekommissionens manglende duelighed ved bankens afvikling, der var skyld i, at gode værdier gik tabt. Småsparerne, som skiftekommissionen beklagede havde tabt penge ved Larsens børsspil, ville ifølge Larsen have fået deres penge, næsten alene i kraft af sparede skifteomkostninger, der var på 85.000 kr. Heri kunne Larsen nok have ret; bankens kreditorer fik trods alt 65% dækning, og bl.a. herredsfoged Dahlerup gav offentligt udtryk for, at kommissionsbehandlingen var unødvendig og medførte fallit i stedet for genrejsning. Larsen fik da også scoret flere points mod »magthaverne« i sin lille bog, som prokurator Borch i øvrigt opkøbte hele oplaget af.

Han påviste korrekt, at skiftekommissionens regnskabsopstilling havde givet et overdrevet positivt billede af dens administration. Han påpegede, at et par personer med tilknytning til prokurator Borch af boet havde kunnet købe aktier i Bryggeriet Odense til priser 5-10% under, hvad andre betalte til boet på samme tid. Og han lod offentliggøre en skrivelse fra april 1882, hvori Borch efter dokumentation fremført af Larsen måtte indrømme, at skiftekommissionen havde afskrevet en veksel på 4.000 kr. som tabt, til trods for at den var betalt. Borch forklarede, at der var sket en administrativ fejl og indbetalte de 4.000 kr. til boet. Larsen bemærkede i skriftet fra 1883, at tilbagebetalingen skete uden renter, og at hvis han havde begået en tilsvarende fejl, ville politimester Oldenburg have fået ham dømt derfor.

Larsens kritik blev taget op af socialdemokraterne, og da Borch pludseligt døde 13. januar 1885, tog rygterne fart. En obduktion foretaget for at man

Johan George Christopher Frederiksen Koch (1827-1914), Odenses borgmester 1877-97 og medlem af Folketinget, valgt i Odense, 1869-72 og 1876-81. Allerede fra 1859 havde Koch titel af etatsråd, og da han trak sig tilbage fra borgmesterposten 1897 udnævntes han endda til konferensråd (E. Rye fot., Det kgl. Bibliotek).

Prokurator Th. Borch, der ledede skiftekommissionen efter folkebankens krak (Møntergården).

rygterne i jorden viste, at dødsårsagen var en hjerneblødning. Borch undgik dermed at blive konfronteret med den revisionsrapport, som Klaus Berntsen gennem Frede Bojsen 19. januar 1885 i Folketinget foranledigede justitsministeren til at få udarbejdet med henblik på en vurdering af skiftekommissionens boopgørelse i 1881. Det var samtidig med, at adjunkt Hastrup gennem socialdemokraten P. Holm søgte sagen bragt op i Folketinget. Revisionsrapporten påviste betydelige fejl delvis overensstemmende med Larsens tidligere kritik. Ud over de 4.000 kr. manglede 5.000 kr. i skiftekommissionens slutstatus, til trods for at de var indbetalt til boet. Larsen brugte da også revisionsrapporten i 1908, da han som tilsyneladende agtet borger i Chicago lod sig interviewe om sagen, til at gentage påstanden om bankens solvens, og at banken alene var blevet slået ned som et politisk offer. Politik kan være en bekvem undskyldning, men skiftekommissionens medlemmer kom ikke ud af sagen med æren i behold. Det ændrer dog ikke ved, at folkebankens ledere gennem en særdeles tvivlsom bankpraksis havde tabt meget store beløb i dansen omkring guldkalven i de hektiske gründerår i 1870'erne.

Andre pengeinstitutter

Andre pengeinstitutter med længere levetid kom til i perioden, men dog uden afgørende at kunne anfægte Fyens Stifts Sparekasse, Fyens Disconto Kasse og Fyens Kreditforenings dominerende position. I 1862 oprettede Industri- og Håndværkerforeningen Spare- og Lånkassen for Håndværkere i Odense, og i 1869 stiftedes Landbosparekassen for Fyn med tilknytning til Venstre. Sparekassen havde tyngdepunkt i Svendborg Amt, men fik også kontor i Odense. Indlånet i Landbosparekassen var i 1914 20,5 million kr.

Københavns Handelsbank åbnede i 1875 en filial i Odense. Den fik tilsyneladende et vist opsving ved folkebankens fallit og discountokassens samtidige vanskeligheder, idet indlånene i tilknytning til dens sparekassevirksomhed voksede fra 146.000 kr. til 660.000 kr. mellem 1878 og 1879. Først i slutningen af 1890'erne nåede filialen til stadighed indlån på mere end 1 million kr. og i 1914 på 4 millioner. I 1895 stiftedes Odense Kreditbank, i 1902 Fyens Landmandsbank (Egnsbank Fyn) og i 1910 Odense Privatbank. Indlånene i de to sidstnævnte banker var i 1914 følgende med aktiekapitalen anført i parentes: 8,4 (1,5) og 1,1 (0,2) million kr. Nationalbanken anlagde først filial i byen i 1901, til trods for at der forelå beslutning herom allerede i 1847.

I 1896 oprettedes Odense Hypotekforening, fra 1902 Østifternes Hypotekforening. Obligationernes restgæld inklusive vedrørende ejendomme uden for Odense, var 16 millioner kr. i 1914.

De økonomisk svagt stillede fik med pengeinstitutterne en relativt sikker mulighed for at få forrentet selv beskedne kapitaler, som dermed blev bragt i omløb til fremme af den økonomiske aktivitet. Selv havde de kun få muligheder for at modtage lån af pengeinstitutterne til at komme i gang, da de ikke havde fast ejendom, varelagre, maskiner eller værdipapirer at stille som sikkerhed og sjældent kunne stille med en acceptabel kautionist.

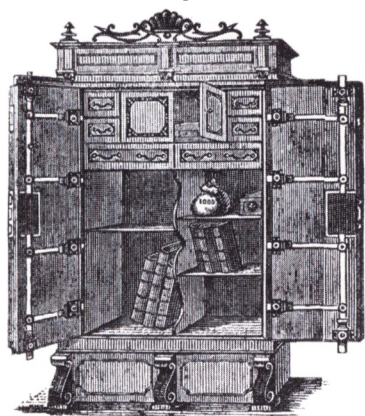
Ganske vist havde sparekassen som en særskilt afdeling oprettet et såkaldt lånekontor, beliggende først i en bagbygning og senere i en særskilt bygning i det beskedne Stålstræde; men det var især guld og sølv, der accepteredes som pant. Andre låntagere var henvist til de private pantelånere, hvis virksomhed det offentlige søgte at regulere, eller til at sælge deres ejendele til en af marskandiserne. Det skete typisk som sidste udvej for at betale huslejen, eller når købmanden nægtede at yde kredit, men ikke for at etablere egen virksomhed. Hertil var egen, families eller venners opsparing en nødvendig forudsætning, enten til indskud i den nystartede virksomhed eller som sikkerhed for de første leverandørkreditter.

V. Oldenburg (1834-1918) var fra 1877 til 1888 byfoged og by- og rådstueskriver i Odense (G.P. Jacobsen fot., Det kgl. Bibliotek).

Jern-Pengekabe

brand- og diebstofri,

3 forskellige Størrelser, findes altid paa Lager.
F. S. Augustinus.
 Gravens 4.

Annønce for sikre pengeskabe, Fyens Avis 31.3.1890 (E. Pantou fot., Lokalthistorisk Afdeling).

7 · Transport og kommunikation

Den industrielle og handelsmæssige udvikling betød, at Odenses position som landsdelscenter styrkedes i løbet af perioden. En afgørende forudsætning herfor var transport- og kommunikationsnettets udbygning, som i sig selv fremmede koncentrationen, og som øgede det odenseanske erhvervslivs konkurrenceevne i forhold til de øvrige fynske købstæder. Erhvervslivets interesseorganisationer, især Handelsforeningen, var opmærksomme herpå. Det gjaldt også byrådet, om end det ved flere lejligheder var tilbageholdende med at investere i transportnettets udbygning.

Odense havn

Odense blev først havneby, da kanalen var fuldført i 1804. I 1858 overtog kommunen havnen fra staten. For første gang siden anlæggelsen blev der i denne periode foretaget flere uddybninger af sejløbet, ligesom havnen udvidedes. I 1876 uddybedes fra 2,75 til 3,4 m, i 1886 til 4,1, i 1891 til 4,7 og i 1904 til 6,3 m. I forbindelse med uddybningen 1886 anlagdes et nyt havnebassin øst for det gamle, ligesom der skete udvidelser i 1891. I 1904 blev kanalens forløb lagt om, hvad der var muligt gennem køb af Bågø Strand.

Kommunen førte et særligt havne- og kanalregnskab, administreret af kanaludvalget under byrådet. Det havde især i begyndelsen af perioden den opfattelse, at havn og kanal skulle hvile i sig selv. Det betød, at udbygning kunne ske, når der viste sig kapacitetsproblemer, og når der af de opkrævede kanal- og havnepenge var opsparet kapital til at afholde nye anlægsudgifter. Denne økonomisk forsigtige linje blev angrebet af Handelsforeningen i efteråret 1880, og de senere udvidelser må delvis ses som aktive forsøg på at styrke Odense havn i konkurrencen med de øvrige fynske havne. Den forventede øgede besejling af havnen skulle kunne dække renter og afdrag på de afholdte udgifter.

Handelsforeningen påpegede i 1880 over for byrådet det uheldige i, at forbedringer af søvejen alene blev foretaget inden for rammerne af kanalens hidtidige indtægter, når de som i de seneste år var faldende. Transportmulighederne var ikke eneste forklaring herpå, idet den generelle økonomiske

Sejlskibe i Odense havn – formentlig kort tid efter århundredskiftet (Montergården).

afmatning og den faldende kornudførsel tillige havde betydning ifølge Handelsforeningen; men foreningen fandt det utilfredsstillende, at der var fremgang i naboerne til dels »begrundet i vor tilbagegang«. Tusinder af tønder korn sendtes fra Odense til Nyborg og Svendborg for at udkibes der, ligesom mange tusinde tønder kul og andre varer sendtes med jernbane fra disse byer til Odense. Hvis søvejen til Odense ikke forbedredes, »tør man næppe betvivle, at en stor fare synes at true vor by«, advarede Handelsforeningen.

For »at kunne optage kampen med søstæderne« ønskede foreningen en nedsættelse af kanaltaksterne. Desuden gjorde den opmærksom på, at en opmudring af kanal og havn samt en større svajepads var nødvendig for etableringen af en direkte dampskibsforbindelse mellem Odense og England.

Kanaludvalget afviste med byrådets opbakning at have forsømt at arbejde

for en god søvej til Odense. Dog fandt udvalget, at det måtte erkendes, at Odense lå omtrent midt på Fyn, hvorfor den ikke kunne gøres til havneby af større betydning. Søvejen skulle især sikre, at jernbanerne, der endte i Odense, var udsat for en nyttig konkurrence.

Handelsforeningen gav i sit gensvar april 1881 udtryk for, at Odense ikke skulle være henvist til at benytte »de andre byers havne og jernbaner«, men tværtimod i kraft af en god havn skulle gøre hele Fyn til opland ved at sende importvarer til Fyns øvrige købstæder og modtage eksportvarer derfra. I nær fremtid kunne det forudses, at Odense ville have jernbaneforbindelse med hver af øens købstæder.

Kanaludvalget var stadig ikke overbevist af Handelsforeningens visioner, men foreslog nærmest for at undgå videre debat at lade nedsætte en kommission bestående af to udenbys sagkyndige teknikere og byens stadsingeniør. Kommissionen afgav imidlertid i marts 1882 en betænkning, der indeholdt forslag til udbedring af søvejen, som byrådet tilsluttede sig. Forslaget indebar betydelige investeringer, og først i 1886 var arbejdet færdigt. Inden da havde byrådet afvist en række yderligere forslag fra Handelsforeningen om forbedringer i forhold til kommissionens betænkning. Byrådet ønskede at afvente, hvorvidt der ville opstå behov for yderligere udvidelser. Handelsforeningen mente derimod i 1884, at de seneste års udvikling i dampskibstrafikken viste, at der var behov for mere bolværksplads og yderligere uddybning end foreslået af kommissionen.

I dele af det foreslåede nye havnebassin skulle der ikke være bolværk, men jordskrånninger og anløbsbroer, så jernbanevogne ikke kunne losses eller

Postkortbillede fra kongebesøget i Odense i anledning af havneudvidelsen 1904 (Møntergården).

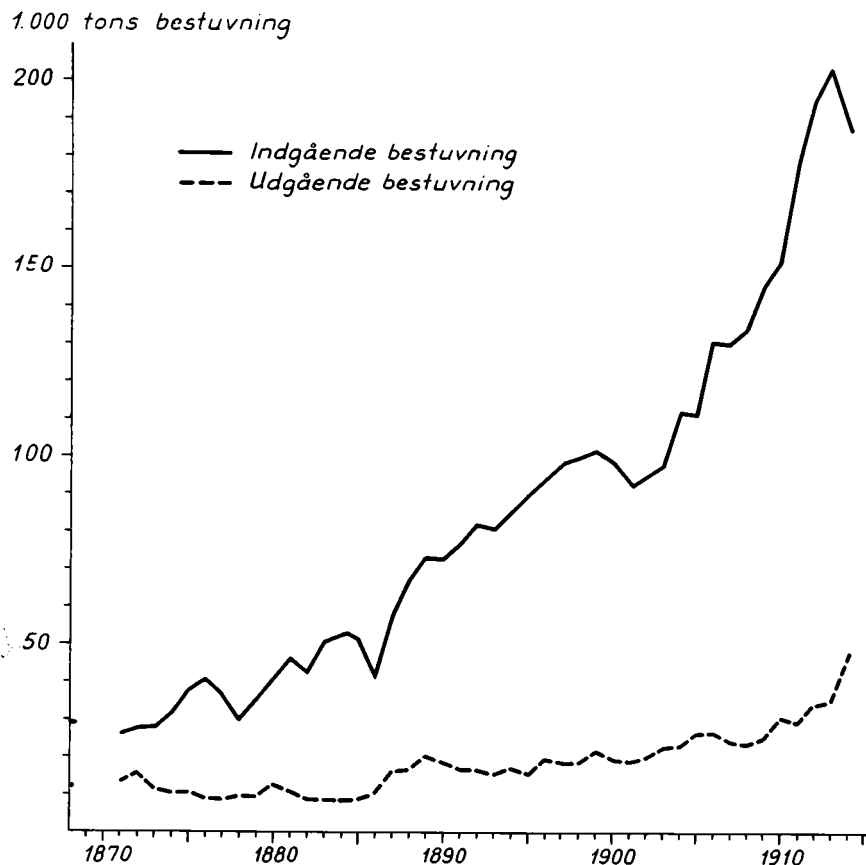
*Fra havnen i Odense omkring 1895 med
Kanalvej til højre i billedet (Jul. Folkmann
fot., Montergården).*

lastes umiddelbart ved skibene. Handelsforeningen frygtede, at det betød flere udgifter til liggedagspenge end for eksempel ved brug af Nyborg havn. Næsten al losning og lastning foregik manuelt. Havnen havde kun en enkelt manuelt drevet svingkran leveret i 1876 af M.P. Allerup til at tage meget tunge varer, op til 10 tons. Odense havn anskaffede først kran nr. 2 i 1928; men kulfirmaet Lauritz Andersen etablerede for egen regning en skinnekørende løbebrokran med elmotor i 1906. Og trods den nye uddybning undgik bl.a. de store finske trælastskibe stadig ikke først at måtte lettes for en del af lasten ude i fjorden, inden de kunne gå ind i kanalen. I 1889 påbegyndtes arbejder, der skulle afbøde de ulemper, der var påpeget af Handelsforeningen. De var afsluttet i 1891.

Skibsfarten

Udbygningen af havnen, især i 1886 og 1904, førte til stærkt stigende trafik, som det fremgår af figur 7.1. Det var indførslen, som forventeligt kunne give kapacitetsproblemer, idet den i hele perioden var betydeligt større end udførslen. Afgørende for væksten var, hvilke skibe der kunne anløbe havnen. Den indgående fragtmængde mere end seksdobledes i løbet af perioden; men antallet af indgående skibe fordobledes kun som udtryk for, at havnen blev anløbet af stadig større skibe. Det havde også betydning for udførslen, især med hensyn til havnens besejling af dampskibe.

Endnu i 1870'erne var der ikke hvert år anløb af dampskibe med forbin-

Figur 7.1: Skibsfarten på Odense tolddistrikt 1868-1914 (Kilde: Statistisk Tabelværk og RA, Generaltolddirektoratet, Gruppeordnede toldsager 4.2, årsberetninger for Odense told-distrikt).

delse til udlandet. Og for årene 1881-85 udgjorde dampskibe kun 5% af den indkomne tonnage fra udlandet. Men efter uddybningen i 1886 skete en afgørende forskydning, og for årene 1886-90 udgjorde dampskibstonnagen således 41% af den indkomne tonnage fra udlandet. Mere end halvdelen af denne tonnage kom fra England. Antallet af dampskibe fra England i årene 1885-90 var således 0, 2, 40, 59, 87 og 114. Fra 1889 udgjorde dampskibene mere end halvdelen af tonnagen fra England.

DFDS var afgørende for denne udvikling, idet rederiet i efteråret 1886 med S/S Lolland etablerede fast dampskibsforbindelse med Newcastle. Rutens betydning er nævnt for udførslen af animalske produkter, som tidligere i vid udstrækning var sket over Nyborg, Svendborg, København og Hamburg.

Det var nyt, når DFDS oprettede forbindelse med udlandet efter en fast sejlplan. Det gav byens handlende mulighed for at planlægge i langt højere grad. I 1895, da Kielerkanalen åbnede, etablerede DFDS tillige regelmæssig

dampskibssejlads mellem Hamburg og forskellige havne i Jylland og på Fyn, herunder Odense. Selskabet opnåede efter ansøgning, med henvisning til at skibene kun ville have delladninger at losse og lade ved hvert af anløbsstederne, en midlertidig reduktion på 75% af skibsafgiften i Odense. For at op- hjælpe ruten indstillede byrådet reduktionen for de næste to år til ministeriel godkendelse under forudsætning af, at skibet ikke lå længere end 24 timer i havnen, og at skibet ikke lossede eller ladede 25% eller mere af skibets drægtighed. Tilsvarende betingelser opnåede selskabet året efter, da det etablerede en damp rute mellem Odense og Stettin. Efter århundredskiftet var der således to ugentlige forbindelser med Hamburg, én ugentlig forbindelse med både Newcastle og Leith i England samt én forbindelse hver anden uge med Stettin.

Dampskibe fra udlandet, der var fragtet til en enkelt sejlads til Odense, anløb også i stigende grad havnen. Mindre dampskibe begyndte efter århundredskiftet at komme fra russiske havne med korn og fra finske, svenske og norske havne med træ; men sejskibene dominerede dog i hele perioden denne sejlads. Større opsigt vakte det, da der fra 1905 ankom dampskibe fra USA og fra 1906 fra Sydamerika med gødning og foderstoffer. Tidligere dampskibe med forbindelse til udlandet var typisk på under 600 NRT, mens disse skibe var fra 1.500 til over 2.000 NRT. Forudsætningen for disses anløb var havneudvidelsen i 1904. I den foregående tiårsperiode var der ankommet skibe fra Nordamerika med foderstoffer, men det var sejskibe på »kun« 500-

Travlhed på havnen ca. 1905-10 (M. Toft fot., Møntergården).

Tabel 7.1: Odenses udenlandske skibsfart 1871-1914, indgående skibe fordelt på lande og opgjort efter antal skibe og tonnage¹.

Land/ Område	År									
	1871-75	1876-80	1881-85	1886-90	1891-95 %	1896-1900	1901-05	1906-10	1911-14	
England	1	43	46	39	42	41	38	33	31	26
	2	59	61	54	58	60	64	61	46	39
Sverige	1	20	25	24	23	23	24	19	17	24
	2	20	23	19	15	16	15	9	6	8
Norge	1	15	5	3	1	1	1	1	1	2
	2	9	3	2	1	1	1	1	0	1
Rusland ²	1	1	2	5	8	5	4	3	7	6
	2	1	3	6	11	7	6	4	16	9
Slesvig- Holsten	1	9	9	10	5	6	4	6	7	5
	2	3	3	3	1	2	1	1	1	1
Hamburg	1				0	4	7	16	17	13
	2				0	1	4	11	13	12
Tyskland i øvrigt ³	1	6	10	15	15	18	15	18	14	12
	2	4	5	9	8	10	6	6	4	4
Øvrige lande	1	6	3	4	6	2	7	4	6	12
	2	4	2	7	6	3	3	7	14	26
I alt	1	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	2	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Antal skibe										
Gennem- snit pr. år		299	321	426	465	545	602	681	706	813
Tonnage (1.000 tons)										
Gennem- snit pr. år		25	25	35	57	62	66	93	154	192
1) I tabellen angiver de vandrette linier mærket 1 andel af det samlede antal skibe og linierne mærket 2 andel af den samlede tonnage. 2) Omfatter tillige Finland. 3) Eksklusiv Lübeck.										

Kilde: RA, Generaltolddirektoratet, gruppecordnede toldsager 4.2, årsberetninger for Odense tolddistrikt.

750 NRT. 1906-14 var den gennemsnitlige tonnage pr. skib 75% større end i 1890'erne. Og mere end 80% af den udenlandske skibsfart foregik nu med dampskibe.

Gennem hele perioden kom de fleste skibe i udenrigsfart fra England, således som det fremgår af den samlede oversigt over Odenses udenlandske skibsfart i tabel 7.1. Opgjort efter tonnage var andelen over 50% indtil periodens sidste årti, da importen af foderstoffer og gødning fik øget betydning,

Tabel 7.2: Odenses udenlandske skibsfart 1871-1914, udgående skibe fordelt på lande og opgjort efter antal skibe og tonnage¹.

Land/ Område	1871-75		1876-80		1881-85		1886-90		År 1891-95 %		1896-1900		1901-05		1906-10		1911-14			
	England	1	18	9	5	16	22	22	20	23	21	2	24	11	7	23	37	38	31	41
Sverige	1	23	35	41	41	49	46	40	32	39	2	27	37	42	33	36	32	27	17	18
Norge	1	30	22	21	15	10	13	10	7	4	2	26	23	23	17	12	18	17	9	6
Rusland ²	1	3	9	7	10	6	3	4	5	4	2	5	13	11	16	8	5	11	12	14
Slesvig- Holsten	1	12	7	8	2	2	2	1	3	5	2	4	2	3	0	0	0	0	1	1
Hamburg	1				-	1	2	7	15	9	2				1	1	6	13		6
Tyskland	1	9	16	17	14	9	11	17	15	9	2	9	16	17	9	11	17	15	9	9
i øvrigt ³	2	8	11	12	9	5	5	8	7	7	2	8	11	12	9	5	5	8	7	7
Øvrige lande	1	5	2	1	2	1	1	1	0	9	2	6	3	2	1	1	1	0	0	6
I alt	1	100	100	100	100	100	100	100	100	100	2	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	2											100	100	100	100	100	100	100	100	100
Antal skibe																				
Gennem- snit pr. år	294		307		398		464		516		533		611		655		723			
Tonnage (1.000 tons)																				
Gennem- snit pr. år	20		24		34		57		70		80		94		143		159			
1) I tabellen angiver de vandrette linier mærket 1 andel af det samlede antal skibe og linierne mærket 2 andel af den samlede tonnage. 2) Omfatter tillige Finland. 3) Eksklusiv Lübeck.																				

Kilde: RA. Generaltolddirektoratet, gruppeordnede toldsager 4.2, årsberetninger for Odense tolddistrikt.

men noget lavere opgjort efter antal skibe. Det var store skibe, som især sejlede med kul fra Newcastle og Hull; men der var også ladninger med jern, skifertagsten og i begyndelsen af perioden cement og gødning samt stykgods, bl.a. engelsk lertøj og fajance. Indtil omkring 1890 var det sejskibe på gennemsnitligt 100 NRT, lidt under i 1870erne og noget over fra 1880erne, dvs. typisk skonnerter. Der indkom dog også flere af de større brigger og skonnertbrigger fra England, ligesom enkelte mindre galeaser sejlede med kul.

Dampskibene, der fik betydning fra slutningen af 1880'erne, var på gennemsnitligt 300 NRT. I slutningen af perioden var de i gennemsnit på 500-600 NRT, mens de få sejlskibe var på 2-300 NRT.

Den store indgående tonnage fra England kunne ikke udnyttes til returrejse. En del af især de mindre sejlskibe returnerede dog. Kun enkelte år var skibene til England mere end halvt lastede. I flere år i slutningen af perioden var mindre end en fjerdedel af lasteevnen til England udnyttet, selv om mere end 80% af den udskibede fragtmængde til udlandet gik til England. En stor del af skibene fra England, omkring 100 om året, søgte imidlertid returfragt i andre havne.

Betydeligt flere skibe sejlede til end kom fra Sverige, Norge og i mindre grad Rusland (inkl. Finland). Indtil 1890'erne kom fra Norge fuldt lastede mindre skibe som jagter, galeaser og kufferter på 30-60 NRT med trælast og enkelte med rugklid. I samme periode kom trælast og en del laster med jern og brosten fra Sverige på gennemsnitligt lidt større skibe, især fra midten af 1870'erne. De største af skibene fra Sverige var formentlig skonnerter med trælast fra Den botniske Bugt, idet samme skibstype anvendtes til trælast fra Finland. Der var i 1870'erne nogen returfragt til Norge af forskellige landbrugsprodukter og indtil 1880'erne i begrænset omfang af hvedemel til Sverige fra byens møller. Skibene udnyttede dog i gennemsnit mindre end 5% af lasteevnen med undtagelse af skibene til Norge indtil begyndelsen af 1880'erne. Det gjaldt også de mange skonnerter, der kom fra England med kul, og som i ballast sejlede til Norge og Østersøområdet for at få trælast og korn som returfragt til England.

Sejlskib i havnen ud for Odense Kalkværk i begyndelsen af vort århundrede (Montergården).

Søndagsidyl ved Odense havn, oprindelig en farveoptagelse af biografdirektor M. Topp omkring 1914 (Kylle Topp: Dengang i Odense).

Flest skibe fra England fortsatte formentlig til Norge i begyndelsen af perioden, mens tyngdepunktet fra midten af 1870'erne i stigende grad blev forskudt til Sverige. For begge lande ses af tabel 7.1 sammenholdt med tabel 7.2, at de udgående skibe gennemsnitligt var betydeligt større end de indgående. Et mindre antal skibe kom fra England og gik videre til Rusland og i 1870'erne til Preussen. Også da en stigende del af de engelske varer kom med dampskib fra 1890'erne fortsatte trekanthandelen. Dog udgjorde den en faldende andel af skibene efter etableringen af DFDSs forbindelse med England, ligesom et stigende antal indkomne skibe fra England ikke gik direkte til udenlandsk havn for at få returfragt, men i stedet gik videre til andre danske provinshavne og enkelte til København.

I hele perioden blev havnen anløbet af flere sejl- end dampskibe fra udlandet, trods dampskibenes stærke vækst og tonnagemæssige dominans i slutningen af perioden. Antallet af sejlskibe fra udlandet lå fast mellem 300 og 400 om året. I begyndelsen af perioden var der som nævnt et stort antal min-

dre skibe fra Norge og senere fra Sverige. I de seneste år før 1914 ankom der årligt omkring 150 sejlskibe fra Sverige og mindre end 60 dampskibe. Desuden kom der typisk i slutningen af perioden mere end 100 sejlskibe om året fra Tyskland inklusive hertugdømmerne. En del af disse skibe var galeaser; men der var også everter og kufferter på 50-80 NRT, som gik ballastede fra Odense, enten for at gå efter træ eller brosten i Sverige til hertugdømmerne eller Odense. Fra hertugdømmerne kunne mursten udgøre en betalt ballast, hvis der f.eks. ikke var salt, cement eller foderstoffer at få som fragt i de større nordtyske havnebyer. Det var en sejlads, som i stigende grad blev varetaget af udenlandske, formentlig overvejende svenske skibe. Den store del af skibsfarten med de tyske østersøbyer foregik dog i det meste af perioden med ganske små skibe på kun 20-40 NRT. Det var jagter og mindre galeaser, der ikke adskilte sig fra den store gruppe af sejlskibe, der varetog periodens sejlads mellem Odense og de øvrige provinshavne.

Odense blev fra andre provinshavne årligt anløbet af omkring 200 små sejlskibe. I periodens sidste tiår steg antallet dog til over 300. Samtidig begyndte mindre dampskibe på knap 100 NRT at ankomme fra andre provinshavne i større tal. Opgjort efter tonnage oversteg dampskibene sejlskibene i 1912, hvortil kom de dampskibe, der registreredes som forbisejlere, idet de kun skulle losse en mindre del af lasten. Rutefarten var i stigende grad ved at vinde indpas også i sejladsen mellem provinshavnene.

Skibene fra provinshavnene indkom med 5-14% af den samlede fragtmængde til havnen. De afgik typisk i ballast, men ellers med en begrænset mængde landbrugsvarer, muslingeskaller fra Klintebjerg til Bornholm og sidst i perioden foderstoffer og gødning. De indkom med tunge og omfangsrige varer som kalk fra Fakse, brænde fra Lolland og Vestsjælland, som sidst i perioden suppleredes med cement fra Limfjordsområdet og petroleum fra Fredericia, Nyborg og Århus. Hertil kom bådene »fra Skibhusene og omegn« med strandsand. De lå i pendulfart mellem fjorden og havnen – bl.a. for at de omvandrende sandhandlere kunne levere til byens bræddegulve.

Forsøg i 1868 med at lade byens bugserdamper gå i fast fart på Århus og Horsens indstilledes allerede samme år. De små sejlskibe kunne klare sejladsen billigere, bl.a. da de i hele perioden havde mulighed for at blive trukket ind til havnen af heste, der kunne følge den særlige træksti langs kanalen.

Derimod var der fra periodens begyndelse oprettet en permanent dampskibsforbindelse med København. I 1867 lod et lokalt aktieselskab stiftet på initiativ af bankdirektør Bierfreund således dampskibet Sct. Knud på godt 100 NRT bygge på B&W. Det købtes i 1868 af DFDS, der i disse år opslugte flere dampskibsrunder, etableret på lokalt initiativ. DFDS lod fortsat Sct. Knud sejle på København efter en fast plan med to ugentlige afgang. Isen afgjorde

Dampskibet Esbern Snare i Odense havn. Det sejlede en overgang for DFDS på ruten Odense-Samsø-København. Omkring 1900 (Møntergården).

sejlsæsonens længde; men det blev oftest til godt 80 ture om året indtil midten af 1880'erne, da tallet steg til omkring 100. I efteråret 1890 indsattes det noget større dampskib Oluf Bager.

Den indgående fragtmængde fra København øgedes i absolutte tal i løbet af perioden, men relativt aftog sejladserne fra København i betydning. Andelen lå på omkring 20% frem til århundredskiftet, men halveredes i den sidste del af perioden. Københavns andel af den udgående bestuvning øgedes til godt 60% i forbindelse med den animalske eksports relativt større vægt fra slutningen af 1870'erne og sukkerkogeriets forsendelser af råsukker til de københavnske raffinaderier; men andelen halveredes inden for en kort årrække efter etableringen af den direkte dampskibsforbindelse med England i 1886, ligesom der i 1883 var indsat jernbanefærger på Store Bælt.

I begyndelsen af 1890'erne anførte Odenses toldinspektør, at »Odense havde voksende betydning som Fyns centralpunkt«, og i 1906, at »byens handelsstand var opmuntret til at forsøge i højere grad end hidtil at drage stor-

handelen« til byen. Det blev sat i forbindelse med byens stærkt bedre havneforhold. Handelsforeningen så uden tvivl rigtigt i begyndelsen af 1880'erne, da den lagde afgørende vægt på havnens betydning for byens position inden for den fynske handel, især i konkurrencen med Svendborg og Nyborg. Odenses andel af indførselstolden for Fyn med omliggende øer lå således på omkring 45% frem til slutningen af 1880'erne. I de følgende 20 år var den omkring 55% for i de sidste år før 1. verdenskrig at udgøre mere end to trediedele. Importen var i højere grad end eksporten koncentreret på Odense; men også for eksportens vedkommende øgedes Odenses andel efter etableringen af dampskibsforbindelsen med England.

Trods Odense havns styrkede position på Fyn var besejlingsforholdene vanskelige, og byen lå geografisk uden for de vigtigste handelsruter, så den opnåede ikke for nogen varegruppe position som transithavn af betydning for områder uden for landsdelen. Omsætningen på Odense havn opgjort efter bestuvning var for eksempel kun en trediedel af omsætningen på Århus, og væksten i Ålborg og Esbjerg havns omsætning var stærkere end Odenses i perioden. Omsætningen var således i hele perioden større i København, Århus og Ålborg havne og fra 1890'erne tillige i Esbjerg havn.

Skibe hjemmehørende i byen

Odense havde sammenlignet med søfartscentrene på Sydfyn en beskeden handelsflåde. Der var i 1868 registreret 78 sejlskibe på mindst 4 NRT som hjemmehørende i Odense. Tallet for Marstal var 263, for Svendborg 221 og Rudkøbing 134. Mindre end 10% af sejlskibene hjemmehørende på Fyn med omliggende øer havde hjemsted i Odense. I løbet af perioden mindskedes denne andel markant, idet den fynske sejlskibstonnage i 1913 var større end i 1868, mens Odenses sejlskibstonnage faldt fra 4.400 i 1868 til knap 700 tons i 1913, fordelt på 30 småskibe.

Uden initiativer inden for sejlskibsområdet i perioden var Odense dog ikke. Der skete i 1870'erne og begyndelsen af 1880'erne en vis udskiftning af skibene. Antallet af jagter og galeaser, der i 1868 udgjorde halvdelen af skibene, reduceredes, mens der anskaffedes flere skibe i skonnertklassen på 100-300 NRT. Selv Fyens Stifts Sparekasse tog i begyndelsen af perioden part i et par skonnerter med henholdsvis en halvdel og en trediedel. Sparekassen kunne gøre regnestykket op til, at fortjenesten på den første skonnert anskaffet i 1867 blev sat til ved salget af den anden skonnert købt i 1874. Fra midten af 1880'erne afhændedes de fleste større sejlskibe, således at kun nogle få stykker var hjemmehørende i Odense efter århundredskiftet. Omkring århundredskiftet forsøgte nogle få år med rederivirksomhed med to meget store

„Stadt Hamburg“, Nørrebro 27, Odense.

Restauration og Logi for Søfolk.

Hvis Vinden du ikke om Bagbord har,
er Pligten din at styre klar.
Dog Kursen roligt holdes kan,
er du bindevind og rumskøds han.

Er Vinden paa samme Side ind
eller gaar den ene plat bide Vind,
den luvaste Sejler af Vejen skal gaa,
den lævaste da sin Kurs kan staa.

Søloven af 1912

som den burde være.

§ 1. Ingen Styrmand, Kaptajn eller Mester maa tiltale Folkene uden med Hatten i Haanden; beholder de den paa, betales 50 Kr. i Bøde, som tilfalder Fyrbøder og Matrosernes Strejkekasse i København.

§ 2. Alle Skibe skal være forsynet med Fjedermadras for Mandskabet samt en varm Dunk i Køjen paa Søen, i Land noget, der er bedre.

§ 3. Rhederen, Kaptajnen eller Hovmesteren skal holdes ansvarlig for, naar Skibet anløber en Havn, hvor der er Landsforbud mod Spiritus, at der straks rekvireres rigeligt med Baiersk-Øl, for at bevare det gode Forhold! Kan Øllet ikke skaffes, da straks at gaa til Søs igen og opsøge en anden Havn, hvor Tørsten kan slukkes.

§ 4. Bakstørn skal udføres af en der til udtaget Tjener, som ligeledes skal have Opsigt med Folkenes Vinkælder og dele rigelig ud.

§ 5. Ingen af Mandskabet maa kaldes ud til Arbejde, naar Dækket er vaadt eller naar Vandet slaar ned paa Fyrpladsen.

§ 6. Ingen af Mandskabet maa forstyrres i deres Søvn paa Frivagten for at tage eller sætte Sejl, ej heller gaa til Vejrs om Natten uden Lygte.

§ 7. Naar der er haardt Vejr og Skibet slingrer, er Fyrbøderne fritagne for Vagt, dog skal der udleveres enhver en Flaske Akvavit.

§ 8. Naar Skibet ligger ved Land er Mandskabet fri. For at kunne filme udbetales 10 Kr. i Træpenge daglig uden for Hyren.

§ 9. I Odense, Hamburg, Rotterdam, København, Liverpool og Hull skal mindst et af Dansehusene staa til fri Afbenyttelse for Rhederiets Regning.

§ 10. Om Sommeren skal Rørgængerne have et Solsejl over Hovedet og om Vinteren en Jærntank med varmt Vand under Fødderne, og en Toddy hver Time.

§ 11. Varmen paa Fyrpladsen maa ikke overstige 18 Gr. Celsius, og Skibe, som sejler i varme Klimaer, skal være forsynet med Frysemaskiner.

§ 12. Bjærger et Skib noget, udbetales det hele til Mandskabet, Resten udbetales til Rhederiet, det øvrige tilfalder Officererne.

§ 13. Overfuses nogen af Kaptajn, Styrmand eller Mester eller overlæsses nogen med Arbejde, kan han forlange Afsked i første Havn, fri Hjemrejse paa 1. Klasse samt Hyre og Kostpenge i 6 Maaneder efter Hjemrejsen.

§ 14. Mandskabet kan efter Skibsraadets Bestemmelse afskedige Kaptajn, Styrmand eller Mester, naar det bestemmes af Besætningens Flertal, og vælges af dens Midte andre i dets Sted.

Spiseseddel.

Søndag:

Bøf, Viusuppe, Gemyse.

Mandag:

Fersk Suppe med Peberrodskød, Pandekage med Syltetøj.

Tirsdag:

Kylling- eller Andesteg m. forsk. Salat.

Onsdag:

Lammesteg, Grønærter, Paafuglææg.

Torsdag:

Røget Skinke, Østers, Frugter og Champagne.

Fredag:

Ribbensteg med Rødkaal, Risbudding med Saft.

Lørdag:

Røget Laks, stegte Guldfilet, Øllebrød af Bajerskøl.

Det paalægges Mandskabet at passe paa, at ovennævnte Regler overholdes; ligeledes skal der paa Mandskabets Forlangende udleveres Paalæg, saasom Æg, Sardinier, Laks m. m.

NB. Disse Love træder straks i Kraft, og hvis nogen overtræder samme, straffes de med Bøder indtil 6000 Kr., som betales til Fyrbødernes og Matrosernes Strejkekasse i København.

Saaledes vedtaget af heibefarne Søfolk i „Stadt Hamburg“ 3 Gange rundt Kap Horn den 23. Februar 1912.

Lars Postkasse,

Arbejdsminister.

Jens Pjosk,

Handels- og Udenrigsminister.

„Stadt Hamburg“, Restauration, Nørrebro 27, Odense. Logi for Søfolk.

*Søfolks humor for fuld udblæsning. Fra
restaurationen Stadt Hamburg på Nørrebro
(Lokalhistorisk Afdeling).*

Dampbåden Sct. Alban klar til sejlads omkring århundredskiftet (Møntergården).

sejlskibe på 569 og 1.079 NRT. Godt 30 jagter og galeaser forblev hjemmehørende i Odense.

Odense anskaffede i 1864 den første dampbugserbåd. 1868-85 var den det eneste dampskib hjemmehørende i Odense. Antallet af dampskibe forblev beskedent indtil århundredskiftet, da der var tre fragtbåde hver på 175-250 NRT og to bugserbåde på 18-22 NRT. Alligevel udgjorde de mere end 20% af de fynske dampskibe. Desuden var der fem små passagerbåde, der anvendtes til sejlads på åen fra centrum ud til Fruens Bøge og fra havnen ud til Stige. Et aktieselskab åbnede dampsejladser på åen i 1882 med et skib på 2,65 NRT. Det var en succes, indtil sporvognen kom til byen i 1911. Allerede i 1883 anskaffedes en ny, større båd på 3,95 NRT. Samme år havde Odense-Svendborgbanen i øvrigt et fald i passagertallet til Fruens Bøge fra 44.000 til 36.000.

Fra 1902-08 registreredes flere dampskibe som hjemmehørende i Odense, herunder G. Koch på 1.018 NRT, der ved anskaffelsen var Fyns største dampskib. I 1908 var otte dampskibe på i alt 3.000 tons hjemmehørende i Odense; men heller ikke på dampskibsområdet fik Odense nogen dominerende rederposition. G. Koch tilhørte således dampskibsselskabet Fiona, der havde hjemsted i København, og flere af de øvrige dampskibe, registreret som hjemmehørende i Odense, tilhørte DFDS, der tilsyneladende herved søgte at kompensere lidt for sin dominerende position inden for sejladsen på Odense havn. 1908-13 næsten fordobledes den fynske dampskibstonnage,

Træslusen ved folketeatret kort før den blev fjernet 1910 (Montergården).

uden at der var nogen tilvækst for Odense. Det var Svendborg med rederitraditionerne, hvor væksten særlig fandt sted i årene før 1914.

På vej

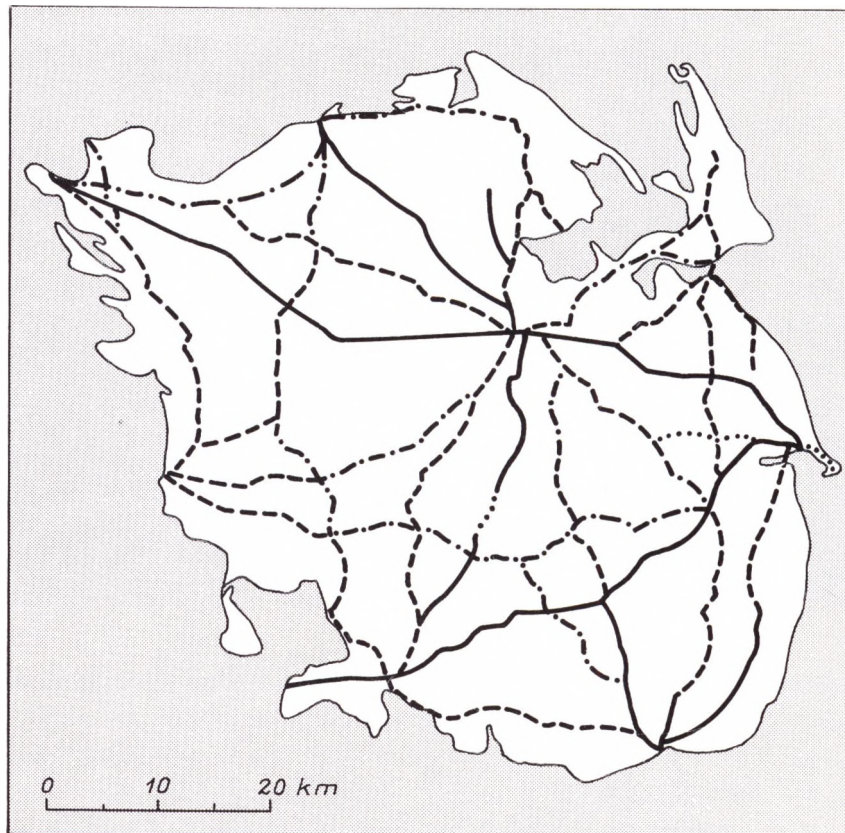
Gader og veje var i ringe forfatning ved begyndelsen af perioden. På Fyn var der ganske vist 150 km chausserede landeveje, dvs. med fast belægning, men de var anlagt med henblik på person- og postbefordring og ikke af hensyn til byernes omsætning med de omliggende landdistrikter. Linieføringen for de fynske landeveje var øst-vest, idet de skulle sikre forbindelsen mellem hovedstaden og Jylland, jfr. kortet side 160. Hovedforbindelsen var oprindeligt Nyborg-Bøjden; men med afståelsen af hertugdømmerne i 1864 fik landevejen fra Nyborg til Middelfart gennem Odense størst betydning.

I løbet af perioden skete der en udbygning af det fynske vejnet med baggrund i vejloven af 1867. De offentlige veje opdeltes i to kategorier, landeveje, som det var en amtslig opgave at vedligeholde, og biveje, underlagt sognene. Odense opnåede landevejsforbindelse med alle fynske købstæder, uden at det dog kan antages at have haft større betydning for vare- og persontransporten i perioden. En plan fra 1871 om at etablere transport med landevejsdamplokomotiver realiseredes således ikke. Afgørende blev det i stedet, at Odense fik jernbaneforbindelse med de øvrige fynske købstæder. Det betød også, at postdiligencerne, der dækkede en del af overklassens transportbe-

De fynske landeveje 1871. Signaturerne er:

- Stærkt byggede veje.
- Mindre stærkt, men dog solidt byggede veje.
- - - - Let eller mindre godt byggede veje.
- ..... Ugrundforbedrede veje.

(Kilde: Ole Hylletoft m.fl.: Det industrielle Danmark).

hov, indstilledes. Fra 1882 var Odenses sidste diligence forbindelse til Fåborg over Nr. Broby. Den blev først nedlagt i 1906.

Frem til efter århundredskiftet etableredes dog et stigende antal såkaldte dagvognsruter, gennem hvilke Odense fik fast forbindelse med de fleste større landsbyer op til en gang daglig og mindst et par gange om ugen. De var dog kun beregnet for passagertransport og lettere varetransport. Tungere transporter blev fortsat overvejende varetaget af bøndervogne, der næsten uanset vejenes beskaffenhed sikrede landdistrikternes omsætning med købstæderne, om end i stigende grad suppleret af de nyanlagte jernbaner. Udbygningen af bivejsnettet kan ikke frakendes en vis betydning for etableringen af dagvognsruterne, ligesom det lettede omsætningen i landdistrikterne.

I byen

Det var kun byens ældre gader, der var brolagte ved periodens begyndelse. En stor del af brolægningen var endvidere i ringe forfatning. Især i Nørregade

Den brolagte Frederiksgade set fra åen med Sukkergården til venstre, ca. 1880 (Montergården).

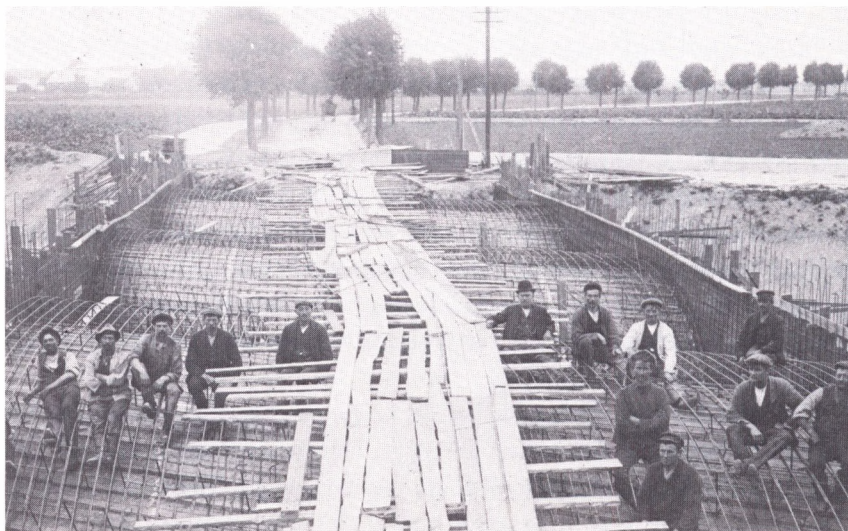
og på Nørrebro med tung trafik til jernbane og havn blev brolægningen kørt op, så den var ujævn. Desuden var bl.a. Albani Torv og enkelte sidegader i den indre by brolagt med runde sten, der ikke gav en så stabil belægning som de kvadrerede. Brolægning var i anlæg tre gange så dyr som chaussering; men ved stærk trafik opvejedes det ifølge stadsingeniørens beregninger af lavere vedligeholdelsesudgifter, idet man sparede afskovling, når der blev kørt spor i vejbanen. Beboerne ved de mindst trafikerede gader og veje måtte så affinde sig med støvet om sommeren og slammet om vinteren. I nybyggerkvartererne var gaderne i øvrigt typisk private, hvorfor anlæg og vedligeholdelse påhvilede grundejerne.

I 1890 fandt stadsingeniør Blicher det nødvendigt med en samlet plan for byens vejarbejder, så den indre by over en tiårsperiode blev brolagt eller fik ny belægning. Bl.a. søgte en del af de tungt lastede vogne fra de brolagte til de chausserede gader. Især stejle gader med brolægning som f.eks. Frue Kirke-

stræde, der var udfaldsvej mod øst, kunne give hestene problemer.

Blichers plan var udarbejdet under nøje hensyntagen til omkostningerne. Der skulle spares ved, at de ældre sten fra hovedstrøgene efter sortering og ompudsning blev lagt i de mindre befærdede gader og ved at købe sten i anden sortering. De var ganske vist mere uregelmæssige, men ved at købe rigeligt det første år, kunne kommunen selv foretage en sortering, så der blev tilstrækkeligt med sten af første sortering til de befærdede strøg. For at de forventede betydelige brostensleverancer ikke skulle føre til store prisstigninger hos de indenbys stenhuggere, anbefalede stadsingeniøren som tidligere nævnt en delvis anvendelse af de lidt dyrere svenske sten. Stadsingeniøren undlod dog ikke at bemærke, at de svenske sten var en del mere ensartede og smukkere. Også for fortovsbelægningen kunne der ske genbrug, idet det blev foreslået, at hovedgadernes fortove fik høje granitkantsten og en asfaltbelægning, som der med succes var blevet lagt to prøver af i Vestergade i 1888. Her ved blev der en del granitfliser til rådighed til sidegaderne. Blicher foreslog dog også, at det overvejedes at anvende betonfliser som en ny form for fortovsbelægning i hovedgaderne, hvis man regnede med, at der senere skulle nedgraves elektriske ledninger.

I resten af perioden blev der regelmæssigt foretaget brolægningsarbejder, men i et langsommere tempo end forudsat i Blichers plan. I 1890 havde teknisk udvalg foreslået planen udstrakt til 15 år; men byrådet ville end ikke forpligte sig til en samlet plan. En samlet plan accepteredes dog i 1898, da Blicher fremlagde en ny, større plan for ti år, som byrådet optog lån i Fyens Stifts Sparekasse for at realisere på kun fem år. Arbejdet blev imidlertid stillet i bero

*Postkortfoto af arbejdere ved jernbaneviaduk-
ten ved Rugårdsvej. Ca. 1911 (Monter-
gården).*

Jernbaneviadukten over Nørregade-Nørrebro under anleg ca. 1911 – tunnellen blev et trafik-kalt knudepunkt i Odense i henved 60 år (Montergården).

på grund af stigende priser og lønninger, men kom i gang under den økonomiske afmatning efter århundredskiftet for blot på ny at blive udskudt af hensyn til de følgende års store kloakeringsarbejder, jfr. side 290. En ny plan for vejarbejder blev vedtaget i 1911, da Blicher som noget nyt også argumenterede ud fra miljøhensyn. Ikke mindst støvgener i forbindelse med den begyndende automobilkørsel ønskedes mindsket mest muligt.

Der skete en klar forbedring af gadenettet til lettelse for byens transport i perioden; men udviklingen gik langsomt. I 1890 var ca. 8 km af det offentlige vejnet brolagt, og i 1914 var det godt 14 km inklusive asfaltering, som første gang blev anvendt som vejbelægning i Nørregade i 1895. Mindre end en tredjedel af de offentlige gader var således i 1914 med fast belægning. Og beboerne i Grønnegade, der i 1875 anmodede om at få deres gade brolagt, havde endnu ikke fået ønsket opfyldt.

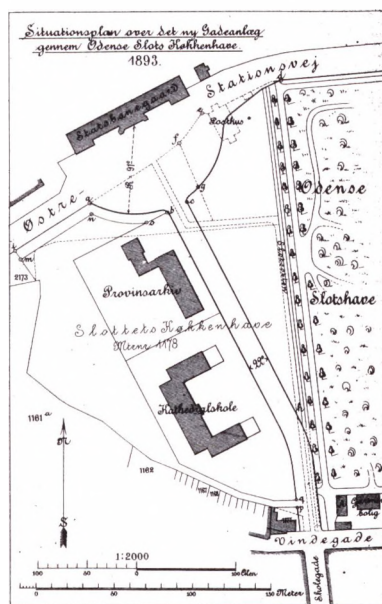
Færdslen i byen lettetes dog på flere andre områder. I den indre by blev der foretaget vigtige trafiksaneringer, og gadebelysningen forbedredes mærkbart.

Nord for byen lå jernbanen som en grænse. Samtidig med banelinien omlægning i forbindelse med bygningen af dobbeltspor 1911-12 blev der eta-

Statsbanegården (»Moskeen«) for enden af den nyanlagte Jernbanegade og med det nyopførte landsarkiv til venstre i billedet. Ca. 1897 (Møntergården).

Skitse over anlæggelsen af Jernbanegade 1893 (OBF 1892).

bleret tunneller henholdsvis ved Nørrebro og Jarlsberggade til gavn for bl.a. den tunge trafik til og fra havnen. Især ved Rugårdsvej havde trafikken været meget generet, da rangering krydsede vejen. Mellem stationen og centrum lå slottet med tilhørende haver og spærrede for en direkte forbindelse. I 1893 anlagdes Jernbanegade gennem slottets tidligere køkkenhave fra Stationsvej til Gråbrødre Plads. Det sidste stykke til Vestergade åbnedes først for gående i 1909, da et konsortium købte og nedrev to ejendomme i Vestergade. Midt i hullet i husrækken opførtes to smalle bygninger med butikker i stueetagen og lager på 1. sal. I 1897 blev Pantheonsgade anlagt for fra Vestergades vestlige del ligeledes at sikre forbindelse mod nord, hvor der tidligere havde gået en sti, som måtte passeres formedelst en afgift på 2 øre. Mod syd anlagdes nye broforbindelser over åen. Ved Klaregade ombyggedes broen i 1893 til at tage kørende trafik, og i 1908 byggedes Kastaniebroen, der forbandt det nye vil-lakvarter med Sdr. Boulevard. Flaskehalse vedblev der dog at være i den indre by, hvor der stadig var et par stræder kun 3,5 m i bredden, mens Stålstræde, der var ret trafikeret, blot var 4,5 m.

Gadebelysningen udvidedes, selv om byen også ved periodens slutning var dyster ved nattetide. I 1868 var der kun 247 gadelygter i hele byen. I begyndelsen af perioden undlod man belysning, når det var klart måneskin, og indtil 1890 undlod man i hele juni og juli kunstig belysning. Den øvrige del

af året blev de fleste lygter slukket kl. 11 om aftenen, om end man lod nogle brænde en time ekstra ved nattogenes ankomst. Efterhånden blev der dog på hovedgaderne opstillet stadig flere såkaldte overbrændere, dvs. lygter, der brændte, indtil byrådet mente det var lyst. Indtil år 1900 var det i perioden november-januar lyst fra kl. 6-6.30, derefter 7.30-8. Den senere slukning om vinteren modsvarede ved, at byrådet nu lod det blive lyst kl. 1 mod tidligere kl. 2 om sommeren. Allerede i 1871 fik dog den beskedne Nygade (nu Rosengade) nær Hans Jensens Stræde en overbrænder; det var her byens bordeller lå. Derimod ønskede de høje herrer i byrådet ikke at lade stien langs åen ved Filosofgangen oplyse. Efter at røgter Niels Hansen i mørke var faldet i åen og druknet, bevilgedes dog i 1896 på forslag fra politimesteren et rækværk til 600 kr.

Etableringen af det private elværk i 1891 muliggjorde konkurrence i levering af offentlig belysning med det ligeledes private gasværk. Det var en situation, som to af teknisk udvalgs medlemmer i 1881 havde forudsagt ville opstå i »den nærmeste fremtid« i deres rejserapport fra en udstilling om elektrisk belysning i Paris. I 1893 fremkom Det danske Elektricitetskompagni da også med tilbud om at opstille tre elektriske buelamper i den nyanlagte Jernbanegade og en i Skolegade. Gaskompagniet tøvede ikke med et tilbud om 16 gaslygter i Jernbanegade og seks i Skolegade. Og som noget nyt skulle de være forsynet med dobbelte auerske brændere, hvilket brugtes som begrundelse for, at gaskompagniet undtagelsesvis ville afholde næsten alle anlægsudgifter.

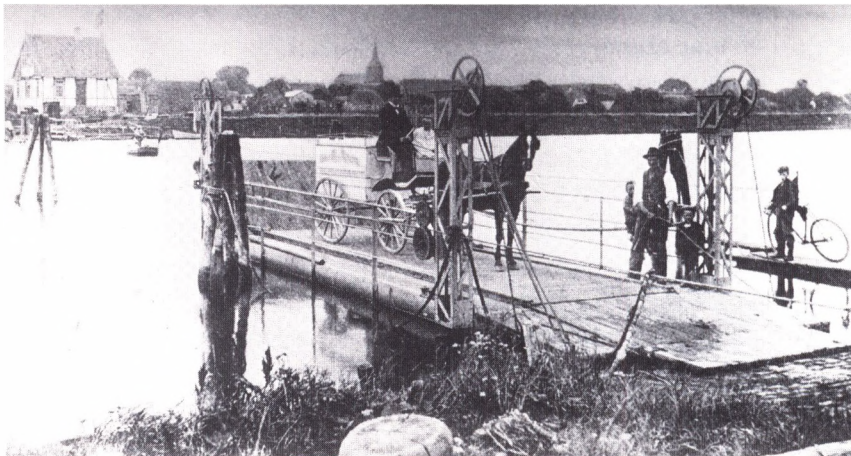

Træbroen over åens nordre løb for enden af Holsedore – før det nordre løb (»Bagåen«) blev fyldt op 1908 (Montergården).

De få gadelygter bødede ikke meget på mørket i byen ved nattetide. Billedet her er fra hjørnet af Horsetorvet og Munkemøllestræde kort før 1. verdenskrig (Montergården).

Trækfærgen over kanalen ved Stige i begyndelsen af vort århundrede (Montergården).

Denne unge mand, Aksel Blumensaadt, havde noget at være stolt af, nemlig en af byens første cykler, en såkaldt væltepeter med pedaler på forhjulsakslen (L. Dinesen, fot., Montergården).

Gaskompagniet klarede i første runde udfordringen; men efter at elektricitetsforsyningen var blevet kommunal i 1908, kom der langsomt gang i opstillingen af elektriske gadelygter. Nogle gader måtte trods beboernes ønske om elektrisk belysning dog foreløbig lade sig nøje med flere gaslygter. I 1914 havde Odense by i alt 861 gadelygter. Heraf var 125 elektriske, nemlig 50 buelamper og 75 med glødelamper. Af gaslygterne var de 208 overbrændere.

Trods stigende transportbehov var det først i sidste del af perioden, at afgørende trafikale forbedringer blev foretaget. Trafikintensiteten var da øget betydeligt, larmen fra jernbeslåede hjul og hestehove mod brolægning ligeledes, selv om politiet for eksempel pålagde gasværkets kuske at køre i skridtgang, når de passerede Ridehusgade med de tunge kultransporter fra havnen. Cykler og biler var ganske vist ved at blive taget i brug; men skulle der transporteres lidt tungere ting anvendtes heste-, træk- eller trillevogne. Havde man ikke selv en sådan, stillede byens vognmænd med hestevogn, mens de såkaldte småkørere søgte udkommet ved at tilbyde sig med trillevogn og egen muskelkraft.

Cyklen blev et anvendeligt transportmiddel, da kædetrækket kom til Danmark i 1886, og ligefrem behageligt, da luftslangen blev opfundet i 1888. Endnu til slutningen af 1890erne hørte cyklen dog især til de økonomisk velstillede fritidsforhold. Der blev afholdt cykelfester, cykeludstillinger, cykelløb, og i 1893 blev en dame for første gang set på cykel på byens gader. Det formodes, at hun overholdt de af byrådet netop vedtagne regler for cykelkørsel, der forpligtede cyklisten til øjeblikkelig at stå af og »snarest muligt bringe maskinen til side«, hvis en kusk eller rytter tilkendegav, at hestene blev urolige. I 1896 vedtog byrådet at anlægge en cykelsti ved Sdr. Boulevard til udflugtsmålet Fruens Bøge. Det blev fremført, at cyklen var ved

at få praktisk betydning; men der var også knyttet en vis prestige til projektet, idet en cykelsti antoges at kunne »bidrage sit til at bibringe Odense det præg, der stiller den lidt over de almindelige provinsbyer«.

Reglerne for »cykelridning« liberaliseredes i 1899, og i 1902 opstilledes et cykelstativ ved Fyens Stifts Sparekasse. Cykelskure blev opført i flere baggårde efter århundredskiftet som udtryk for, at også den økonomisk bedrestillede del af arbejderne begyndte at anskaffe cykler. Endnu i 1911 anførte dog 72% af arbejderne, der boede i sognene omkring Dalum og Odense, men arbejdede i Odense, at de gik til arbejde, til trods for at det tog mere end 20 minutter for to trediedele af dem. Med enkelte undtagelser angav de øvrige 28%, at de cyklede på arbejde. Ingen havde adgang til en af de omkring 200 motorcykler, der da var i Odense Amt. Cykler med lad kom formentlig først til efter 1914.

Bilkørsel forblev for de få i perioden. Derfor var restriktionerne for kørslen af begrænset betydning. Indtil 1903, da den første lov om bilkørsel kom, skulle der indhentes individuelle køretilladelser. Den første ansøgte der om i 1897 med det formål at »måtte befare enkelte af byens gader og veje med motorvogne«. Ved en revision af færdselsloven i 1913 hævedes fartgrænserne for kørsel i byer fra 15 til 25 og på landet fra 30 til 50 km i timen.

I 1910 var der i hele Odense Amt indregistreret i alt 39 biler, hvoraf de fleste kørte i Odense. Der forblev langt mellem bilerne, selv om antallet femdobledes frem til 1914. En del kørte som droscher, der begyndte at blive motoriseret i 1909. Der kom tillige enkelte lastvogne i byens gader.

På skinner

Odenses styrkede position som handelsmæssigt landsdelscenter var foruden af havneudbygningen bestemt af et omfattende jernbanebyggeri gennem perioden. Kortet side 170 viser, hvorledes det meste af Fyn fik nær adgang til en jernbane, og at linieføringen betød, at Odense nærmest havde fangarme ud over det meste af øen. Banernes første driftsår er vist på kortet.

Banernes fragtmæssige betydning hang nøje sammen med forbindelsen til skibsfarten eller med direkte forbindelse til de store handelscentre uden for Fyn. Allerede ved anlæggelsen af statsbanen tværs over Fyn i 1865 etableredes således en skinneforbindelse fra stationen til havnen. Det var en hestebane; men i 1881 blev der givet tilladelse til at benytte damplokomotiv, når det blot ikke kørte over 8 km i timen »under idelig signalisering med dampfløjten«.

Statsbanen satte Odense i forbindelse med det net af stambaner, som staten var ved at opbygge. Af stor handelsmæssig betydning var det, at der 1872

Trehjulet cykel for to, her anvendt af restauratør Sophus Mortensen og hustru omkring 1900 (Montergården).

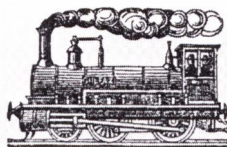
Også kvinderne begyndte at cykle. De to her er fotograferet omkring 1914 (Chr. David fot., Montergården).

Reklame for Nørrebroes Hotel med beliggenhed lige ved jernbaneevnerskæringen, Odense Vejviser 1869 (E. Panton, fot.).

Announce med oplysning om særtog til København lige efter nytår 1900, Fyns Social-Demokrat 3.1.1900 (E. Panton, fot., Lokalhistorisk Afdeling).

Statsbanedriften.

Særtog Odense—København.

D. 2., 3., 4., 5., 6. og 7. Januar vil det til Odense Kl. 3.27 Em. fra Kjösens ankomende Plantog blive ført videre som Særtog Odense—København, Anf. København Kl. 7.52 Eftm.

Toget standser kun i Nyborg, Korsør, Slagelse og Roskilde.

Afgang Odense Kl. 3.35 Eftm.

Nyborg Havn Kl. 4.25 Eftm.

Da det efterfølgende Plantog Nr. 64 ikke har Plads til et saa stort Antal rejsende, som erfaringsmæssigt kan ventes de ovennævnte Dage, tilraades det de rejsende i Stedet at benytte Særtog, hvorved tillige opnaas 20 Min. tidligere Ankomst til København. Rejseføds, der ikke medtages i Kuponerne, indgaar dog først til Bestemmelsesstedet med Tog 64. (234)

Narhus, den 15. Decbr 1899.

Trafikafdelingen for Jylland—Fyn

indsattes jernbanefærger mellem Strib og Fredericia, hvorved Odense kom i direkte jernbaneforbindelse med Hamburg og fra 1874 med den nyanlagte statshavn i Esbjerg. Hermed skabtes forbindelsesveje til det store engelske marked, hvilket især var af betydning inden etableringen af den direkte dampskibsforbindelse fra Odense. Det er tidligere nævnt, at der i 1883 også indsattes jernbanefærger på Store Bælt.

Havnens betydning er også åbenbar i forbindelse med anlæggelsen af Odense-Svendborgbanen, der åbnedes for drift i 1876. Således øgede Svendborg i slutningen af 1870'erne og begyndelsen af 1880'erne sin andel af den fynske indførsel. Det skete bl.a. i kraft af en nyoprettet dampskibsforbindelse Lübeck-Nakskov-Svendborg. Udviklingen vendte imidlertid efter udbygningen af Odense havn i midten af 1880'erne, og en nyere undersøgelse af transportmønstret på Odense-Svendborgbanen dokumenterer, at trafikken i stigende grad blev orienteret mod Odense op mod århundredskiftet. Odenses opland rykkede mod syd på bekostning af Svendborgs handelsinteresser.

Anlæggelsen af jernbanerne opfattedes i datiden i høj grad som et led i købstædernes kamp om udstrækningen af deres opland. Det var derfor naturligt, at købstæderne ved aktiekøb støttede jernbaneudbygningen, hvilket var muligt, da alle jernbaner med undtagelse af Nyborg-Middelfartbanen anlagdes som privatbaner. Odense havde i kraft af sin størrelse mulighed for at

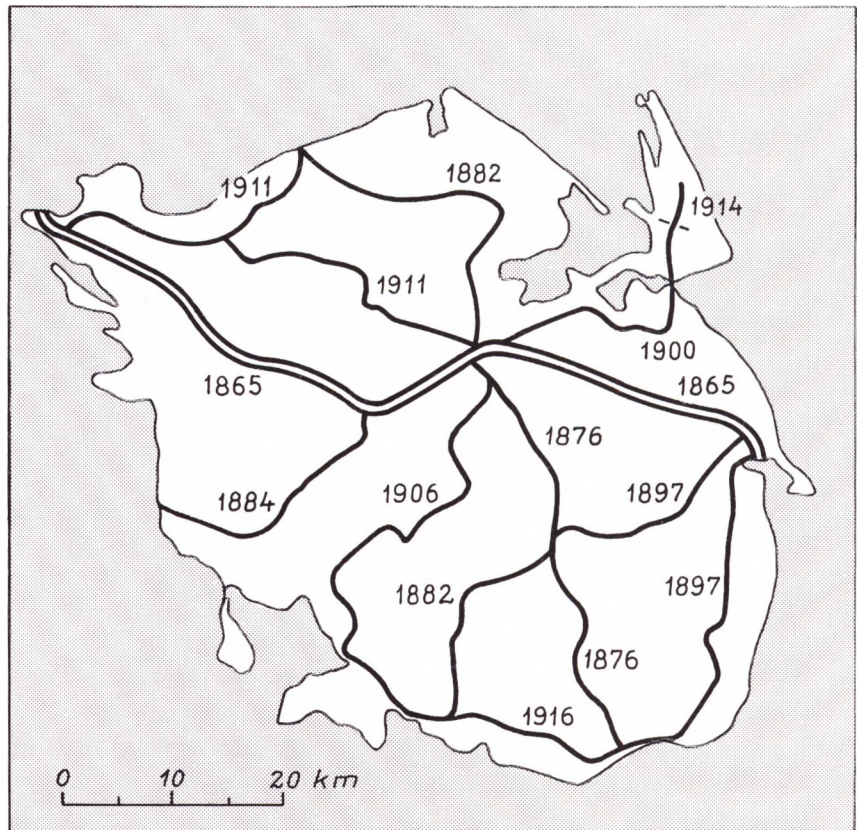
Odenses første banegård, indviet 1865, fotografet før ombygningen i 1883-84. Til højre i billedet ses Odenses postkontor, der blev taget i brug samtidig med banegården, men som blev nedrevet allerede 1895. Ved indvielsen havde der været utilfredshed med, at byens postkontor nærmest lå ude på landet! (Montergården).

aftage større aktieposter end de øvrige byer og sikrede dermed, at jernbanerne fik udgangspunkt i Odense. Handlende i de mindre købstæder frygtede tydeligvis konkurrencen fra Odense, og flere ønskede ikke direkte forbindelse med byen. Der var således forslag om, at lokalbaner skulle have endestation ved statsbanen uden for Odense.

Under drøftelserne af linieføringen for Svendborgbanen var der betydelig støtte til et forslag om, at banen skulle udgå fra Ullerslev mellem Odense og Nyborg. Og tilsvarende tanker gjorde initiativtagerne i Kerteminde sig, da de i 1880'erne begyndte at arbejde med planer om en jernbane til byen. I begge tilfælde blev Odense byråd og erhvervsinteressenerne knyttet til Handelsforeningen samt Håndværker- og Industriforeningen først aktive, da de erfarede risikoen for en linieføring uden om Odense.

Odenses styrke var ikke alene store aktiekøb; men byen havde desuden en naturlig forbundsfælle i landboerne. Deres interesse var en så stor indbyrdes konkurrence mellem købstædernes handlende som muligt. Det fremgik bl.a. ved, at flere godsejere var aktive ved udarbejdelsen af jernbaneplanerne, ligesom de aftog store aktieposter ud over dem, som Odense amtsråd og flere af de berørte sognekommuner tegnede på landdistrikternes vegne. Baron Bille-Brahe til Egeskov købte f.eks. for 40.000 kr. aktier i Svendborgbanen og baron Juel-Brockdorff til Scheelenborg købte for 25.600 kr. i Odense-Kertemindebanen, der åbnedes i år 1900. Det lykkedes dog de handlende i Kerteminde indtil 1914 at hindre, at banen blev ført videre ud på Hindsholm, som de dermed mente at kunne fastholde som byens naturlige opland.

Jernbanerne havde afgørende fragtmæssig betydning. På statsbanen vok-

De fynske jernbaner med angivelse af første driftsår (Kilde: Aage Aagesen: Geografiske studier over jernbanerne i Danmark).

sede fragtmængden stærkere end den firdobling, der skete i salget af personbilletter på Odense station i perioden. Og de store fabrikker, sukkerkogeriet og papirfabrikken, fik allerede i midten af 1870'erne egne jernbanespor, ligesom der skete lettelser for omladning fra privatbanerne til statsbane og havn. Der var således fra starten sporforbindelse mellem Svendborgbanens og statsbanens stationer, der lå med nogle hundrede meters afstand.

Passagerne kunne vælge mellem tre klasser. Ifølge DSB var 3. klasse beregnet for »bønder og andre simple folk«, der normalt rejste til fods. Det vedblev en stor del med, da det var dyrt at rejse med jernbane, selv om priserne forblev næsten uændrede gennem perioden. Trods stigende lønninger kostede en retur til Svendborg på 3. klasse endnu ved periodens slutning, hvad der svarede til fire timers løn for en faglært arbejder. Alligevel gjorde jernbanerne det muligt for større grupper at rejse. Det er nævnt, at de torvesøgendes antal voksede efter jernbanernes anlæggelse, og bl.a. handelsrejsende kunne dække et langt større område og alligevel opnå en besparelse. For eksempel brugte den daglige postdiligence Odense-Svendborg 5 1/4 time, mens morgen-

Banegården var efter ombygningen stor og flot og særpræget. Billedet her er formentlig fra 1912, hvor også sporvognene var kommet med i bybilledet (Møntergården).

toget 7.50 fra Odense allerede ankom til Svendborg 9.15 ifølge den første køreplan. På 1. klasse var prisen omtrent den samme som med postdiligencen, men på 3. klasse, som mere end 90% af de rejsende valgte, det halve. Hertil kom hyppigere forbindelser. Svendborgbanens oprindelige tre daglige afgang var f.eks. ved århundredskiftet udvidet til syv.

Sporvogne

Odense var af ringe udstrækning; men Fruens Bøge var et populært udflugtsmål. Flere havde i perioden planer om at lade dette være grundlaget for etableringen af en hestesporvognsrute. Der var ansøgninger om koncessioner herpå i 1868 fra brolægningsejeren H. Larsen, i 1893 fra arkitekt Monberg og i 1897 fra oberst Holger Birkedal. De to første opgav tilsyneladende selv planerne, mens byrådet i 1897 afviste ansøgningen med henvisning til

Hestedrosche foran Landbosparekassen i Kongensgade i begyndelsen af 1900-tallet – og mulepose i funktion (Møntergården).

overvejelser over, om man skulle gå over til elektrisk drift, og om kommunal drift var at foretrække for privat.

Overvejelserne trak ud, formentlig til lettelse for kaperkørerne, der for 40 øre pr. person kørte til Fruens Bøge, men som heller ikke var pligtige til at køre, før alle pladser var optaget. En tur med hestedroscherne, der var blevet autoriserede i begyndelsen af 1880'erne, kostede til sammenligning 1,50 kr., mens den faste takst for en droschetur i den indre by var 70 øre fra år 1900 mod tidligere 60 øre.

Byrådet undlod både i 1902, 1906 og 1907 at realitetsbehandle forslag om anlæggelse af en elektrisk sporvognsrute. Der skulle tilsyneladende vindes tid, for i 1903 blev der givet tilladelse til en hestetrukken omnibuslinje, der for en takst på 10 øre fulgte en fast rute. Først i 1910, efter at elektricitetsforsyningen var blevet kommunal, indgik byrådet i forhandlinger med det store svenske firma Allmänna svenska elektriska Aktiebolaget (ASEA). Resultatet blev stiftelsen af A/S Odense elektriske Sporvej, der startede driften i 1911.

Sporvejselskabet var en hybrid. Det var privat, men kommunen havde væsentlig indseende med driften. To af selskabets bestyrelsesmedlemmer udpegedes af byrådet, og det var Odense Kommune, der af Indenrigsministeriet fik eneret på at drive elektrisk sporvognskørsel. Denne koncession var så for 40 år bortforpagtet til aktieselskabet. Kommunen var økonomisk involveret i selskabet, da den tegnede 50% af aktiekapitalen på 300.000 kr. og garanterede for et 40-årigt prioritetslån på 310.000 kr. Selskabet viste sig de første år at være et i »forretningsmæssig henseende sundt og særdeles renta-

1906

Taxibus ud for restaurant Esplanaden på Sdr. Boulevard ved indgangen til Fruens Bøge (E. Biering fot., Møntergården).

belt foretagende«, delvis på bekostning af ådamparten.

Som de tidligere indsendte forslag udgik sporvognsruten fra Fruens Bøge. Herfra gik den via Sdr. Boulevard-Vestergade-Kongensgade-Østre Stationsvej-Nørregade til Flakhaven og videre ad Klaregade til det hastigt fremvoksende villakvarter syd for centrum. I første fase gik linjen til Bülowvej, men allerede under projekteringen kom der fra private udstykkere andragende om, at ruten måtte blive ført helt ud til Hunderup Skov. Byrådet fandt, at der endnu ikke var basis for denne forlængelse af linjen, og en tilsvarende ansøgning fra beboerne i Hunderupkvarteret afvist af selskabet i 1913. Derimod udvidedes sporvejsnettet allerede i 1913 med en forbindelse til havnen, således som det også var overvejet i forslaget fra 1893. Taksten blev fastsat til 10 øre for voksne og 5 øre for børn inklusive ret til omstigning. Sporvognene, der gik med fem-syv minutters mellemrum, var således billige sammenlignet med droscherne, men dyre nok til, at den store del af befolkningen vedblev at gå.

Post, telegraf og telefon

En ny postlov i 1871 til afløsning af den oprindelige postforordning fra 1694 sikrede det statslige postvæsen eneret på at varetage brevforsendelser mellem postdistrikterne. Derimod havde private byposter ret til at etablere en konkurrerende lokal postomdeling. Nye byposter måtte dog ikke oprettes efter en ny postlov i 1888.

Kongensgade asfalteres, og der nedlægges sporvognsskinner. Ca. 1911 (Møntergården).

Byens første elværk var privat og lå i Vindegade. Det indviedes 1891, og den 12.11. samme år kunne man for første gang se en elektrisk gadebelysning i Odense (Møntergården).

I 1884 oprettedes det private foretagende Odense Bypost. Der blev trykt særlige frimærker og ophængt gule brevkasser over hele byen, så de ikke kunne forveksles med postvæsenets røde kasser. Brevtaksten var kun 3 mod postvæsenets 4 øre, hvortil kom, at der ydedes bedre service. Der var fem daglige omdelinger mod postvæsenets tre, ligesom det f.eks. var muligt at lægge beskeder i brevkasserne med anmodning om besøgelse af pakker, der derefter både blev hentet og bragt. Mod erstatning fra postvæsenet ophørte byposten i 1891 at distribuere breve. Den fortsatte dog med pakkebesøgelse, på hvilket område den også var billigere end postvæsenet.

Jernbaneudbygningen muliggjorde hurtigere postforsendelser. Det var formentlig en del af forklaringen på en eksplosiv vækst for postvæsenet i perioden. Antallet af indkomne breve til Odense voksede for eksempel mere end ti gange til godt 5 millioner i 1914. Og da personalet havde en tilsvarende vækst, lykkedes det trods mindre indskrænkninger at opretholde et højt serviceniveau, uanset monopolet.

Omdelingen på søn- og helligdage reduceredes til en enkelt, og postkontorets åbningstid ændredes fra 8-22 alle ugens dage til 9-20 på hverdage og 12-14 på søn- og helligdage. Til gengæld udvidedes områderne med direkte omdeling til husstandene ved oprettelse af landpostruter. Direkte omdeling begyndte i Odenses landdistrikter i 1879/80. Og derefter gik det stærkt. I 1886/87 var der etableret 43 ruter med direkte omdeling i Odense Postkontors landdistrikt, der strakte sig ud til Langeskov, Ringe, Tommerup, Sønderø og Otterup. Også Odense bys yderkvarterer var dækket af landpostru-

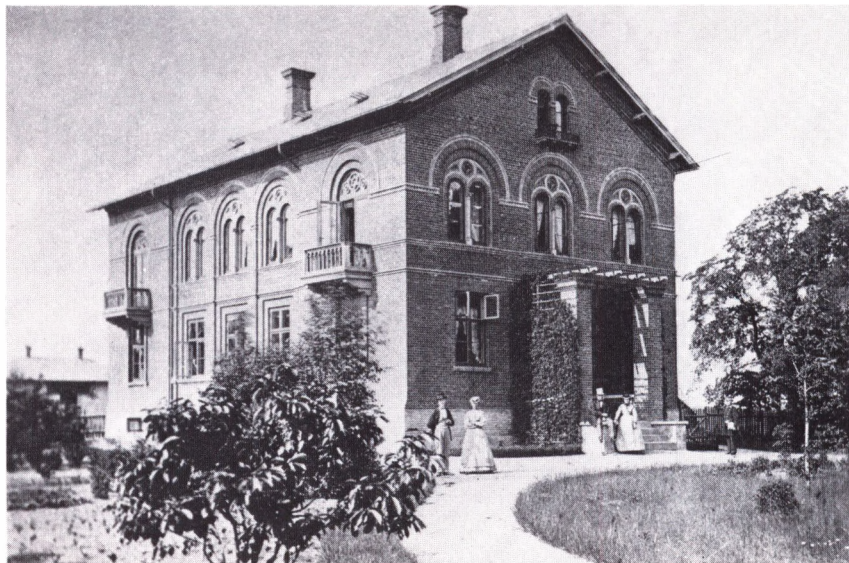
En af byens første sporvogne, fotograferet ud for discontokassens ejendom på Flakhaven (Møntergården).

terne. Endnu i 1912 havde et landpostbud Hunderup og Bolbro på sin rute. Men i de nye kvarterer med bymæssig bebyggelse tilstræbtes en service som i den indre by. I det nybyggede kvarter omkring H.C. Andersens Gade i Odenses sydlige del havde landposten fra 1890 kontrakt på tre omdelinger på hverdage samt én omdeling på søn- og helligdage. Derudover var der et landpostpakkebud, der dagligt bragte pakker ud pr. trillevogn. Først fra 1919 ydede postvæsenet cykelgodtgørelse til landpostbude, der ikke kunne nå postomdelingen gående på otte timer.

Allerede i 1856 var der oprettet telegrafstation i Odense, hvorved de handlende bl.a. hurtigt kunne få underretning om udviklingen på de store udenlandske børser. Antallet af telegrammer femdobledes. Væksten var mindre end for brevforsendelser, men telegrafen mødte også konkurrence fra hurtigere postforsendelser og fra telefonen, der var det kommunikationsmæssigt nye i perioden.

I 1881, kun fem år efter Graham Bells opfindelse af telefonen, søgte købmand Peder Baumgarten om at måtte opstille telefonpæle til en privat linie fra byen til hans bopæl på Skibhusvej ved oliemøllen. Og året efter foreslog stadsingeniøren med henvisning til muligheden for at opnå statsstøtte, at kommunen skulle tage initiativ til at få etableret telefonforbindelse med Stige, Klintebjerg og Gabet. Fra Gabet kunne »signaliseres forventede skibes ankomst« til havnen, og fra Gabet kunne der i »tykt vejr« rekvireres bugserdamper eller lods. Handelsforeningen, der tidligere havde stillet sig afventende over for en sådan plan, erklærede nu under forudsætning af et større

Posthuset i Kongens Have – beliggenheden fremgår af billedet side 169. Nedrevet 1895 og erstattet af posthuset i Lille Gråbrødrestræde (Møntergården).

tilskud fra staten, at den ville være bidragyder sammen med kommunen. Et telefonnet i selve byen fandt Handelsforeningen imidlertid ikke, at der i øjeblikket »føles trang« til, selv om det kunne tænkes, at behovet ville opstå, »efterhånden som udviklingen skrider frem«. Handelsforeningen svarede ikke, da byrådet i forlængelse af telefonplanerne forespurgte, om foreningen var villig til at bidrage med ca. 5.000 kr. Året efter stiftedes imidlertid det private A/S Odense Telefonselskab.

Selskabet etablerede først med kommunal støtte et telefonnet i byen for i 1884 at realisere planerne om en telefonforbindelse til Gabet over Otterup. En samtale fra Gabet skulle koste 50 øre. Selv under forudsætning af, at 25% af skibene ville bruge linien, at der kunne forventes tilslutning fra nogle af egnens herregårde, samt at der ville være »en del almindelig korrespondance« fra Otterup, mente selskabet, at det var rimeligt med tilskud. Byens kanaludvalg og Odense Handelsforening bidrog hver med 200 kr. årligt, indtil anlægget kunne bære sig selv.

Telefondriften begyndte i januar 1884 med 32 såkaldte abonnenter betjent fra en central i Vestergade. Af de 32 abonnenter var de 10 telefoner, som kommunen accepterede at oprette til halv abonnementspris, dvs. 50 kr. om året. Således installeredes der på rådhuset telefon i borgmesterens og stadsingeniørens kontorer. Der kom også for kommunal regning telefon på politistationen og i privatboligerne for borgmesteren, politimesteren, politiassistenten og brandinspektøren. På sygehuset installeredes der først telefon i 1887.

De følgende år kom der centraler i de øvrige fynske købstæder, sidst i

Der lægges elkabler i Klaregade ved Hørsertorvet, formentlig i forbindelse med åbningen af byens elektricitetsværk på Klosterbakken i 1908 (Møntergården).

Bogense i 1894, samt en del landcentraler. Med Hindsholm blev der f.eks. forbindelse i 1893, da militæret tillod, at dets telegrafledning kunne benyttes. Den hurtige kommunikation var med til at øge Odenses muligheder som landsdelscenter. Denne position underbyggedes, da de fynske telefonselskaber i 1896 forenedes i A/S Fyens Telefonselskab, idet dog Langeland og Ærø bevarede en række små selvstændige selskaber. Det nye selskab fik hovedsæde i Odense, og en ny, større central opførtes i Jernbanegade. En statslig telefonforbindelse København-Korsør-Nyborg-Odense var da blevet etableret.

Det tidlige lokale telefonnet var oprettet udelukkende på privat initiativ med begrænset offentlig støtte. En telegraf- og telefonlov i 1897 gav imidlertid staten eneret på telefondrift, dog således at denne eneret kunne bortgives gennem koncession til bestående telefonvirksomheder. Fyens Telefonselskab søgte koncession, hvortil Indenrigsministeriet stillede sig velvilligt. Selv om flertallet i byrådet generelt havde tillid til privat drift, lod det efter indlæg fra konsul Frederik L. Hey nedsætte et udvalg, der skulle optage kontakt med amtsrådene og de øvrige byråd på Fyn. Hey mente, at det private selskab søgte at opnå urimelige fordele, og han pegede på lovens §2, stk. 2, hvori det hed, at inden koncession blev meddelt, skulle der indhentes erklæring fra de kommunalbestyrelser, der berørtes af anlægget.

De lokale forhandlinger førte frem til et ønske om kommunal drift. Indenrigsministeriet afviste i første omgang at give koncession til kommunal drift, hvorfor det private selskab opnåede koncession i 1899; men denne indeholdt

Odense set fra Skibhusvej, formentlig før århundredskiftet. Længs vejen står der telefonpæle, og her gik formentlig byens første telefonledning, trukket for købmand Peder Baumgarten, der boede privat på Skibhusvej (Møntergården).

samtidig en ny bestemmelse, der forpligtede til forhandlinger mellem kommunerne og det private selskab om kommunal overtagelse af aktieselskabets aktiver og passiver, hvis alle kommuner var enige. Det sikrede Hey sig, at de var. Resultatet blev, at Fyns kommunale Telefonselskab startede sin virksomhed som andelsselskab 1. januar 1900, efter at en vurderingskommission havde sat overtagelsesværdien for det private selskab til 1.000.000 kr. Hey blev bestyrelsesformand i det nye selskab, hvori kommunerne indgik som andelshavere. Telefondriften blev således tidligt et offentligt foretagende.

Ved århundredskiftet var der i Odense godt 700 abonnenter, som betjentes af to inspektricer, 28 faste telefonistinder og seks reservetelefonistinder. Der var i 1913 godt 3.000 abonnenter, der årligt var nået op på at føre 8 millioner samtaler, hvoraf de tre fjerdedele var lokale. Den større aktivitet i Odense viste sig ved, at Odense havde 40% af de fynske abonnenter, men at knap 60% af samtalerne førtes her. Den stærke vækst skabte kapacitetsproblemer, og fra 1908 begyndte telefonselskabet at anvende dobbeltledninger til abonnenter og lægge underjordiske kabler. Samme år lettedes ekspeditionen af udenbys samtaler, og i 1911 indførtes et nyt telefonsystem produceret af L.M. Ericsson; det betød bl.a. automatisk afringning. Moderne tider var på vej.

8 · Rig og fattig

Arbejderes lønforhold 1872-73

I 1872 lod Indenrigsministeriet iværksætte en større undersøgelse af den danske arbejderbefolknings vilkår. Den socialistiske bevægelse under ledelse af Louis Pio havde stor fremgang, og tiden var præget af betydelig social uro. Undersøgelsen blev foretaget ved, at alle selvstændige, der anvendte medhjælp, skulle udfylde et detaljeret skema med oplysning om bl.a. arbejderens løn- og arbejdsforhold. Større virksomheder skulle desuden udfylde et skema om arbejderfamiliernes indtægter, udgifter og formuestatus »i almindelighed«.

Undersøgelsen blev i Odense organiseret af et udvalg under byrådet. Udvalgets formand var stiftsfysikus Fr. Krebs, der i sin øvrige virksomhed dokumenterede stor forståelse for de økonomisk svagtstillede vilkår. Udvalget gav i januar 1873 en sammenfatning af undersøgelsens resultater.

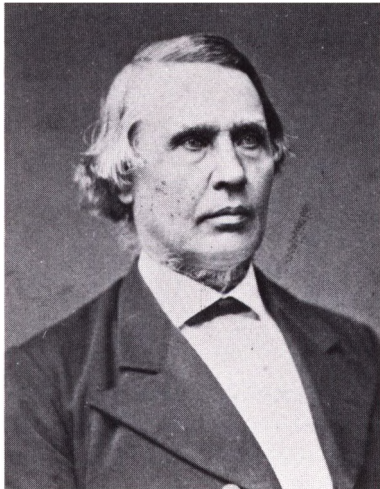
Indberetningerne viste, at der var betydelige lønforskelle blandt arbejderne. Ved brolægning, symaskinefabrikation, sten- og billedhuggeri samt på jernstøberierne kunne der i akkord tjenes 18-20 kr. om ugen, dvs. en dagløn på 3-3,30 kr. Det halve kunne opnås for akkordarbejde i brændevinsbrændier, klædefabrikker, hos urmagere og klodsemagere. Ved timeløn lå de anførte højtlønnede fags ugelønninger 30% eller mere under akkordniveauet. For almindeligt daglejerarbejde, hvortil der ikke krævedes særlige forudsætninger, var daglønnen 1,33-2 kr.

Kun en begrænset del af kvinderne havde fuldtidsarbejde. For dem gjaldt det, at de skulle være dygtige og flittige for at kunne tjene 75 øre til 1 kr. om dagen; enkelte dygtige handskesyeresker nåede højere, ligesom det kunne ske ved vask, strygning og høstarbejde.

Lærlinge havde næsten alle kost og logi hos mester. Enkelte fik også tøj af mester, mens ganske få ældre og dygtige lærlinge fik et mindre ugentligt beløb. Børn under 13 år, der gjorde budtjeneste, fik fra 40 øre til 1,20 kr. om ugen for seks timers dagligt arbejde, dvs. 1-3 øre i timen.

Ifølge arbejdsgiverne var den daglige arbejdstid for voksne typisk 12-14 timer, hvoraf 1,5-2 timer anvendtes til hvile og måltider.

Efter udvalgets opfattelse var lønniveauet lavt. Udvalget havde af arbejds-

F. C. Krebs (1814-81) var stiftsfysikus på Fyn fra 1871 til sin død og var også stærkt interesseret i tidens socialpolitiske spørgsmål (G.P. Jacobsen fot., Det kgl. Bibliotek).

givernes besvarelser fået det »indtryk«, at arbejderfamilierne »ret godt kan slå sig igennem«, når de blot ikke er for talrige, lever ordentligt og tarveligt, dvs. uden forlystelser eller stort forbrug af tobak og brændevin, og når sygdom eller uheld ikke støder til. Hvis mandens indtægt hørte til de laveste, og »konen ikke besidder synderlig dygtighed eller ordenssans«, betegnedes forholdene direkte som usle.

Trods undersøgelsens dystre resultater blev indberetningerne i samtiden kritiseret for at stille arbejdernes vilkår i et for gunstigt lys. Den danske Arbejderforening i Odense, der i modsætning til den socialistiske bevægelse søgte at organisere arbejderne på det bestående samfunds præmisser, mente ikke, at de anførte lønninger var repræsentative. De var ifølge foreningens opfattelse for høje, idet kun enkelte arbejdere under »særegne gunstige og ualmindelige forhold« kunne opnå sådanne lønninger en del af året. Arbejderforeningen ønskede oplysning om, hvad den »almindelige arbejder« kunne tjene i normal arbejdstid og uden overanstrengelse.

Kritikken førte til polemik mellem Arbejderforeningen og udvalgsmedlemmerne Krebs og købmand F. Christophersen. Polemikens sprogbrug viste, at selv socialt forstående repræsentanter fra borgerskabet stod langt fra arbejderne. Krebs og Christophersen mente, at formålet var at få at vide, »hvad den flittige, stadige og dygtige arbejder kan tjene«. De var ganske klar over, at flere fag var præget af sæsonsvingninger, som påpeget af Arbejderforeningen. Alligevel mente de, at selv i disse fag var arbejdsåret »altid en del længere for de flinkere og pålideligere arbejdere end for de lade og upålidelige, ligesom da overhovedet de første altid, selv i strenge tider, er temmelig sikre på arbejde«. De opgjorte gennemsnitslønninger skulle ikke omfatte de »såre mange, [som] på grund af svagelighed, udygtighed og upålidelighed« kun havde en lav ugeløn, og naturligvis slet ikke »industriens lediggængere og marodører«. Ikke overraskende var Arbejderforeningen utilfreds med Krebs og Christophersens svar og dets »overlegne og irttesættende tone«.

Polemikken fik det konstruktive resultat, at der blev foretaget to nye undersøgelser af lønforholdene. Arbejderforeningen indhentede i maj 1873 oplysninger fra 100 »flinke og dygtige arbejdere«, mens Krebs og Christophersen som svar herpå henvendte sig til arbejdsgivere, der nød almindelig anerkendelse »i publikums omdømme«. Arbejdsgiverne viste sig særdeles imødekommende og havde uden betænkning givet Krebs og Christophersen adgang til deres lønningsbøger.

De to nye undersøgelseres resultater var i høj grad overensstemmende. Der var ikke tendens til, at arbejdsgiverne systematisk angav for høje lønninger, eller at Arbejderforeningens angivelser var for lave. Undersøgelserne bekræftede det først indhentede materiales oplysninger om en stor lønspred-

ning blandt arbejderne. For en del fag var der også overensstemmelse med hensyn til niveauet for årsindkomsten; men for så vidt der var afvigelser, var lønningerne i den første undersøgelse anført for højt, typisk 15-30%. Undersøgelsens sammenfatning havde ikke, som det også fremgik af et af Krebs og Christophersens indlæg, i tilstrækkelig grad taget hensyn til fagenes sæsonsvingninger.

De nye undersøgelser bekræftede, at nettoarbejdstiden, dvs. efter fradrag for pauser, normalt var på 10-12 timer. Arbejdstiden var for en række fag længere i en del af året. Det gjaldt en række traditionelle håndværksfag som karetmagere, pottemagere, rebslagere, skomagere, skræddere og smede. Beklædningsfagene havde en travl tid op til pinse, da sommertøjet skulle færdiggøres, og i efteråret, hvor vintertøjet blev klargjort. Andre fag – især bygningsfagene – var præget af stærkt nedsat arbejdstid i vinterhalvåret. Malerne kunne i den udstrækning, der var arbejde at få, kun arbejde otte timer om vinteren, mens mureres og tømreres arbejdsår af Arbejderforeningen blev opgivet til 39 uger, hvoraf de 13 uger kun gav ni-ti timers arbejde om dagen.

Når der blev taget hensyn til arbejdsårets længde og mulighederne for over- og søndagsarbejde, blev årslønningerne for jernstøberiernes højt lønnede formere angivet til 800-1.000 kr. Flere håndværksfag, bl.a. murere og tømrere, gav omkring 600 kr. om året, mens skræddere og skomagere, der traditionelt var blandt de ringest lønnede faglærte, tjente 400-500 kr., enkelte endog lidt under 400 kr. Sidstnævnte faggruppers fortjeneste adskilte sig ikke fra den ufaglærte arbejders. En del håndværkssvende modtog kost og logi hos mester, hvilket resulterede i en lønreduktion på typisk 250-300 kr. om året.

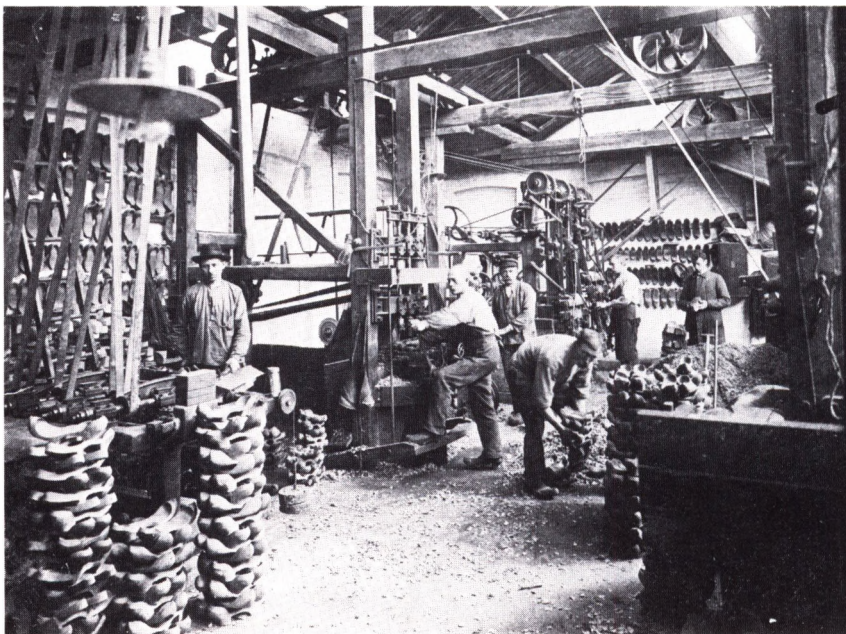
Det lave lønniveau afbødede enkelte arbejdsgivere i nogen grad ved særlige ydelser til arbejderne. En del arbejdsgivere, også blandt den nye tids fabrikker med mange ansatte, havde bevaret en traditionel patriarkalsk holdning til de ansatte, for hvem de mente at have et vist ansvar. Det harmonerede med, at det også gjaldt om at have en stabil arbejdskraft.

Gratis lægehjælp var den mest udbredte form for særskilt ydelse. Det gjaldt flertallet af ansatte i håndværk og handel, der havde kost og logi hos arbejdsgiveren. På de to store virksomheder, Allerups jernstøberi og L. Bierfreunds dampværeri, havde arbejderne dannet deres egen sygekasse med henblik på støtte under sygdom. Til sygekasserne var der fast knyttet en læge, hvis honorar betaltes af virksomhederne. For Allerups arbejdere drejede det sig om 100 kr. om året. Den lille virksomhed Grundtmanns uldspinderi samt det større Albanibryggeri var ene om at betale fuld løn under sygdom, mens stiftsbogtrykkeriet ydede støtte til arbejdere, der meldte sig ind i Håndværkernes Sygekasse. Den ydede en ugentlig støtte under sygdom på godt 9 kr. til gifte og 4,66 kr. til ugifte medlemmer.

Kun få kvinder havde fuldtidsarbejde uden for hjemmet. Her presses flipper i vaskeriet Dania i Dronningensgade 1911 (Privatfoto).

Arbejdere på træskofabrikken Fremad i Nørregade i begyndelsen af vort århundrede (Privateje).

Naturalieydelse forekom ligeledes. På Albanibryggeriet havde arbejderne frit øl, og otte af arbejderne havde tillige adgang til et stykke jord til kartoffeldyrkning. Kontante belønninger forekom endvidere på bryggeriet. På et af byens største brændevinsbrænderier fik hver arbejder frit en bestemt mængde brændevin. Her blev der tillige givet julegaver til en værdi af 6-30 kr. pr. mand.

Ved L. Bierfreunds dampvæveri var der en aldersforsørgeskasse, som var grundlagt i 1871 med en kapital på 800 kr., indbetalt af fabrikanten. Hver arbejder betalte godt 2% af ugelønnen, og fabrikken supplerede med et tilsvarende beløb. En tilsvarende kasse oprettedes i januar 1874 ved Allerups jernstøberi. Virksomheden gav et indskud på 1.000 kr. som grundkapital. Arbejdernes løbende bidrag, der var noget mindre end på dampvæveriet, suppleredes ligeledes af virksomheden.

At hovedformålet var at sikre en stabil arbejdskraft, fremgik af understøttelsesbestemmelserne. På Allerup opnåedes retten til understøttelse på 6 kr. om ugen ved svaghed eller alderdom efter ti års uafbrudt arbejde på virksomheden. Medlemsretten kunne bevares, når en arbejder forlod fabrikken, men kun i de tilfælde, hvor den pågældende havde arbejdet mindst 15 år på virksomheden. Havde arbejderen mindre anciennitet, tilfaldt hans indskud kassen ved arbejdsophør. På dampvæveriet opnåedes den årlige pension på 100 kr. kun undtagelsesvis efter mindre end ti års tjeneste.

Afgørende ændredes lønniveauet ikke af disse særydelser. Relativt få af de frie lønarbejdere var omfattet heraf, og da især de i forvejen bedst stillede arbejdere med fast arbejde. Og dampværeriet arbejdere, der lå betydeligt under f.eks. Allerups arbejdere, måtte endog se, at deres opsparede kapital i alderdomsforsørgeskassen gik tabt ved virksomhedens fallit i 1891.

Arbejderindkomster 1870-1914

De gennemsnitlige årslønninger for arbejderne mere end fordobledes i løbet af perioden som vist i tabel 8.1.

Udviklingen i pengelønnen (dvs. uden korrektion for prisudviklingen) var tydeligt konjunkturbestemt. I højkonjunkturperioderne steg timelønnen hurtigt, således i første halvdel af 1870erne med over 30%, i anden halvdel af 1890erne med knap 25% og 1909-14 med 20%. Under lavkonjunkturer var der tendens til uændrede lønsatser, om end der i enkelte kriseår er eksempler på lønedsættelser. Det gjaldt kriseårene 1877-78 og 1901.

Lønforskellene mellem de forskellige fags udøvere fortsatte gennem hele perioden. Dog kunne det enkelte fags lønudvikling adskille sig noget fra den gennemsnitlige udvikling, afhængig af det pågældende fags erhvervsmuligheder. Skomagerne, der allerede i periodens begyndelse hørte til de lavest lønnede, og som i periodens sidste to årtier mødte øget konkurrence fra fabriksfremstillede produkter, opnåede således ikke en gennemsnitlig fordobling af indtjeningen.

Inden for det enkelte fag var der ligeledes individuelle lønforskelle. De indsnævredes dog i slutningen af perioden i takt med arbejdernes stigende organisering. Et af den tidlige arbejderbevægelses formål var nemlig at få accepteret såkaldte priskuranter, således at arbejdsgiverne lønnede efter en fælles tarif.

Snedkerne, der omfattede en del socialister, opnåede i november 1871 at få sluttet overenskomst. Baggrunden var, at svendene fra fire værksteder indfandt sig hos oldemanden og krævede mestrene indkaldt til forhandling om en lønforhøjelse på 10%. Tre dage senere vedtog en del af byens snekker-

Tabel 8.1: Provinsbyarbejderes gennemsnitlige årsløn 1870-1914.

Erhverv	År					
	1870	1880	1890	1900	1910	1914
	Kroner					
Faglært	610	720	800	1.030	1.260	1.430
Ufaglært	450	590	610	870	1.090	1.230

Kilde: Jørgen Peter Christensen: Lønudviklingen I. s. 208.

1. Enhver Arbejder, som træder i Fabrikens Tjeneste, er forpligtet til efter 14 Dages Arbejde at under- skrive dette Reglement og undertegne sig det i alle dets Punkter.
2. Arbejdstiden er fra Kl. 6 Morgen til Kl. 7 Aften med 1½ Time Middag, 20 Minuters Ophold For- middag og 15 Minutter Eftermiddag. Arbejds- tiden kan efter Fabrikantens Forlangende forlænges eller forkortes.
3. Enhver Arbejder har at møde til det bestemte Klokket. Ingen maa forlade Fabrikken i Arbejds- tiden uden speciel Tilladelse dertil af Mesteren. Arbejdet hviler kun paa Søn- og Helligdage.
4. Enhver Arbejder, som faaar Dagløn eller Ugeløn, er forpligtet til at sige op 14 Dage før sin Af- reise. Enhver Arbejder, som har Accord, derimod kun 8 Dage. Opsigelsen sker om Fredagen.
5. Enhver Arbejder, som forlader Fabrikken uden Opsigelse, har intet Krav paa den til den Tid for- tjente Løn.
6. Enhver Arbejder, som har opført sig utilsigts- lende, uslydig mod Forefatte eller utro, kan afskediges uden Opsigelse og har intet Krav paa Fabrikken.

Her og overfor ses arbejdsreglementet for de ansatte på Bierfreunds dampvæveri i begyndelsen af 1870erne (Det kgl. Bibliotek).

mestre et reglement, som dernæst blev »godkendt« af et udvalg på fem svende. Forhandling mellem svende og mestre i et fællesudvalg var der ikke tale om, og reglementet åbnede stadig mulighed for vilkårlighed fra mestrenes side, idet de kun forpligtede sig til at betale efter reglementet til »den flinke og dygtige svend, der udfører sit arbejde smukt og solidt«.

Det vides ikke, hvor mange overenskomster der blev indgået i Odense de følgende år. Ingen nye kom dog til i kriseårene 1877-78, og arbejdsgiverne fulgte ikke længere de eksisterende. Først efter krisen blev der atter indgået priskuranter. De traditionelle håndværksfag førte an, hvorefter industriens arbejdere, såvel fag- som ufaglærte, kom med, især fra slutningen af 1890erne.

Odenses skomagere fik formentlig som det første fag gennemført en priskurant i 1881; den var uændret frem til 1891, hvorefter den regelmæssigt blev revideret. Også på et par af byens tobaksfabrikker opnåede tobaksarbejderne i 1884 en priskurant. I 1885 søgte murerne svendelav at forhandle sig til en priskurant. Selv om det mislykkedes, synes akkordarbejde efter delvis ens takster snart at være blevet udbredt, idet det lykkedes murerne efter en konflikt i maj 1890 at opnå en fastsættelse af, hvad der betegnedes som forhøjede takster. Samme år sikredes snedkerne minimalløn både ved tidlønnet arbejde og ved akkordarbejde.

Allerede i 1885 blev en del af Odenses tekstilarbejdere organiseret. Endnu i begyndelsen af 1890erne var organisationsprocenten under 30. Arbejderne stod svagt og måtte bl.a. acceptere, at Harry Dessau efter overtagelsen af Bierfreunds dampvæveri i 1892 reducerede lønninger og akkordsatser. Dessau fortsatte også med at anvende det »slaveagtige fabriksregulativ« fra Bierfreunds tid, ifølge hvilket arbejdsgiveren egenmægtigt kunne idømme arbejderne bod for forskellige forseelser. Først i 1896 lykkedes det arbejderne at få godkendt priskurant på to af byens væverier, og efter en forgæves lockout fra Harry Dessaus side var der fra 1897 priskurant for alle byens tekstilvirksomheder med undtagelse af Brandts Klædefabrik. Fra 1898 var der landsdækkende overenskomster i tekstilindustrien. Tekstilarbejderne undgik alligevel ikke, at en ny overenskomst i 1901 betød lønreduktion.

På byens jernstøberier og maskinfabrikker var det ligeledes vanskeligt at få accepteret en priskurant. En strejke på Phønix med krav om en minimalløn på 25 øre i timen tabtes i 1889. I 1895 lykkedes det på Nørrebros Jernstøberi og i 1896 på H. Rasmussens jernstøberi at få gennemført lønforhøjelser. Først med de landsdækkende overenskomster fra år 1900 blev samme lønftaler gældende for byens jernstøberier og maskinfabrikker. Arbejdsmændene blev omfattet af en landsdækkende overenskomst i 1905.

Arbejderne på Dalum Papirfabrik og på sukkerkogeriet blev i 1897 og 1898 omfattet af landsdækkende overenskomster. Først med ikke-lokale afta-

ler var formentlig bødkerne med en overenskomst for Fyn i 1891 og for hele provinsen i 1892.

Det kronologiske forløb med hensyn til indgåelsen af overenskomster i Odense var typisk for landets større provinsbyer. Med de landsdækkende overenskomster fra omkring århundredskiftet fulgte en stor del af Odenses organiserede arbejdere provinsens generelle lønudvikling. Mange af akkord-satserne kunne dog kun aftales på den enkelte virksomhed. Med akkordarbejdets stigende udbredelse betød det, at der var mulighed for lokale lønforskelle. Der er ikke foretaget systematiske sammenlignende lønstudier; men spredte samtidige lønoplysninger, enkelte mikroundersøgelser for Odensevirksomheder sammenholdt med den generelle lønstatistik i perioden og i de umiddelbart følgende år viser dels, at der fortsat var markante forskelle mellem virksomhederne i Odense, og dels at Odense sammenlignet med andre landsdeles lidt større byer havde et relativt beskedent lønniveau i flere vigtige fag.

Arbejdsindsatsen 1870-1914

Det årlige arbejdstimetal inden for håndværk og industri faldt formentlig med omkring 25% i løbet af perioden. Det skete ved nedsættelser af den daglige arbejdstid og reduktion i omfanget af søn- og helligdagsarbejde.

Under højkonjunkturen i første halvdel af 1870'erne afskaffedes på de fleste virksomheder »slavetimen« kl. 18-19. Bruttoarbejdstiden reduceredes hermed til 12 timer, da arbejdsdagen typisk begyndte kl. 6.

Fra midten af 1870'erne til 1890'erne var arbejdstiden ret uændret. For flere håndværksfag afskaffedes slavetimen dog formentlig først i slutningen af 1880'erne. I 1892 lykkedes det for enkelte arbejdsgivere at øge arbejdstiden i en kort periode, men derefter skete der stadige arbejdstidsnedsættelser. I 1913 som i 1890 var en bruttoarbejdsdag på 12 timer fortsat gældende i mere end halvdelen af virksomhederne, der var underlagt Arbejdstilsynets inspektioner. Dog havde kun 5% af virksomhederne en kortere arbejdstid i 1890, mens omvendt kun 2% af virksomhederne havde en længere arbejdstid end 12 timer i 1913.

Den tidlige arbejderbevægelses krav om en nettoarbejdsdag på ti timer, som opnåedes allerede i 1870'erne på virksomheder, hvor arbejderne stod stærkt, blev en realitet for de fleste arbejdere under højkonjunkturen i slutningen af 1890'erne. Arbejdstidsnedsættelser efter århundredskiftet førte til nettoarbejdsdage på under ti timer i flere brancher. På metalområdet opnåede arbejderne f.eks. at få fri kl. 17.30 i fire vinter måneder fra 1906; fra 1911 udstræktes den tidlige fyraften til hele året. I tobaksindustrien var der på de

7. Enhvert Opbold, forarsaget ved Ulfesd med Lampmaskinen eller deslige, godtgjøres med halv Løn, hvis det overflødig 1 Arbejdsdag. For 1 Arbejdsdag godtgjøres Tret.
8. Onsdag Aften slutes Ugen for Bergningen af Røntningen, og denne betales for det til den Tid udsjete Arbejde om Fredag Aften.
9. Enhver Arbejder, som ikke møder til den bestemte Tid, som uden Tilladelse forlader Fabrikken i Arbejdstiden eller indfører fremmede Personer i Lokalene, som borttager eller bortkastet Garn, Spind, Bomuld eller andre af Fabrikens Eiendel., bliver at mulctere efter Fabrikantens Skjøn.
10. Arbejderen har at forblive paa sin Plads, jels om der indtræder en Standsning under Arbejdstiden. Ligeledes er Arbejderen forpligtet til at holde sine Maskiner og sin Plads i den største Rentelighed. Der maa ei findes Spoler, Piber eller Afjald paa Gulvet. Onsdag og Fredag Aften skal de Arbejderne betroede Maskiner og Pladser fuldstændig rengjøres. Enhver, jem ei holder sig dette efterrettelig, betaler en Mulkt efter Omstændighederne. Det er paa det Strengeste forbudt at rengjøre Maskiner under Arbejdstiden.
11. Enhver Arbejder, som møder paa Arbejde i bestemt Tidstid eller som ryger paa Fabrikens Territorium, straffes med en Mulkt af 3 Mk.
12. I Tilfælde af Tyveri vil de alvorligste Forholdsregler blive tagne, og er det enhver Arbejders Pligt at anmeldte naar han kommer til Kundskab om Tyveri, og skal hans Navn blive fortiet. Enhver Arbejder maa lade sig undersøge ved Udgangen af Fabrikken, naar Fabrikanten forlanger det.
13. Naar slette Varer leveres eller der spildes for meget Garn, bliver Arbejderen mulcteret derfor efter Stadens Størelse efter Fabrikantens Skjøn.
14. Enhver Arbejder har at adlyde de Ordre, som Folk, ansatte af Fabrikanten, give til Ordenens Opretholdelse og Arbejds Fremme.

fleste virksomheder en nettoarbejdstid på 9-9½ time fra 1902. Her begyndte arbejdsdagen ofte først kl. 7. Ottetimers arbejdsdagen, som arbejderbevægelsen siden 1890 havde demonstreret for, hørte altså stadig fremtiden til.

Ophør af regelmæssigt søn- og helligdagsarbejde havde formentlig samme betydning som nedsættelsen af den daglige arbejdstid for faldet i det gennemsnitlige årlige arbejdstimetal i perioden. Ved periodens begyndelse var det ikke usædvanligt med halv arbejdsdag om søndagen. Søndagsarbejdet gav ifølge arbejdernes oplysninger i 1873 et vigtigt supplement til årsindtægten. En del anførte, at søndagsarbejdet lønnedes med et tillæg. Uden tvivl var det ikke alle, der fik lagt på lønsatsen, når der arbejdedes uden for normal arbejdstid. Ved århundredskiftet var søndagsarbejde ikke længere almindeligt udbredt. Og i de generelle overenskomster, som blev gældende for det organiserede arbejdsmarked, var der nøje aftalt tillæg for søndagsarbejde såvel som for almindeligt overarbejde.

Fri- og feriedage forblev få i hele perioden. Ud over søndagene drejede det sig årligt om seks-syv helligdage – eller frinætter for natmændenes (dvs. retiradetømmernes) vedkommende. I natmændenes overenskomst fra slutningen af perioden var forudsætningen dog for to af frinætterne, nemlig juledags nat og 2. juledags nat, at der var tilstrækkelig ekstrahjælp.

I periodens sidste år stillede arbejderne krav om feriedage. Kommunens arbejdere havde fra 1907 en uges ferie med fuld løn. Til gengæld ophørte det af mark- og renovationsvæsenet hidtil afholdte høstgilde. Udflugter med bidrag fra kommunen bortfaldt ligeledes. Fra 1908 opnåede kommunens arbejdere endvidere ret til halv fridag den 1. maj, dog uden løn. På det private arbejdsmarked fik smede- og maskinarbejderne ved overenskomsten i 1911 ret til tre hverdages ferie uden løn. Først fra 1932 sikredes alle lønmodtagere ret til en uges ferie.

Tendensen i perioden var et markant fald i arbejdsårets længde til godt 3.000 nettoarbejdstimer ved periodens slutning. Det gjaldt fuldt beskæftigede arbejdere i håndværk og industri. Høj arbejdsløshed var imidlertid et velkendt fænomen gennem hele perioden. Overarbejde forekom ligeledes regelmæssigt.

En række fag var præget af sæsonsvingninger. Bygnings- og beklædningsfagene er nævnt som eksempler herpå. Men også dele af industrien, hvor det ellers gjaldt om at udjævne sæsonudsvingene for at øge kapitalapparatets udnyttelse, havde sæsonpræg. Det skyldtes i nogle tilfælde råvaretilførslerne, i andre efterspørgslen i forbindelse med begrænsede muligheder for at producere til lager. Mønstret for sæsonarbejdsløsheden ændredes ikke afgørende i løbet af perioden.

Arbejdsløshedsprocenter haves først for perioden efter århundredskiftet.

Men andet materiale vidner om konjunkturarbejdsløshed 1877-78, 1885-86, i mindre grad 1893-94, 1901 og 1908-09. Således var der med undtagelse af 1893-94 nettoudvandring fra byen i de nævnte år, selv om perioden generelt var præget af betydelig nettoindvandring fra de omkringliggende landdistrikter. Nettotilvandringen 1893-94 var beskeden i forhold til de umiddelbart foregående års tilvandring. Konjunktursvingningerne forekom således regelmæssigt, typisk med en cyklus på syv år, gennem hele perioden.

Økonomiske støtteordninger

Arbejdsløshedens økonomiske konsekvenser for den enkelte arbejder mindskedes i nogen grad i løbet af perioden. Under den hårde krise 1877-78 ville byrådet ikke foretage sig noget trods et indenrigsministerielt cirkulære af 9. februar 1877 angående arbejdsløsheden og trods to henvendelser fra Den danske Arbejderforening med opfordring til at iværksætte offentlige arbejder og yde støtte uden fattighjælps virkninger. Byrådet henviste til, at erklæringer fra fattigudvalget, bestyrelserne for de fattiges kasse og velgørenhedsselskabet ikke tydede på, at den økonomiske nød var hårdere i vinteren 1876/77, end den plejede at være på den årstid. I vinteren 1885/86 skete der imidlertid en fremskyndelse af offentlige arbejder, og beskæftigelsesarbejder blev sat i gang. I 1901 oprettedes efter henstilling fra den lokale arbejdsgiverforening og de samvirkende fagforeninger for første gang et arbejdsanvisningskontor, særligt med henblik på byens arbejdere. Det ophævedes igen i 1905. Ifølge lov af 1907 bevilgede kommunen fra 1908 tilskud til statsanerkendte arbejdsløhedskasser. Organiserede arbejdere havde også tidligere kunnet opnå støtte gennem fagforeningerne, men det var alene på grundlag af arbejdernes egne indbetalinger.

Stadig flere arbejdere sikredes en mindsteindkomst. Tidligst opnåede de faglærte understøttelse ved at blive medlemmer af syge- og begravelseskasser, hvortil de typisk bidrog med et mindre ugentligt beløb. Over skatten bidrog de til den generelle alderdomsunderstøttelse, som blev vedtaget ved lov i 1891. Den lille gruppe af fastansatte kommunalarbejdere opnåede at få en pensionsordning, idet der fra 1. april 1905 oprettedes en privat pensionskasse, der modtog et årligt tilskud af kommunen på maksimalt 52 kr. pr. medlem som hjælp til selvhjælp. Medlemsbidraget pr. år var på 52 kr. Kommunen afviste at garantere hele pensionen, der ville komme til at ligge på 300-600 kr. årligt. Enkepensionen udgjorde 40% af dette beløb med et tillæg på 50 kr. for hvert uforsørgt barn. Kommunen kunne også kun acceptere, at faste arbejdere under 50 år blev optaget som medlemmer. Det drejede sig om 38 arbejdere. De ældre arbejdere henvistes til som hidtil at ansøge byrådet om årlig

Festtogets Orden den 1ste Maj 1896.

1. Sangforeningen „Karl Marx“
2. Socialdemokratisk Forbund.
Socialdemokratisk Vælgerf. 1. Kreds.
3. Skråedernes Fagforening.
4. Smedenes —
5. Slagternes —
6. Vævernes —
7. Bagernes —
8. Glasmagernes —
9. Løhgarvernes —
10. Blikkenslagernes —
11. Gørtlernes —
12. Sadelmagernes —
13. Skomagernes —
14. Havnearbejdernes Fagforening.
15. Arbejdsmandenes Forbund.
16. Cigarmagernes Fagforening.
17. Malernes —
18. Hvidgarvernes —
19. Snekernes —
20. Karothmagernes —
21. Tomrernes —
22. Bødkernes —
23. Murarbejdsmandenes —
24. Støberiarbejdsmand. —
25. Murernes —
26. Drejernes —
27. Litografernes —
28. Bogbindernes —
29. Formernes —
30. Sukkerarbejdernes —
31. Piskemagernes —
32. Dalum Papirarbejderes Fagforening.

Den 1. maj blev kampdag for den fremvoksene arbejderbevægelse, og man gjorde meget ud af processionen, jfr. denne meddelelse i Fyns Arbejderblad 29.4.1896 (E. Pantou fot.).

Tilfælde

Med Aftænderen i albygte Zult Maaned des Gaabmand Knud's Andeskjen i Ubberrud, hvor jeg tiener, blev alt mit Føi brændt, og jeg fattige Karl fik blotet for Alt Gode Bønssefter der i Sognet saavilkom uogle i Sønderum Sogn have hørligen samlet og høet mig Erfatning for hvad jeg saaledes mistede, og jeg føler derfor Trang til offentlig at udtale min hjerteligheds Tak til de mange adle Givere. Vor Herte Isarne Derris Gødhed imod mig.
Ubberrud den 6te Januar 1870.

Dans Hansen

*Privat hjælp var der god brug for. Her er det en karl i Ubberrud, der siger tak for hjælpen, Fyens Stiftstidende 8.1.1870
(E. Pantou fot., Lokallhistorisk Afdeling).*

understøttelse i hvert enkelt tilfælde, hvor »alder, svagelighed og lang, god tjeneste måtte gøre dem værdige dertil«. I 1909 øgede kommunen sit tilskud, så halvdelen af pensionskassens midler kom fra kærnerkassen.

Ulykkesforsikring mod tilfælde af arbejdsuheld blev obligatorisk i 1898, dog kun for særligt farlige virksomheder. Lovpligtig ulykkesforsikring for alle arbejdsgivere blev ikke vedtaget før 1916. Dog blev byens godt 100 kommunale arbejdere ulykkesforsikret i 1896. I tilfælde af død ved ulykkestilfælde udbetaltes 1.000 kr., ved invaliditet 2.000 kr. og i dagpenge under arbejdsudygthed 2 kr. i indtil 200 dage. Indtægtstab blev ikke undgået, men forsikringsbeløbene hindrede dog øjeblikkelig nød. Forsikringen dækkede kun arbejdstiden. Da arbejdsmand K. A. Pedersen i september 1910 kuldsejlede og druknede på vej hjem fra sit arbejde i kanalens tjeneste, var han således ikke dækket af ulykkesforsikringen. Byrådet bevilgede dog enken 15 kr. pr. måned i tre år, i alt 540 kr.

Sammenfatning angående arbejderes indkomstforhold

Arbejdernes gennemsnitlige nominelle årsløn mere end fordobledes i perioden 1870-1914. I samme periode reduceredes det årlige antal arbejdstimer med omkring 25%. Halvdelen heraf kan forklares af kortere daglig arbejdstid, den anden halvdel af søndagsarbejdets bortfald, mens fri- og feriedage endnu ikke havde betydning for arbejdsårets længde. Alle havde fra 1891 krav på alderdomsunderstøttelse uden fattighjælps virkninger. Endvidere opnåede en del arbejdere især efter århundredskiftet sikkerhed for en vis minimumsindtægt. De få kommunalt ansatte arbejdere blev fra 1896 omfattet af ulykkesforsikring og fik fra 1905 ret til pension. Organiserede arbejdere opbyggede fra 1870erne sygekasser og fra 1880erne arbejdsløsheds-kasser, som i 1907 fik mulighed for offentlige tilskud. Disse forhold, som underbygger en positiv vurdering af udviklingen i arbejdernes gennemsnitlige livsindkomst, fik dog ikke generel udbredelse på arbejdsmarkedet før 1914. Især kvinder og store grupper af ufaglærte arbejdere var fortsat ved periodens slutning henvist til privat og offentlig godgørelse, herunder private arbejdsgivers patriarkalsk prægede ydelser, i tilfælde af arbejdsløshed, sygdom eller invaliditet.

Arbejderes realløn 1870-1914

Reallønsudviklingen er i tabel 8.2 opgjort ved at se på lønnen i forhold til priserne for de varer, der indgik i en faglært arbejderfamilies budget i provinsen. Udviklingen var tilsvarende for ufaglærte arbejdere med en fordobling i løbet

De forenede Papirfabriker bedes at modtage vor hjerteligste Tak for den os ydede store Understøttelse under Konflikten paa Dalum Papirfabrik. En særlig Tak bringes Hr. Direktør Krog-Jensen.

Mandlige og kvindelige Arbejdere paa Dalum Papirfabrik udenfor Fagforeningen.

Arbejderbevægelsen havde endnu ikke fast greb om alle, der var i arbejde. Derfor kunne der forekomme annoncer som denne i Fyens Stiftstidende 27.1.1904 (E. Pantou fot., Lokalthistorisk Afdeling).

af perioden.

I 1870erne og efter århundredskiftet udhulede prisstigninger de nominelle lønstigninger. I de sidste år før 1914 var der tilsyneladende ingen reallønsfremgang. Dog er der ikke taget hensyn til arbejdstidsforkortelserne, som skete i 1870erne og på ny begyndte at slå igennem fra slutningen af 1890erne. For periodens sidste tiår må endvidere tages hensyn til, at de forskellige økonomiske støtteordninger til stadighed udvidedes.

1880erne og især 1890erne fremstår som de to tiår med den største relative reallønsfremgang. Afgørende herfor var faldende fødevarerpriser fra slutningen af 1870erne og det meste af 1880erne, hvor nominelle lønstigninger var begrænsede. Endnu i 1890erne var prisniveauet stagnerende. Først fra 1898-99, efter at flere lønstigninger var udløst, viste priserne en stigende tendens, som holdt sig i periodens sidste del.

Arbejderløningerne i Odense var generelt lave i forhold til byens størrelse. Leveomkostningerne, blandt hvilke det kun er muligt at foretage sammenligninger for den vigtigste budgetpost, nemlig fødevarerne, var imidlertid også generelt beskedne i Odense. Det viser både opgørelser på grundlag af indkøb i store partier af offentlige institutioner og enkelte tidsserier for detailpriser. Der er således grund til at formode, at arbejderne i Odense havde en reallønsudvikling, der ikke afveg væsentligt fra den gennemsnitlige provinsbyarbejders.

Selv om tendensen til stigende realløn var markant i perioden, oplevede grupper af arbejdere i kortere perioder reallønstilbagegang. Det gjaldt natur-

Tabel 8.2: Indeks for provinsbyarbejders realløn 1870-1914. Indeks 1914 = 100.

År					
1870	1880	1890	1900	1910	1914
Indeks					
50	57	68	92	102	100

Kilde: Jørgen Peter Christensen: Lønudviklingen I, s. 212.

ligvis arbejdere, der blev ramt af sygdom eller arbejdsløshed. Men det gjaldt også de økonomisk svagest stillede af arbejderfamilierne, der i hvert fald frem til midten af 1890'erne var særligt afhængige af kornprisudviklingen på grund af deres ensidige kostsammensætning med større vægt på rugbrød og grødsplanter end den gennemsnitlige arbejderfamilie.

I figur 8.1 er vist indeks for prisen på rugbrød i Odense og et generelt leveomkostningsindeks for provinsbyarbejdere. De to indeks viser et parallelt forløb overensstemmende med, at rugbrød delvis fulgte den generelle prisudvikling, og at det indgår i leveomkostningsindekset med relativt stor vægt. Som ventet, når en enkelt vares pris sammenlignes med et gennemsnit for flere varer, er prisudsvingene størst for rugbrød. Selv når dette er taget i betragtning, samt at detailpriserne formentlig varierede lidt mindre, end det fremgår af indekset, er det alligevel klart, at rugbrød var en relativt prisfølsom vare.

Et enkelt år og især et par års dårlig høst slog kraftigt igennem på brødpri- serne. De økonomisk svagest stillede af arbejderfamilierne blev dermed fanget i en fælde. Deres relativt store forbrug af rugbrød betød, at prisstigningerne især ramte dem. Da rugbrød, trods prisstigninger, stadig var den billigste mad, måtte de spare på de øvrige ernæringsmæssigt mere lødige varer til fordel for rugbrød. Det øgede blot prisstigningernes effekt.

I 1877 og 1890-91, hvor der ikke skete lønstigninger, oplevede mange familier drastiske reallønsfald. I 1891 tog en kreds af arbejdere da også initiativ til oprettelsen af A/S Arbejdernes Aktiebageri for at sænke brødpri- serne.

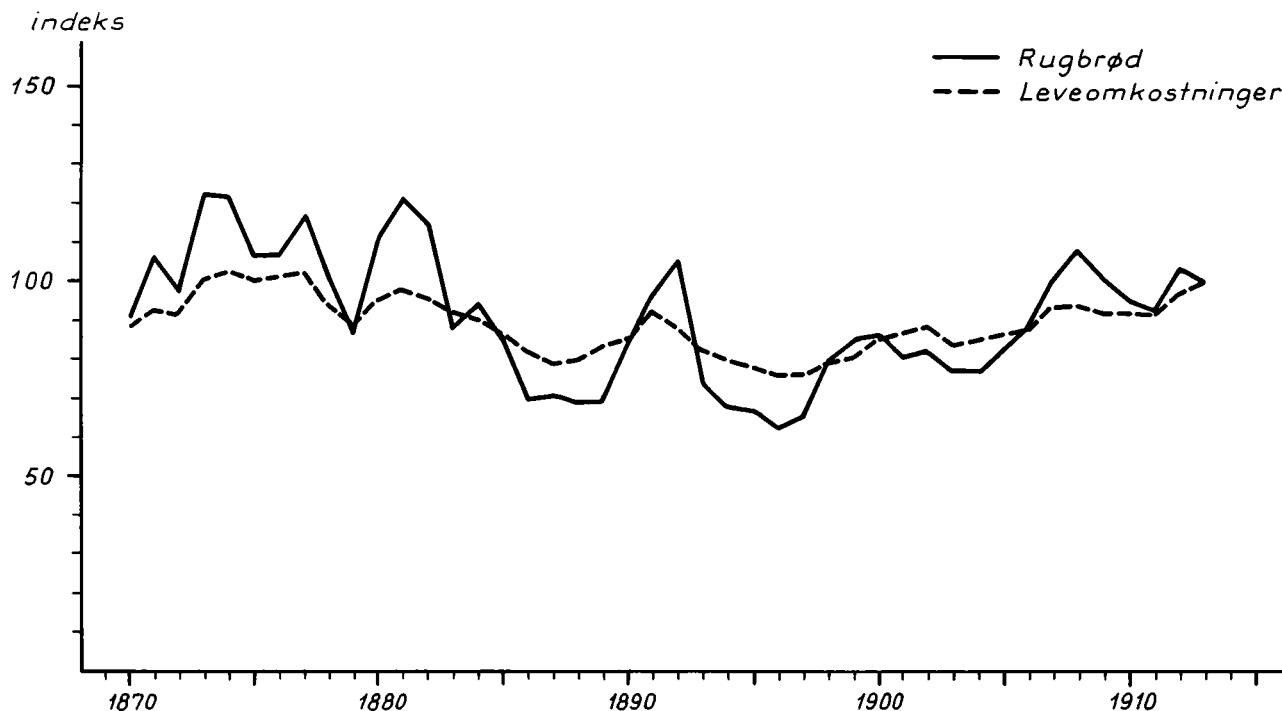
Arbejderbudgetter

I begyndelsen af perioden var lønniveauet så lavt, at kun de bedst lønnede arbejdere kunne forsørge en familie ved den ordinære indtægt. En undersøgelse for Hobro i 1879 viste, at i omkring halvdelen af arbejderfamilierne havde mændene biindtægter, ligesom hustruerne bidrog til husstandsindkomsten, dog kun undtagelsesvis med mere end 10% af mandens indtægt. I en fjerdedel af familierne havde børns arbejde økonomisk betydning. Alligevel oplyste halvdelen af familierne, at deres årlige udgifter oversteg de samlede indtægter, typisk med 5-10%, og langt over halvdelen af familierne havde gæld. Den måtte de håbe på at få dækket ved at modtage velgørenhed.

Der foreligger ikke en tilsvarende detaljeret budgetundersøgelse for arbejderfamilier i Odense. Men undersøgelserne i 1872-73 af de økonomiske vilkår for Odenses arbejdere i håndværk og industri giver indtryk af tilsvarende forhold.

Arbejdsgiverne, der gav for optimistiske oplysninger om arbejdernes ind-

tjening, mente ikke, at arbejderne generelt var forgældede. Alligevel nævnes det, at der var eksempler på, at arbejderne fik forskud på ugelønnen. Det betegnes dog som værende »af den uskyldigste art«. Andre kreditorer som høker, købmand og lånekontor forekom også.

Arbejdsgiverne forventede tydeligvis ikke, at mandens hovedindtægt altid kunne forsørge en familie. Således anførtes på et skema, at hustruerne må formodes at bidrage til husstandsindkomsten, »da hjem og børn er velholdte«. Andre arbejdsgivere oplyser, at hustruers erhvervsarbejde bestod i vask og syning. F.eks. nævnes for M.P. Allerups jernstøberi, at det gjaldt for »de simple arbejderes og enkelte af svendenes hustruer«. Ved et par af tekstilvirksomhederne hjalp nogle af konerne manden i form af hjemmearbejde. Af 14 gifte mænd på Bierfreunds dampvæveri arbejdede konerne til de ni i selve fabrikken eller i hjemmet. Enkelte af industriarbejderne havde desuden biindtægter. En tobaksarbejder solgte cigarer, en tekstilarbejder holdt værts- hus, som konen passede om dagen, et par tekstilarbejdere gjorde budtjeneste for forskellige foreninger, mens en bryggeriarbejder var retsvidne, og en drev høkerforretning.

En enkelt »pålidelig vellønnet« Odensetypograf med fire børn opstillede i 1872 sit årsbudget således: indtægt 850 kr., udgifter: husleje 104 kr., mad 520 kr., øl 28 kr. (typografen hverken røg eller drak brændevin), brænde og lys 70 kr. (brændet indkøbtes i større partier), skolepenge for to børn 38 kr., skat 7

Figur 8.1: Indeks for prisen på rugbrød i Odense og for provinsbyarbejderes leveomkostninger 1870-1913; indeks 1913 = 100 (Kilde: OBF 1870-1914 og Jørgen Peter Christensen: Lønudviklingen).

kr. samt syge- og begravelseskasse 22 kr. De resterende 61 kr. blev brugt til tøj og uforudsete udgifter.

Typografen kunne håbe, at uforudsete udgifter ikke meldte sig, eller at familien kunne overtage noget brugt tøj. Ifølge arbejdsgiverne brugte arbejderfamilierne typisk 80-100 kr. på tøj, et par anførte 120-140 kr. Hvis det også gjaldt den tilsyneladende fornuftige typograf, måtte han, selv uden uforudsete udgifter og trods relativt høj løn og afholdenhed, som så mange andre arbejderfamilier konstatere et underskud i årets løb.

De enkelte posters vægt på typografens budget kan antages at være typisk. Der er god overensstemmelse med samtidige arbejderbudgetter fra andre lokaliteter.

Fødevarer udgjorde typisk godt 60% af budgettet. For ufaglærte kunne andelen dog ligge på 70-75%. Kun i et fattigt samfund er andelen til fødevarer så høje. Ifølge arbejdsgiverne kunne en familie med to børn klare sig for knap 300 kr. om året til mad.

Boligudgifterne, husleje inklusive lys og varme, udgjorde typisk 20% af budgetterne. Det gjaldt også typografen, der formentlig havde en treværelses lejlighed. For etværelses lejligheder var den årlige leje 50-60 kr. Huslejegenomsnittet ifølge arbejdsgivernes angivelser var 90 kr., hvilket uden tvivl svarede til en to værelses lejlighed, der var den typiske arbejderbolig i periodens begyndelse. Enlige, der blot boede på værelse, måtte regne med en årlig leje på 30-50 kr.

De sidste 20% af budgettet skulle dække alle øvrige udgiftsposter. Tøj var den største af disse poster, men den viste store udsving. Store forskelle forekom også på posten for tobak og brændevin, hvorpå mange husfædre brugte 10-20 kr. om året, mens enkelte havde et forbrug på 60-80 kr. Udgifter til indbo forekom uregelmæssigt på arbejderbudgetterne og var som nævnt heller ikke at finde hos typografen. Indboet bestod typisk af det, parterne bragte med ind i ægteskabet, eventuelt suppleret med køb på afbetaling af seng, bord og fire stole ved ægteskabets indgåelse.

Kun få arbejderfamilier lod som typografen deres børn gå i betalingskole. Typisk for en faglært arbejder var det, at kontingent til sygekasse optrådte som en betydelig udgiftspost, mens der ikke blev sat ressourcer af til alderdommen ud over en pæn begravelse. Kommunal skat betaltes af alle arbejdere med regelmæssig indkomst. Det var dog kun nogle få promise, selv om det for mange arbejderfamilier var mere, end der regnedes med til fornøjelser. Arbejdsgiverne i Odense roste da også arbejderne for, at de ikke var »meget tilbøjelige til at udskeje i denne retning«.

Den stigende realløn i løbet af perioden bekræftes af, at arbejderbudgetterne havde en noget anden sammensætning i slutningen end begyndelsen af

Odense Fagskole for Syersker grundlagdes 1910 af Nathalie Hansen og Marie Hansen. Nathalie Hansen ses her på billedet fra hendes systue i Ørbæk som nr. 2 fra venstre. Omkring 1900 (Privateje).

perioden.

Ifølge en forbrugsundersøgelse i 1909 for en større gruppe af stabile, relativt velstillede provinsbyarbejdere kneb det stadig i de ufaglærte familier med at få indtægterne til at dække udgifterne. For en del var det nødvendigt at stifte gæld. Hustruer og børns bidrag til husstandsindkomsten, der generelt udgjorde en faldende andel, var på lidt over 5% i disse familier. I de faglærte familier var det muligt at foretage en beskednen opsparing, uanset at hustruer og børns bidrag til husstandsindkomsten kun var på et par procent. De faglærtes større boliger betød, at lejeindtægter fra logerende havde større betydning for faglærte end ufaglærte familier. Lejeindtægterne oversteg dog ikke et par procent af de faglærtes husstandsindkomst.

På udgiftssiden var fødevarernes andel nu nede på omkring 50% af de samlede udgifter. Boligudgiften inklusive lys og varme var omtrent uændret med knap 20%, men med tendens til relativt at falde med stigende indtægt. Større budgetandele i forhold til 1870erne udgjordes af tøj med omkring 10% og indbo med et par procent; det var der nu regelmæssigt råd til hos de bedrestillede arbejdere. Disse udgifter havde klar tendens til såvel absolut som relativ vækst ved stigende indtægt. Øget indtægt betød tillige større udgifter til de mindre poster: læge- og medicinudgifter, forsikringskontingenter, fagforeringsbidrag, undervisning, bøger og blade samt rejser. Det var alle udgifter, som næsten uden undtagelse forekom på budgetterne i 1909 i modsætning til

1870'erne, hvor de kun forekom undtagelsesvis. Udgiften til spiritus og tobak viste som i 1870'erne store individuelle forskelle, men generelt udgjorde den en mindre andel af budgettet ved periodens slutning. Mindre end halvdelen af de undersøgte arbejderfamilier havde udgifter til cykel.

Budgetundersøgelsen i 1909 omfattede ikke de svagest stillede af arbejderfamilierne. Formentlig lå deres budget efter århundredskiftet nær det, der i 1870'erne var gældende for den tids økonomisk velstillede arbejdere. De befandt sig stadig på et niveau, hvor indtægterne, når de var regelmæssige, kun vanskeligt kunne dække et skrabet fødevarerforbrug og en beskedent bolig. Det er forståeligt, at mindre velstillede arbejderfamilier brugte lige så store beløb i lotteriet som de økonomisk bedre funderede familier, men klogt var det ikke. Lykkens gudinde tog ikke sociale hensyn.

De bedre stillede arbejdere havde ved udgangen af perioden fået råd til at realisere ønsker om beklædning, hjemmets indretning, en vis sikkerhed i tilfælde af sygdom, oplysning og adspredelser i fritiden. Udgiften til fagforening og blade, af hvilke *Fyns Social-Demokrat* med et salg i Odense på over 5.000 eksemplarer i 1914 udgjorde et væsentligt islæt, viser, at en del af arbejdernes nyvundne overskydende ressourcer blev kanaliseret over i arbejderbevægelsen med dens flerstrengede aktiviteter.

Kommunalt ansattes lønforhold 1870-1914

Lønudviklingen for de kommunalt ansatte afveg i nogen grad fra arbejdernes. Men også mellem de enkelte grupper af kommunalt ansatte skete der lønmæssige forskydninger, således som det fremgår af tabel 8.3.

Generelt gik de kommunalt ansatte lønmæssigt tilbage i forhold til arbejderne indtil århundredskiftet, mens de i periodens sidste tiår havde en noget større lønfremgang. Den relative løntilbagegang var større for de højtlønnede embedsmænd end for de såkaldte bestillingsmænd, der lønmæssigt lå på niveau med eller lidt højere end faglærte arbejdere.

De kommunalt ansattes lønreguleringer kom med en vis forsinkelse i forhold til det private arbejdsmarked. Når grundlønningerne skulle ændres, skete det efter omfattende udvalgsarbejde med indstilling til byrådet, som måtte indhente indenrigsministeriel godkendelse af de lokalt bestemte lønninger. Der var ikke i lønregulativerne indbygget bestemmelser om regelmæssig revision, om end byrådet havde myndighed til at tildele særlige tillæg. Lønningerne var fastsat i tiltro til stabile priser. Til gengæld var lønstigningerne relativt store de få gange, de fandt sted.

Trods flere år med stigende priser og lønninger på det private arbejdsmarked var de kommunalt ansattes lønninger uændrede i begyndelsen af

Tabel 8.3: Indeks for udvalgte kommunale lønninger¹ i Odense 1870-1910.

Indeks 100 = gennemsnitsløn for faglærte provinsbyarbejdere.

Erhverv	1870	1880	År		
			1890 Indeks	1900	1910
Kæmner	426	347	375	291	337
Politiassistent	254	222	250	214	238
1. maskinmester ved vandværket	189	219	188	146	159
Lærer	233	203	168	165	202
Lærerinde	136	117	103	102	146
Politibetjent	103	100	110	101	125

1) De kommunale lønninger er beregnet som gennemsnitstal for to omkringliggende år. De tre førstnævnte embeders lønninger er opgjort inklusive halvdelen af det maksimale alders-tillæg, mens lønningerne for lærere, lærerinder og politibetjente er gennemsnitstal for alle ansatte. Politiets lønninger skal forhøjes med 30-40%, når sportler medregnes.

Kilde: OBF 1868-1913 og Jørgen Peter Christensen: Lønudviklingen I. s. 208.

1870erne. Først i 1875, efter at Kirke- og Undervisningsministeriet i et cirku-lære havde opfordret til at forbedre lærernes lønforhold, fik de kommunalt ansatte dyrtidstillæg. Det var på 20% af de første 1.000 kr. i begyndelsesløn og 10% af eventuel overskydende begyndelsesløn. Allerede fra 1879 sænkedes dyrtidstillægget dog til henholdsvis 15 og 5%, da byrådet bemærkede, at de fleste priser havde været faldende. Tillægget fastholdtes dog i denne udstræk-ning, da det skønnedes, at de høje huslejer havde holdt sig.

Med virkning fra 1881 fik byrådet godkendt et nyt lønregulativ til afløs-ning af lønfastsættelserne i den kommunale vedtægt fra 1869. Det nye regula-tiv indebar dels, at en række nyansatte underordnede, især i politi og fattigvæ-sen, fik status som bestillingsmænd, og dels, at tillæggene ophørte, så der kun var fast løn samt anciennitetstillæg for de kommunale embedsmænd, der i modsætning til bestillingsmændene havde overordnede stillinger. For flertal-let af de ansatte var lønningerne uændrede, idet bortfald af dyrtidstillæg modsvarede af en tilsvarende stigning i grundlønnen. Det skønnedes, at pri-serne ikke var ændrede siden dyrtidstillæggets regulering i 1879. De højere-lønnede embedsmænd fik endog en mindre lønstigning begrundet i øget arbejdsbyrde som følge af byens stigende indbyggertal. Lærerne og lærerinderne fik derimod ikke fuld kompensation.

Mellem 1881 og 1907-08 skete ingen generel revision af de kommunale løn-ninger. Lønstigningerne var få i de mellemliggende år, om end det lykkedes enkelte ansatte samt personalegrupperne bestående af lærere og politi at opnå reguleringer.

Lærerne led »et føleligt savn« ved dyrtidstillæggets bortfald i 1881. Byrådet var opmærksom herpå og tilstod lærerne en mindre stigning i huslejegotgørelsen, men henviste til, at lærernes lønninger i modsætning til de øvrige kommunalt ansattes var lovbestemte. Endvidere bemærkedes det, at en del af lærernes løn var fastsat i korn, som omregnedes efter kapitelstaksten og dermed delvis fulgte prisudviklingen.

Kapitelstaksten var i midten af 1870erne 13-14 kr. pr. tønde byg. For lærerne anvendtes taksten ved omregning af 50 tønder byg og for lærerinderne af $33\frac{1}{3}$ tønde. Det var mere end en tredjedel af lønnen, der bestemtes ved denne omregning. For de lavestlønnede lærere var det omkring halvdelen af lønnen. Kornpriserne var faldende fra slutningen af 1870erne og især i 1880erne, og kapitelstaksten for byg nåede under 9 kr. pr. tønde. Lærerne ansøgte da også i disse år flere gange om at få omregnet kornet efter en højere fast takst. Byrådet gik fra 1883 med til at yde et ekstraordinært tillæg og vedtog en fast omregning efter 12 kr. pr. tønde i 1890. Med en ny folkeskolelov i 1899 bortfaldt bestemmelsen om, at en del af lærernes løn var aftalt i sædekorn. Med virkning fra 1. januar 1901 blev alle lærerne i Odense lønnet efter lovens såkaldte »højere skala«, hvilket betød en opnormering for en tredjedel af lærerne og to trediedele af lærerinderne.

Som den eneste større personalegruppe lykkedes det for politiet at opnå betydelige lønforhøjelser i 1880erne og 1890erne.

Allerede i 1882 tilkendegav byrådet, at det var indstillet på at afhjælpe en længerevarende utilfredshed i politiet med løn- og arbejdsforhold. Byfoged C. Bülow henviste hertil i en skrivelse fra efteråret 1888, hvor han sammenlignede med politilønninger i fem kommuner (Århus, Ålborg, Randers, Horsens og Frederiksberg), der i størrelse kom nærmest til Odense. Det fremgik, at overbetjente, politibetjente og de såkaldte patruljebetjente, der havde afløst vægterne, var lavest lønnet i Odense.

Regnskabsudvalget under byrådet var ikke ganske enig i de af byfoged Bülow foretagne sammenligninger. At Odenses politi var relativt lavt lønnet, var dog uomtvisteligt, så med virkning fra 1890 opnåede de forskellige kategorier af betjente lønforhøjelser på 21-25%.

I år 1900 opnåede politiet på ny forbedrede løn- og ansættelsesvilkår. Patruljebetjentene opnormeredes til at være almindelige betjente. Argumentet var, at patruljebetjentene ikke længere havde så let ved at have de biindtægter, der var forudsætningen for deres lave løn. De øvrige kategorier af betjente fik lønforhøjelser, der dog delvis modsvarede af, at en del af sportelindtægterne tilfaldt kærnerkassen.

I årene 1907-08 opnåede de kommunalt ansatte betydelige lønstigninger typisk på 20-25%. Lærerne fik en lidt større stigning, mens politibetjentene

*Arbejdere på det private elværk i Vindegade.
Billedet er formentlig taget i forbindelse med
værkets start 1891 (Møntergården).*

måtte nøjes med omkring 10%.

For byens embedsmænd og de mere underordnede bestillingsmænd med undtagelse af lærerne fandt lønforhøjelserne sted i forbindelse med, at Odense i 1907, som det tidligere var sket i andre større kommuner, indførte et lønregulativ med faste lønklasser. I Odense anvendtes 12 lønklasser, og alle stillinger blev henført til en bestemt lønklasse, der var bestemt ved en begyndelses- og slutløn. Som noget nyt fik alle ansatte anciennitetstillæg indtil 15 års ansættelse.

Selv om regulativet blev vedtaget for at opnå »større fasthed«, og for at byrådet kunne undgå de »hyppige begæringer om alderstillæg, personlige tillæg, gratialer m.m.«, skete der enkelte lønreguleringer de følgende år. Flere stillinger opnormeredes i 1909 til en højere lønklasse. Og på baggrund af, at flere betjente var rejst til andre kommuner, der lønnede bedre, opnåede byens politibetjente, der udgjorde lønklasse 8, i 1911 at få løngrænserne ændret fra 1.000-1.800 kr. til 1.200-2.000 kr.

Lærere og lærerinder opnåede i 1908 gennemsnitlige lønstigninger på 30% ved lov om lønning i folkeskolen. Byrådet var uden indflydelse herpå. I de efterfølgende årsberetninger gjorde skoledirektøren nærmest beklagende og undskyldende byrådet opmærksom på, at den nye lønningslov var skyld i skolevæsenets stærkt stigende budget.

Ansættelsesvilkår i øvrigt for kommunalt ansatte

I periodens begyndelse skulle embedsmænd med selvstændigt økonomisk ansvar ved ansættelsen stille et depositum, eventuelt ved kaution. Det skulle dække økonomiske tab, som måtte skyldes mangelfuld embedsførelse.

Sikkerhedsstillelsen var ikke kun en formalitet. Det oplevede i hvert fald kærner, exam.jur. J.G. Villumsen, der havde stillet 10.000 kr. i depositum. Villumsen meddelte 3. januar 1878 om morgenen, at han dagen før havde lagt et pengebrev med 5.340 kr. til tørre på kakkelovnen. Han havde glemt brevet, da han forlod kontoret om aftenen. Næste morgen, da han indfandt sig på kontoret, hvor der som sædvanlig inden daggy var blevet tændt op i kakkelovnen, var brevet næsten brændt op. Villumsen blev øjeblikkeligt suspenderet, og der blev optaget retsligt forhør. Undersøgelserne tydede imidlertid ikke på, at der var tale om andet end uforsigtighed fra kærnerens side, og den 5. januar betalte Villumsen kontant 5.340 kr. Han genindtrådte i sin stilling, idet regnskabsudvalget dog tildelte ham en »alvorlig irettesættelse«.

Hvorvidt den retslige undersøgelse nåede et korrekt resultat, vil formentlig aldrig kunne afgøres. Blot kan eftertiden notere, at regnskabsudvalget den 18. februar 1882 hos Villumsen konstaterede en kassemangel, som blev opgjort til 12.277 kr. Kassemanglen var fremkommet ved urigtig bogføring. Villumsen kunne kontant betale 2.552 kr., mens de resterende knap 10.000 kr. betaltes af Fyens Disconto Kasse, der havde kautioneret for Villumsens depositum. Villumsen blev afskediget, og amtstuefuldmægtig Høybye blev ansat til øjeblikkelig tiltrædelse. Høybye indleverede 4% kongelige obligationer som sikkerhed for sit depositum, der uændret var 10.000 kr.

Krav om depositum ses ikke stillet ved nybesættelsen af kærnerstillingen i 1899.

Mere generel betydning havde det, at en stor del af de kommunalt ansatte fik anciennitetstillæg og pension relativt tidligt i perioden. Ved periodens begyndelse havde de kommunale embedsmænd ret til alderstillæg og efter 15 års tjeneste til pension. Også bestillingsmændene kunne opnå tillæg og pension, men efter individuel ansøgning.

I 1890 opnåede lærerne at få automatiske anciennitetstillæg, i 1901 gjaldt det politibetjente, og endelig udstraktes alderstillæg med lønregulativet i 1907 til alle kommunale funktionærer. Både lærere og betjente havde tidligere været placeret i forskellige alderskategorier, men antallet af stillinger i hver kategori var uafhængigt af de ansattes aktuelle anciennitetssammensætning.

Mod en lønreduktion på 5% opnåede bestillingsmændene i 1897 ret til pension efter 10 års tjeneste på linie med embedsmændene. Pensionsregulativet

omfattede også enker. Politibetjentene, der i 1889 forgæves havde søgt at blive pensionsberettigede som betjentene i flere andre byer, regnedes til byens bestillingsmænd, men ikke patruljebetjentene.

Flere af de kommunalt ansatte opnåede betydelige lønstigninger i kraft af overgang til nye stillingskategorier. Det er nævnt, at patruljebetjentene i år 1900 opnormeredes til politibetjente. Desuden betød de enkelte forvaltningers vækst, at der især efter århundredskiftet oprettedes helt nye stillinger, bl.a. som fuldmægtige, hvilket øgede mulighederne for individuel karrièremobilitet. Det var også delvis en konsekvens af, at embedsmændene ikke som i begyndelsen af perioden fik et beløb til dækning af kontorholdsudgifter, der bl.a. skulle dække aflønning af kontormedhjælpere, ansat personligt af dem.

De nye stillingskategorier betød øgede avancementsmuligheder og dermed en stigning i den gennemsnitlige livsindkomst for de offentligt ansatte; arbejderne havde ikke nogen tilsvarende mulighed. Allerede ved undersøgelsen i 1872 af arbejdernes økonomiske vilkår oplystes, at arbejderne kun sjældent havde mulighed for at etablere sig som selvstændige og dermed eventuelt øge deres indtjening. Det var en mulighed, som formentlig blev vanskeligere at realisere i løbet af perioden.

Som arbejderne opnåede de kommunalt ansatte nedsættelse af det årlige antal arbejdstimer. En direkte sammenligning er ikke mulig, da embeds- og bestillingsmændenes arbejdstid ikke var klart defineret; men de kommunalt ansatte synes ikke at have haft en kortere arbejdstid. Indtil 1890 gjaldt det i hvert fald politiet.

Politibetjentene mødte til tjeneste kl. 8 og fik fri kl. 21, dog med to timers middagspause. Det var en time mere, end det var almindeligt i industrien. Hertil kom, at betjentene hver 10. dag havde nattevagt. De mødte da til tjeneste kl. 21 og fik fri kl. 7 morgen, men skulle igen møde kl. 11 om formiddagen. Hver tredje eller fjerde dag havde hver betjent aftentjeneste til kl. 23-24 i offentlige lokaler, teatre, sangerindelokaler, varietéteatre, Frelsens Hær og om sommeren i Fruens Bøge. Det var vilkårene under normale forhold, og de gjaldt såvel helligdage som hverdage. Selv om den daglige arbejdstid reduceredes, og regelmæssige fridage blev indført i 1890, var arbejdsåret formentlig fortsat længere i politiet end i industrien.

I de offentlige kontorer begyndte arbejdet typisk også først kl. 8; men der arbejdedes i slutningen af perioden ikke sjældent til kl. 20 mod kl. 21 og 22 tidligt i perioden. Der var lang middagspause på 1½-2 timer som i industrivirk-somhederne.

Sammenfatning angående kommunalt ansattes indkomstforhold

De kommunale embeds- og bestillingsmænd havde i perioden vanskeligt ved at følge med den nominelle lønudvikling for arbejderne på det private arbejdsmarked. Det gjaldt især de højerelønnede embedsmænd. En sammenligning er ganske vist vanskelig, da bestillingsmændene efterhånden fik automatiske anciennitetstillæg i lighed med embedsmændene. Endvidere opnåede de i højere grad end arbejderne indirekte lønstigninger i form af ret til pension og større muligheder for advancement. Væsentlige reduktioner i arbejdstiden fandt sted for såvel arbejderne som de kommunalt ansatte.

Sammenfattende synes de to grupper i lige høj grad at have haft del i den generelle reallønssstigning i perioden. Det var dog først fra 1907-08, at de kommunalt ansatte kom godt med.

Odenses største skatteydere

Indkomstudviklingen for andre erhvervsgrupper er ikke undersøgt. Dog peger tidligere litteratur på, at indkomstudviklingen for selvstændige inden for håndværk og industri for perioden som helhed var lidt stærkere end arbejdernes lønudvikling. Lønandelen var således svagt faldende i 1880erne, stigende i 1890erne og stærkt faldende efter århundredskiftet.

Indkomstudviklingen for Odenses største skatteydere var ligeledes relativt stærkere end faglærte arbejderes lønudvikling for perioden som helhed. I 1870 og 1880 var forholdet mellem gennemsnitsindkomsten for byens 70 største skatteydere og de faglærte arbejderes gennemsnitsindkomst som 16 til 1 ifølge ligningslisterne. I 1890 var forholdet 19 til 1, i 1901 16 til 1 og i 1911 24 til 1. 1880erne og især årene efter århundredskiftet gav stærk indkomstfremgang for de største skatteydere, mens de i lighed med de kommunalt ansatte havde mindre økonomisk fremgang end arbejderne i 1890erne. Tallene er behæftet med nogen usikkerhed, da den administrative praksis for ansættelsen af de skattepligtige indkomster kan have ændret sig, ikke mindst efter skattereformen i 1903. Afgørende ændringer i reglerne for indkomstansættelserne fandt dog ikke sted.

Af de 70 største skatteydere var det de få i den absolutte top, der havde den stærkeste indkomstudvikling. Byens tre største skatteydere havde således i 1870 en indkomst, der var omkring 40 gange så stor som den faglærte arbejders årsindkomst. I 1911 var forskellen mere end dobbelt så stor som i 1870.

De indkomstmæssigt absolut førende i Odense var i hele perioden ikke overraskende selvstændige inden for handel og industri, som det ses af tabel 8.4.

Tabel 8.4: De 70 største indkomsttageres erhvervsfordeling i Odense 1870-1911.

År	Han- del	Indu- stri	Hånd- værk	Offentlig ansættelse	Liberale erhverv %	Virksom- hedsledelse	Andet	I alt
1870	46	13	3	18	5	2	13	100
1890	53	15	3	12	10	3	4	100
1911	52	22	1	3	6	10	6	100

Kilde: LAF, Odense Kommunes arkiv, ligningslister 1870 og 1890, og Odense Kommune, ligningslister 1911/12.

Handlende under erhvervsbetegnelsen grosserer eller købmand samt enkelte manufaktur-, vin-, boghandlere og isenkræmmere udgjorde uændret i perioden omkring halvdelen af de største skatteydere. I 1870, hvor andelen var lavest, var flere købmansdenker rubriceret under »andet«.

Fabrikanter udgjorde en stigende andel som udtryk for byens stærke industrialisering. I 1870 gav produktion af medicinalvarer (apoteker Gustav Lotze) samt bog- og avisproduktion (kancelliråd J.C. Dreyer, der ejede *Fyens Stiftstidende*, og bogtrykker Chr. Milo) en placering blandt byens fem største skatteydere. I 1890 havde brygger Th. Schiøtz fra Albanibryggeriet overtaget bogtrykker Milos placering, mens tre af byens fem største skatteydere i 1911 havde økonomiske interesser i klæde- og glasproduktion samt i et jernstøberi. I øvrigt var det handlende, der var placeret blandt de fem største skatteydere.

Industriens fremvækst er også en del af forklaringen på virksomhedslederens stigende andel i tabel 8.4. Det drejede sig om personer med titel som direktør og forretningsfører, hvoraf flertallet dog var ansat i byens banker og ved de private jernbaneselskaber.

Liberale erhverv omfattende apotekere, læger, en tandlæge og en sagfører udgjorde en uændret lille andel af de største skatteydere.

Den største relative forskydning skete for de offentligt ansatte. Ved periodens begyndelse var byens ledende embedsmænd, stiftamtmand, biskop, borgmester, domprovst, oberst samt enkelte andre inklusive et par lærere at finde blandt de største skatteydere. Det gav ikke alene status at være statsmagtens repræsentanter i administration, kirke og militær, men også mulighed for at holde en levestandard på linie med de bedst stillede i borgerskabet. Ved periodens slutning var kun centraladministrationens repræsentanter, amtmanden og borgmesteren, blandt de største skatteydere. Statens ledende embedsmænd kunne som de kommunale topembedsmænd ikke følge med den generelle indkomststigning i perioden.

Enkelte håndværksmestre var blandt Odenses 70 største skatteydere. I begyndelsen af perioden lå flere håndværksmestre med indkomster lige herunder, mens der i slutningen af perioden var relativt langt ned til de bedst stil-

Th. Schiøtz (1821-1900) var den ene af Albanibryggeriets grundlæggere 1859 og blev først bestyrer og siden direktør på bryggeriet. Han var stærkt interesseret i botanik, og som et udslag af denne interesse var han virksom for Odense Kommunes beplantninger i Fruens Bøge-området (G.P. Jacobsen fot., Det kgl. Bibliotek).

Udgiveren af Fyens Stiftstidende, kancelliråd, senere statsråd J. C. Dreyer hørte til blandt byens største skatteydere. Her er han fotograferet sammen med sin søn Morten Dreyer, sin svigerdatter og sit barnebarn (Fred. Eckardt fot., Det kgl. Bibliotek).

lede håndværksmestre.

Den stærke indkomststigning for Odenses absolut største skatteydere forklares især af indtjeningsmulighederne inden for handelen, på kreditmarkedet og ved industriel produktion. Offentligt ansatte og håndværksmestre gik i sammenligning hermed relativt tilbage.

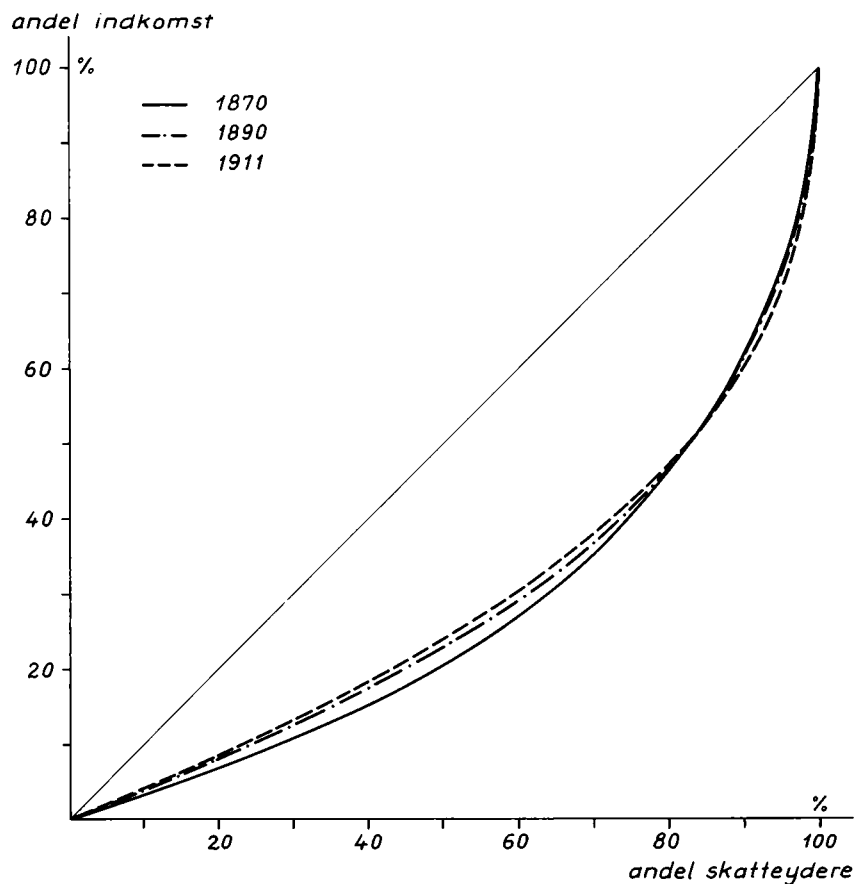
Indkomst- og formuefordeling

En samlet opgørelse for indkomstfordelingens udvikling er vanskelig at foretage på grundlag af det foreliggende kildemateriale. Indkomstmæssigt synes Odense dog at være blevet et mere uligt samfund i periodens sidste årtier.

I 1870 og 1890 havde ifølge ligningslisterne omkring 40% af byens husstande indkomster, der var ligesom eller under en ufaglært arbejders gennemsnitlige årsindkomst. I 1911 var andelen øget til knap 60%. Forklaringen på den øgede andel må søges i det især fra 1890'erne stærkt stigende antal til- og ufaglærte arbejdere beskæftiget ved handel, transport og i industri. Dog afspejler den øgede andel også økonomisk fremgang for nogle af de økonomisk svagt stillede grupper, idet de i løbet af perioden fik mulighed for at etablere egen husstand, således som det bl.a. ses af faldet i den gennemsnitlige husstandsstørrelse. Det blev mindre udbredt, at fast ansatte havde kost og logi hos arbejdsgiveren. Endvidere kan det ikke udelukkes, at den foretagne sammenligning til en vis grad overvurderer de laveste indkomsters øgede andel på grund af ændringer i skatterejerne.

Indkomsterne for de økonomisk bedre stillede skatteydere, dvs. skatteydere med indkomster mindst 5-10% over den gennemsnitlige årsindkomst for ufaglærte arbejdere, var skævt fordelt gennem hele perioden. Af disse skatteydere havde de første 75% omkring 40% af indkomsterne, de næste 24% knap 50% af indkomsterne, mens den sidste procent med de højeste indkomster havde mere end 10% af disse skatteyders samlede indkomster. Et samlet billede af »større« indkomsters fordeling i 1870, 1890 og 1911 fremgår af figur 8.2, hvor en fuldstændig ligelig fordeling ville følge 45°-linien. Fordelingen ændredes ikke markant i løbet af perioden, men der skete dog nogle forskydninger i retning af en mere ulige indkomstfordeling, der delvis kan forklares af ændringer i de enkelte erhvervsgruppers størrelse og af forskelle i gruppernes indkomstudvikling.

Den første indkomstgruppe, der lå omkring og lidt over gennemsnittet for en faglært arbejders årsindkomst, øgede sin andel af de »større« skatteyders samlede indkomster. Det må ses i sammenhæng med de faglærte arbejders

Figur 8.2: Indkomstfordeling for »større« skatteydere i Odense 1870-1911. Ansatte indkomster på over 499 kr. i 1870, på over 699 kr. i 1890 og over 1.149 kr. i 1911 ligger til grund for opgørelsen, dvs. indkomster lige over den gennemsnitlige årsindkomst for ufaglærte arbejdere (Kilde: LAF, Odense kommunale arkiv, ligningslister 1870 og 1890 og Odense Kommune, ligningslister for 1911/12).

vækst og stærke lønfremgang i perioden, men også med de numerisk hastigt voksende grupper af ansatte i det offentlige og i koncessionerede selskaber som f.eks. postbude, politibetjente, lærere og jernbanefolk. Disse sidste havde, som det er belyst for de kommunale bestillingsmænd, en pæn lønfremgang ikke mindst i periodens sidste tiår.

Den lidt højere indkomstgruppe, der udgjordes af skatteydere med omkring 2.000 kr. og mere i årsindkomst, havde en vigende andel af indkomsterne. Blandt disse skatteydere udgjorde håndværksmestre en stor, men relativt vigende gruppe, der samtidig havde en afdæmpet indkomstudvikling. Offentligt ansatte i ledende stillinger udgjorde en mindre, om end voksende gruppe. I forhold til arbejdere og deres underordnede gik de lønmæssigt tilbage.

Handlende og fabrikanter udgjorde hovedparten af de største skatteydere, og de havde generelt en så stærk indkomststigning, at det kan forklare den øverste indkomstgruppes stigende andel af de samlede indkomster.

Arbejdernes manglende opsparingsmuligheder og den ulige indkomstfordeling førte naturligt til en meget skæv formuefordeling, således som det fremgår af tabel 8.5 for 1911.

Knapt halvdelen af byens husstande var uden skattepligtig formue. 75% af den formuende del af husstandene ejede 20% af den samlede formue. De næste 24% af de formuende husstande ejede godt halvdelen af formuerne, mens den sidste procent af disse husstande havde knapt en fjerdedel af formuemassen. Det er en fordeling, som er betydeligt mere ulige end indkomstfordelingen for de »økonomisk bedre stillede skatteydere« nævnt på side 203.

Betragtes erhvervsfordelingen for de største formuebesiddere, er der naturligvis stor lighed med den tilsvarende fordeling for de største indkomstagere, jfr. tabel 8.6 og 8.4. Det er i vid udstrækning de samme skatteydere,

Tabel 8.5: Husstandes fordeling efter formue i Odense 1911.

Formue Kr.	Husstande %	Formue
0	48,9	0
1- 1.499	12,0	1,7
1.500- 4.499	17,0	8,0
4.500- 9.499	9,7	10,4
9.500-155.499	12,0	56,4
155.500-	0,4	23,5
I alt	100,0	100,0

Kilde: Odense Kommune, ligningslister 1911/12.

Tabel 8.6: De 70 største formuebesidderes erhvervsfordeling i Odense 1911.

År	Handel	Industri	Håndværk	Offentlig ansættelse	Liberala erhverv %	Virksomhedsledelse	Andet	I alt
1911	48	18	4	7	11	3	9	100

Kilde: Odense Kommune, ligningslister 1911/12.

om end der er nogle afvigelser som følge af, at forskydninger i formuefordelingen sker langsommere end i indkomstfordelingen.

Erhverv, der indkomstmæssigt havde en langsom udvikling, var i kraft af tidligere indtjening relativt bedre repræsenteret formuemæssigt. Det gjaldt håndværk og offentligt ansatte i ledende stillinger. For sidstnævnte gruppe havde en stabil indtjening formentlig også betydning for formuedannelsen i lighed med de liberale erhverv. De indkomstmæssigt ekspansive erhverv, fabrikker og virksomhedsledere, var derimod underrepræsenteret med hensyn til formue. »Andet«, som udgør en relativt høj andel i tabel 8.6, omfatter pensionister. De fleste havde erhvervet formuen ved handel, men der er også eksempler på landboere, der var flyttet til byen.

Ligningslisterne muliggør ikke en undersøgelse af eventuelle forskydninger i formuefordelingen i løbet af perioden. Udbredelsen af ejendomsbesiddelse har imidlertid central betydning for formuefordelingen. I løbet af perioden øgedes andelen af arbejderhusstande, der boede til leje. Tilsvarende entydig var udviklingen ikke for middelklassen. Offentligt ansatte i ledende stillinger erhvervede i stigende grad i periodens sidste årti egen bolig i byens nye villakvarter, mens flere håndværksmestre i løbet af perioden etablerede sig i lejede lokaler og boliger. Den økonomisk bedst stillede del af borgerskabet ejede uændret i perioden typisk deres egen bolig samtidig med, at ejendomme især fra 1890'erne fik øget betydning som investeringsobjekt. I 1870'erne og 1880'erne skete en ikke ubetydelig del af boligbyggeriet formentlig på initiativ af faglærte bygningsarbejdere.

Sammenfatning

Perioden var præget af en markant økonomisk vækst. Den stærkt voksende klasse af frie lønarbejdere havde generelt en betydelig reallønsfremgang samtidig med, at den opnåede øget fritid. Lønfremgangen var først i periodens sidste årti af tilsvarende omfang for ansatte i underordnede stillinger i det offentlige og i koncessionerede selskaber, men disse grupper opnåede endvidere andre forbedringer i deres ansættelsesvilkår, først og fremmest i form af

Så dejlig en have havde en af byens matadorer, etatsråd Lotze, inde midt i byen (H. Hansen fot., Møntergården).

ret til pension. I forhold til store dele af de selvstændige håndværksmestre og offentligt ansatte i ledende stillinger indebar denne udvikling en indkomstudjævning. Alligevel kan perioden karakteriseres ved en øget polarisering indkomst- og formuemæssigt, idet en lille gruppe af borgerskabets handlende og fabrikanter havde den største økonomiske fremgang i perioden.

9 · Det kommunale budget

Skatteforhold

Den gennemsnitlige kommunale beskatningsprocent lå i perioden på 3-5% af de skattepligtige indkomster. Selv om der kun kunne udgå beskedne omfordelinger mellem de forskellige indkomstgrupper over det kommunale budget, fandt der i løbet af perioden flere justeringer sted af skattetrykkets relative fordeling.

Den kommunale skatteudskrivning, herunder den andel, der blev udskrevet som indkomstskat, er vist i figur 9.1. Tages der hensyn til befolknings- og indkomstudviklingen var skattetrykket stigende i anden halvdel af 1870erne og stærkt stigende efter århundredskiftet. Det var faldende i 1880erne og relativt konstant i højkonjunkturperioderne i første halvdel af 1870erne og 1890erne.

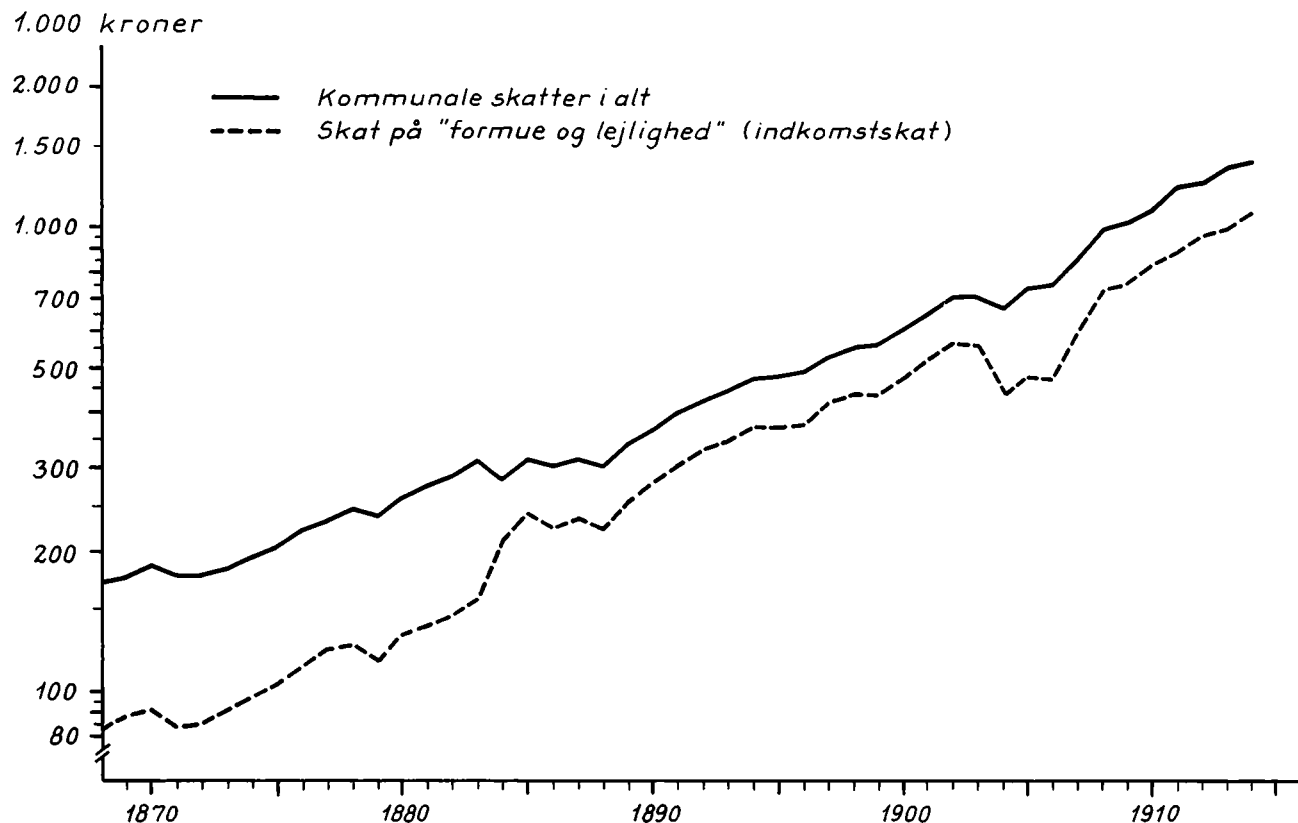
Ejendomsskat

Ejendomsskatterne udgjorde en høj andel af de samlede skatter i sammenligning med andre købstæder. Indtil 1884 var deres andel på godt 35%. Det var mere end dobbelt så meget som f.eks. i Århus, Randers, Kolding og Vejle. Oprævningen af ejendomsskatterne ændredes afgørende i 1884 og 1903, hvilket førte til en forenklet administration, men også til, at byrdefordelingen mellem de enkelte ejendomme ændredes.

Indtil 1884 udgjordes ejendomsskatterne af vand-, vægter-, brolægnings-, hus- og grundskat.

Vandskatten var pålagt alle ejendomme i forhold til deres brandforsikringssum. Der var tillige afgift for ekstra vandhaner. Indtil 1883 opkrævedes vandskatten af alle ejendomme, uanset om de havde indlagt vand. Kun ejendomme, der lå mere end 200 m fra en vandledning, var fritaget herfor. Vandskatten udgjorde godt 20% af de samlede ejendomsskatter i 1870erne. Fra 1884 gjaldt vandskatten kun ejendomme, der forsynedes fra vandværket, og den var dermed blevet til en forbrugsafgift.

Vægter- og brolægningskatterne beregnedes efter husenes facadelængde og antal etager. Kun undtagelsesvis blev der taget hensyn til arealet, hvilket

Figur 9.1: Den kommunale indkomstskat og de samlede kommunale skatter i Odense 1868-1914. Skatterne 1868-1903 er ifølge regnskaberne, mens skatterne 1904-14 er ifølge budgetterne (Kilde: OBF 1868-1913).

for hovedstrøgenes huse, der typisk havde en større dybde, betød en relativ besparelse. Til gengæld betalte de et større beløb pr. længdeenhed, idet ejendommene var inddelt i fire klasser. Hovedgaderne lå i den dyreste klasse. De to skatter bidrog med godt 25% af de samlede ejendomsskatter i 1870erne.

Brolægningskatten var tilstrækkelig til at finansiere byens brolægningsarbejder, mens den halvt så store vægterskat ikke kunne dække udgifterne til politi. I de sidste år, hvor vægterskatten opkrævedes, dækkede den kun lige godt $\frac{1}{3}$ af de på budgettet opførte udgifter til politi, omfattende lønninger, uniformer samt lys og varme på stationen.

Vægter- og brolægningskatterne ophævedes, da Odense fik en ny skattevedtægt med virkning fra 1884. Det skete i overensstemmelse med lov af 1863 om kommunal beskatning, ifølge hvilken kommunale ejendomsskatter kun skulle udgøres af grund- og husskat. 1863-loven forudsatte imidlertid, at byerne nymatrikuleredes. Det blev først tilendebragt i 1883 i Odense, da arbejdet blev udskudt af hensyn til de store indlemmelser i slutningen af 1870erne. Indtil da opkrævedes grund- og husskat efter midlertidige regler.

I 1867 fik Odense første gang Indenrigsministeriets tilladelse til ikke at

skelne mellem hus- og grundskat. Tilladelsen gjaldt for tre år, men fornyedes op gennem 1870'erne.

Skatteberegningen fulgte 1863-lovens intention om en vis progression, idet hver ejendom blev sat til et antal skatteportioner i forhold til ejendoms-værdien. Værdien beregnedes på grundlag af brandforsikringssummen og ejendommens beliggenhed, idet der opereredes med fem klasser af ejendomme. For den dårligste beliggenhed for borgerlige erhverv var skattegrundlaget lig forsikringssummen, mens en stigende procentsats blev lagt til forsikringssummen op gennem klasserne.

Hus- og grundskatten udgjorde omkring 2‰ af værdiansættelserne i slutningen af 1870'erne og begyndelsen af 1880'erne. Da var beskatningsgrundlaget også øget i kraft af det omfattende byggeri i det foregående tiår, hvor ejendomsskatten relativt var højere. De samlede ejendomsskatter inklusive brolægning- og vægterskat oversteg ikke 4‰ af værdiansættelserne.

Ved udformningen af den nye skattevedtægt i 1883 søgte byrådet at skabe størst mulig overensstemmelse med tidligere praksis. Således begrundedes en fordeling med ca. $\frac{3}{24}$ som grundskat af bygrundene og skat på markjorderne samt ca. $\frac{19}{24}$ som husskat med, at den tidligere ejendomsskat havde udgangspunkt i brandforsikringssummerne og dermed var at sammenligne med en husskat.

Husskatten beregnedes for den enkelte ejendom uændret fra år til år som 2,5‰ af forsikringssummen, som ikke længere reguleredes efter beliggenhed, hvilket var til fordel for de økonomisk bedst stillede. Det var ganske vist ikke byrådets argument, idet det anførte, at forsikringssummerne til stadighed ændredes, og at det ikke var praktisk også at skulle foretage nye reguleringer.

I stedet reguleredes grundenes hartkorn ifølge den netop afsluttede matrikel til såkaldt skattehartkorn. Byens grunde blev inddelt i 10 klasser efter vurdering af beliggenhedens muligheder for borgerligt erhverv. Skattehartkornet for en grund fremkom ved at multiplicere matrikelhartkornet med nummeret for den pågældende grunds klasse. Klassificeringen var til fordel for de økonomisk svagest stillede, men det havde begrænset betydning på grund af grundskattens beskedne del af ejendomsskatterne.

Den nye skattevedtægt reducerede de samlede ejendomsskatter med knap 40% i forhold til 1883. Reduktionen var størst for ejerne af de bedst beliggende ejendomme.

Inden vedtægten kunne stadfæstes af Indenrigsministeriet skulle den i 14 dage være fremlagt til borgernes eftersyn. Der kom kun en enkelt indsigelse, fra købmand Joh. Weimann, Vestergade 6, der var blandt byens største skatteydere. Weimanns grundskat skulle beregnes efter klasse 10, og han mente, at den fremtidige samlede skat på ejendommen ville blive for stor. Indsigel-

sens juridiske aspekter afvistes af byråd og ministerium. Samtidig er det tydeligt, at indsigelsen gav anledning til undren i matrikuleringsudvalget under byrådet, idet det bemærkedes, at der for 1884 ville ske en reduktion på 44% i forhold til 1883.

Grund- og husskatten blev opkrævet i resten af perioden. Den stadige udbygning af grundene og stigende byggeomkostninger med deraf følgende forhøjede brandassurancesummer førte til, at husskatten næsten tredobledes, mens grundskatten forblev uændret. Ejendomsskattens element af progression i kraft af beliggenhedsfaktorens betydning for udregning af skattehækkornet fik dermed stadig mindre vægt.

Grund- og husskatten suppleredes ved skattereformen i 1903 med den såkaldte ejendomsskyld. Til beregning heraf indførtes regelmæssige ejendomsvurderinger, der skulle afspejle ejendommens handelsværdi bl.a. under hensyn til beliggenhedsfaktoren. Dermed kom de økonomisk velstillede med de bedst beliggende ejendomme til at betale en større andel af ejendomsskatterne. Ejendomsskylden bidrog dog kun med omkring en trediedel af de odenseanske ejendomsskatter, som var på i alt godt 4‰ af ejendomsvurderingerne ved periodens slutning.

Beliggenhedsfaktorens aftagende betydning fra 1884 for beregning af ejendomsskatterne modsvarede kun delvis af ejendomsskyldens indførelse i 1903. Ejendomsskatterne hvilede derfor relativt tungere på de økonomisk svagt stillede uden for byens hovedstrøg i slutningen af perioden sammenholdt med tiden indtil 1884.

Næringsskat

Loven af 1863 om den kommunale beskatning bestemte, at hvor der endnu opkrævedes en særlig næringsskat, skulle den bortfalde. Odense havde beholdt næringsskatten, og den ophævedes først fra 1884 med den nye skattevedtægt.

Næringsskatten blev udskrevet på grundlag af skøn over de selvstændige erhvervsdrivendes erhvervsindkomster. Også aktieselskaber og en række firmaer med flere ejere blev sat i næringsskat. Den udgjorde 10-12% af de pålignede skatter i 1870erne og begyndelsen af 1880erne.

Ophævelsen af næringsskatten betød generelt en skattelettelse for flere økonomisk velstillede skatteydere. Skattelettelsen var dog kun midlertidig. I 1903 indførtes på ny skat af aktieselskaber. Selskabsskatten var bestemt i forhold til skatteprocenten for indkomsts-katten, men måtte dog maksimalt udgøre 3% af selskabernes nettoindtægt. I praksis blev de 3% gældende. Det første år indbragte selskabsskatten 36.000 kr.

Brandvæsenet foran brandstationen i begyndelsen af vort århundrede (E. Biering fot., Møntergården).

Også i 1903 blev private erhvervsdrivende bosat uden for byen, men med virksomhed i byen, skattepligtige til Odense. Netto indbragte denne skat godt en trediedel af selskabsskatten.

De nye næringskatter i 1903 må delvis ses som forsøg på at undgå konkurrenceforvriddning. Byens private næringsdrivende fandt det urimeligt, at udenbys boende konkurrenter kunne slippe med f.eks. omegnssognenes lavere skatteprocenter, og at aktieselskaberne var helt skattefri.

Flere af de lokale aktieselskaber havde søgt at imødegå denne kritik ved efter næringskattens ophør i 1884 at give frivillige bidrag til kommunen. F.eks. bidrog Albanibryggeriet årligt med 800 kr. ud af en omsætning på omkring en halv million kroner. Bidraget blev sat ned til 400 kr. i 1894. Fyens Glasværk gav i 1896 tilsagn om 200 kr. årligt, mens klædefabrikken Munke Mølle året efter kun foreløbig for et år ville forpligte sig med 200 kr. Et par måneder senere meddelte konkurrenten A/S Brandts Klædefabrik årligt at ville bidrage med 500 kr. De frivillige bidrag beløb sig i alt til 5.-7.000 kr. om året.

Næringskat havde generelt mindre betydning i slutningen end i begyndelsen af perioden. Den lettelse, som en del af de største skatteydere opnåede i 1884 ved næringskattens ophævelse, modsvarede kun i mindre grad af nye erhvervsskatter i 1903. Det mindskede skatteprovenu fra næringskat i forhold til tiden før 1884 måtte dækkes gennem øget indkomstskat eller andre kommunale indtægter.

Indkomstskat

Ejendomsskatter og næringskat suppleret af byens relativt store indtægter af kommunale ejendomme og markjorder og af mindre indtægter i form af renter, bøder og særlige afgifter, bl.a. for udstedelsen af næringsbeviser og tilladelser til brændevinshandel og udskænkning, samt finansielle transaktioner i form af låneoptagelse og realisering af aktiver gav dækning for omkring halvdelen af kommunens årlige likviditetsbehov i slutningen af perioden. Andelen var noget større i begyndelsen af perioden. Resten af de budgetterede udgifter dækkedes ved ligningen »efter formue og lejlighed«, der i hele perioden må regnes som en kommunal indkomstskat. Den var derfor byens vigtigste enkelte indtægtskilde.

Reglerne for ansættelse af indkomstskatten ændredes flere gange i løbet af perioden. Centralt i overvejelserne herom stod hensynet til de forskellige indkomstgrupper. I hele perioden var indkomstskatten progressiv, men progressionen mindskedes generelt, så de økonomisk svagere stillede beskattedes relativt hårdere i slutningen end i begyndelsen af perioden.

Reglerne for skatteligningen blev i 1877 gjort til genstand for et omfattende udvalgsarbejde under byrådet. Det første forslag til nye ligningsregler blev ikke godkendt af Indenrigsministeriet, selv om forslaget »i alt væsentligt stemte« med de foregående års praksis. Ministeriet var imod, »at skatten skulle beregnes efter et i forhold til skatteydernes indtægt stigende antal portioner«. Skatten skulle med andre ord ifølge ministeriet være proportional med indkomsten og ikke progressiv, hvad hidtidig praksis havde betydet. Gennem nogle tekniske omformuleringer lykkedes det alligevel at få godkendt ændringer i den kommunale vedtægt, så en progressiv indkomstbeskatning blev lovfæstet.

De nye ligningsregler, der var gældende fra 1. januar 1880, friholdt som hidtil de laveste indkomster for skat. For ugifte blev grænsen sat ved 500 kr. og for gifte ved 600 kr.

Nyt var det, at der blev givet nedslag i den af ligningskommissionen anslåede indkomst efter familiens størrelse. Fradragets størrelse mindskedes relativt med stigende indkomst. Det udgjorde f.eks. 500 kr. af de først tjente

Privat velgørenhed var et stærkt tiltrængt supplement til den beskedne offentlige hjælp, der var at få. Her tælles de indsamlede midler op efter en børnehjælpsdag (Jul. Folkmann fot., Illustreret Tidende, Montergården).

1.000 kr., mens der ikke blev givet fradrag for den del af indkomsten, der oversteg 5.000 kr. Fuldt fradrag tilfaldt familier på mere end seks personer. Til familien regnedes hustru og børn under 18 år. Dog kunne hosboende slægtninge, der var økonomisk ringe stillet, også regnes til familien. 80% af fradraget blev givet til familier på seks personer, 60% til familier på fire-fem og 40% til familier på to-tre personer.

På grundlag af indtægten efter eventuelt fradrag for familiestørrelse beregnedes skatteyderens såkaldte skatteindtægt, der var det egentlige grundlag for beregningen af skattens størrelse. Også beregningen af skatteindtægten indebar progression. Skatteindtægten sattes således kun til 20 kr. for de første 500 kr. i indtægt, men øgedes med et beløb svarende til 40-100% af den del af indtægten, der lå over 500 kr. De 100% nåedes først for den del, der oversteg 3.500 kr.

Skatteindtægten bestemte, hvor mange skatteportioner hver skatteyder skulle betale. For hver 20 kr. i skatteindtægt udløstes en skatteportion. I forhold til skatteindtægten beregnedes skatten således proportionalt, som Indenrigsministeriet havde ønsket det; men beregningen af skatteindtægten sikrede, at skatteprocenten var stigende med stigende indkomst. Også i flere andre købstæder var beskatningen progressiv, lige såvel som der var byer med proportional beskatning. Det var f.eks. tilfældet for Horsens, hvor indtægter helt ned til 150 kr. beskattedes.

I begyndelsen af 1880'erne kostede hver skatteportion godt 1,30 kr. Det betød, at den marginale skatteprocent for faglærte arbejdere var knap 3% og for enlige med anslåede indkomster over 3.500 kr. omkring 6,5%. Det svarede til gennemsnitlige beskatningsprocenter på 1,4% og knap 4%. Skatteprocenterne er snarere over- end undervurderet, da Odenses ligningskommission var tilbageholdende ved indkomstansættelserne, der ikke skete på grundlag af selvangivelser, men ved skøn, i nogle tilfælde efter skatteydernes mundtlige oplysninger. For militære gjaldt i hele perioden, at de højst kunne beskattes med 2% af deres embedsindtægter.

Skatteportionernes værdi øgedes i de følgende tiår. Det skete efter ændringen af ejendomsbeskatningen pr. 1. januar 1884, der resulterede i øget vægt til indkomstskatten i forhold til ejendomsskatterne, og efter en ændring af skattefordelingen på de enkelte indkomstgrupper fra 1893. Hertil kom, at kommunens behov for øgede indtægter ikke mindst efter århundredskiftet førte til stigninger i skatteportionernes værdi, som i 1903 var 3,33 kr.

Skatteportionernes stadig større værdi førte til større skatteprocenter. Allerede i 1880'erne fandt flere i byrådet, at en marginal beskatning på 8-10% af de højeste indkomster var uacceptabel. Andre fandt dog, at enlige med de største indkomster nok kunne bære en større del af de kommunale byrder, så der skete ingen revision af skatteskalaen på dette tidspunkt.

I 1892 fremførte kasse- og regnskabsudvalget, at grænsen var nået for skatetrykket på de højeste indkomster. En skatteprocent på knap 11% for de højeste indkomster sammenholdt med en gennemsnitlig beskatning på mindre end 4% for den samlede anslåede indkomstmasse ansås for urimelig. Risikoen for, at de største skatteydere ville søge i skattely uden for kommunen, fremførtes under henvisning til skatteportionernes stadige vækst. De var på dette tidspunkt godt 2 kr. Selv om knap 11% i skatteprocent først nåedes ved en indkomst på 40.000 kr., som kun ti af byens skatteydere var over, opnåedes der enighed om en ændring af skatteudskrivningen, så der blev indført et skatteloft.

Skatteloftet betød en skattelettelse for knap 200 skatteydere med indkomster over 5.600 kr. Kommunens indtægtstab dækkedes ved at sætte skatteportionernes værdi op med 10%. For en enlig faglært arbejder indebar det en skattestigning svarende til omkring en halv dagløn.

Reglerne for den kommunale indkomstskat ændredes i forbindelse med loven af 1903, der indførte statslig indkomstskat. Den kommunale ligning tog udgangspunkt i indkomst- og formueansættelsen, som ligningskommissionen skulle foretage med henblik på beregning af statsskatterne. Selv om loven af 1903 foreskrev, at ligningsmyndighederne skulle opfordre borgerne til at indgive selvangivelser, fortsatte ligningskommissionen i Odense med en

skønsmæssig ansættelse. I den kommunale skattevedtægt nævntes dog, at enhver skatteyder havde ret til at indgive selvangivelse, og at den ikke kunne forkastes, uden at skatteyderen havde lejlighed til at forklare de selvangivne beløb.

Den af ligningskommissionen anslåede indkomst blev som tidligere reguleret til en såkaldt skatteindtægt, hvoraf kommuneskatten beregnedes. Der var imidlertid ikke længere så klare retningslinjer for reguleringen. Ligningskommissionen kunne højst forhøje den anslåede indkomst med 25% og reducere den med op til 65%. Indkomster på ikke over 1.000 kr. kunne dog nedsættes til 100 kr. Forhøjelser kunne begrundes i »forholdsvis betydelig formue, store indkomster, ringe husstand, særlig stor vinding i det sidste år, særlig heldige driftsforhold eller lignende omstændigheder«. Nedslag kunne ske med henvisning til »forholdsvis stor gæld, ringe indkomster, stor børneflokk, trængende slægtninge, alderdom, sygdom, store tab og uheld i det sidste år eller lignende omstændigheder«.

Den således fundne skatteindtægt beskattedes uanset størrelse med samme procent. Ud fra skatteindtægten var den kommunale indkomstskat således proportional; men ligningskommissionens muligheder for beregning af skatteindtægten gør, at skatten i praksis kan have været udskrevet med en vis progression, f.eks. ved at ligningskommissionen i videre udstrækning tog hensyn til børnetallet ved små end store indkomster. Rammerne for ligningskommissionens reguleringer muliggjorde dog ikke så store forskelle i skatteprocent i forhold til den anslåede indkomst som før 1903. Den gennemsnitlige skatteprocent var knap 5% i perioden frem til 1914.

De nye ligningsregler i 1903 betød i lighed med ændringerne i ligningen i 1892 en vis skattelettelse for de højeste indkomster med hensyn til den kommunale indkomstskat. I 1904, da byrådet af Indenrigsministeriet blev afkrævet en redegørelse for, om den nye kommunale skattevedtægt havde afstedkommet uoverensstemmelser med tidligere ligninger, oplystes, at de nye regler havde virket tilfredsstillende. Det var ifølge byrådets flertal et fremskridt, at man var blevet fri for en beskatningsform, der efterhånden for en stor del af skatteyderne havde ført til en skatteprocent af betænkelig størrelse. Dog indrømmedes det, at børnerige familier med en indtægt på 1.000-1.700 kr., dvs. niveauet for faglærte arbejdere, var kommet i klemme. Selv om ligningskommissionen i sin praksis søgte at råde bod herpå, gav loven den ikke mulighed for at nedsætte de anslåede indtægter i tilstrækkelig grad. Alligevel skønnedes det ikke at være hensigtsmæssigt at foretage ændringer så tidligt, også da det var muligt at give denne indkomstgruppe en vis lettelse i beregningen af statsskatten.

Ikke overraskende var socialdemokraterne i byrådet imod disse forskyd-

ninger i skattetryk mellem de enkelte indkomstgrupper. Redaktør E. Marott stod således i 1903 og 1904 ene med et forslag om at hæve grænsen for de indkomster, ligningskommissionen kunne nedsætte til 100 kr., og at udvide de generelle procentrammer for ligningskommissionens reguleringer.

Den kommunale skattevedtægt af 1903 havde kun gyldighed for tre år. I 1906 var et lille flertal i byrådet indstillet på ændringer i den af Marott foreslåede retning, dels at lette skatten for indkomster lige over 1.000 kr. og dels at øge skatten for de højeste indkomster. Ministeriet forlængede imidlertid den hidtidige vedtægt. De følgende år stillede Marott sammen med overretssagfører Jens Rasmussen nye ændringsforslag med henblik på skattelettelse for de laveste indkomster fra 500 til 750 kr. De opnåede kun stemmelighed for deres forslag, som dermed faldt.

Lettelsen i den kommunale indkomstbeskatning for de højeste indkomster i 1903 modsvarede kun delvis af den samtidige indførelse af ejendomsskyld, hvis beregning inddrog beliggenhedsfaktoren, og af aktieselskabsskatten.

Statsskat

Ved lov indførtes i 1903 statslig indkomst- og formueskat. Venstre, der havde opnået regeringsmagten i 1901, ønskede herigennem at vælte en øget del af statsskatterne over på byerne. Beskatningen var udformet, så der var en svag progression.

Indkomstskatten beregnedes efter en skala fra 1,3 til 2,5% af den anslåede indkomst. Således svarede der 1,3% i skat af indtægter under 2.000 kr., idet dog de første 700 kr. var skattefri, mens de 2,5% betaltes af indkomster på 100.000 kr. og derover. Skatten betaltes i modsætning til nu med en fast procent af hele indkomsten. Formueskatten var på 0,6‰ af nettoformuen. Der var ingen nedre grænse for den skattepligtige formue. Omkring 75% af skatteyderne var ansat til ikke at have formue.

Før 1904 udgjordes statsskatterne ganske overvejende af hartkornskatter på jord. Det var således i højere grad landboerne omkring Odense end Odenses egne borgere, der betalte statsskat, selv om der betaltes hartkornskat af byens markjorder. Hertil kom imidlertid, at der af byens ejendomme indtil 1904 skulle svares den i 1802 indførte afgift på »besiddelse, nytte og brug af faste ejendomme«.

1802-afgiften indebar en vis progression, idet boliger for økonomisk svagt stillede var fritaget for afgift. Det gjaldt bygninger takseret til ikke over 400 kr., en grænse, som i 1873 hævedes til 700 kr. Fritaget i 1873 blev ligeledes bygninger, beboet af én familie, på under 40 m², hvilket havde betydning for en stor del af de ældre boliger i den indre bys små stræder. For arbejderboliger

Sammenkomsten foran kameraet på børnehjælpsdagen 8.6.1904 (M. Topp fot., Møntergården).

var grænsen 44 m². I 1893 forhøjedes grænsen for afgiftsfritagelse med 4 m², og i 1900 blev værelser alene med tag- eller gavlvindue holdt ude af arealopgørelserne. Afgiften var endvidere progressiv for de afgiftspligtige boliger, idet afgiften pr. arealenhed øgedes ved stigende assurancesum. Den højeste takst var således mere end tre gange den laveste takst.

Foruden de nævnte statsskatter indbetaltes mindre beløb fra byen til stat og amt. Hertil kom ekstraordinære statsskatter i de første år af perioden til dækning af krigsudgifterne i 1864.

Det er ikke muligt direkte at beregne forskydninger i statsskatternes fordeling på de enkelte indkomstgrupper på grund af det forskellige skattegrundlag. Dog kan det konstateres, at statsskatterne i hele perioden indeholdt en vis progression. Og der synes ikke grundlag for at vurdere indkomst- og formueskatten af 1903 som mere progressiv end arealafgiften.

Sammenfatning

De lempelser, der skete for de højeste indkomster i den kommunale beskatning i 1892 og 1903, modsvarede ikke af, at de større indkomster blev tillagt en tilsvarende større andel af statsskatterne. Derimod beskattedes de mindre indkomster relativt hårdere. Ganske vist betød de mere liberale regler for fritagelse for 1802-afgiften i 1893 og 1900 en lettelse for flere med beskedne indkomster; men fra 1904 blev disse indkomster skattepligtige til staten, samtidig med at de beskattedes med en højere kommunal skatteprocent.

Arbejdernes stærkt stigende realløn fra 1890erne gjorde dem til mulige skatteobjekter. Skattereglerne, udformet af de økonomisk bedre stillede, syntes at rette sig herefter, idet skatteprogressionen snarere mindskedes end øgedes i de sidste to tiår af perioden. Det var især indkomsterne på niveau med faglærte arbejdere, der beskattedes hårdere, men det gjaldt også en del af mellemindkomstgrupperne, til trods for at flere af disse generelt havde sværest ved at følge med i indkomstkapløbet.

Kommunale udgifter

Det er i dag en udbredt opfattelse, at en af det offentliges vigtigste opgaver er at formidle en omfordeling af samfundets ressourcer til fordel for de økonomisk svagt stillede. I den her undersøgte periode havde de statslige udgifter relativt begrænsede fordelingsmæssige konsekvenser, idet de største udgifter var til forsvaret og betaling af renter af statsgælden. Fordelingspolitisk var sammensætningen af det kommunale budget derfor afgørende. Det var imidlertid kun en begrænset del af budgettet, der havde et direkte socialt sigte.

En af samfundets basale opgaver er opretholdelse af gældende lovgivning og at sikre samfundets ressourcer. I begyndelsen af perioden udgjorde kommunens udgifter til militær, rets- og politivæsen samt brandvæsen mere end 10% af de kommunale driftsudgifter. Andelen var kun godt det halve i slutningen af perioden. Især udgifterne til indkvartering af soldater, der skete i

Pyntet vogn fra en børnehjælpsdag omkring århundredskiftet (Møntergården).

Denne trækvogn med en gedebuk foran deltog i løjerne på en børnehjælpsdag omkring 1910 (Møntergården).

private hjem i begyndelsen af perioden, viste et markant fald. Det modsvarede dog delvis af relativt store anlægsudgifter, afholdt af kommunen til kasernebyggeri. I anden halvdel af 1870erne opførtes en stor rytterkaserne ved Pjentedamsgade. Ridebaner var der på den nærliggende, såkaldte Kræmmermark, som kommunen havde købt i 1868. Rytterkasernen afhændedes dog i 1913 til fabrikant Thomas B. Thrige, der omdannede dele af den til automobilfabrik. I 1890-91 anvendte kommunen godt 0,6 million kr. til bygning af den store, stadig eksisterende fodfolkskaserne ved Sdr. Boulevard.

Den faldende andel af de kommunale udgifter til opretholdelse af lov og orden havde begrænsede fordelingsmæssige konsekvenser. Dog mistede en del af de økonomisk svagere stillede muligheden for en ekstrairndtægt ved at have soldater indkvarteret.

Udbygning af infrastruktur omfattende transportnet, kommunikation, sanitære installationer og forsyning med vand, gas og elektricitet var en opgave, der i hele perioden lagde beslag på mere end en trediedel af de kommunale ressourcer, selv om en del af investeringerne blev finansieret ved privat kapital, mobiliseret af koncessionerede selskaber.

Kommunen støttede byens ydre transportforbindelser, der havde handelsmæssig betydning. Byen overtog havnen og skød kapital i de private oplandsbaner i form af aktiekøb ved disses oprettelse. Selv om byen købte for knap en halv million kr. jernbaneaktier, hvortil kom udgifter til statsbanens omlægning fra 1911, var det begrænsede nettoudgifter i forhold til udbygningen af byens indre infrastruktur.

De årlige udgifter til kloakering, brolægning og den almindelige vedligeholdelse af byens gader viste en stadig stigende trend. I 1870erne var udgifterne på omkring 20.000 kr., i 1880erne 30.000 kr., og fra 1890erne var de typisk over 50.000 kr. Gennem hele perioden var der dog betydelige årlige udsving. Ikke mindst samleloaksystemet, anlagt fra 1907, udgjorde en betydelig investering afholdt inden for få år. I 1914 blev det optaget til knap 0,8 million kr. i kommunens status, dvs. 5% af aktiverne.

Udgifterne til gadebelysning, gade- og natrenovation lå samlet på niveau med udgifterne til gadeanlæg og vedligeholdelse heraf, dog med den forskel, at der ikke var enkelte år med særligt høje anlægsudgifter. Flere år måtte der dog på driftsbudgettet ydes mindre særbevillinger til sne- og isrydning. Udgifterne til belysning steg jævnt, mens udgifterne til renovation efter kommunens overtagelse af natrenovationen i 1888 udviste en markant stigning.

I lighed med gasforsyningen blev elektricitetsforsyningen overladt til et koncessioneret selskab. Det skete i 1891, men fra 1908 overtog kommunen elektricitetsforsyningen. Det medførte betydelige anlægsudgifter. Elektricitetsværket var således i 1914 ansat til 2,2 million kr. under byens aktiver. Vandværket, der blev udvidet flere gange gennem hele perioden, var kun ansat til det halve.

Anlæg og vedligeholdelse af infrastrukturen var gennem hele perioden den største post på de kommunale regnskaber. Det var udgifter, som i vid udstrækning bedrede erhvervs mulighederne i byen, og som dermed kom hele befolkningen til gode. Det gjaldt også investeringerne i vand- og elektricitetsforsyningen, om end de positive virkninger for levestandarden i første omgang især vedrørte de økonomisk velstillede.

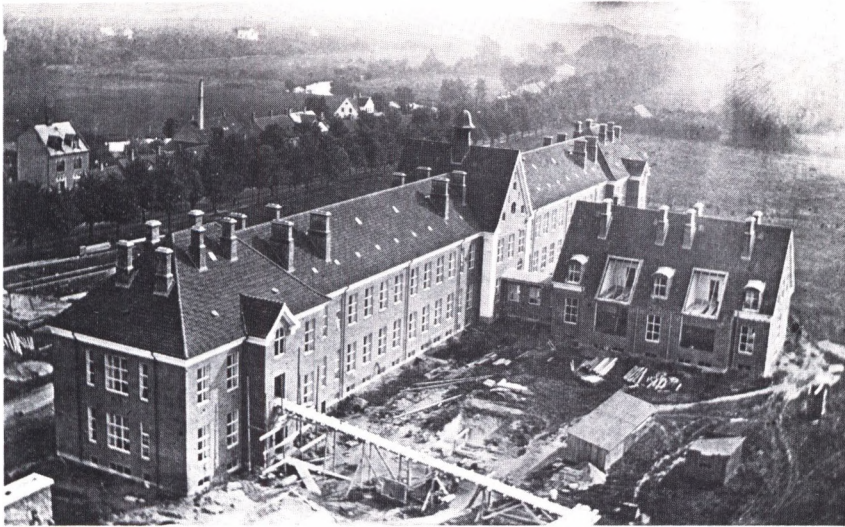
Udgifterne til skolevæsenet udgjorde i begyndelsen af perioden lidt over 10% af de kommunale driftsudgifter. I slutningen var andelen øget til 15%. Hertil kom anlægsudgifter til opførelse af nye skoler. Selv om der var en del skolebyggeri i perioden, repræsenterede det dog en relativt beskeden investering. I 1914 var skolerne således ansat til en samlet værdi af 0,8 million kr.

Skoleudgifternes stigende andel forklares i vid udstrækning af et stigende børnetal fra 1880erne og op gennem 1890erne samt af de stærkt stigende lærerlønninger fra århundredskiftet. Standardforbedringer udgjorde kun en mindre del af baggrunden for de stigende skoleudgifter. Da de økonomisk velstillede børn i hele perioden overvejende gik i private skoler, kan de begrænsede standardforbedringer hævdes at være kommet den øvrige befolkning til gode.

De kommunale udgifter til sundhedsvæsenet var begrænsede i hele perioden, om end de var markant stigende i periodens to sidste årtier. Således medførte sygekasseloven af 1892, der forpligtede kommunen til at lade sygekasse-

Vandtårnet på Hjallesevej ved Benediktsgade under opførelse 1888. Det blev nedrevet 1933 (Møntergården).

Det nye sygehus for by og amt under opførelse omkring 1911-12 (Møntergården).

medlemmer behandle for halv takst, at de kommunale tilskud til sygehuset mere end fordobledes. Loven indebar tillige, at staten skulle yde tilskud til sygekasserne. De kommunale udgifter til sundhedsvæsenet øgedes tillige markant efter opførelsen 1909-12 af det nye by- og amtssygehus ved Sdr. Boulevard. Byens halvpart var under aktiverne i 1914 ansat til 0,8 million kr.

Kun 1% af kommunens driftsudgifter gik til sundhedsvæsenet i begyndelsen af perioden. Andelen var i 1914 godt 5%. Der skete i perioden en forbedring af sygdomsbehandlingen, hvortil det offentlige i stigende grad bidrog. Hele befolkningen havde fordel heraf; men endnu ved periodens slutning var det almindeligt, at økonomisk velstillede i videst mulig udstrækning behandlede privat. De stærkt stigende udgifter til sundhedsvæsenet i slutningen af perioden kom dermed især den øvrige del af befolkningen til gode, som det også var tilfældet for skoleudgifterne.

Indtil 1891 udgjordes kommunens sociale udgifter af tilskud til fattigvæsenet. De var i periodens to første årtier næsten uændrede, således at deres andel af det stigende kommunale budget faldt fra 12% i 1870 til mindre end 10% i 1890.

Fra 1891 voksede de sociale udgifter stærkt som resultat af dette års lov om alderdomsforsørgelse. I 1902 passede udgifterne til alderdomsunderstøttelse således tilskuddene til fattigvæsenet. Efter århundredskiftet tog socialudgifterne et fornyet opsving, bl.a. som resultat af den ændring af 1891-loven i 1901, der betød, at offentlig hjælp til en række erhvervshæmmede, der var anbragt på godkendte institutioner, ikke længere betragtedes som fattighjælp. Hertil kom fra 1907 udgifter til de fattiges kasse, hjælpekasen og til statsaner-

Odense Fattiggård, indviet 1847 og solgt til andet formål ved 1. verdenskrigs begyndelse (Møntergården).

kendte arbejdsløshedskasser. Disse udgifter drejede sig dog kun om årlige beløb på 10.-30.000 kr.

De sociale udgifter nåede i slutningen af perioden op på knap 15% af de kommunale driftsudgifter. Anlægsudgifterne i forbindelse hermed var relativt begrænsede, idet de blot omfattede indretning af fattiggården. Det store alderdomshjem ved Sdr. Boulevard byggedes først i 1914-15. Derimod var der ret store statstilskud, af hvilke det vigtigste var knap 50% refusion af udgifterne til aldersforsørgelsen. En samlet opgørelse viser, at de sociale udgifters andel af de offentlige driftsudgifter mere end fordobledes 1890-1914. I periodens to sidste årtier skete således en stigende omfordeling til fordel for de økonomisk svage stillede.

De øvrige kommunale udgifter var dels relativt beskedne, og dels havde de ikke fordelingsmæssige konsekvenser. Byens administration med byråd og tilhørende sekretariat og en række forvaltninger (skatte-, mark-, begravelses-, vej- og bygningsvæsen) udgjorde uændret omkring 4% af de kommunale driftsudgifter. Hertil kom udgifter til byens »forskønnelse«, bl.a. omfattende parkanlæg, og til »diverse«. Det sidste omfattede bl.a. en række mindre tilskud til Teknisk Skole, tidsskrifthold i Industri- og Håndværkerforeningen, Arbejderforeningens bibliotek, totalafholdssagen, Foreningen for Blindes Selvvirksomhed, Odense Svendehjem og Understøttelsesforening og Kristelig Forening til vildfarende Børns Redning. Stadig flere årlige tilskud blev givet i løbet af perioden.

Sammenfatning

Nettoeffekten af kommunens aktiviteter kan ikke opgøres på grundlag af den foreliggende gennemgang. Dog er det åbenbart, at byrådet, om end ofte tøvende og undertiden først som resultat af private initiativer, foretog store investeringer i byens infrastruktur, der bedrede byens erhvervs muligheder. Herigennem skabtes grundlaget for en generelt stigende realløn.

Fordelingen af de øgede ressourcer blev kun i beskeden grad påvirket af den førte skattepolitik. En mild progression i første halvdel af perioden afsvækkedes i anden halvdel af perioden ved ændringer i den kommunale skattevedtægt 1892 og i forbindelse med skattereformen i 1903. Den forskydning, der i samme periode skete i retning af skole-, sundhedsvæsen og social forsørgs stigende andel af de kommunale udgifter til fordel for de økonomisk svagere stillede, finansierede arbejder- og middelklassen dermed selv i nogen udstrækning. Afgørende fordelingsmæssige forskydninger synes ikke i denne periode at være sket over det kommunale budget.

10 · Mad og drikke

Fødevarerne udgjorde den største post på familiebudgetterne. Alligevel ved vi forbavsende lidt om det typiske fødevarerforbrug. Offentlige institutioners spisereglementer, spredte samtidige udsagn samt bedrestillede arbejders husholdningsregnskaber fra slutningen af perioden viser dog, at fødevarerforbruget for en stor del af befolkningen var på et meget lavt niveau, om end den stigende realløn muliggjorde en stadig bedre ernæring.

Spisereglementer for Odense Fattiggård

Ifølge bespisningsreglementet fra 1872 fik lemmerne på fattiggården dagligt tre måltider.

Varm mad serveredes midt på dagen. Middagsmaden bestod hver dag undtagen onsdag af hovedret og såkaldt eftermad. Hovedretten udgjordes af én liter skemad. Det var – afhængig af ugedagen – byggrynsgrod, grynsuppe, byggrynsvælling, ærter, øllebrød eller søbekål med gryn, kartofler eller gulerødder. Byggrynene kogtes på mælk, det øvrige på vand, som da udgjorde 75-90% af portionerne. Eftermaden var enten 80 g oksekød »uden sener og ben«, 45 g stegt flæsk, 65 g saltet kogt flæsk, 200 g fersk fisk eller 100 g klipfisk. Til fisk serveredes kartofler, mens de fede kød- eller flæskestykker tilsyneladende serveredes uden tilbehør, eventuelt med noget dyppe. Om søndagen serveredes ½ liter kødsuppe med boller, ris, kartofler eller gulerødder samt 80 g af det kød, suppen var kogt på.

Morgen- og aftensmad bestod alle ugens syv dage af rugbrød i rigelig mængde, nemlig dagligt ¾ kg. De fleste lemmer fik hertil 30 g fedtstof, som i 1870erne enten var smør eller fedt. Det blev i stigende grad amerikansk fedt, men fra slutningen af 1880erne delvis erstattet af samme kvantum margarine. Lemmerne fik hver ½ liter varmt eller koldt hvidtøl til at skylle rugbrødet ned med; men de kunne dog få ekstra øl.

Fattiglemmerne blev om muligt sendt på daglejerarbejde. Var arbejdet strengt og i fri luft, eller gjorde andre ekstraordinære forhold sig gældende, var byrådet indstillet på, at lemmerne som kosttilskud fik »noget ost og indtil ⅓ pægl brændevin daglig«. Indenrigsministeriet, der skulle stadfæste spisereglementet, godkendte, at der kunne komme lidt ost på de arbejdende lemmers

Reglement og Huusorden

paa

Denne Fattiggård for Lemmerne af 2den og 3die Afdeling samt 4de Afdeling, som have fyldt det 15de Aar.

§ 1.

Ethvert Lem er forpligtet saavel i som udenfor Fattiggården at udføre det Arbejde, hvortil hans Kræfter anses tilstrækkelige Udbyttet heraf tilfalder Fattiggæsenet, undtagen forsaavidt en Ilden Deel deraf af Inspektøren tilføres Lemmet i Præmie eller Overarbejdspenge som Opmuntring for fl. og god Opførsel. Denne Opmuntringspræmie udbetales i Fattiggæsenets Mønt, for hvilken de kun kan erholdes Fødevarer og Tobak hos Mononen. Opsparede Penge vil dog ved Udskrivning til Selverhverv kunne forentes byttede med Kronemønt.

§ 2.

Arbejdstiden bestemmes til 10, Spiletid, Paaklædning, Røddning, Rengjøring af Sove- og Arbejdslokalerne samt Gangfløder til 3 Timer daglig, hvorimod Resten af Døgnet ialt 11 Timer anvendes som Hvile- og fritid. Fra 1ste April til 1ste Oktober er Arbejdstiden fra Kl. 6 Morgens til 7 Aften, deraf forregnes 1/2 Time til Frokost, 1/2 Time til Mellemmad og 2 Timer til Middag. Fra 1ste Oktober til 1ste April er Arbejdstiden fra Kl. 7 Morgens til 7 Aften med samme Ophold til Spjeltider, dog kun 1 Time Middag.

Unge arbejdsvære Lemmer, som Inspektøren maatte ansætte til Høstene Røgt og Væric, Kynging under Barne- og Badeparatet samt Rensning af Patriner m. m., ere vigtige at faa op efter Inspektørens forudgivne Ordre, saa at denne Gjærning kan være udført inden Døretid.

§ 3.

Oplynet anviser ethvert Lem sit Arbejde og maa dets Befalinger uvagerlig og uden Indbendinger siekliftelig udføres. Under Arbejdet bliver ethvert Lem paa sin anviste Plads og udfører sit Arbejde med flid og Ansigtighed. Samtale under Arbejdet er ikke forbudt, naar Belæstændighed iagttages og Arbejdet ikke forstyrres. Uansærlig, hvirvelstet og størende Tale skal Oplynet diekliftelig standse, og Vedkommende vil i Gjengjældelsesforhold paastrage sig Straf. Finer et Lem sig forurettet ved de af Oplynet givne Ordre, kan det i den først foreskrevne Spjeltid eller Hviletid fordrø sig fremstillet for Inspektøren, der afgjør Sagen eller henviser samme til Fattigudvalgets Afgjørelse.

§ 4.

Naar Fattiglemmerne ikke ere flittige ved det dem givne Arbejde, omgaaes Hjødesøst ved Fattiggæsenets Redskaber eller Materiale, vise sig modvillige imod Over- eller Underoplynet, eller hvem der ellers maatte blive overdraget Myndighed eller Lidsyn med Arbejdet, uden Tilladelse forlade Fattiggården, eller udenfor denne det Arbejde, hvortil de ere satte, udeblive over den ved Udgangstilladelse bestemte Tid -- om Vinteren Kl. 6 og om Sommeren Kl. 8 --, foranstaltede Uordener paa Fattiggården eller ved Arbejdet, indføre eller nyde Spiritus, eller ryge Tobak paa Fattiggården uden Tilladelse, gjøre sig flybige i Drukkenskab og Uordener i eller udenfor Fattiggården, i Særdeleshed, naar de komme fulde hjem, eller naar de ellers foretage Noget, der strider mod No og Orden, kan Inspektøren efter Omstændighederne straffe et saadant Fattig-

Denne Byrands Fattigudvalg den 8de Juni 1878.

G. Koch.

Fr. Krebs.

C. Berg.

J. F. Johansen.

tem med Aboarsel, Trettesættelse, Nægtelse af Udgangstilladelse, Henvisning til Arbejde i særligt Lokale, Fratagelse af en enkelt Dags Middagsmad eller endel af denne. Henfættelse til Arbejde om Søndagen hvorimod, naar Forfælder antages at burde modføre højere Straf, Sagen endte afgjort af Fattiggæsenets Disciplinairret efter Vedtægten § 7 eller henvises til Lovrighedens og de almindelige Domstoles Afgjørelse.

§ 5.

Naar Juret er påsejret som taler derimod, tilføres de Fattige Udgangstilladelse om Søn- eller andre Helligdage dog saaledes at Mandfolk og Fruentimmer af 2den, 3die og 4de Afdeling flirte hveranden Helligdag.

Ethvert Lem, der søger Udgangstilladelse, erhoder et af Inspektøren udferdiget Udgangstegn, der paa Forlangende forevises Politiet eller Andet, der maatte tvivle om den dem givne Udgangstilladelse. Dette Tegnet afleveres ved Hjemkomsten til Oplynet, der ophænger det paa Tavlen i Porten paa vedkommende Lems Nr. Alle Lemmer, der anvendes til Arbejde udenfor Fattiggården, skulle være forsynet med et lignende Tegnet.

§ 6.

Enhver, der ikke antages at ville forarsage Uorden, har Udgang til at besøge Fattiglemmerne paa Fattiggården Helligdage og hver Søndagdag 1 a 1 1/2 Time om Middagen, samt udenfor Arbejdstiden, naar Aarsiden tillader den fornødne Kontrol, hvorimod Befug paa andre Tider kun kan tillades af Inspektøren, naar særdeles Omstændigheder tale derfor.

§ 7.

Naar Udgang fra Fattiggården til Selverhverv, Bortreise etc. begyres, bestemmer Inspektøren om saadant kan tillades, og forsaavidt vedkommende Fattiglem ikke er tilfreds med dennes Bestemmelse, afgjores Sagen overensstemmende med Lovgivningene, i Særdeleshed Plakaten af 19de December 1832.

Har den Fattige af Politiet faaet Tilhold om, ikke at forlade Fattiggården eller dens Omraade, efter Lov af 3die Marts 1860 § 2, og Inspektøren finder at Vedkommendes Forhold er forandret saaledes at Udgang til Selverhverv kan ske, anmeldes den Fattiges Udgang for Politiet eller han fremstilles for dette forend Udgangen, naar Tiden tillader saadant.

§ 8.

Underoplynet passerer at Ingen oplages paa Fattiggården uden Tilladelse fra Inspektøren.

Skulde baade denne og Fruudnægigt være iraværende, kan 1ste Oplynsmand foreslåigt modtage Vedkommende, naar disse skulle indlægges paa Fattiggården efter Politiets, Regens eller en Fattigforstanders Forlangende.

Et nøiagtigt Eftersyn af Vedkommendes Person og Effekter bliver at foretage ved Indlæggelsen, og det indlagte Lem forsynes, om fornødent gjøres, efterat være habet og renset, med Fattiggæsenets Beklædning.

brød, men ikke snapsen på 8 centiliter.

Juleaften og nytårsaften kunne de mænd, der måtte få brændevin, se frem til en dram på 4 centiliter, mens de øvrige mænd og kvinderne fik en kop kaffe. De samme to dage bestod aftensmaden af en portion risengrød, 50-100 g flæsk og nogle skiver franskbrød.

Børn under 14 år fik ifølge 1872-reglementet samme kost som de voksne;

Reglement for lemmene på fattiggården 1878
(Lokalhistorisk Afdeling).

men portionerne blev gjort mindre »i forhold til barnets udvikling«. Allerede i 1881 blev der dog vedtaget et forbedret spisereglement for børnene på opdragelsesanstalten, der var oprettet i 1879 i forbindelse med fattiggården. En portion stegt flæsk blev sat op til 60 g, ligesom det anførtes, at der blev givet 250 g brød til kødstykkerne. Fredagen var kødløs, men der serveredes den dag i stedet en tyk pandekage. Spegesild var på bordet om lørdagen. Børnene fik desuden tidligt om morgenen og om aftenen ½ liter mælk til at dyppe brødet i; det var enten rug- eller sigtebrød. Der var endvidere brød med fedtstof for- og eftermiddag.

Kosten ifølge spisereglementet for opdragelsesanstalten var i kraft af mælken og silden mere proteinrig end på fattiggården, selv om også børnenes kost var præget af kulhydrater. Det gjaldt det fede kød og flæsk og de meget store mængder brød; man regnede med 850 g dagligt pr. barn.

Efter århundredskiftet, i 1904 og 1909, skete der klare forbedringer af kosten på fattiggården. Den blev mere varieret og proteinrig, selv om den efter nutidig standard stadig ernæringsmæssigt havde mangler. Det var først efter denne periode, at vitaminer og mineralers betydning generelt erkendtes, når man skulle tilrettelægge kostplaner.

Rugbrødet var stadig vigtigste enkeltvare. Det blev ikke længere vejet, men der udleveredes så meget, som den enkelte kunne spise ved de nu tre måltider ud over middagsmaden, morgen, frokost (kl. 9) og aften. I 1872-reglementet var det årlige forbrug sat til maksimalt 273 kg pr. voksen, men i 1904 regnedes med 200 kg. Det lavere forbrug af brød modsvarede af 33% mere fedtstof, hvor lemmerne frit kunne vælge mellem margarine eller fedt, lige-

Kælderforretning i Frederiksgade 17 i begyndelsen af vort århundrede (Montergården).

som de som supplement til øllet daglig fik ½ liter varm skummetmælk. I 1904 indførtes, at personer over 60 år i stedet for en del af fedtstoffet fik 30 g ost daglig, desuden te med sukker, kaffe med mælk og sukker samt et par skiver sigtebrød, ligesom de kunne se frem til 10 g spegepølse om søndagen.

Den varme middagsmad ændredes i 1904 til at følge en plan for to uger og ikke som tidligere én uge. Nye faste retter var ifølge planen spegesild, lever, blodpølse, blodbudding, frikadeller, hachis og labskovs. De tre sidstnævnte retter repræsenterede en tilberedning af det for lemmerne velkendte fede kød og flæsk, mens indvoldsmaden var en billig erstatning for kød og flæsk, men samtidig ernæringsmæssigt et fremskridt. I forhold til 1872-spisereglementet serveredes der efter århundredskiftet kartofler ikke alene til fisk, men også til kød og flæsk. Og formentlig for at gøre kosten sundere ledsagedes søndagskødet af peberrodssovs og spegesilden af løgsovs.

Den i 1872-reglementet betegnede »eftermad« var i spisereglementet fra 1904 blevet til hovedretten. De traditionelle supper og grødspiser indledte dog fortsat middagsmåltidet undtagen på de dage, hvor der serveredes flæsk med ærter, grøn- eller hvidkål. Eneste væsentlige ændring i forretterne var, at kærnemælkssuppe tidligere kun serveredes om sommeren, mens det ifølge det nye spisereglement kunne serveres hele året.

Arbejderes fødevarerforbrug

Fattiggården skulle være et afskrækkende sted. Det gjaldt om, at så få som muligt var det offentlige til byrde. Samtiden erkendte dog, at bl.a. børn, enker og ældre uforskyldt kunne have behov for hjælp. Denne gruppe havde krav på en efter tidens vurdering tilstrækkelig ernæring. Hertil kom de fattiglemmer, som dengang fandtes uværdige, bl.a. enlige mødre, arbejdsløse og alkoholikere. Denne gruppe repræsenterede imidlertid en arbejdskraft – under forudsætning af tilstrækkelig ernæring. Man kan derfor antage, at bespisningen på fattiggården afspejlede, hvad samtidens økonomisk velstillede mente var nok til at undgå sult og egentlig underernæring.

Uden for fattiggården var perioder med sult og underernæring ikke usædvanlige. En stor del af de økonomisk svage stillede arbejdere har, i hvert fald i begyndelsen af perioden, sikkert haft et fødevarerforbrug, der ikke var bedre end fattiggårdens spisereglement fra 1872.

Arbejderne i Odense synes generelt at have haft råd til varm middagsmad. Det oplyste fabrikanterne i Odense i hvert fald typisk i 1872. Det kan dog ikke udelukkes, at de økonomisk svage stillede uden fast arbejde i lighed med mange arbejdere i København, hvor brændsel ganske vist var relativt dyrere, ofte alene fik brød med en smule fedtstof.

På billedet herover ses J.F. Johansen, der var inspektør for byens fattigvæsen fra 1878 til sin død i 1898 (G.P. Jacobsen fot., Møntergården).

Damekomitéen til Bespisningen af fattige Skolebørn i Nørregade 67

agter at genoptage sin Virksomhed efter Nytaar og haaber paa velvillig Støtte til Fremme af vort Formaal: at bispise en Del af de **fattigste** Skolebørn med to Retter varm Mad i den strengeste Vintertid.

Enhver af Undertegnede vil med Glæde modtage Bidrag.
Odense i December 1904.

Bispinde Balslev.	Pastorinde Busch.	Konsulinde Christensen.
Oberstinde Ekdal.	Oberstinde Hartnack.	Fru Alfred Holbeck.
Fru Simon Karstens.	Konferentsraadinde Kock.	Frk. Magdalene Kock.
Fru Georg Lerche.	Frø Overlæge Møller.	Konsulinde Mogensen.
Fru Bygningsinspektør Petersen.	Pastorinde Grove-Rasmussen.	
Fru Politiassistent Riise.	Fru Muremester H. Schmidt.	
	Fru Georg Waidtløw.	
Skoleinspektør Siersted,	Alfred Holbeck,	
Sekretær.	Kasserer.	

Undertegnede ere ogsaa villige til at modtage Bidrag.

Frk. Schlegel, Oluf Bagersgade.	Fru Siersted.	Frk. L. Winteler.
Konferensraad G. Koch.	Pastor Koch.	Stiftsprovst Lützhøft.
Handelsgartner N. P. Rasmussen.	Pastor Schmidt-Phiseldeck.	

*Anmodning om hjælp til bespisningen af fattige skolebørn, Odense Avis 18.1.1905
(E. Pantou fot., Lokalhitorisk Afdeling).*

Ifølge byens fabrikanter fik deres arbejdere tre daglige måltider. Den varme middagsmad spistes overvejende hjemme kl. 12, mens de to andre måltider var frokost ved otte-halvnetiden og aftensmad efter arbejdstids ophør. Enkelte fabrikanter nævnte yderligere et eller to måltider, nemlig davre og vesper. Davre var før arbejdstid kl. 6 og bestod ofte blot af en kop kaffe, der tilsyneladende i stigende grad spædedes op med kaffesurrogater. Vesper spistes mellem kl. 16 og 17. Vesperpausen på ½ time sløjfedes i løbet af 1890'erne på flere virksomheder til fordel for en udvidelse af middagspausen fra typisk 1 til 1½ time.

Vesperens ophør sidst i perioden må ses i sammenhæng med en mere lødig kost. Sulten kommer hurtigt, hvis kosten overvejende består af brød. Således er det for en senere periode anført, at »en mindre bemidlet arbejder spiser 14-16 rundtenommer og endda ikke føler sig ordentlig mæt; hvorimod hans mere velhavende kammerat, der kun spiser tre-fire rundtenommer føler sig behagelig mæt, fordi hans smørrebrød er af bedre kvalitet«. I begyndelsen af perioden søgte arbejderfamilierne at tilpasse sig dette forhold, idet det var almindeligt, at kun husfaderen fik pålæg på brødet og kun i den udstrækning, der overhovedet var råd til pålæg i form af ost eller pølse.

Arbejdernes ringe ernæring erkendtes i samtiden. Således diskuterede ernæringsekspertter allerede i begyndelsen af 1880'erne, hvorledes arbejderne kunne sikres en billig, men nærende kost. Bl.a. fremlagdes en kostplan, hvor

hovedbestanddelene var mælk, indvolde (lever, hjerte) og ikke mindst blodpølse og blodbudding, der som nævnt kom på fattiggårdens kostplan fra 1904. Odenses stadslæge var uden tvivl under indflydelse af disse tanker, da han i 1888 efter anlæggelsen af byens første store svineslagteri noterede, at det var til stor gavn for småfolk »ved den store mængde affald, der sælges ret billigt«.

Socialdemokratiets daværende leder P. Knudsen kommenterede en ernæringseksperterns omsorg for arbejderne med, at der ikke i Danmark produceredes tilstrækkeligt blod til, at alle arbejderne kunne følge den foreslåede kostplan, samt at vel også arbejderne havde krav på en kost, der var nærende, men også rimeligt velsmagende.

Eneste udvej herfor var ifølge P. Knudsen at hæve arbejdnernes realløn. En anden mulighed var øget selvforsyning. Albanibryggeriet stillede som tidligere nævnt jordlodder til rådighed for nogle af de faste arbejderne. Byrådet søgte tilsvarende at sikre arbejderne et kosttilskud gennem oprettelsen af kolonihaver fra begyndelsen af 1880'erne. Det forblev dog et mindretal af arbejderne, som fik kolonihave. Større, om end også begrænset betydning havde køkkenhaver og høsegårde i tilknytning til ejendommene opført i byens udkant i 1870'erne og 1880'erne.

Den velstillede provinsbyarbejders fødevarerforbrug var i slutningen af perioden markant bedre end det, der var fastlagt i fattiggårdens bespisningsreglement for 1872. Forbruget af rugbrød var kun en trediedel så stort, forbruget af kød og fedtstof (overvejende margarine) var mere end dobbelt så

Bagere i gården ved L. Chr. Løndahls bageri, Vestergade 82, kort efter århundredskiftet (Møntergården).

stort, mens forbruget af fisk og flæsk var på samme niveau. Hertil kom, at godt 15% af fødevarerudgifterne dækkede pålæg, ost, æg, mælk og fløde, der havde stor næringsværdi. Derimod udgjorde udgiften til frugt og grønsager kun et par procent af fødevarerforbruget. De 15%, der gik til franskbrød, wienerbrød, kager, kaffe, te og chokolade, afspejlede delvis, at der i stigende grad var blevet råd til at tage smagshensyn. Med et dagligt forbrug af rugbrød, mel, gryn, kartofler, sukker og sirup på i alt knap 900 g var det dog fortsat store mængder kulhydrater, selv den velstillede arbejder havde behov for.

Ikke alene ændredes forbrugets sammensætning i retning af ernæringsmæssigt mere lødige produkter, men kvaliteten må også generelt antages at være forbedret især i periodens slutning i kraft af en øget offentlig levnedsmiddelkontrol. Kontrollen udvikledes dog langsomt.

Sundhedsvedtægten for Odense fra 1868 indeholdt en enkelt paragraf om, at sundhedskommissionen skulle kontrollere, at »næringsmidler, der er skadelige for sundheden«, ikke blev solgt. Paragraffen, som var optryk af bestemmelserne fra den tidligere sundhedsvedtægt, pålagde kommissionen at foretage jævnlige undersøgelser på torve, hvor den store del af fødevareromsætningen fandt sted, i private udsalgssteder og i de handlendes lagre.

Der er ingen tvivl om, at kontrollen i den første del af perioden var lem-fældig. Således havde kommissionen fra 1879 overdraget en dyrlæge at foretage kødkontrol, hvilket blot bestod i, at han gik en tur på torvet mellem slagteboderne og så på kødet. Af og til sendte han en krop kød eller flæsk til kassation.

Det var først med sundhedsvedtægten i 1880, at det blev forbudt at sælge »fordærvede« fødevarer og ikke kun dem, der var direkte skadelige for sundheden. En vis selvjustits blandt de handlende var dog på vej. Således havde Odense Slagterforening, der oprettedes i 1879, bl.a. som formål at forhindre salg af kød af syge og selvdøde dyr. Og tidligere er der eksempler på, at dyrlæger sikrede sig en ekstraintægt ved for slagterne at foretage trikinundersøgelser og mærke det undersøgte kød.

I 1896 fik Odense en egentlig kødkontrol. Det var ti år senere end i København og skete først efter flere års lokale overvejelser, bl.a. angående erfaringer hermed i Svendborg. Nu indførtes slagtetvang på offentligt slagtehus og obligatorisk dyrlægekontrol på slagtehuset og på kontrolstationer, som oprettedes for slagtet kød, der indførtes til salg i byen. Dyrlægekollen drejede sig især om at afsløre tuberkuløst kød, der havde haft stigende udbredelse fra 1850'erne. Derimod undersøgtes kødet ikke for trikiner. Overdyrlægen ved slagtehuset dokumenterede ganske vist i 1902 over for byrådet, at en relativt stor del af svinene havde trikiner; men det førte kun til, at svineavlerne fik mulighed for frivillige trikinundersøgelser. Trikinontrol blev

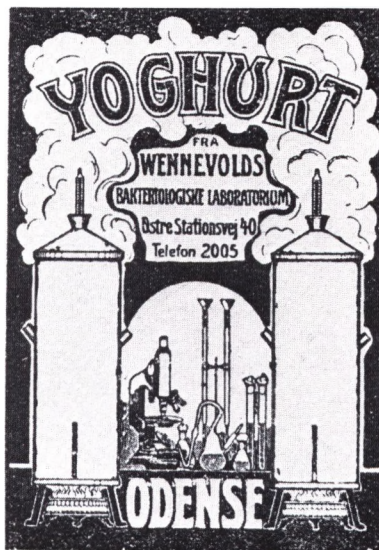

Konditor P. Bender med sit personale i porten til ejendommen Jordan, Overgade 4 (H. Hansen fot., Møntergården).

først obligatorisk i 1922.

Kødkontrollen gav en mere ensartet kødkvalitet. Flere landboere begyndte således at købe kød i byen, da landslagterne ikke var underlagt samme bestemmelser. Klassificeringen af kødet, der stemples 1. og 2. klasse eller henvises til kogning eller kassation, havde dog begrænset betydning for de økonomisk svagt stillede. Så sent som i 1930'erne beklagede slagtermestre, at der ikke var krav om destruktion af 2. classes kød. Begrundelsen var, at de mindre bemidlede hverken havde tid eller råd til at foretage den sterilisation af kødet, som var foreskrevet.

Også ved andre fødevarer skærpedes det offentlige tilsyn. Fra 1885 havde bagerne ikke længere tilladelse til at handle på torvet. Ved et tillæg til sundhedsvedtægten i 1889 blev der givet detaljerede bestemmelser for drift og renholdelse af bagerier. Således måtte lokalerne ikke længere bruges til også at

**Forsendes
overalt
i hele Landet.**

Reklame for et mælkeprodukt, Odense Vejviser 1913 (E. Pantou fot.).

sove i, og det blev forbudt at ælte dejen med fødderne. Ansatte med hudsygdomme på arme og hænder skulle have lægeattest på, at sygdommen ikke hindrede arbejdet. Det blev overladt sundhedskommissionen at føre tilsyn med »ikke alene bagerier til rugbrød og hvedebrød, men også konditorier, kagebagerier, biskuitfabrikker og lignende etablissementer«. Den stigende anvendelse af importeret brødkorn betød dog også en forbedring af rugbrøds kvaliteten. Især i begyndelsen af perioden klagedes i høstår, hvor kornet var meget vådt, over alt for klægt rugbrød, der resulterede i udbredt diarré.

Politiet skulle i hele perioden søge at hindre forfalskning, bl.a. ved at kontrollere de handlendes vægte, og sikre, at mælk ikke fortyndedes. Først i 1922 indførte Odense imidlertid bakteriologisk kontrol med konsummælk. Det var sent. Således havde København, 23 provinsbyer og ni landkommuner i 1910 bestemmelser om mælkekontrol. Kontrollen kom sent til trods for, at samtiden tidligt erkendte, at mælk kunne være smittebærende. Stadslægen anførte f.eks. i 1881, at køer fodret med roeaffald fra sukkerkogeriet jævnligt fremkaldte diarré hos flaskebørn. Mejeriernes og mælkeudsalgenes fremvækst fra 1880'erne havde desuden nogle uheldige virkninger, da mælkenes kvalitet ikke umiddelbart bedredes, og smitte lettere spredtes. Fra lægelig side anførtes i 1896, at det var stadig vanskeligere at få god mælk til pattebørnene, da al mælken gik til mejerierne, hvis produkt var af ringe kvalitet. Nok pasteuriseredes mælken inden salg, men det skete, at mælken skadedes ved at stå i timevis i støv og sol ved landevejene i slet aflukkede kar inden afhentning af mælkekusken. I 1898 mente stadslægen dog, at god pasteurisering var blevet mere udbredt. Alligevel mistænkte en tyfus-epidemi i Overgade-Nedergade-kvarteret året efter for at stamme fra et mælkeudsalg. Samme år vedtog Rigsdagen i øvrigt en lov om mælkesalg.

Odense fik leveret mælk fra mejerier i de omliggende landsogne, bl.a. Trøstrup-Korup, Ubberud, Åsum og Ejby, hvor der var oprettet mejerier i 1890'erne. I Odense anlagdes konsummejerierne Pasteur i Vestergade i 1894 og Sanderum i Thorsgade i 1910. Dalum Landbrugsskoles mejeri og enkelte af de større gårde omkring Odense havde endvidere leverancer af såkaldt børnemælk, der fra 1887 produceredes under særlig hygiejniske forhold af kontrollerede malkebesætninger.

Økonomisk velstillede fødevarerforbrug

Også de økonomisk velstillede havde problemer med at undgå fødevarer, der var let fordærvede. Således forekom det selv ved fine middagselskaber, at en af retterne »havde en tanke«. Det glædede derfor enhver værtinde, hvis

gæsterne ved efterfølgende takkevisit kunne forsikre, at de havde sovet roligt hele natten og haft det godt dagen efter middagen. Værtindens eller hendes tjenestefolks omhu ved fødevarerindkøbene og anvendelsen af lange kogetider havde i så fald sikret en fordøjelig middag.

Middagene var ikke altid let fordøjelige, da middagens niveau afspejledes af antallet af retter. Selv om middagen bestod af kun tre serveringer, var det særlig fint, hvis hver servering bestod af flere retter. Første servering kunne således omfatte suppe, lettere kød i form af fisk og fjerkræ, anden servering var hovedretten bestående af kød med bl.a. grønsager, og tredje servering var sammensat af frugt, is og forskellige desserter. Isen og desserterne var købt i et konditori. Hertil kunne ved særlige lejligheder suppleres med mellemretter og forskellige skarpe eller søde småretter. Middagen i frimurerlogen ved Odense-Svendborgbanens indvielse 10. juli 1876 kan tjene som eksempel på en festmiddag:

Skildpaddesuppe	Sherry eller portvin
Hummer med fiskefars	Sauterne
Oksetunge med olivensauce	Bordeaux
Skinke, benfri sild	Mumm crémant, der er en let
Sardiner, blomkål	mousserende champagne
Grønne ærter	
Kyllingesteg	
Kompot, salat	
Is	Gammel madeira

Der var langt fra borgerskabets middagsselskaber til fattiggårdens fedtemadder. Men hvordan den økonomisk velstillede del af befolkningen levede til daglig, ved vi kun lidt om. I forhold til arbejderne havde forbruget af rugbrød en langt mindre rolle, selv om der økonomiseredes med franskbrødet. Mælkeprodukter, især smør og kød, men ikke det fede flæsk, udgjorde en langt større del af ernæringen, hvortil kom frugter og grønsager. Selv om en stor del af vitaminerne ødelagdes ved lange kogetider, er det åbenbart, at de økonomisk velstillede generelt fik en sund og lødige kost, der var meget mere varieret.

Det er karakteristisk, at fattiggårdens inspektør i 1885 afviste, at der udarbejdedes en fast kostplan for funktionærerne, der spiste på fattiggården. Det begrundedes med, at det ville fordyre forplejningen, idet der ikke i samme grad ville kunne anvendes, hvad der i øvrigt var indkøbt, og hvad der kom fra slagtinger og »årets frembringelser«. Kosten var sæsonpræget. Desuden mente fattiginspektøren, at de ansatte i modsætning til de indsatte havde ret til en velsmagende kost, og at de ville blive kedede af en kost efter fast plan.

Drikkevarer

Der blev drukket store mængder øl på fattiggården; lemmerne havde således ret til mere øl end den beregnede daglige ration på en liter. Det var der intet usædvanligt i, da øl i periodens begyndelse var den vigtigste drikkevare. De store rationer var nødvendige, da den tørre, salte og røgede kost gav et stort væskebehov, og den overgærede hvidtøl var ikke så god til at slukke tørsten som den senere mere udbredte bajerske øl. Hvidtøllet var dog – ligesom bajerskøllet – en relativt nærende drik.

Brændevinen hørte ligeledes i begyndelsen af perioden til det daglige forbrug. I litteraturen berettes, at selv mindre børn kunne få en slurk for at få dem til at glemme sulten. Det var en billig drik i forhold til mælk.

Det er velkendt, at den billige, ikke fuselfri brændevin gav alkoholproblemer, selv om brændevinen formentlig kun indeholdt 30-40% alkohol. Samtiden var opmærksom herpå, idet det blev mere synligt i den stadig større by med øget social differentiering. Byens stadslæge og stiftsfysikus kommenterede jævnligt den manglende ædruelighed i de årlige medicinalberetninger. Afholdsbevægelsen voksede frem i 1880'erne med ikke ubetydelig støtte fra dele af arbejderbevægelsen. Og i eftertidens sociale skildringer af perioden fremhæves ofte familietragedierne, der fulgte mandens drikkeri specielt på lønningsdagen. Det var en del af hverdagen. Medicinalberetningerne registrerede hvert år dødsfald som følge af delirium tremens. Men det må dog antages, at alkoholproblemet var aftagende i løbet af perioden. Det gennemsnitlige årlige brændevinsforbrug pr. indbygger viste således et stadigt fald. I 1890 var forbruget pr. indbygger formentlig godt halvt så stort som i 1870, og i slutningen af perioden var det mindre end 40% af forbruget i 1870. Prisen steg da også i slutningen af perioden, da brændevinen i stigende grad blev afgiftsbelagt. Mange arbejdere fortsatte dog skikken med en pægl (24 centiliter) brændevin til frokosten. Det faldende forbrug fik først afgørende betydning efter denne periode.

Brændevinsforbrugets tilbagegang fører let til en overvurdering af ædruelighedens fremgang. Det undergærede bajerskøl, først som lagerøl og fra århundredskiftet i stigende grad som den friskere pilsner, var ved at erstatte det alkoholsvage hvidtøl plus brændevin som den foretrukne drik hos arbejderne. Det var de økonomisk bedre stillede arbejdere, der førte an i denne forbrugsomlægning, men endnu ved periodens slutning brugte denne gruppe arbejdere omtrent samme beløb på bajersk øl som på brændevin. Især om vinteren var forbruget af brændevin stort.

Kaffe, typisk med tilsætning af cikorie, og i mindre grad te blev ligeledes drukket i vid udstrækning. Det gjaldt ikke mindst afholdsfolkene. Ved år-

Børsterne holder pause. Vi ved ikke, hvor de har arbejdet, eller hvem de er, men øletiketterne tyder på, at de har været beskæftiget i eller ved Odense (Privateje).

hundredskiftet måtte en praktiserende læge behandle flere patienter for »forgiftningsslignende tilfælde efter overdreven nydelse af kaffe«.

De økonomisk velstillede drak formentlig i højere grad end arbejderne ikke-alkoholiske drikke til hverdag. Til gengæld havde de et ikke ubetydeligt forbrug af vine og importeret spiritus, cognac og diverse likører, i forbindelse med selskabelighed. Udgifter hertil forekom ikke i de husholdningsregnskaber, som Danmarks Statistik lod indsamle fra velstillede arbejdere i periodens slutning.

For børn i de økonomisk svagt stillede familier var vand hoveddrikken. Det kunne frit fås fra byens offentlige vandposter, da det ikke var indlagt i alle huse. Det kommunale vand var af god kvalitet, selv om der er eksempler på sygdoms epidemier forårsaget af vandværksvandet. Derimod førte vand fra private brønde, ikke mindst i Sct. Hans Landsogn, til regelmæssige epidemier. Sødmælk var i hele perioden forbeholdt økonomisk velstillede børn, mens der var skummetmælk til de bedre stillede arbejderes børn.

11 · Boligforhold

I løbet af perioden skete der i flere henseender en klar forbedring af boligstandarden. Det gennemsnitlige boligareal pr. beboer øgedes. Boligerne blev bygget bedre, fik en bedre ruminddeling og stadig flere faciliteter. Dog var der i dele af perioden tendens til hårdere grundudnyttelse, idet friarealerne især omkring arbejderboliger mindskedes. Hvor stor vægt grundudnyttelsen skal tillægges, er personligt bestemt. Der er dog ingen tvivl om, at datidens økonomisk bedre stillede generelt mente, at det omgivende miljø havde ringe betydning, i hvert fald for arbejderne. Blandt arbejderne var opfattelsen formentlig noget mere delt.

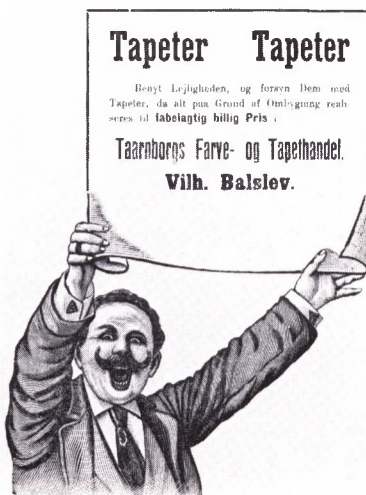
Arbejderboligen omkring 1870

En relativt stor del af arbejderbefolkningen boede ikke i egen husstand i begyndelsen af perioden. Lærlinge, håndværkssvende og handelskommiser indgik i arbejdsgiverens husstand. De var typisk henvist til et kælder- eller kvistværelse i forhuset eller til et kammer i en bagbygning. Værelserne, som ofte deltes mellem flere, var som regel uden opvarmningsmuligheder og adgang til rindende vand. Tjenestepiger havde et beskedent kammer med direkte forbindelse til det varme køkken. Disse grupper fik kosten hos arbejdsgiveren.

Det var overvejende den yngre del af arbejderbefolkningen, der indgik i arbejdsgiverens husstand. En mindre del af de øvrige arbejdere lejede et værelse, ofte uden faciliteter. De var henvist til tørkost og den offentlige bospisningsanstalt. Logerende betalte dog ikke sjældent for at få det varme måltid sammen med husværtten, hvis den sociale forskel ikke var for stor.

Den store del af de gifte arbejdere og nogle af de enlige havde egen lejlighed. Langs byens hovedgader var der kvist- og kælderlejligheder samt lejligheder i bagbygninger, som var økonomisk overkommelige. Men især i den indre bys sidegader, således kvarteret omkring Hans Jensens Stræde, Høsdore og Sct. Gertruds Stræde, og langs Vindegade og flere af byens udfaldsveje, Sdr. Boulevard, Frederiksgade-Nyborg Landevej og Sct. Jørgens Gade, var der små ældre huse med arbejderboliger. En del af husene ejedes af arbejderne selv. Det samme var tilfældet for huse opført i 1860'erne. I dette tiår

Annonce for en farvehandel, Odense Avis 20.2.1905 (E. Pantou fot., Lokalthistorisk Afdeling).

opførtes således en del huse med arbejderboliger i Adamsgade nord for Hans Jensens Stræde og i Langedgade syd for åen.

Der var stor forskel i boligstandard mellem de enkelte arbejdere med egen husstand. Tidligere er nævnt budgettet for en økonomisk velstillet typograf, der boede i en treværelses lejlighed i 1872. Betragtes boligerne i enkelte af de nævnte gader, hvor der boede såvel ufaglærte som faglærte arbejdere, er resultatet mere beskedent.

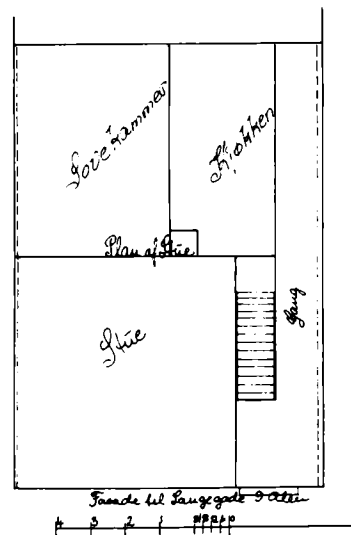
Alene husenes dimensioner viser, at det drejer sig om små boliger. Det var ejendomme i en etage og sammenbyggede til en ubrudt lav husrække. De ældre huse var blot 25-40 m² i ydre mål, mens husene fra 1860'erne var knap 50 m², men med store variationer. Husene var typisk smallere mod gaden end i dybden. Lejlighederne var således meget små. De mindste lejligheder var med stue og køkken; de lidt større var tillige med et kammer; et eksempel er vist på denne side.

I den indre bys ældre småhuse boede der overvejende kun en enkelt familie. Omkring halvdelen ejede selv huset. I en del af husene langs udfaldsvejene og på udstykningerne fra 1860'erne boede der et par familier, typisk i kraft af en kvistlejlighed. Hertil kom, at grundene var så meget større end i den indre by, at der til flere af de senest opførte huse hørte bagbygninger med beboelse. Andelen af familier, der selv ejede deres bolig, var derfor lavere i disse gader.

Husenes indretning var spartansk. Flere af de ældre ejendomme stod med rå vægge, og rummene gik direkte op til taget. Hvis der var loft, var det ofte blot et bræddeloft. Det krævedes dog efter bygningsloven af 1858, at værelser i nybyggeri var med gipsede vægge og loft. Køkkenets ildsted var i de ældre ejendomme som regel eneste varmekilde. I løbet af 1870'erne forsynedes de dog med kakkelovne, således som det var tilfældet for de nyere ejendomme allerede ved opførelsen.

Komfur i stedet for køkkenets åbne ildsted var formentlig først standardudstyr i nybyggede lejligheder fra 1870'erne. I de ældre ejendomme med to lejligheder var det almindeligt, at der kun var ét fælles køkken. Udbredelsen af komfurer i ældre ejendomme skete ifølge periodens brandtaksationer noget langsommere end af kakkelovne.

At der endnu omkring 1870 var en del lejligheder uden kakkelovn og komfur, må ses på baggrund af, at de på dette tidspunkt udgjorde relativt betydelige investeringer, også selv om der var forskel i kvaliteten. I kvistbeboelser vurderedes kakkelovn og komfur således ofte lavere end i stuelejligheder. I 1870'erne vurderedes kakkelovne i Adamsgade hyppigst til 50 kr. og komfurer til 40 kr. For et mindre hus med to-fire kakkelovne og et-to komfurer, dvs. med en-to lejligheder, udgjorde vurderinger af kakkelovne og komfurer

Grundplan af Langedgade 31 opført i 1867.
Gangen gav passage fra gaden til gården.
Målestok 1:150 (Odense Kommune, byggesagsarkivet).

Fra gårdspladsen Sct. Jørgens Gade 14 omkring århundredskiftet (Møntergården).

Rotteplagen var udbredt, og der var derfor et vist salg i rottebekæmpelsesmidler, Odense Avis 22.12.1898 (E. Pantou fot., Lokalhistorisk Afdeling).

Udsalg i Odense hos P. Aug. Colding, cand. pharm., Bryggergaarden, og Carl Ejbye, Kongensgade 36.

5-10% af forhusets samlede vurdering.

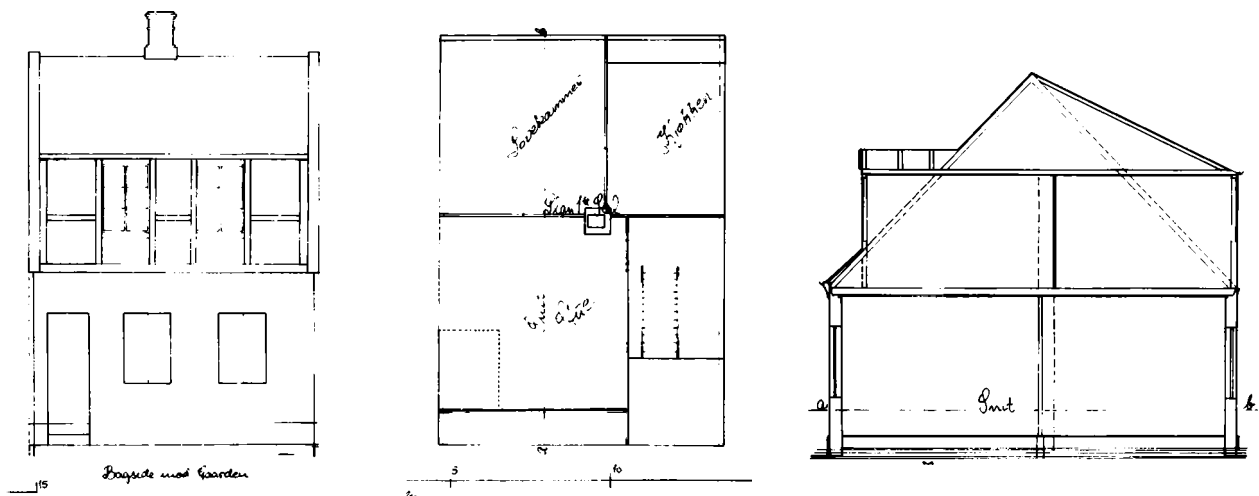
Til de fleste ejendomme var der latriner »i gården«. Indholdet herfra opbevaredes almindeligvis i mindre gruber, som tømtes, når de var ved at løbe over. Nogle få ældre ejendomme i den indre by havde ikke latriner. Hvordan disse huses beboere har klaret sig, overlades til læserens fantasi.

Lejlighederne var små og spartansk udstyrede. Det er derfor ikke overraskende, at der fra lægelig side rejstes kritik af boligforholdene. Således fandt stadslægen i begyndelsen af 1870'erne, at byens latrinvæsen var slet ordnet, at der ofte var møddinger i gårdene, hvor der også var et udbredt svinehold, og at mange boliger var overfyldte. Det gjaldt ikke alene arbejderboligerne, men i lige så høj grad de mindre næringsdrivendes boliger. De næringsdrivende ønskede en central beliggenhed og store butikker, hvorfor »familierne måtte krybe sammen i små og mørke lejligheder bagved«.

Arbejderboligen 1870-1914: Ejendomme opført før 1870

Nybyggeri var allerede før 1870 underlagt offentlig kontrol. Især bygningsloven af 1858 indeholdt væsentlige krav til nye boligejendomme, som det var bygningskommissionens opgave at sikre overholdt. Tilsvarende gjaldt kun den ældre boligmasse i forbindelse med ombygning, mens det ifølge sundhedsvedtægten fra 1868 var overladt sundhedskommissionen at kontrollere den udlejede boligmasse uanset alder. Lejligheder måtte således ikke være »så

Bygningstegninger til Langegade 31 udfærdiget i forbindelse med påbygningen af en ekstra halv etage i 1888 til indretning af en lejlighed på to værelser med køkken på 1. sal. Målestok 1:150 (Odense Kommune, byggesagsarkivet).

slet indrettede eller give så ringe plads, at de i høj grad måtte anses for skadelige for sundheden«. Sundhedskommissionen kunne pålægge ejeren at få manglerne afhjulpet. I den nye sundhedsvedtægt af 1880 strammedes kravene, dog stadig kun til udlejede boliger; de måtte ikke »overfyldes« efter sundhedskommissionens skøn. De skulle være tætte, tørre og forsynede med bræddegulv i opholdsværelser og med vinduer, der kunne åbnes. Kun hvis de udlejedes til familier, skulle de kunne opvarmes om vinteren.

De væsentligste ændringer i den ældre boligmasse skete ved om- og tilbygninger på ejernes initiativ. De små enetages huse fik typisk bygget en kvist eller en etage på. Ofte byggedes der kvist på forsiden og fuld etage i bindingsværk på husets bagside som vist på denne side.

I den indre by var grundene så små, at der sjældent var plads til opførelse af en egentlig bagbygning til beboelse. Derimod var det almindeligt fra 1870erne, at der i gården byggedes latriner, brænderum og mindre vaskehuse på under 10 m², eventuelt tillige med køkken, hvis en af forhusets lejligheder var uden. I gader anlagt i 1860erne, hvor grundene var lidt større, opførtes til flere ejendomme baghus med beboelse, men tillige med vaskerum til brug for forhusets beboere.

Udbygningen af de ældre ejendomme betød generelt bedre faciliteter i tilknytning til arbejderboligen; men friarealerne indskrænkedes samtidig med, at der indrettedes flere lejligheder. Også de nyindrettede lejligheder var små på grund af husenes beskedne dimensioner. Nogen markant forbedring af boligmiljøet i den indre bys små sidegader og langs dele af udfaldsvejene skete der således ikke; en del ejendomme forblev uændrede. Det var da også især i disse gader, at sundhedskommissionen blev gjort opmærksom på uhel-

På billedet her ses en af de ejendomme på Sct. Hans Plads, som sundhedskommissionen anbefalede nedrevet 1891. I baggrunden ses Sct. Hans Kirkes tårn (Møntergården).

Boliger dømt til nedrivning 1891, i forgrunden Sct. Hans Kirkes tidligere kapellanbolig (Møntergården).

dige boligforhold i perioden.

Gennem hele perioden er der tilfælde, hvor sundhedskommissionen greb regulerende ind. Enkelte eksempler kan illustrere, hvad kommissionen fandt uacceptabelt i henhold til sundhedsvedtægten. I 1872 fik ejeren af Skræppestræde (nu Ridehusgade) 10 således påbud om inden otte dage at lade en indfalden væg istandsætte og at hvidte lejligheden indvendig. I 1880 blev en etværelses kælderlejlighed i en bagbygning til Sdr. Boulevard 48 fundet så fugtig, at den ikke måtte udlejes fra førstkommende flyttedag.

I 1891 fandt byens første kommunale sanering sted. Det skete efter beslutning i sundhedskommissionen; ejendommene i Nyenstad og Sct. Hans Plads 5,7,9 og 11 måtte først igen udlejes efter »gennemgående hovedreparation«. Kommissionen tvivlede dog på, at selv en hovedreparation ville kunne afhjælpe manglerne, og mente, det var bedst, ejendommene blev revet ned. Kommunen købte ejendommene og solgte to år senere grunden til Marie Jørgensens Pigeskole. Og som et sidste eksempel kan nævnes, at sundhedskommissionen i år 1900 påbød ejerne af Stålstræde 15, et konsortium ved sagfører Danielsen, at lade det gamle og utætte tag understryge. Kommissionen fandt dog ikke, at fugten i boligen var direkte sundhedsfarlig, og den tog ikke stilling til lejeren, snedker N.J. Hansens krav om eventuel erstatning for tøj og fødevarer, der var spist af rotter, som kom op gennem huller i køkkengulvet.

Også andre eksempler overrasker snarest ved at illustrere, hvad datiden

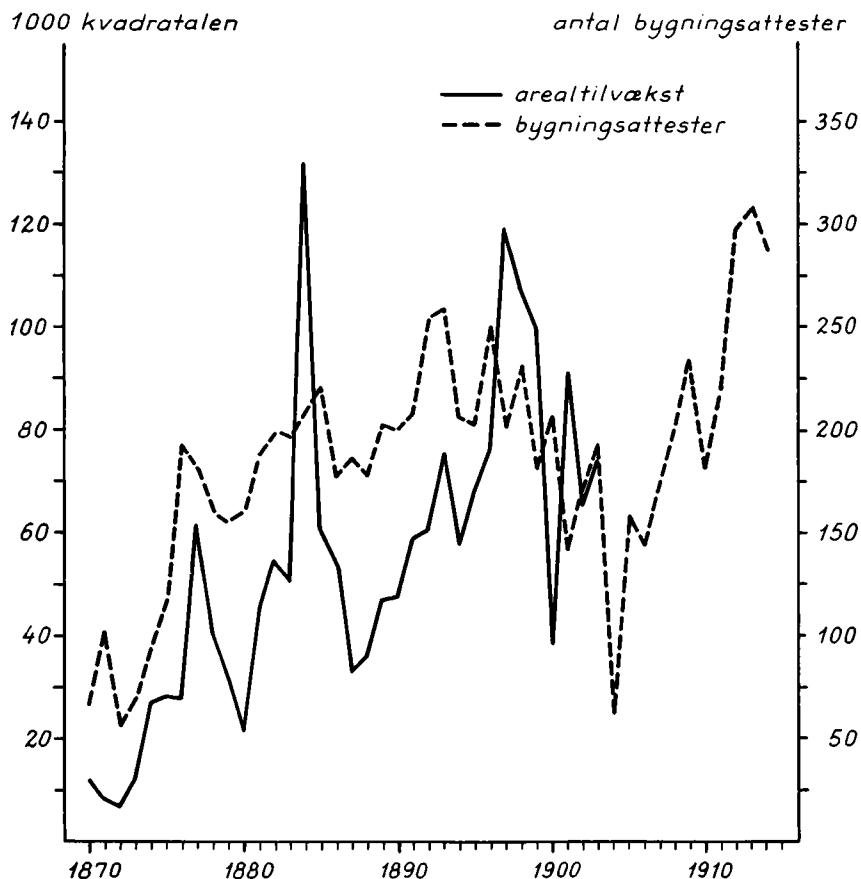
accepterede. Således skulle sundhedskommissionen, efter at der var optaget politirapport i juni 1891, tage stilling til, om det »ugifte fruentimmer« Emma Jensen og hendes to »uægte børn«, en dreng på ni år og en pige på fire, boede på et »overfyldt« værelse. Værelset betegnedes som mindre. Det var en rimelig karakteristik, da det havde 11,4 m³ luft, dvs. grundarealet var under 7 m². Det lå i en sidebygning i Sct. Jørgens Gade og lejedes ugevis for 75 øre pr. uge. Sundhedskommissionen var formentlig ikke overbevist af Emma Jensen, når hun oplyste, at det var »hendes agt at leje en større lejlighed til oktober flyttedag og gifte sig«. Stadsråden fandt imidlertid, at værelset nok var beskedent, men »ellers ikke dårligere end den slags lejligheder i almindelighed«. Og da der for skoleklasser regnedes med mindre luft pr. elev, ligesom beboerne »alle så sunde og friske ud, særlig i høj grad børnene«, fandt sundhedskommissionen ikke grundlag for at gribe ind.

Boligbyggeriet 1870-1914

Perioden var præget af et omfattende, om end svingende byggeri, som vist i figur 11.1. Byggeaktiviteten afspejlede det generelle konjunkturforløb. Kriseårene i slutningen af 1870'erne, 1886-87, 1893, de første år efter århundredskiftet og i beskedent grad 1908 resulterede i faldende byggeri. Kurverne giver dog et for stærkt indtryk af tilbagegang fra omkring århundredskiftet, da en stigende del af Odenses byggeri foregik i Sct. Hans Landsogn, der ikke er omfattet af opgørelsen.

Figur 11.1 viser også et noget forskelligt forløb for byggeaktiviteten, alt efter om den opgøres efter antal byggearbejder eller efter arealtilvækst. Frem til slutningen af 1890'erne blev de enkelte byggearbejder stadig større, hvorfor arealtilvæksten viste den største fremgang. 1870-89 var kun 10% af de nyopførte ejendomme på mere end to etager. Biskop Engelstoft skrev da også i 1880, at »for øjeblikket vokser byen stadig i de nye kvarterer, mest med villaer og småhuse, som dog nu i reglen bygges med kvist«. Andelen af huse på tre etager var kun svagt stigende, nemlig fra 8% i 1870'erne til 11% i 1880'erne. Fra 1889 steg andelen af bygningsattester vedrørende treetages huse på kun fire år fra knap 15% til 30%. Tendensen mod højere byggeri, som kan konstateres før 1890, accentueredes meget klart i 1890'erne, hvor der for første gang byggedes i fem etager, og hvor andelen af fire- og femetages bygninger nåede knap 50%. Hans Tausens Gade i den indre by er f.eks. fra disse år.

Fra omkring århundredskiftet blev de enkelte byggearbejder mindre. Andelen af nyopførte ejendomme med ikke mere end to etager øgedes markant, jfr. tabel 11.1. Det var villaer og dobbelthuse, der dominerede byggeriet i en sådan grad, at stadsingeniør Blicher i 1914 tvivlede på, at »villabebyggelsen

Figur 11.1: Byggeaktiviteten i Odense 1870-1914. Antal udstedte bygningsattester 1870-1914 og den årlige arealtilvækst i kvadratalen 1870-1903. Arealtilvæksten er behæftet med nogen usikkerhed, hvilket bl.a. forklarer det høje tal for 1884 (Kilde: Hans Chr. Johansen m.fl.: Fabrik og bolig).

vil fortsættes i samme grad som de senere år..., da det ikke er billigt at bo i fritliggende villaer«.

Periodens omfattende byggeri førte til, at byens sammenhængende bebyggelse stadig udvidedes. Ved periodens begyndelse lå omkring 75% af bygningsmassen inden for den gamle konsumtionsgrænse. Endnu i 1880'erne, hvor det var særlig udbredt at foretage til- og ombygninger af eksisterende ejendomme, foregik 35-40% af byggeriet i hovedgaderne og den øvrige indre by. Men der anlagdes stadig nye gader. Især villabyggeriet i Hunderupkvarteret syd for byen og byggeri af typisk dobbelthuse i Sct. Hans Landsogn nord for byen førte til en stærk vækst af byens udstrækning fra omkring århundredskiftet.

Nybyggeriet var underlagt stadig strammere bestemmelser. Uanset at en del af bygningslovgivningen blot registrerede allerede gældende praksis, førte bygningsloven af 1858 og Odenses senere bygningsvedtægter fra 1881, 1893 og 1896 generelt til et stadig bedre boligmiljø i nybyggeriet.

Tabel 11.1: Fordeling af nyopførte bygninger i Odense 1893-1914 efter antal beboede etager.

År	Antal beboede etager ¹					I øvrigt ²	I alt
	1	2	3	4	5 eller flere %		
1893-94	3,2	23,1	53,2	20,5	–	–	100,0
1895-1901	4,7	14,3	31,3	36,7	13,0	–	100,0
1902-14 ³	5,5	59,6	15,9	10,6	3,3	5,1	100,0

1) Beboelseskældre og beboede tagetager regnes begge som en beboet etage, hvorfor tabellen ikke er umiddelbart sammenlignelig med de i teksten angivne tal for perioden før 1893. Bygninger i tabellen kan således være anført med en etage mere end tilsvarende bygninger i opgørelsen for før 1893.

2) Dækker egentlige fabriksbygninger og andre erhvervsbygninger.

3) Eksklusiv 1907-09 på grund af manglende oplysninger.

Kilde: OBF.

Ifølge 1858-loven skulle ejendomme med en grundflade på over 300 kvadratalen og mere end én etage være forsynet med to trapper. I 1893 udvidedes kravet om to trapper til alle beboelsesejendomme på mere end tre etager.

Loven af 1858 tillod lejligheder på lofter, hvis der var vindue i taget og afskærmning mod tagstenene. Først i 1896 krævedes forskalling under taget i loftslejligheder, og at mindst halvdelen af gulvarealet ikke lå under de skrå vægge. Kælderlejligheder var fra 1896 kun tilladt i forhuse.

Loftshøjden i lejligheder skulle ifølge 1858-loven være mindst 2,20 m. Det var et krav, som i 1893 udvidedes til også at gælde værksteds- og forretningsrum. Minimumshøjden øgedes i 1896 til 2,35 m. Fra 1893 skulle alle beboelsesrum være gipsede, og fra 1896 skulle skillevægge kalkpudses.

Etagebebyggelse i Dagnargade opført i fire etager omkring århundredskiftet. Postkortfoto (Møntergården).

Postkort med fire motiver fra Vesterbrokvarteret, der blev udbygget i den her skildrede periode (Møntergården).

Allerede 1858-loven stillede krav om sikring mod fugt. Gulvet over jorden skulle være hævet, og fundamentmurene skulle være uigennemtrængelige for fugt. I 1881 bestemtes det, at der under gulve direkte over jorden skulle lægges et isoleringslag af f.eks. beton eller asfalt.

Angående bygningernes konstruktion havde 1858-loven kun bestemmelser om begrænsninger i anvendelsen af bindingsværk og om mindste murtykkelse. Detaljerede konstruktionskrav, bl.a. om større murtykkelse, om tømmerets dimensioner og om isolering mellem etagerne, kom 1893 og 1896.

Desuden var der bestemmelser om lysforhold og adgang til frisk luft, som der i stigende grad blev lagt vægt på fra lægelig side. Således bestemte 1858-loven, at en gårdsplads skulle være mindst 40 m², og at bygningers indbyrdes afstand skulle være mindst 2,5 m. I 1896 bestemtes det, at afstanden fra vinduer til modstående bygninger skulle øges med bygningernes højde. Mellem bygninger af højst tilladte højde på 17 m skulle der f.eks. være mindst 7,8 m ud for vinduerne. Først i 1893 krævedes det, at alle beboelsesrum var forsynet med et vindue, der kunne åbnes.

En lempelse af bestemmelserne om at bygge i højden fandt dog sted. Indtil 1896 måtte højst 50% af en grund bebygges. Andelen sænkedes i forhold til antallet af etager for ejendomme på mere end to etager. F.eks. måtte kun 25% af grunden bebygges, hvis der opførtes et femetages hus. Andelen hævedes til 40% i 1896. Betydningen heraf i forbindelse med, at den maksimale bygningshøjde øgedes fra knap 16 til 17 m, fremgår af tabel 11.1. Det førte naturligvis til større beboelsestæthed.

Sundhedskommissionen kunne dispensere fra bygningsvedtægten. Det gjorde den i adskillige tilfælde, først og fremmest fra kravene til friarealer. Efter Indenrigsministeriets bestemmelse måtte dispensation efterhånden kun gives på betingelse af, at den mindre gårdsplads fik hård belægning; f.eks. i 1890 krævedes asfalt eller beton. Det var dog især de lempede bestemmelser i 1896, der førte til en større beboelsestæthed, end det hidtil var kendt i byen. Det fremgår af en opgørelse foretaget i 1912 af stadsingeniør Blicher over antal beboere pr. hektar i nogle udvalgte huskarreer. Således boede der 140 personer pr. hektar i karreen Vestergade-Stålstræde-Asylgade, dvs. i byens centrum over for Flakhaven. For karreen Vestergade-Klaregade-Pogestræde-Flakhaven, hvor grundene er korte i forhold til den øvrige del af Vestergade, nåede tallet op på 280 personer pr. hektar. Knap så højt lå karreerne Adams-gade-Pjentedamsgade, bygget fra 1860'erne, og Sct. Knuds Gade-Absalons-gade syd for Gormsgade, bygget fra 1880'erne. Senere bebyggelser som karreerne Oluf Bagers Gade-H.C. Andersens Gade og Dronningensgade-Jens Benzons Gade øst for Kingosgade lå højere med henholdsvis 300 og 426 personer pr. hektar. Byggeföreningshuse fra efter århundredskiftet, f.eks. Edvard Brandes Gade, Nørrevoldgade og Kancellivej, lå på 109-190 personer pr. hektar, mens villabyggeriet i Hunderupkvarteret for nogle udvalgte gader overvejende lå på 50-60 personer pr. hektar.

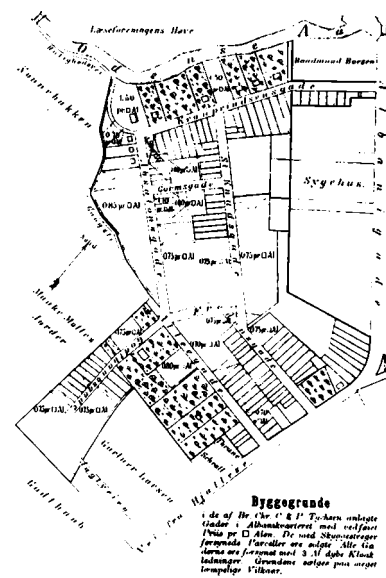
Boligmiljøet i tre udvalgte gader med arbejderboliger bygget efter 1870

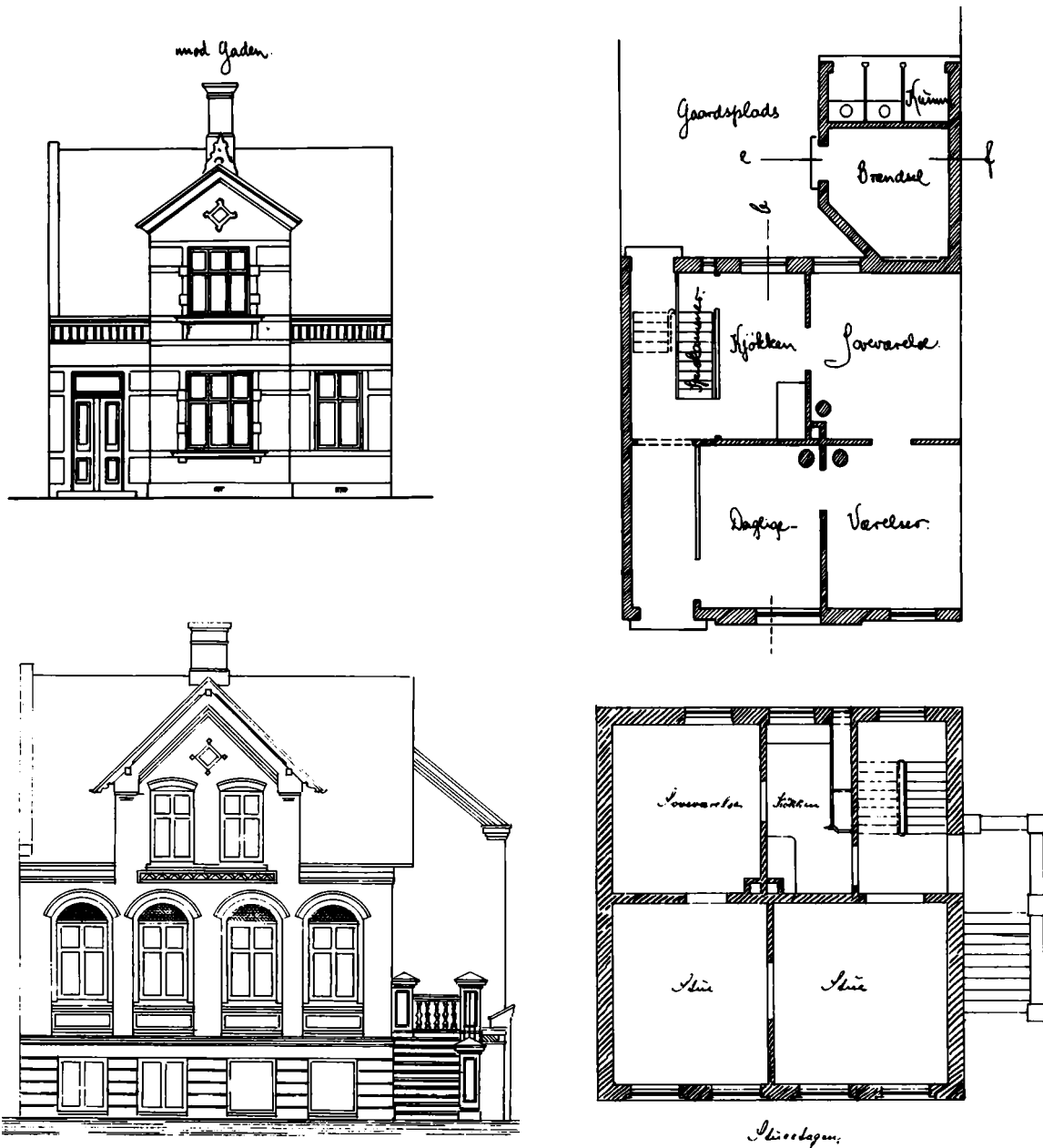
Tre gader er valgt til nøjere at illustrere periodens nye arbejderboliger.

Det er Sct. Knuds Gade syd for åen og beliggende nær det gamle industriområde mellem Albanigade og Frederiksgade. Sct. Knuds Gade blev anlagt i forbindelse med sukkerfabrikanterne Tychsens udstykning af en del af arealet vest for Albanigade, jfr. kortet. Udstykningen, der godkendtes af byrådet i 1876, indebar en socialt differentieret bebyggelse. Mod nordvest skulle der være villabebyggelse. Grundene ned mod åen havde den højeste kvadratmeterpris. Over for villaerne både i Kronprinsensgade og Absalons-gade skulle opføres etageejendomme. Grundprisen til disse var højere end i sidegaden Sct. Knuds Gade. En tur i kvarteret i dag afslører da også tydelige kontraster. Villabebyggelse vis-à-vis etageejendomme på to etager, hvoraf flere udmærker sig ved udsmykkede facader. Sydsiden af Kronprinsensgade er opført 1877-81. Bebyggelsen i Sct. Knuds Gade begyndte i 1877; men her var husene i begyndelsen mere beskedne og kun på en etage.

Byggeriet i Sct. Knuds Gade var koncentreret til årene 1877-83 med 32 huse, 1887-90 med 11 huse og 1894-96 med syv huse. Yderligere fire huse opførtes i de mellemliggende år. Det var først i midten af 1890'erne, at de

Brødrene Tychsens udstykning i 1881. Udstykningen begyndte i 1876 og viser, hvorledes private udstykkere var bundet af skellinjer og ønsket om flest mulige grunde beliggende i de mest muligt retvinklede gader (Odensse Kommune, byggesagsarkivet).

sidste grunde på gaden midterste stykke bebyggedes.

Desuden er udvalgt Store Glasvej, der lå i industriområdet, som voksede op nordvest for byen fra begyndelsen af 1870'erne. Også bebyggelsen af Store Glasvej skete over en lang periode. De tre første huse opførtes 1885-86 syd for

jernbanen, der delte vejen i en sydlig og nordlig ende. Yderligere fire huse opførtes mod syd 1889-95, mens bebyggelsen i den nordlige ende begyndte med 15 huse opført 1897-1903. 1910-11 opførtes det sidste par beboelseshuse i den her behandlede periode. Der var stadig ledige byggegrunde i 1914, således at bebyggelsen havde et åbent præg. Det ændredes ikke af de industrivirksomheder, der lå på hjørnegrunde, hvor Store Glasvej krydsedes af henholdsvis Vesterbro og Vestre Stationsvej. De to første virksomheder, et maskinværksted og et savværk, anlagdes 1887-88.

Og for det tredje er udvalgt Marienlystvej, beliggende i Sct. Hans Landsogn. Her nord for byen fandt en betydelig del af Odenses befolkningstilvækst sted fra 1890'erne, bl.a. af arbejdere beskæftiget i industrivirksomhederne, beliggende i tilknytning til jernbane og havn. Byggeriet i Sct. Hans Landsogn lettedes af, at det lå uden for Odenses bygningsgrænse, hvorfor bygningsloven af 1858 og de senere bygningsvedtægter ikke gjaldt for området. Privat byggeri var dominerende i landsognet; men flere andelsbyggeselskaber virkede her i årene op mod 1. verdenskrig.

Bebyggelsen af Marienlystvejs sydlige ende skete i 1910 efter en samlet plan. På mindre end et år blev der opført 21 dobbelthuse af Andelsbyggeselskabet Marienlyst.

Grundene i de tre gader var af meget forskellig størrelse. De tidligst udstykkede grunde i Sct. Knuds Gade var blot 150-200 m². I 1878 var byrådet ganske vist af sanitære grunde blevet betænkelig ved, at der udstykkedes så små parceller. De var imidlertid ikke mindre end grundene i den indre bys stræder, og i 1879 meddelte Indenrigsministeriet, at der ikke var lovhjemmel til at forbyde så små grunde, hvis bygningslovgivningen og sundhedsvedtægten i øvrigt blev overholdt. De fleste grunde bebygget i 1880'erne og 1890'erne i Sct. Knuds Gade og på Store Glasvej var større, men dog blot 400 m². I forhold hertil var grundene på Marienlystvej store. De var hver på 638 m².

Husene på Marienlystvej havde et grundareal på 71-72 m², således at bebyggelsesgraden var meget beskednen. Trods de beskedne grunde var bebyggelsesgraden relativt lav i Sct. Knuds Gade, typisk $\frac{1}{3}$ eller mindre, hvorimod den på Store Glasvej – delvis på grund af et stort antal bagbygninger – var det maksimale af det tilladte ifølge bygningsvedtægten. Matrikelkortene, der er vedlagt de fleste byggesager, viser for Store Glasvej omkring århundredskiftet, at flere bebyggelser ikke kunne være en kvadratalen større uden at overskride de begrænsede krav til friarealer i bygningsvedtægten af 1896.

Den hårdere grundudnyttelse faldt delvis sammen med, at det blev en ny type, der stod som bygherrer. For Sct. Knuds Gade og for de første huse opført på Store Glasvej passede biskop Engelstofts beskrivelse fra 1880, at

Tegningerne overfor viser boligtyper fra 1880'erne og 1890'erne. Øverst bygningstegninger af forhuset i Sct. Knuds Gade 6 opført i 1880 med en lejlighed på tre værelser i stueetagen. Omkring skorstenen midt i huset er markeret kakkelovne og komfur i køkkenet. Ved siden af gødningskummen i sidehuset er vist to latriner. Forhusets facade var med frontispice. Forneden bygningstegninger til forhuset Store Glasvej 19 opført i 1897 med en lejlighed på tre værelser i stueetagen. Rumindretningen adskiller sig ikke afgørende fra Sct. Knuds Gade 6. Målestok for alle tegninger 1:150 (Odense Kommune, byggesagsarkivet).

»enhver svend, der kunne tømre og mure, rejser sig selv et hus«. Det var også bygningshåndværkere, der typisk stod som bygherrer for de senere opførte huse; men nu var det mestre, der ikke selv flyttede ind i en del af ejendommen, og som ofte kunne mobilisere tilstrækkelig kapital til at stå som bygherrer for flere ejendomme. Andelsbyggeselskabet Marienlyst finansierede det samlede byggeri på Marienlystvej ved statslån til boligbyggeri for arbejderbefolkningen. Under byggeriet fik selskabet tillige betydelige kreditter fra de involverede byggefirmaer. Det drejede sig bl.a. om et teglværk, Odense Kalkværk, Frederiksgadens Jernstøberi, en teglstensfabrikant, en blikkenslager, en vognmand, en maler og Odense Savmølle.

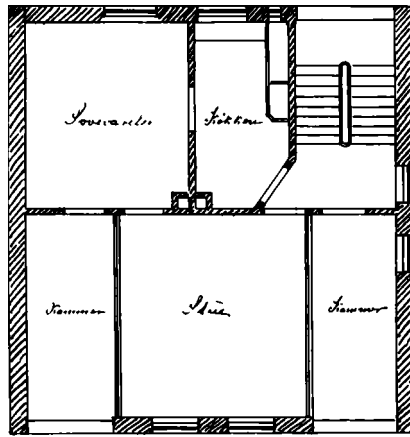
Forhuse bygget omkring 1870-1900

Forhusene i Sct. Knuds Gade og på Store Glasvej havde større grundareal end husene i den indre bys gader. Forhusene i Sct. Knuds Gade var 7-9 m brede mod gaden og 8-9 m i dybden, dvs. omkring 56-81 m², mens de gennemgående yngre forhuse på Store Glasvej var 7-9 m brede og 8-9½ m i dybden, dvs. omkring 56-85 m².

Der var én lejlighed på hver etage. Det vil sige, at lejlighedernes nettoareal svarede til ejendommens grundareal med et fradrag på 20-30% til mure og trapper. Hvis der ikke var kælder i ejendommen, var der i stueetagen gennemgang til gården, som det også var tilfældet i de ældre boliger. I enkelte af de først opførte huse i 1870erne, hvor grundarealet var begrænset, betød det, at der i stuen indrettedes en toværelses lejlighed i lighed med lejlighedstypen vist side 237.

De større grundarealer fra 1880erne muliggjorde, at den typiske forhuslejlighed var på tre værelser og køkken. Det gjaldt mere end halvdelen af lejlighederne i Sct. Knuds Gade, mere end 85% af lejlighederne på Store Glasvej og samtlige lejligheder på Marienlystvej. Lejlighedstypen var forbavsende konstant, som det er illustreret på side 246 med grundplaner af lejligheder opført i Sct. Knuds Gade 1880 og på Store Glasvej 1897. En eventuel førstesals lejlighed kunne strække sig i hele ejendommens bredde. Gik gangen til gården i stueetagen, skete der ingen ændring af rumindretningen, men værelserne gjordes mindre end på første sal. Enkelte lejligheder i forhusene i Sct. Knuds Gade og på Store Glasvej indrettedes med fire værelser. Forhusene med disse lejligheder var noget større med godt 80 m² i ydre mål.

I alle ejendommene i Sct. Knuds Gade og på Store Glasvej var der foruden de gode etagelejligheder beboelse enten i kælderen, på kvisten eller i en bagbygning. For flere ejendomme var alle tre muligheder udnyttet. Det drejede sig typisk om yderst beskedne boliger.

Plan af 1ste Sal.

Plan over 1. sal i forhuset Store Glasvej 19 opført i 1897. Målestok 1:150 (Odense Kommune, byggesagsarkivet).

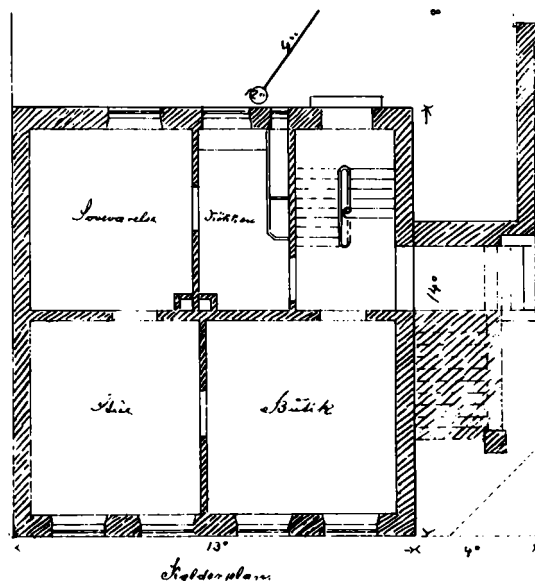
På kvisten, i kældere og bagbygninger

Ejendommene i Sct. Knuds Gade og på Store Glasvej var typisk med frontispice og dertil hørende kvistlejlighed. Fradraget til trappen var mindre for tagetagen end for etagelejlighederne, men udnyttelsesmulighederne i tagetagen begrænsedes naturligt af de skrå vægge. Typisk indrettedes lejligheder med to værelser plus kammer og køkken. Stuen var i frontispicen mod vejen, og til hver side var der et kammer med tagvindue. Mod gården var der soveværelse og køkken. Det var almindeligt, at det ene kammer indrettedes med dør direkte til trappen og ikke til taglejligheden. Det var hermed velegnet til en logerende, jfr. tegningen på denne side.

Der var kælderlejligheder i den ældre boligmasse. De forekom ikke i de beskedne huse i den indre bys sidegader, men de var typisk indrettet i de større ejendomme langs byens hovedstrøg. Det var overvejende ejendomme opført før 1858, hvorfor kælderbeboelse kun kunne forbydes, hvis den var direkte sundhedsfarlig, selv om lejlighederne ikke opfyldte den senere bygningslovgivnings krav for at undgå fugt. I 1881 klagede stadsråden f.eks. over, at der indrettedes stadig flere kælderbeboelser trods Odenses fugtige undergrund. Efterspørgslen efter billige lejligheder var imidlertid betydelig, og fra begyndelsen af 1880'erne og frem til 1890'erne var det ikke ualmindeligt, at nybyggeri i arbejderkvarterer opførtes med kælderlejligheder.

I omkring $\frac{1}{5}$ af ejendommene i Sct. Knuds Gade var der kælderlejligheder. Antallet begrænsedes af, at kloakken ikke lå dybt nok til, at der kunne komme tilstrækkeligt fald på afløbet fra de fleste ejendomme. Alle husene på Store Glasvej opført fra slutningen af 1890'erne var med kælder. Kælderlejligh-

Plan over kælderen i forhuset Store Glasvej 19 opført i 1897. Målestok 1:150 (Odense Kommune, byggesagsarkivet).

hederne havde, bortset fra gennemgang til gården, samme indretning som etagelejlighederne. Indretningen var delvis givet med placering af trappe og skorsten. Både i Sct. Knuds Gade og på Store Glasvej blev de få kælderlejligheder i hjørneejendomme typisk indrettet med butik, således at beboelseslejlighederne blev på to værelser med køkken (se tegningen herover).

Hvor grundene tillod det, opførtes der i vid udstrækning i 1870erne og 1880erne bagbygninger i tilknytning til den ældre boligmasses forhuse. Også i nogle af gaderne anlagt efter 1870 blev der, få år efter forhusene stod færdige, opført bagbygninger til beboelse. Og i enkelte tilfælde, hvor den oprindelige ejendom lå trukket tilbage på grunden, blev der bygget et nyt forhus i gadelinien. Friarealerne mindskedes. Allerede ved opførelsen fik en del af ejendommene i Sct. Knuds Gade bagbygninger til beboelse. Det var ofte blot etværelses lejligheder med køkken. Alle ejendomme opført på Store Glasvej nord for jernbanelinien 1897-1903 havde bagbygninger. De indeholdt typisk to værelses lejligheder med køkken i stue og første sal. Selv om lejlighederne i bagbygningerne var mindre end i forhusene, typisk kun omkring 40 m² i ydre mål, udgjorde de en mindre del af det samlede antal lejligheder.

Baghusbyggeriet muliggjorde en ret høj grundudnyttelse, uden at byggeriet kolliderede med bygningsvedtægtens bestemmelser om det maksimale antal etager, og uden at det blev nødvendigt at bygge to trapper, som bygningsvedtægten fra 1893 krævede for alle beboelsesejendomme på mere end tre etager.

På Store Glasvej opførtes flere ejendomme af den nye type. Fire ejendomme opførtes 1898-1900 og to i 1910-11. Bygningstegningerne til den senest opførte ejendom er gengivet på side 251.

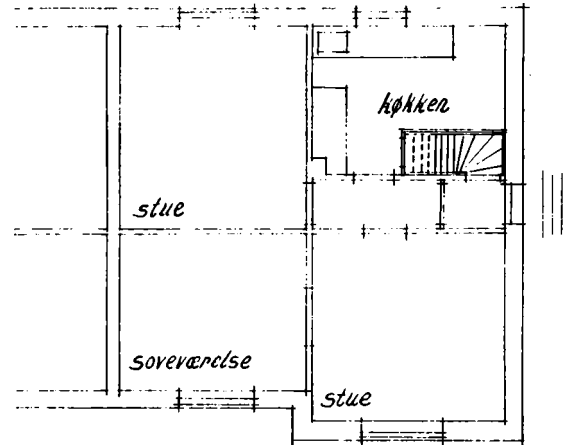
Ejendommen var med to lejligheder på hver etage. På grund af antallet af etager stillede bygningsvedtægten krav om to trapper. Arkitektonisk var der kun gjort lidt ud af bygningens ydre. I modsætning til de tidligere omtalte lejligheder på tre værelser var der entré i hver lejlighed, og ligeledes som noget nyt var der fælles wc på køkkentrappen. Som i de øvrige nævnte etageejendomme af denne type var der vaskehus, viktualie- og brændselsrum i kælderen; men der var tillige rulle- og strygestue og et fælles badeværelse. I tagetagen var der tørreloft og værelser.

En- og tofamilieshuset i ny udgave

Den hidtil beskrevne udvikling af ejendomstyper med arbejderboliger indbar, at der blev stadig flere lejligheder i hver ejendom. I den indre bys ældre småhuse var der typisk kun en-to husstande. I ejendomme opført fra 1860'erne til 1880'erne var der typisk to-fire husstande. Der er kun enkelte eksempler på større samlede bebyggelser i den tidlige del af perioden. Glasværket lod ved grundlæggelsen i 1874 opføre en boligblok med 16 lejligheder på virksomhedens område. Og i 1875 tog en kreds af byens velstillede borgere kontakt med Foreningen til Opførelse af Alderdoms-Friboliger for Arbejdere i København, og i 1877 stod en ejendom med 16 lejligheder færdig i Ridehusgade. Året efter opførte foreningen en ny ejendom på Lille Glasvej. I ejendomme opført fra 1890'erne blev det derimod almindeligt med fire eller flere husstande.

Fra århundredskiftet satte en ny tendens ind med få husstande pr. ejendom. Loven af 1898 om statslån til opførelse af arbejderboliger fremmede dannelsen af byggeforeninger, der typisk lod opføre dobbelthuse. Hver del lå på egen grund, men det var billigere at opføre dobbelthuse end fritliggende villaer.

Det første byggeri var formentlig fire dobbelthuse på hver to etager i Kanslergade, som Spareforeningen Bikuben lod opføre i 1902. Andre steder i byen opførtes byggeforeningshuse, især i årene umiddelbart før 1. verdenskrig. Bl.a. kan nævnes Frederiksgades Byggeforening med 15 ejendomme i Edvard Brandes Gade, Byggeselskabet af Arbejdere ved Sydfynske Banes Maskinværksted med 33 huse i Bolbro og adskillige i Sct. Hans Landsogn, herunder husene på Marienlystvej fra 1910. Husene var ens, men deres enkle stil havde alligevel et tydeligt villapræg, som det fremgår af tegningen side 253.

Indretningen af husene på Marienlystvej viste tydelige lighedstræk med de samtidige etageejendomme. Stueetagen var med tre værelser, køkken og entre. Der var eget vaskerum i kælderen, og på loftet var der værelse og tørreluft. Den manglende kloakering i landdistriktet viste sig ved, at der var latriner i haven. Landdistriktet manglede også vandværk.

Marienlystvej 29 tegnet i forbindelse med indretning af bad og wc i 1952. Grundplanen er formentlig uændret fra husets opførelse i 1910. Målestok 1:150 (Odense Kommune, byggesagsarkivet).

Arbejderboligens faciliteter 1870-1914

De nyopførte lejligheder var næsten alle med »moderne« faciliteter. Der var kakkellovne, hvori der fyredes med tørv, brænde eller kul. Tørv var formentlig i hele perioden den relativt billigste varmekilde, men afløstes i stigende grad af kul. Med undtagelse af enkelte kvist- og baghusbeboelser var køkkenene med komfur. Desuden byggedes de fleste ejendomme i købstaden med indlagt vand.

Belysningen skete i begyndelsen af perioden typisk med tran- eller olie-lamper, der gjorde luften tung og alligevel kun gav et svagt lys. I 1870erne blev det almindeligt med petroleumslamper, som gav et noget skarpere lys. Gasbelysning vandt først senere indpas i arbejderboliger, mens det elektriske lys var forbeholdt enkelte af de økonomisk velstillede i slutningen af perioden.

Udenomsfaciliteterne bestod især af latriner »i gården«. Bygningstegningerne fra slutningen af perioden indeholder ofte fine tegninger af de små huse. Flere ejendomme på Store Glasvej havde f.eks. på række to latriner og et pissoir til fælles brug for for- og baghusets beboere. Efter 1909 er der eksempler på, at der blev adgang til fælles wc i ejendommen.

Fra begyndelsen af 1880erne var det standardudstyr med et lille baghus på

typisk 4-7 m² til vaskehus, hvor der var en indmuret gruekedel. Større baghuse indrettedes tillige med værksted og brænderum. I den udstrækning, det fra 1880'erne blev udbredt med bagbygninger til beboelse, blev disse ekstra rum lagt i bagbygningerne, så de også var til brug for forhusets beboere.

Da bagbygninger til beboelse ophørte med at blive opført fra omkring århundredskiftet, blev forhusene typisk indrettet med fælles vaskekælder og brænderum til hver lejlighed. Hertil kom, som det er set på Store Glasvej og Marienlystvej, at der indrettedes tørrelofter og kælderrum med andre specielle funktioner.

Udviklingen gik tydeligt mod, at de nye lejligheders beboere fik adgang til flere og flere faciliteter, og at disse, der delvis var til fælles brug, rykkede ind i beboelsesejendommen, så beboerne ikke generedes af vejrliget. Udviklingen fortsatte med, at faciliteterne blev knyttet til hver bolig, som bl.a. husene på Marienlystvej er vidnesbyrd om. Fra omkring århundredskiftet begyndte det at blive almindeligt med cykelskure i gården. Det var først i en senere periode, at der i tilknytning til arbejderboliger indrettedes cykelkældre. Arbejderboligens omgivende miljø prægedes også af hønsehuse, som var udbredte gennem hele perioden, og lysthuse, som fik stigende udbredelse fra 1880'erne, hvor der var større friarealer.

Beboerne

De ældre arbejderboliger var beskedne. Og samtidig var antallet af beboere ikke sjældent betydeligt. For fire udvalgte gader overvejende med arbejder-

*Fra gårdsplads i Bangs Boder omkring 1910
(H. Lønborg fot., Møntergården).*

Familiekomsammen i et litografhjem 3. april 1905. Litografen – M.N. Topp – blev senere direktør for to af byens biografers, Kosmorama i Kongensgade og Kinografen eller Uglen, Vestergade 2 (Carl Topp fot., Lokalthistorisk Afdeling).

boliger er det gennemsnitlige boligareal pr. person beregnet til 9 m² brutto i 1870. Gennemsnittet dækker imidlertid over store variationer. Pladsen var betydeligt mere trang i de ikke få etværelses lejligheder, der dannede rammen om forsøg på et familieliv for seks-otte personer. Smedesvend Niels Pedersen, kone og seks børn, der var under fattigforsørgelse, bebrejdedes dog i 1891 af sundhedskommissionen, at de ikke som tidligere beboere bl.a. ved kalkning og hyppig rengøring forstod at holde en lejlighed i Nyenstad med stue og køkken »net og hyggelig«. Stuen var knap 11 m² og med ca. 2,2 m til loftet. Luften i lejligheden betegnedes dog ikke som mindre god, hvilket udtryk sundhedskommissionen anvendte om en tilsvarende nabo-lejlighed, hvor der blev holdt tre kaniner i stuen.

Undersøgelser for enkelte gader tyder på, at det gennemsnitlige boligareal pr. person øgedes med 20-50% i løbet af perioden. Væksten i boligareal var især markant i 1870'erne, 1890'erne og i mindre grad efter århundredskiftet. Samtidige udtalelser tyder dog på, at antallet af overbefolkede lejligheder øgedes i begyndelsen af 1870'erne, da beskæftigelsen steg som følge af nye store fabriksanlæg. Afvandringen fra byen under krisen 1877-78 har formentlig ændret dette forhold. Igen i 1880'erne var indvandringen til byen betydelig, og samtidens udsagn om overfyldte lejligheder støttes af, at det gennemsnitlige boligareal stagnerede i tiåret.

Stigningen i boligareal pr. person fandt sted såvel i gader med ældre bebyggelse som i gader bebygget i løbet af perioden. Udviklingen i boligareal for-

klares således af, at de nybyggede lejligheder blev gennemsnitligt stadig større, men også af, at befolkningssammensætningen ændredes i de enkelte gader i løbet af perioden.

Nybyggeriet tiltrak især de unge familier med børn. I de nyanlagte gader var husstandsoverhovedernes gennemsnitsalder lavere end i gader med ældre byggeri, og børnenes andel af befolkningen var højere. Indretningen af nye lejligheder ved påbygningen af ekstra etager og opførelse af bagbygninger, som især var udbredt for den ældre boligmasse i 1880'erne, henvendte sig dog også til unge familier. Det var f.eks. en del af forklaringen på, at husstandsoverhovedernes gennemsnitsalder i Hans Jensens Stræde faldt med tre år fra 1880 til 1890.

Beboerne blev ældre med boligerne. Det betød, at det gennemsnitlige boligareal pr. person øgedes i den ældre boligmasse, idet andelen af husstande uden børn øgedes. Det er dog forkert at opfatte udviklingen ganske tilsvarende, som det kendes i dag med udviklingen af »sølvbryllupskvarterer« 25-30 år efter anlæggelsen. Det forudsætter en langt højere andel af stabile beboere, end det var tilfældet i perioden.

En enkelt familie er fulgt til illustration af de hyppige flytninger. Det er tømrersvend Jens Andreas Almind, der var født i Norup sogn på Nordfyn, og som blev gift i 1866 som 24-årig med den fem år ældre Maren Jensen fra nabosognet Bederslev. De flyttede i 1868 til Odense, da Maren ventede sit første barn. Almind var en af dem, for hvem det lykkedes at opnå materiel tryghed.

Dagligstuen hos en diakonisse i Odense, formentlig omkring 1900 (Møntergården).

Dronningensgade var endnu ret ny, da billedet her blev taget, vistnok før århundredskiftet. Til venstre hjørnet af Thorsgade og til højre anes villakvarteret ud mod Vestre Stationsvej (H. Lønborg fot., Møntergården).

Andre familier med stadige økonomiske problemer flyttede oftere.

I begyndelsen af 1870'erne, da der var småbørn i huset, boede familien Almind mindst to steder i Vindegade. I 1877 flyttede Almind, kone og nu fire børn fra en ældre toværelses baggårdslejlighed på 25 m² i Vindegade 90 til en stuelejlighed i Thorsgade 32, som Almind netop havde opført. I 1879 byggede han Thorsgade 17, hvor familien havde en treværelses stuelejlighed på 50 m². Husstanden omfattede da tillige to mandlige logerende, der formentlig boede i lejlighedens ene værelse på 9 m². Det havde nemlig egen dør ud til ejendommens gang.

I 1882 byggede Almind en større ejendom på Vestre Stationsvej 18. I denne ejendom, der havde en relativt attraktiv beliggenhed, boede familien indtil 1893, henholdsvis i lejligheden i stuen og på kvisten, idet den store og dyre 1. sals lejlighed udlejedes. Stuelejligheden var på fire værelser og knap 60 m², mens kvistlejligheden kun var på tre værelser. Familien havde tilsyneladende ikke lejere i disse år. I november 1881 havde Almind sine fire drenge da også fået en lillesøster, Emma, så der var fem hjemmeboende børn. Få år senere begyndte drengene dog at flytte hjemmefra.

1893-94, da Emma formentlig var eneste hjemmeboende barn, boede familien til leje i en treværelses stuelejlighed på knap 40 m² i Dronningensgade 17. Familien forblev således i arbejderkvarteret nordvest for den indre by; men Almind lod nu opføre sin hidtil største ejendom på Hunderupvej 33 syd for byen med fire lejligheder.

Fra 1895 til sin død i 1902 havde Almind som tømrermester sit hjem i stuelejligheden på Hunderupvej. Gæsteværelset, der lå med egen indgang fra køkkentrappen, var godt 6 m² og lejedes ud, bl.a. til en ung fabriksarbejderske; men alligevel havde familien god plads. Kun Emma, der blev telefonistinde, boede fortsat hjemme. Lejligheden var i modsætning til de tidligere med entré, spisekammer og pulterrum. Ud over gæsteværelset var den ganske vist kun på tre værelser, men inklusive køkken var arealet på over 60 m². Der var større lejligheder på 1. og 2. sal samt en kælderlejlighed, som udlejedes.

Husejerne var generelt relativt stabile. Typisk kunne mellem halvdelen og to trediedele af en gades husejere genfindes i deres hus efter ti års forløb. Men lejerne, hvis andel øgedes på grund af de stadig flere lejligheder pr. ejendom, var meget lidt stabile. Lejligheder lejedes for et halvt år ad gangen mellem april og oktober flyttedag. De svingende indkomster på grund af begrænsede støttemuligheder ved arbejdsløshed og sygdom og den klare præference for at bo nær arbejdspladsen betød, at gaderne på flyttedagen var fyldt af familier, der var ved at transportere deres få møbler og husgeråd til en ny lejlighed. En træk- eller trillevogn kunne ofte rumme hele flyttelæsset. Frem til århundredskiftet boede kun omkring 10% af de familier, der lejede deres bolig, i samme lejlighed i mindst ti år. Efter århundredskiftet øgedes andelen af stabile lejere tilsyneladende. Beregnes gennemsnitsalderen for husstands-overhovederne i enkelte gader gennem perioden, øgedes den da også kun lidt som følge af de mange flytninger.

Hørte man til den velstående del af byens befolkning, var Hunderupvej nok en mere attraktiv adresse end Drommingensgade. Billedet her er fra omkring 1905. Nogle af ejendommene på højre side af gaden, nr. 34 og 38, er tegnet af arkitekt Anton Rosen (Møntergården).

Ældre ejendom på Tolderundsvej (nr. 6) med beboerne – eller nogle af dem – foran. Billedet er fra 1906 (H. Lønborg fot., Møntergården).

Ældre med nedsat arbejdsevne, enlige kvinder, mestre og svende inden for håndværksfag, der mærkede konkurrencen fra industrielt forarbejdede varer, var især repræsenteret i de ældre boliger. En relativt stor del af disse personer var født i Odense eller andre byer.

Arbejderne med de bedste indkomstmuligheder var især at finde i nybyggeriet. Det var bygningshåndværkere, men også de lønarbejdere, der fandt beskæftigelse i den nye tids fabrikker og ansatte i det offentlige og ved koncessionerede selskaber. Fabrikkerne beskæftigede en relativt stor andel vellønnede faglærte, der havde en urban baggrund, men især en stor gruppe ufaglærte tilflyttere fra landdistrikterne. Trods deres manglende faglige baggrund havde de mulighed for at betale huslejen i nybyggeriet, da fabriksarbejdet gav en relativt stabil indkomst. Hertil kom dog også, at nybyggede ejendomme havde lejligheder af forskellig størrelse og kvalitet. Kvist-, kælder- og baghuslejligheder i nybyggeriet var et alternativ til de små lejligheder i den ældre del af byen for de tilflyttere, der som arbejdsmænd eller daglejere ikke opnåede fastere tilknytning til en arbejdsplads. Den store tilvandring til byen og de mange flytninger i byen betød, at typisk 80-85% af husstandsoverhovederne

1. salslejlighederne ved byens hovedgader mistede i den her skildrede periode noget af deres tiltrækningskraft på velstillede odenseanere, der hellere flyttede ud i lys og luft syd for byen. Billedet her er fra Overgade – set mod Priorgården og Vestergade ca. 1880 (Møntergården).

i nybyggeriet var født uden for Odense, men også at tilsvarende høje andele kan konstateres i enkelte år i de ældre arbejderboliger.

Der var store indkomstforskelle inden for arbejderklassen. Forskellene fulgte imidlertid ikke grænserne mellem faglærte, tillærte og ufaglærte, men gik delvis på tværs heraf. Og dele af middelklassen lå indkomstmæssigt på niveau med de faglærte arbejdere, således at de også efterspurgte »arbejderboligen«, som den er beskrevet i det foregående. Dette i forening med det forskellige boligudbud i de enkelte nybyggede ejendomme i hvert fald frem til århundredskiftet indebar, at de nybyggede kvarterer med »arbejderboliger« var socialt relativt differentierede. De adskilte sig især fra den indre by ved at have en meget ringe andel selvstændige. Det nye i perioden var, at den nye tids lønarbejdere blev fysisk adskilt fra de økonomisk velstillede.

De økonomisk velstillede bolig

De økonomisk velstillede bolig kan lige så lidt som »arbejderboligen« beskrives entydigt. Der var store variationer fra lidt bedre boliger end de bedste arbejderboliger til boliger, der var mere end ti gange så store som den bedste arbejderbolig.

Udviklingen for de økonomisk velstillede bolig viste lighedstræk med »arbejderboligen«. Bl.a. blev boligerne stadig bedre udstyret i løbet af perio-

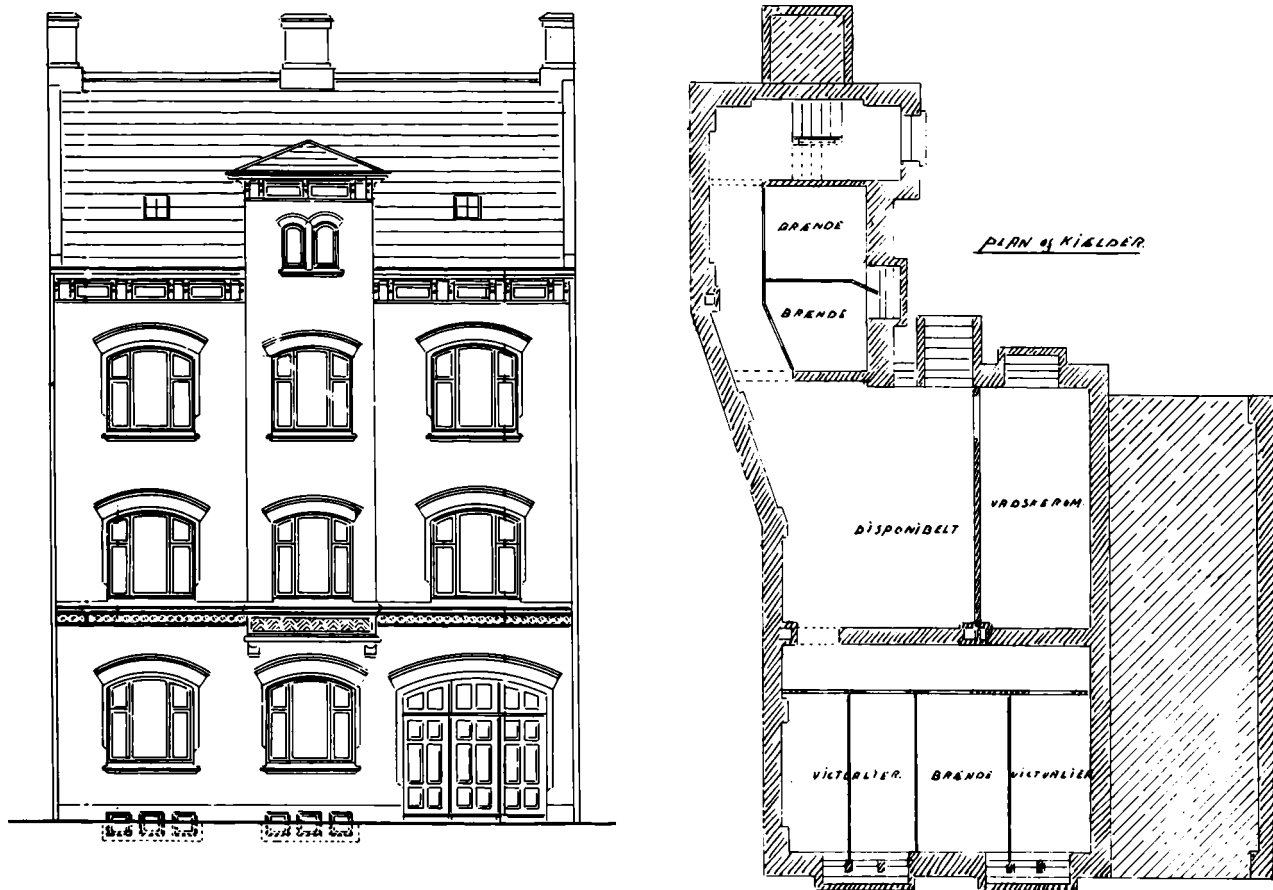
den. Og det fritliggende en- og tofamilieshus blev i stigende grad den foretrukne boligform frem for sammenbyggede etageejendomme. Der kan imidlertid også argumenteres for, at forskellen i boligstandard blev større i løbet af perioden. Boligernes udstyr, bl.a. i forbindelse med opvarmning og belysning, fik øget betydning i løbet af perioden, og det var i de økonomisk velstillede boliger, at udviklingen skete først. Hertil kom, at den fysiske adskillelse mellem de forskellige indkomstgrupper som noget nyt markerede en forskel, der accentueredes ved, at der i de nye kvarterer for de økonomisk velstillede ofredes betydelige ressourcer på boligernes ydre fremtoning og omgivende miljø.

Etagelejligheden

De økonomisk velstillede familier boede i begyndelsen af perioden typisk i en førstesals lejlighed ved et af byens hovedstrøg eller centrale torve. Tyendet, der hjalp til i familien, boede som allerede omtalt i et lille kammer i tilknytning til køkkenet. Køkkenet og familiens private værelser, sove- og barneværelse, lå normalt ud mod gårdsiden, undertiden i en sidebygning, der strakte sig ud fra forhuset i skellet til nabogrunden. Mod gaden lå de repræsentative rum, herreværelse, kabinet, opholds- og spisestue. Var husstandsoverhovedet selvstændig og dermed typisk samtidig husets ejer, ville medhjælpere i virksomheden indgå i husstanden ud over servicetyendet. De boede i værel-

Den solide håndværksmester og hans hustru – Jens Hansen (1830-1902) og hustru Karen Dorthea (1828-1909). Jens Hansen byggede egen bopæl, Thorsgade 1 (Møntergården).

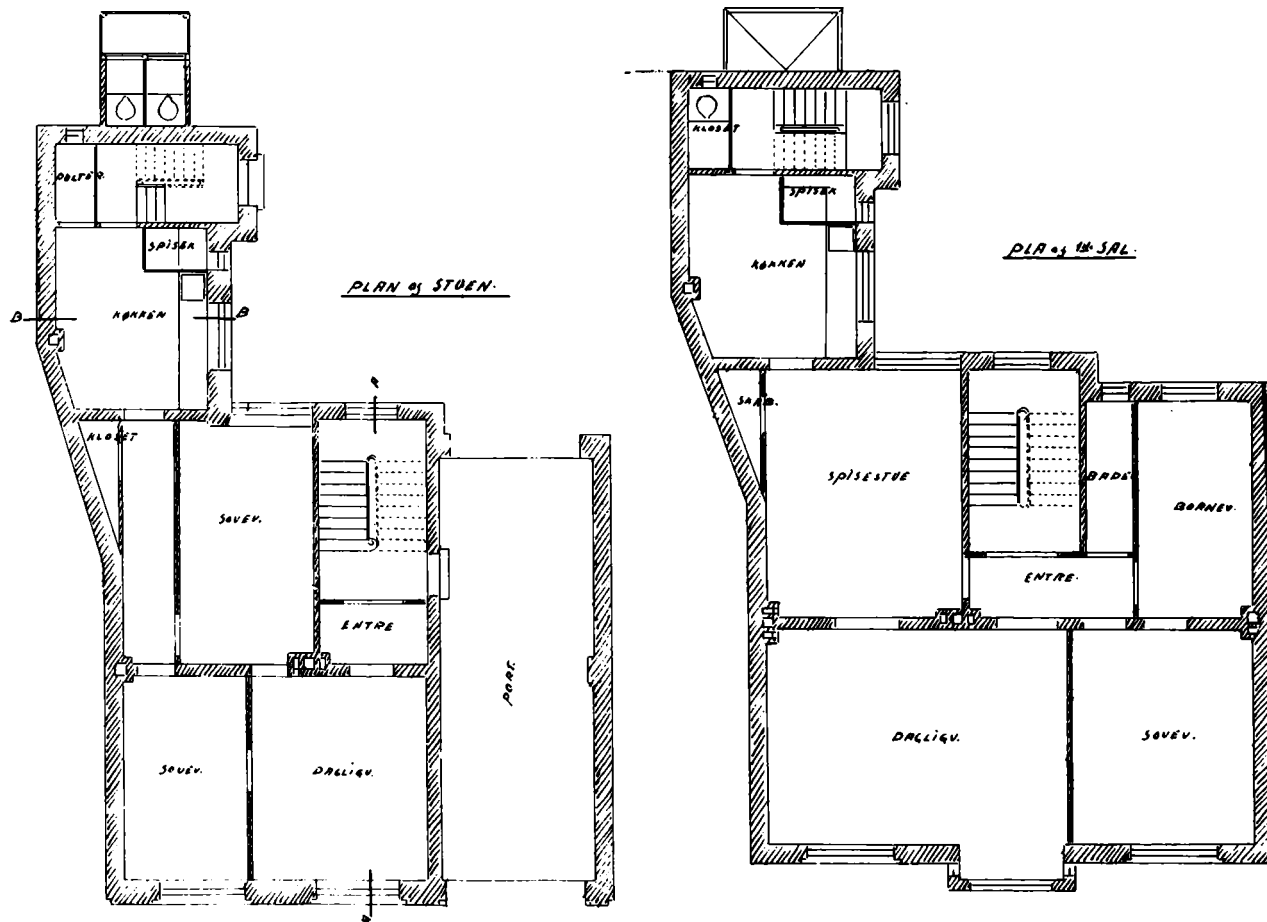
På denne og den følgende side ses bygnings-
tegninger til forhuset Sdr. Boulevard 30 opført
for Emil Neckelmann i 1899. Målestok 1:150.
Se også side 264 (Odense Kommune, bygge-
sagsarkivet).

ser og kamre uden for lejligheden, men i ejendommen, der i øvrigt anvendtes i erhvervsvirksomheden. Eventuel overskydende plads lejedes ud til bolig og erhverv for andre.

Fra gaden var det vanskeligt at se, hvor de økonomisk bedst stillede boede. Forhusenes dimensioner var forskellige, men da grundbredden mod gaden var relativt ens, havde forhusene et vist enhedspræg. Arkitektonisk var der naturligvis forskelle, som afspejlede de enkelte perioders foretrukne stil; men den lange facade med port til gården satte snævre grænser for de arkitektoniske muligheder, når der samtidig højst byggedes i to etager. Generelt var udsmykningen begrænset. Bygningerne afspejlede især funktionelle hensyn. At der på første sal lå en herskabslejlighed, fremgik dog ofte af, at denne etage var højest, så der i lejligheden kunne være god loftshøjde.

I løbet af perioden blev det en relativt mindre del af de økonomisk velstillede, der boede i førstesals lejligheder ved hovedstrøgene, selv om boligtypen

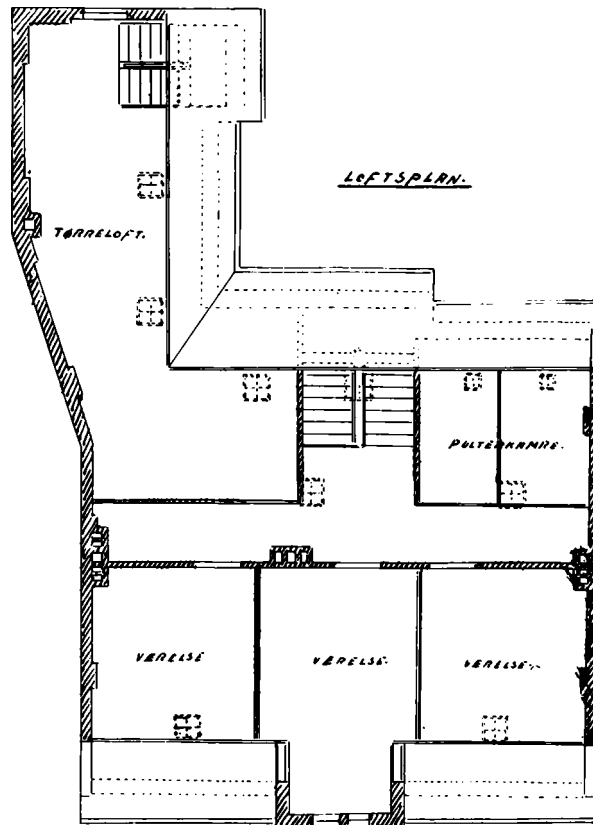

fortsatte med at eksistere gennem hele perioden. Det var kun et begrænset antal lejligheder, der i perioden overgik til erhvervsanvendelse. Og endnu i slutningen af perioden opførtes centralt beliggende etageejendomme med store lejligheder. Arkitektonisk blev der ofret en del på disse nyere ejendomme, hvoraf flere bl.a. forsynedes med små tårne.

Et eksempel på et efter tidens norm veludstyret forhus var Sdr. Boulevard nr. 30, som maskinfabrikant Neckelmann lod opføre i 1899 i tilknytning til sin maskinfabrik i gården. Bygningen, der er vist side 262-64, var på tre etager og 10x10 m, hvortil kom en sidebygning på ca. 6x4 m. Etagelejlighederne var således knap 125 m² brutto, mens stuelejligheden skulle afgive plads til portindkørslen til gården.

Lejlighederne på første og anden sal var på fire værelser og køkken. I overensstemmelse med bygningsvedtægten var der to trapper. Det var i lejligheder med henblik på bedrestillede familier almindeligt at bygge med entré,

Loftsplan af forhuset Sdr. Boulevard 30, jfr. side 262-63. Målestok 1:150 (Odense Kommune, byggesagsarkivet).

således som det også ses her. Derimod var det efter tiden yderst ekstravagant med badeværelse, som da også er udeladt i stuelejligheden, og med kloset, der dog ikke overflødiggjorde latriner i gården. Som noget ekstraordinært var der centralvarme i ejendommen. Maskinfabrikanten skulle måske vise, hvad ny teknik formåede; men det var ikke billigt. Hele forbygningen takseredes til 21.125 kr., men alene »et centralvarmeapparat med rørledning og 18 rib-beovne« takseredes til 4.000 kr. Udenomsfaciliteterne vidner også om velstand; loftet anvendtes foruden til beboelse, formentlig for tyende, til tørreloft og pulterkamre; tilbygningen i gården til latrin indeholdt også hønsehuse og redskabsrum. I 1908 byggedes i haven et lysthus med veranda.

Andre etageejendomme opført i sidste del af perioden med boliger for økonomisk velstillede indeholdt lejligheder med flere værelser end Sdr. Boulevard nr. 30, så der kunne ske en øget differentiering i værelsernes anvendelse. Og som noget nyt i de sidste år af perioden byggedes der altaner til lejlighederne. Der blev lagt øget vægt på adgang til lys og luft.

Villaen

I slutningen af 1860'erne opførtes Odenses første villaer ved Vestre Stationsvej. De lå i umiddelbar tilknytning til byen til forskel fra tidligere perioders landsteder. Villaernes indbyrdes placering med en åben plads som bebyggelsens kerne og villaernes arkitektoniske udformning gav bebyggelsen et vist monumentalt enhedspræg. Bebyggelsen, der i datiden benævntes »villakvarteret«, og som søgtes sikret ved tinglysning af en villaservitut, gav beboerne en repræsentativ bolig, men kun delvis en bolig i rolige landlige omgivelser. Det åbne land lå ganske vist umiddelbart op til bebyggelsen, men statsbanen var imellem, og de trafikerede veje Rugårdsvej og Kongensgade lå tæt ved. Der var mindre end 200 m til byens fattiggård.

Så herskabeligt boede klædefabrikant Søren Chr. Brandt på Klingenberg i 1890'erne (E. Biering fot., Montergården).

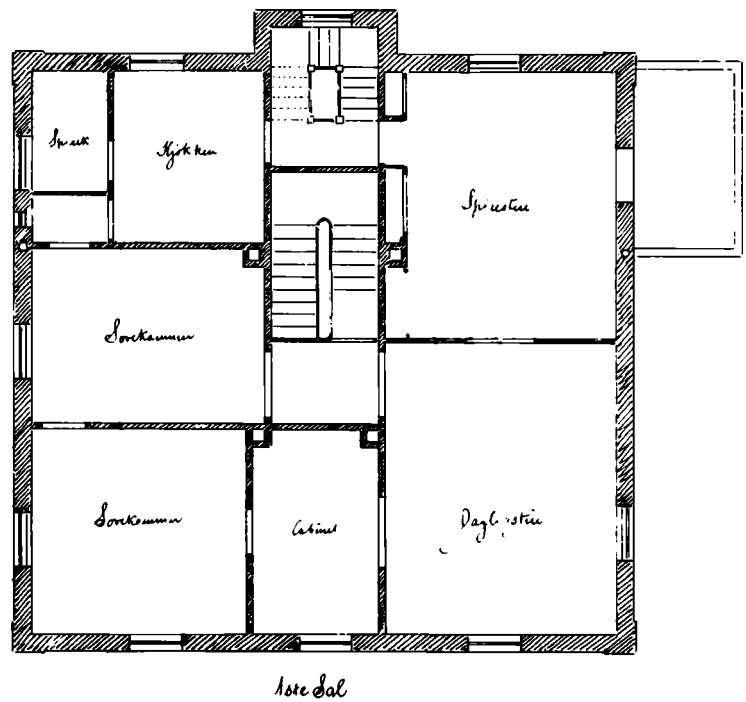
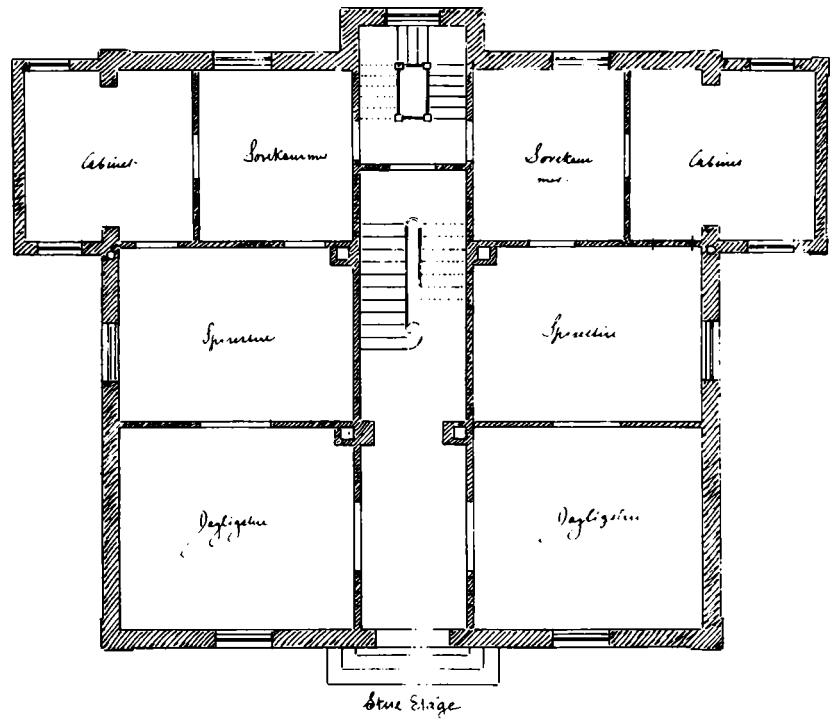
Familien samlet i bogtrykker Fr. Thillerups stue på Fisketorvet omkring 1895 (E. Biering fot., Montergården).

Overfor ses bygningstegninger til Kronprinsens-gade 13 opført i 1883. Det var en af de få villaer fra denne periode med flere lejligheder. Målestok 1:150. Jfr. side 268-69 (Odense Kommune, byggesagsarkivet).

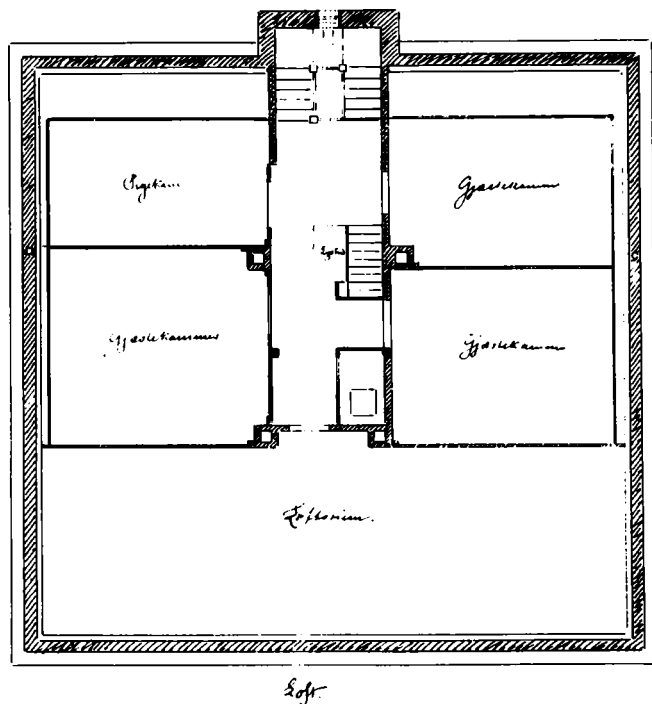
Det repræsentative var fortsat dominerende i periodens senere villabyggeri; men det er åbenbart, at stilen efterhånden blev mere individuel, og at grønne omgivelser blev tillagt stadig større vægt. Det gjaldt allerede byens første større sammenhængende villabebyggelse langs åens sydside omkring Nonnebakken; denne bebyggelse opførtes fra slutningen af 1870'erne. Her lå formentlig byens bedst udstyrede boliger frem til omkring århundredskiftet.

Villaerne opvarmedes overvejende med kakkellovne; men flere af disse anførtes som porcelænsovne, der vurderedes til mere end det firdobbelte af en almindelig kakkellovn og enkelte betydeligt mere. Bræddegulvene var i enkelte villaer afløst af parketgulve. Altaner var der på flere af villaerne og da som noget nyt opført i beton. Den indmurede jerngryde, der fungerede som gruekedel i almindelige vaskehuse, var i flere villaer afløst af en kobbergryde. Dobbelt skorstene var almindelige. Det var udstyr, som i varierende grad forekom i de nyopførte villaer helt tilbage til slutningen af 1870'erne.

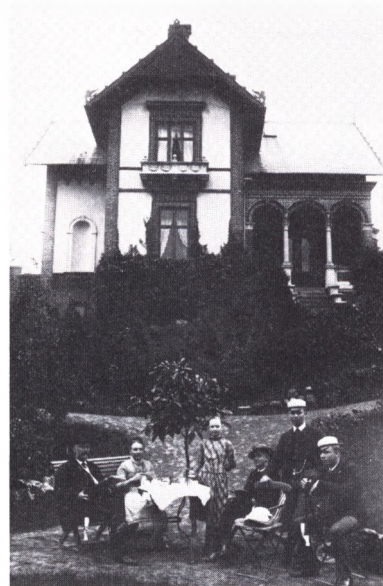
På denne og den følgende side ses flere bygningstegninger til ejendommen Kronprinsensgade 13, jfr. side 267. Målestok 1:150 (Odense Kommune, byggesagsarkivet).

I flere af villaerne var der gjort en del ud af fast udsmykning. Brandforsikringens vurderingsmænd synes således imponerede af tekstilfabrikant Chr. Mogensens villa, senere overtaget af en af ejerne af Frederiksgadens Jernstøberi. De omtaler cementforsiringer, og at der er »rigt dekoreret på lofter og vægge«. En porcelænsovn var »rigt forgyldt«. Lysthuset i haven var med dobbelt brædebeklædning og kuppel. Ud til gaden var der jernstakit med cementpiller og to indkørselsporte. Først i 1899 byggedes der imidlertid i tilknytning til beboelsen kloset og badeværelse. Indtil da var der latrin og pissoir i gården. I 1897 havde Mogensens fået indlagt et »centralvarmeapparat med rørledning og vandbeholder på loftet samt 15 ribbeovne, hvoraf de fire var indklædt i kostbare marmorhylstre«.

Kakkelovne blev i flere villaer erstattet med andre varmesystemer. Allerede i 1881 opførtes Kronprinsensgade nr. 15 med et luftvarmesystem. I slutningen af 1880'erne opførtes i hvert fald fire villaer i Absalons- og Allegade med centralvarmeanlæg. De indlagdes i flere villaer fra midten af 1890'erne, således at mindst halvdelen af villaerne havde centralvarme inden 1914. Flere blev opvarmet med damp. I et par villaer indrettedes ligeledes fra midten af 1890'erne badeovne i forbindelse med badekar eller bruser. Efter århundredskiftet er der eksempler på anvendelse af gas til komfurer og til opvarmning af

Kronprinsensgade 15 fotograferet nogle år efter opførelsen i 1880 (E. Biering fot., Møntergården).

Fra villakvarteret ved Vestre Stationsvej. Det er Vestre Stationsvej i midten og Odense Dampmølle i baggrunden. Billedet er fra før 1875-76, hvor Odense-Svendborgbanen anlagdes (Montergården).

Amtsøjsinspektør A. Petri, der lod den fornemme villa, Kronprinsensgade 15, opføre 1880 (Montergården).

badeovne. Elektrisk lys og wc begyndte at blive indlagt i de sidste år før 1. verdenskrig, om end der er tidligere eksempler på klosetter, ofte beliggende i kælderen.

I mange af haverne var der lysthuse, og de var især opført fra slutningen af 1880'erne. I enkelte haver var der hønsehuse og i et par tillige drivhuse. Cykelskure blev opført ved flere villaer fra omkring århundredskiftet.

På side 267-69 ses bygningstegningerne til Kronprinsensgade 13, opført 1883 af murer Hendrik Hansen og tegnet af arkitekten Vilhelm Petersen. Villaen var atypisk ved at indeholde tre lejligheder, men viser dermed lejligheder, der omfattede minimumskravene for de grupper, villaerne henvendte sig til. Lejlighederne var på henholdsvis seks og syv værelser, hvori er inkluderet pige- og gæsteværelser, der var henvist til kælder og loft. Ikke atypisk var køkkenerne til stuelejlighederne indrettet i kælderen. Kabinettet var et uomgængeligt rum; men i øvrigt var ruminddelingen ret forskellig i de enkelte villaer.

Andre samtidige villaer var udstyret med flere rum. Om naboejendommen nr. 15, opført i 1880 og tegnet af arkitekt Schwanenflügel for amtsvejsinspektør Petri, kan bemærkes, at køkken og spisekammer i kælderen med en elevator var sat i forbindelse med stueetagens anretterværelse og fadebur ved siden af spisestuen. I kælderen var der desuden vaskerum, stryge- og rullestue samt et rum til øl og vin. På første sal var der kloset, to børneværelser, et gæsteværelse, pigekammer samt soveværelset, der havde direkte adgang til et badekammer.

Fra omkring århundredskiftet tog villabyggeriet et betydeligt opsving. Det repræsentative var i nogle af villaerne fortsat det dominerende. Det gjaldt

tydeligt byens største villa opført af klædefabrikant Søren Chr. Brandt på Hunderupvej nr. 71, jfr. side 273. Det er muligvis forkert at kalde bygningen en villa, da den med sin kvadratiske form, fire hjørnetårne og beliggenhed på en kunstig høj mere minder om en middelalderborg, der skal demonstrere ejerens magt over for det omgivende samfund.

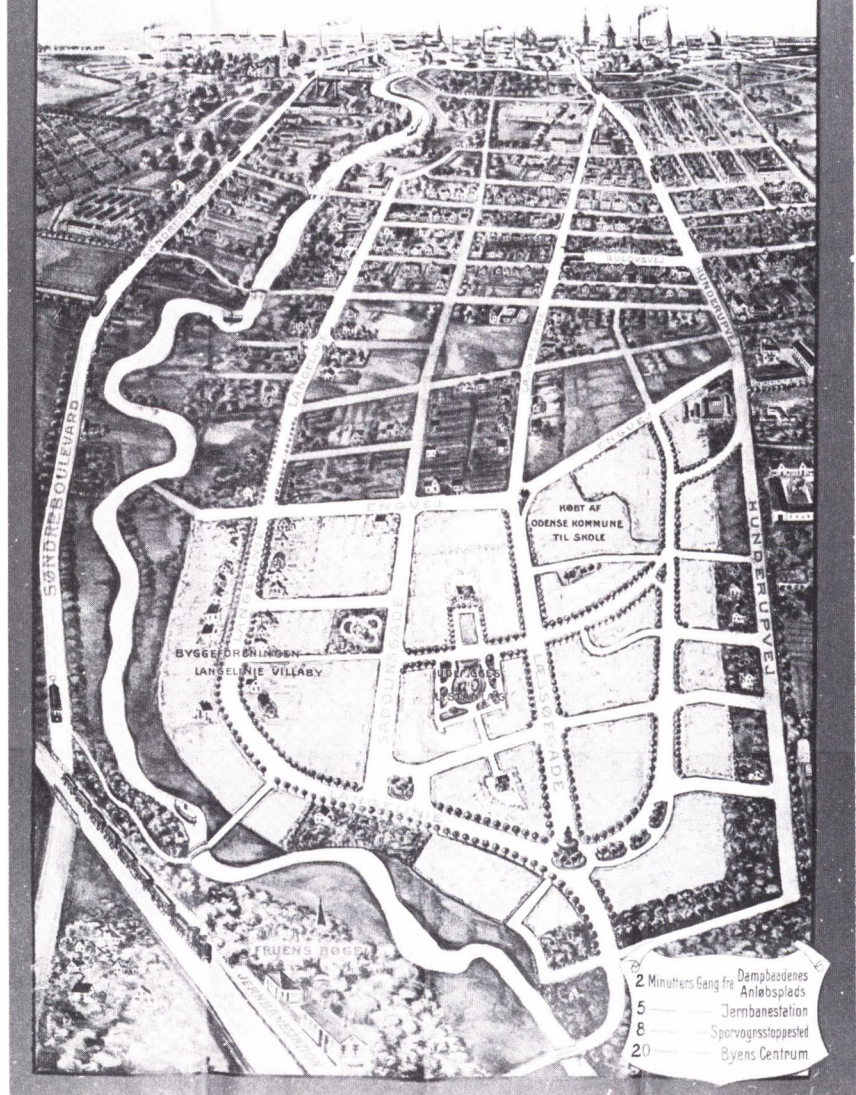
Den store del af det tiltagende villabyggeri skete imidlertid med henblik på økonomisk mindre formuende mænd end fabrikant Brandt. En del villaer blev opført med to lejligheder, ligesom der blev opført relativt små villaer. Det er f.eks. tilfældet med byggeselskabet Langelinie Villaby, der i 1912 stod bag opførelsen af 25 stadig eksisterende villaer på Langelinie fra Engvej og mod syd. Villaerne annonceredes som økonomisk overkommelige, men alligevel individuelt udformede i modsætning til de kedelige ens byggeforeningshuse, der var ved at blive så almindelige. Selv om andre byggeforeningshuse som tidligere nævnt var villalignende, illustrerer annonceteksten for Langelinie Villaby, hvorledes byggeriets stil var med til at vise den sociale opdeling af byen, som beskrives i kapitel 13. Borgerskabet flyttede til Hunderupkvarteret mod syd, hvor der også var plads til den del af den økonomiske middelklasse, der lagde vægt på at bo i individuelt udformede huse. Nord for byen i Sct. Hans Landsogn hørte arbejderbevægelsens kollektive ideologi til, idet ressourcerne her »kun« strakte til ens byggeforeningshuse. I dag ville nogle måske tænke på ens typehuse.

Sct. Knuds Kirke og bebyggelsen ned mod åen omkring 1880. Bemærk de nye hegn i forgrunden. De er placeret mellem villahaverne i Kronprinsensgade (Montergården).

Byggegrunde af Bøgegaards Jorder i ODENSE

Smukkeste og bedst beliggende Grunde i Odense, omgivet af Skov og Eng, og gennemskåret af de nærmeste Forbindelsesveje fra Byens Centrum til fruens Bøge og Hunderup Skov sælges billigt og paa lempelege Vilkaar af 2/3 Bøgegaards Udstykning i Odense.

Reklame for udstykningen af Bøgegården på hjørnet af Engvej og Hunderupvej 1913 (LAF, Projekt Haveby i Odense).

Villa Brandt på Hunderupvej (nr. 71). Som omtalt side 271 opførtes villaen på en kunstig høj (Møntergården).

Boligforholdene i Odense og andre landsdelscentre

For 1911 er det muligt at sammenholde boligforholdene i Odense med forholdene i de to andre landsdelscentre Århus og Ålborg. Sammenligningen falder ud til Odenses fordel.

Allerede i 1880 skrev biskop Engelstoft, at »enhver svend, der kunne tømre eller mure, rejser sig selv et hus, medens ingen tænkte på at bygge arbejderboliger af noget betydeligt omfang eller store huse til lejeboliger«. Også i 1911 havde Odense bevaret sit præg af lav bebyggelse. Knap 70% af ejendommene var på en eller to etager. Det betød, at det gennemsnitlige antal lejligheder pr. ejendom var 3,17 i Odense mod 4,33 og 5,29 i Århus og Ålborg. Odenses gennemsnit var endog lavere end for de mindre byer Horsens, Randers, Vejle, Helsingør, Slagelse og Skive. 50% af Odenses ejendomme var således med en eller to lejligheder, mens den tilsvarende andel for Århus og Ålborg var omkring 30%. En større del af husstandsoverhovederne i Odense havde derfor mulighed for at være husejere end i de to andre byer.

Lejlighederne i Odense havde gennemsnitligt flere værelser end i Århus og Ålborg, jfr. tabel 11.2.

Den hyppigste lejlighedstype i Odense var på tre værelser, mens den i de to andre byer var på to værelser. Det gunstige indtryk af Odenses boligforhold bestyrkes endvidere af, at det gennemsnitlige antal beboere pr. lejlighed, nemlig 3,91, var lavere end i de to andre byer. Disse tal omfatter ikke ejendommene i Sct. Hans Landsogn.

Med hensyn til adgang til køkken var Odense dog i 1911 relativt underfor-

Tabel 11.2: Fordeling af lejligheder i Odense, Århus og Ålborg 1911 efter antal værelser.

By	Antal værelser				I alt
	1	2	3	4 eller flere	
	%				
Odense	5,8	30,4	36,1	27,7	100,0
Århus	4,5	43,5	28,7	23,3	100,0
Ålborg	8,3	46,0	23,2	22,5	100,0

Kilde: Statistisk Tabelværk.

synet. Knap 5% af Odenses lejligheder havde enten kun en kogeovn eller hverken kogeovn eller køkken; for Århus og Ålborg var andelen mindre end 2%. Den manglende køkkenadgang gjaldt uden tvivl især Odenses relativt mange lejligheder i mellem- og baghuse.

Det er ikke muligt på nuværende tidspunkt at give en forklaring på Odenses lave bebyggelse. Det synes dog rimeligt at se det i forbindelse med byens topografi, der muliggjorde bebyggelse i alle retninger, uden at afstanden til arbejdspladserne i og nær den indre by, ved havn og jernbane blev for stor. Hertil kom, at Odense Kommune, der var stor jordbesidder og foretog flere køb af arealer uden om byen, havde mulighed for at støtte erhvervsudviklingen og opførelsen af arbejderboliger gennem salg af byggegrunde.

12 · Sundhed og sygdom

Sundhedsforholdene var alt andet end gode i begyndelsen af perioden, og forståelsen for, at denne tilstand kunne ændres, var begrænset. I foråret 1875 skrev stiftsfysikus Fr. Krebs f.eks. til sundhedskommissionen, at han havde beregnet, at der i 1874 havde været 2,4 dødsfald for hver 100 indbyggere i Odense til trods for, at det var et år uden nogle af de kendte epidemier af børnesygdomme. Til sammenligning kan nævnes, at dødeligheden for hele landet var 1,9%, men 2,5% i København i 1870'erne. I dag er dødeligheden blot 1,1% og uden så store lokale forskelle.

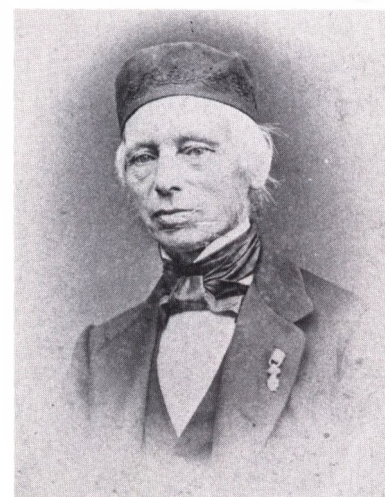
Selv om den høje dødelighed ifølge Krebs måtte ses i forbindelse med, at Odenses arbejderproletariat var vokset stærkt, og byen dermed havde fået en stor befolkningsgruppe, der traditionelt var usund, fandt han dødeligheden uacceptabelt høj. Han henviste til, at når dødeligheden i en engelsk by oversteg 2,2%, blev der truffet særlige foranstaltninger. I Odense ville det ifølge Krebs være gavnligt med flere sanitære forbedringer, især af latrinvæsenet og åen, der fungerede som byens hovedkloak.

Stadslæge H. Helweg fandt ikke den beregnede dødshyppighed alarmerende. Han gjorde opmærksom på, at dødeligheden i årene 1869-73 blot var 1,8%, og mente, at tallet for 1874 var bestemt af tilfældigheder. De følgende års dødstal gav ikke Helweg ret. Han kunne dog tilslutte sig stiftsfysikus' ønske om forslag til forbedrede sanitære forhold, hvilket også gjaldt sundhedskommissionen, der håbede, at det blev lettere end hidtil at overbevise byrådet om nødvendigheden af sanitære forbedringer.

De bevilgende myndigheders forståelse for de sanitære forhold bedredes i løbet af perioden. Dødeligheden faldt samtidig markant, om end andre faktorer også var af betydning herfor. Således skete der forbedringer inden for sygdomsbehandling, personlig hygiejne, ernæring og boligforhold. Disse forbedringer var delvis muliggjort af den stigende realløn, men også af offentlige bestemmelser og investeringer.

De enkelte aldersgruppers dødshyppighed fremgår af tabel 12.1. I 1870 oplevede godt 15% af de levendefødte ikke deres første fødselsdag. I det andet leveår døde gennemsnitligt 3% af børnene. Lavest var dødeligheden i teenageårene, hvorefter den steg i sammenhæng med overgangen til arbejdsmarkedet og for kvindernes vedkommende til ægteskab og deraf følgende

Stadslæge H. Helweg (1812-91) (Carl Bech fot., Møntergården).

Tabel 12.1: Den årlige dødelighed for de enkelte aldersgrupper af mænd og kvinder i Odense 1870-71 og 1911-15.

Alder	Mænd		Kvinder	
	1870-71	1911-15	1870-71	1911-15
Under 1 år	16,8	13,7	15,7	11,2
1- 2 år	2,9	1,8	3,5	1,3
3- 4 år	1,4	0,5	1,2	0,5
5- 9 år	0,6	0,3	0,8	0,3
10-19 år	0,4	0,3	0,6	0,2
20-39 år	0,7	0,6	0,7	0,6
40-59 år	2,1	1,5	1,3	1,2
60-79 år	6,8	6,1	4,8	4,6

Kilde: LAF, kirkebøger for Odense og Statistisk Tabelværk.

fødsler. De første tre leveårs dødsrisiko passeredes først igen fra omkring de 60 år.

I slutningen af perioden var der fortsat en meget høj dødshyppighed i det første leveår, mere end ti gange så høj som i dag. Mens faldet i spædbørnsdødeligheden var begrænset, skete der til gengæld en halvering af dødeligheden for de et-ni årige i løbet af perioden. For de ældre aldersklasser var faldet i dødelighed mindre markant.

Den faldende dødelighed kan også illustreres ved at opgøre, hvor stor en del af en fødselsårgang der kunne forvente at overleve til en bestemt alder. En sådan opgørelse er foretaget i tabel 12.2. En beregning på grundlag af den aldersbetingede dødelighed i 1870-71 viser, at mindre end 40% af de nyfødte drenge kunne forvente at opleve deres 60 års fødselsdag. Anvendes dødshyppighederne for 1911-15, var andelen øget til 55%. I dag er andelen på mere end 80%.

Sammenholdt med landet som helhed havde Odense i hele perioden en relativt høj dødelighed for aldersgruppen 40-59 år. Det skal muligvis ses i forbindelse med Odense som industriby, således som Krebs var inde på. Dødeligheden for det første par leveår var også relativt høj i Odense, men kun i begyndelsen af perioden, da småbørnsygdomme ramte byen hårdt.

Ikke-epidemiske sygdomme

Forskydninger i enkelte sygdommes betydning for periodens høje dødelighed kan ikke bestemmes entydigt på grund af usikkerhed ved lægernes diagnosticering og ændringer i medicinalstatistikken. Omkring 1870 blev godt

Tabel 12.2: Overlevelsessandsynlighed for mænd i Odense 1870-71 og 1911-15.

Fodselsdag	År	
	1870-71	1911-15
	Antal overlevende blandt 1.000 levendefødte	
1 år	832	864
5 år	763	825
10 år	741	813
15 år	728	800
20 år	712	788
30 år	664	744
40 år	619	703
50 år	530	631
60 år	388	552

Kilde: LAF, kirkebøger for Odense og Statistisk Tabelværk.

halvdelen af dødsfaldene for alle aldersgrupper tilskrevet sygdomme, der henførtes til tre nogenlunde lige store grupper: sygdomme i brystorganer, der i vid udstrækning kan tilskrives usunde bolig- og arbejdsforhold, sygdomme på grund af mangelfuld ernæring og epidemiske sygdomme, som de økonomisk velstillede frygtede i samme grad som de øvrige befolkningsgrupper.

Den høje dødelighed i første leveår blev af lægerne i 1890'erne for omkring $\frac{1}{3}$ af tilfældenes vedkommende forklaret ved akut diarré, tæring, bronkitis og lungebetændelse. Det er sygdomme, som havde gode vilkår i mørke og fugtige boliger, når ernæringen samtidig ikke var hensigtsmæssig eller tilstrækkelig. Samtidige undersøgelser af dødeligheden fordelt på de enkelte sociale grupper viser markante forskelle, idet de økonomisk velstillede børn ikke i samme grad var udsat.

Men også for de økonomisk velstillede børn var risikoen betydelig, især hvis mødrene ikke ønskede at amme. Dog brugtes det undertiden at ansætte en kvinde, der havde mistet en nyfødt, eller som fandt det økonomisk nødvendigt at overføre risikoen til sit eget barn ved ikke at amme det.

Blandt brystsygdommene var det bronkitis, der havde størst betydning for dødeligheden for børn under fem år. For de ældre aldersgrupper var tuberkulosen derimod den hyppigste dødsårsag.

Omkring århundredskiftet blev for mange aldersgrupper omkring 20% af dødsfaldene tilskrevet tuberkulose. I litteraturen trækkes tuberkulosen ofte frem som en af tidens store svøber. Den følte meningsløs, da den i vid udstrækning ramte unge eller yngre med mindreårige børn. Aldersgruppen

Den eneste ægte Brama-Livs-Elixir

(Sundheds-Taffel-Bitter)

fra Mansfeld-Büllner beskytter Sundheden og opholder derved Livet i længst mulig Tid, virker mod Maveevækkelse, Maveslim, Snue, renses Maven og Indvoldene, opliver Livsaanderne, gjør munter, styrker Tarmene, skærper Sanserne, hjælper mod Podagra, Gigt, Orm, Kolik, Kvalme, Indigestioner, Beruselse, Mavesmerter, Modersyge, Vattersot, Koldfeber, Forstoppelse etc. etc.

Assens.

Grønholz,
Krigsraad, Læge.

Den eneste ægte „Brama-Livs-Elixir“
faaes i Odense kun hos

Dhrr. **Johannes Valeur**
og **Chr. Starup**

samt i Veflinge hos Hr. P. Hansens Enke og J. Duer; Hr. A. C. Thomsen, Skovsboerup Kro; Hr. Jul Sørensen, Haarby; Hr. Th. Sørensen i Nærheden af Asperup-gyden, Nørre-Aaby; Hr. O. C. Helmig i Sarup; Hr. P. Preisler, Virkelyst pr. Aarup; Hr. Jørgen Nielsen, Tommerup; Hr. Carl Petersen, Gislev; Hr. A. Pedersen, Kjæng pr. Aarup; Hr. H. P. Hansen, Gjelsted Station; Hr. Elias Carstens, Maare Ørbæk.

Da man har forsøgt at bringe falske Efterligninger (som Læger, Jvare imod) i Handelen, saa mærk Kjendtegnene paa den eneste ægte: Hver Flaske bærer Seglet MB. & L i grønt Lak og paa Etiketten sees Fabrikens Vaaben:

en blaa Løve og en Guldhane.

Attester fra Læger og Lægfolk

følge med Brugsanvisningen

Mansfeld-Büllner & Lassen,
eneste Fabrikanter af den ægte

Brama-Livs-Elixir,

Kjøbenhavn

Reklame for vidundermidler var meget ofte at se i byens aviser. Eksemplet her er fra Fyens Morgenavis 10.4.1884 (E. Pantou fot., Lokalhistorisk Afdeling).

fra 15 til 50 år ramtes hårdest. Dertil kom, at sygdommen kun langsomt forværrede den angrebnes tilstand. Sygdommens tidlige stadier var svære at erkende, da symptomerne blot var almindelig forkølelse og træthed. Senere stadier karakteriseredes ved hoste, dernæst opkastning af pus og afmagring og til slut af blodspytning og blodstyrning. Det er forståeligt, at skilte med »snyt ikke på fortovet« blev opsat på kommunens ejendomme fra 1913. Det var ikke mindre end 34 år efter, at Koch havde bestemt tuberkelbacillen.

I 1870 omtaltes tuberkulosen, eller som den også betegnedes: lungesvind-soten, som den hyppigste dødsårsag for de yngre aldersgrupper. Også senere i perioden var der enighed herom blandt lægerne, men uenighed om, hvorvidt den var i af- eller tiltagen. Fra slutningen af 1880'erne øgedes opmærksomheden over for tuberkulosen. I 1889 uddeltes f.eks. plakater om tuberkulose til flere ejendomme med henblik på hygiejniske forbedringer. I 1895 gav kommunen tilskud til det private sanatorium ved Juelsminde, og i 1897 blev der ved lov indført en særlig anmeldelsespligt for lungetuberkulose. Først efter århundredskiftet opførtes tuberkulosesanatorier med offentlig støtte. I medicinalberetningen for 1905 anførtes det, at de fleste tuberkulosepatienter endnu behandledes i hjemmene, mens det i 1906 nævntes, at de sidste ti års kamp mod tuberkulosen havde øget folks forståelse for frisk luft, sol og renlighed.

Byen fik en tuberkulosestation i 1914. I 1890 beklagede stiftsfysikus sig over »ligefrem at have haft besvær med at få et par fripladser på kysthospitalet Refsnæs besat med tilstrækkeligt egnede patienter«. Det var pladser, han havde fået Fyens Stifts Sparekasse til at oprette på landets første private sanatorium. Stiftsfysikus forklarede det med, at tuberkulosen var relativt sjældnere på Fyn end andre steder i landet. Opgørelser for midten af 1890'erne viser også, at tuberkulosens udbredelse i Odense formentlig var under landsgennemsnittet. Det kan ses i overensstemmelse med Odenses relativt gode boligforhold, men oplysningerne er givet, før oplysningsvirksomheden om tuberkulosen var slået igennem. Forskelle i tuberkulosens udbredelse er således svære at erkende, da lægernes diagnosticering fulgte en forskellig praksis. Mange dødsfald blev f.eks. tilskrevet influenza, selv om det af lægernes beretninger fremgår, at influenzaens dødelige udfald skyldtes patientens ringe almene tilstand som følge af tuberkulose. Så sent som i 1899 skriver stiftsfysikus da også, at tuberkulosen omtales snart som hyppig og snart som sjælden af læger i samme område.

Ernæringssygdommenes udbredelse gennem perioden kan ligesom tuberkulosen ikke bestemmes med sikkerhed på grundlag af medicinalstatistikken. Deres betydning fremgik delvis af en helbredsundersøgelse i 1883 af byens skolebørn. 18% af drengene og 40% af pigerne var ikke raske. Især

Fra hjørnet af Horsetorvet og Munkemøllestræde omkring 1914. På huset til venstre er anbragt et skilt: »Spyt ikke på fortovet« (Møntergården).

pigerne var blegstotige og flere led af skæve rygge. Fattiggårdens børn, der kunne spise sig mætte, men også havde rimelige boligforhold og var fri for fabriksarbejde, havde derimod en betydelig bedre sundhedstilstand, idet 86% af både drenge og piger var raske. Fattiggårdens børn havde »et robust og sundt udseende« og var større både med hensyn til højde og vægt. At der var adskillige eksempler på forældre, ikke mindst enlige kvinder, som opgav selv at opfostre deres børn, må således ikke tilskrives manglende kærlighed, men oftest en nødtvungen erkendelse af, at deres økonomiske vilkår var så ringe, at de som mange andre havde svært ved at holde sulten fra døren. Den stigende realløn og øgede offentlige kontrol med fødevarer må dog antages at have ført til tilbagegang for typiske mangelsygdomme som f.eks. de skæve rygge som følge af engelsk syge; udryddet blev sådanne sygdomme dog ikke i perioden.

Andre ikke-epidemiske sygdomme var stærkt på retur i perioden. Det gjaldt f.eks. koldfeberen, der i dag formentlig i de fleste tilfælde ville blive diagnosticeret som malaria. Allerede i 1870 anførtes, at sygdommen var på retur i Odenses nordlige landdistrikter. Det sattes i forbindelse med udtørringen af de store fersk- og brakvandsområder ved Bågø Strand og Næsbyhoved Sø. Ynglemulighederne for malariamyggene, der tillige befandt sig i det nordligste af deres udbredelsesområde, indskrænkedes dermed. I 1880'erne var koldfeberen ophørt omkring Odense, og stiftsfysikus skulle helt ned til Langelands moseområder for stadig at finde sygdommen.

Fra Løveapotekets officin omkring århundredskiftet (Christensen & Sørensen fot., Møntergården).

Barselsfeber var ligeledes stærkt aftagende i perioden. I 1881 indførtes påbud om brug af karbolsyre til desinfektion for at undgå de feberfremkaldende infektioner i forbindelse med fødslerne. Virkningen heraf må dog ikke overvurderes. Den almindelige bedring af hygiejnen havde resulteret i tilbagegang allerede før 1881. Og der var endog en vis stigning i antallet af tilfælde de følgende år, hvilket forklarede med, at flere ældre jordemødre ikke rigtig forstod brugen af karbolsyren. Jordemoderen blev dog ikke gjort ansvarlig, da en barselskone i 1885 døde af at drikke karbolsyre. Flasken var mærket som gift. Også andre forgiftningstilfælde forekom senere i perioden, tilsyneladende uden dødelig udgang. Men barselsfeberen fortsatte frem til århundredskiftet at have en vis betydning i enkelte år. Så sent som i 1896 var der i Odense ti kvinder med barselsfeber, hvoraf de fem døde.

Epidemiske sygdomme

De epidemiske sygdomme var i langt højere grad end de ikke-epidemiske sygdomme underkastet myndighedernes bevågenhed gennem hele perioden. Deres udbredelse kan derfor lettere følges. De fleste epidemiske sygdommes betydning for dødeligheden aftog betydeligt. Det modsvarede kun i begrænset grad af nye epidemisygdommes opkomst, hvorfor det i væsentlig grad forklarer periodens generelt faldende dødelighed.

Den mindskede dødelighed som følge af epidemiske sygdomme kan ikke forklares entydigt. Blandt medicinhistorikere synes der at være enighed om at pege på et samspil af faktorer, således bedre hygiejne og ernæring med deraf følgende øget modstandskraft samt bedre behandlingsmuligheder. Desuden kunne det have betydning, at de fleste epidemisygdomme formentlig har en naturlig cyclus. Nogle af sygdommene, som f.eks. mæslinger og kighoste, der kan følges tilbage i 1700-tallet, var blevet endemiske, hvilket skulle betyde, at de var ved at udvikle sig til relativt ufarlige børnesygdomme.

Kolera og kopper var frygtede epidemisygdomme, der tidligere havde hærget gennem smitte tilført udefra. Begge sygdomme var på retur før 1870. Odense var således takket være det netop indviede vandværk næsten sluppet for koleraen, der ellers i 1853 ramte flere af de større danske byer hårdt, og tvungen koppevaccination var indført allerede i 1810. Alligevel er det tydeligt, at frygten for begge sygdomme var udtalt gennem hele perioden, selv om risikoen for større epidemier var begrænset.

I slutningen af 1860'erne og begyndelsen af 1870'erne konstateredes asiatisk kolera i flere af de udenlandske havne, hvormed Odense stod i forbindelse. Odenses karantænekommission trådte øjeblikkelig i funktion. Skibe fra de berørte havne inspiceredes ved Gabet med henblik på eventuel internering af besætning og passagerer i det lille »receptionslokale«, som var bygget i 1866 mellem Stige og Skibhusene.

Karantænekommissionen, der var særdeles omkostningsbevidst, mente, at det var rimeligt at holde karantæneberedskabet på et beskedent niveau. Byens beliggenhed gav ikke kommissionen anledning til at frygte sygdommens indtrængen. Optimismen viste sig begrundet, da den asiatiske kolera ikke nåede til Odense i perioden. Det hindrede dog ikke, at sundhedskommissionen også måtte mane til besindighed i sommeren 1880, da periodens udbredte diarré, også kaldet indenlandsk kolera, syntes særlig voldsom. Sundhedskommissionen erklærede, at »sygdommen ikke havde nogen kole-raagtig eller blodgang lignende karakter«. I 1892 og 1908, da den asiatiske kolera konstateredes i russiske havne og bl.a. i 1892 bredte sig til Hamburg, fulgtes den alligevel nøje, også af sundhedskommissionen. Formanden fandt

BRUG

China Livs Elixir

Sundheder det bedste Gode

Deene diætetiske Sundhedsbitter er velsmagende og maverystkende, giver Appetit, samt holder Fordøjelsen i Orden og er paa Grund af dens gode Egenskaber anerkjendt overalt i Landet for at være den bedste eksisterende Bitter.

China-Livs-Elixiren bør stadig nydes, for at bevare Sundheden, den bør ikke savnes i noget Hjem, da den renser, styrker, bevarer den indre Organisme og udoer en gavnlig Indfyldelse paa Menneskets Valbefindende.

Enhver original Flaask, som udleveres er som ovenstaaende Flaask med Etikette samt paa Flaaskens Hoved i grønt Lak V. P. hvilket er enoberrettiget Varemerke.

Faaes kun søgte hos:

Hr. J. Thyboe, Overgade 18, Odense.

„ M. Jensen, Brødr. Schnackenburgs Gaard, Vestergade 35.

„ Chr. Pedersen jnn., Vestergade 67.

„ N. Chr. Hansen, Overgade.

„ Chr. Starups Elterflg., (Odense Materialhandel).

„ Chr. Andersenhou, Vestergade 1.

„ Bryggergaardens Utekræmhandel. Gislev Kolonialhandel pr. Kværndrup.

„ R. Carlsen, Tommerup.

„ Theodor Sørensen, Nørre Aaby.

„ N. P. Hansen, Ørsted.

„ E. N. Hansen, Jyllandsgyden.

„ Chr. Andersen, Glamsbjerg.

„ H. F. Christiansen, Knarreborg.

„ N. K. Larsen, Kjerteminde.

„ Emil Andresen, Kjerteminde.

„ H. Christiansen, Bogense.

„ S. Chr. Quist, Bogense.

„ Julius Sørensen, Haarby.

„ Chr. Hansen, Gjelsted.

„ K. C. Rasmussen, Ryslinge.

„ H. Haugaard, Krarup.

„ J. Chr. Huus, Tarup.

„ N. Jacobsen, Ejby.

„ Etablissementet „Christiansminde“, Kappendrup

„ Akselhus i Sønderø.

„ Ejershaab i Naarup

„ Carl Petersen, Sandager.

„ Peter Schmidt, Fjellerup.

„ R. Winckler & Co., Nyborg.

Reklame for China livseliksir i Fyns Tidende 27.5.1890 (E. Pantou fot., Lokalhistorisk Afdeling).

i 1908 sagen så alvorlig, at han anmodede om ret til at køre i bil nat og dag på bivejene, »selvfølgelig under iagttagelse af den størst mulige forsigtighed«.

Enkelte koppeepidemier optrådte i perioden. Størst omfang havde en epidemi, der i 1868 brød ud i Svendborg, muligvis gennem smitte fra et finsk skib. Herfra bredte den sig til Odense og Kerteminde, mens Fyns øvrige købstæder ikke rantes. I første halvdel af året 1870 diagnosticeredes i Odense omkring 30 tilfælde om måneden. De følgende fire måneder faldt antallet af tilfælde til 15, 12, fire og et, mens byen gik fri i november. Epidemiens resultat kunne da gøres op til i alt 205 tilfælde i byen. Heraf var kun fem døde, mens der i landsognene omkring Odense havde været i alt syv dødsfald. En del af de økonomisk bedre stillede sikrede sig gennem vaccination, selv om det syntes unødvendigt, idet Odenses distriktslæge fandt, at tilfældene var koncentreret til huse med »overfyldning og slette sundhedsforhold ... især urenlighed«.

En mindre koppeepidemi optrådte på ny i 1875, mens de næste tilfælde først konstateredes i januar 1910. Kopperne resulterede ikke i dødsfald i 1910, og en del af de, som interneredes i deres huse, viste sig ikke at være smittede. Muligvis havde det betydning, at der var stor tilstrømning til den offentlige vaccination, som Odenses læger gratis assisterede ved.

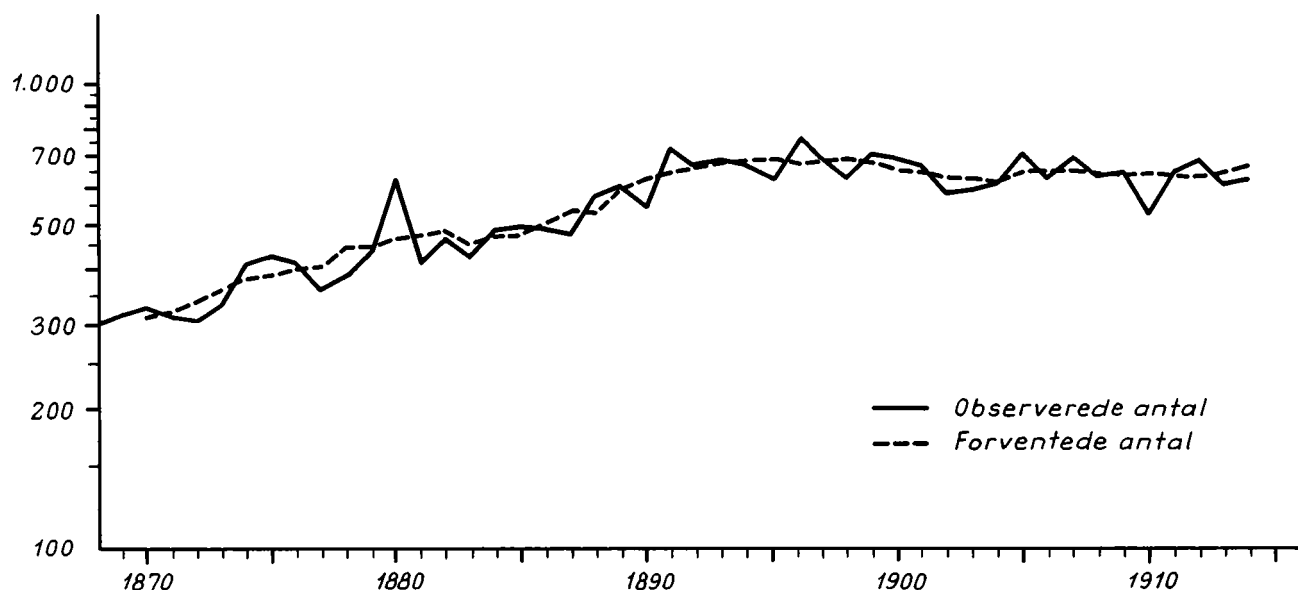
Periodens stærkt svingende dødelighed, jfr. figur 12.1, forklares af enkelte meget udbredte epidemiske sygdomme, nemlig difteri og mæslinger og i mindre grad influenza, skarlagensfeber, kighoste og tyfus. Sygdommenes aftagende betydning for dødeligheden fremgår af, at der i slutningen af perioden var relativt færre år med en markant overdødelighed end i begyndelsen. År med en relativt høj dødelighed var 1874-76, 1878-80, 1888, 1890-91, 1904-05 og 1911-12.

Difteri var indtil omkring århundredskiftet en meget udbredt sygdom. Den var kendt på Fyn fra begyndelsen af 1800-tallet og formentlig endemisk i denne periode. Symptomerne var hæshed, synkebesvær, gul-hvide belægninger og feber. I senere stadier kunne der tillige komme lammelser.

Sygdommen ramte især børn. Undersøgelser af sygdommens udbredelse i byen viser, at den nok var koncentreret til bestemte gader i overensstemmelse med dens spredning gennem smitte, men boligstandarden synes ikke at have været afgørende. En fordeling på erhvervsgrupper bekræfter stiftsphysikus' pessimisme; ingen kunne føle sig sikker mod sygdommen. »Den angriber lige såvel velstående familier med gode hygiejniske forhold som de mere uheldigt stillede og viser sig i det hele meget lunefuldt i sin optræden«.

Knap 10% af de angrebne i 1870'erne og 1880'erne døde, hvilket resulterede i 10-25 dødsfald om året. Egentlige difteriepidemier var der 1879-80 og 1889-92, netop år med overdødelighed. Alene i 1880 konstateredes 696 tilfælde,

antal døde

Figur 12.1: Det årlige antal dødsfald i Odense sammenholdt med det forventede antal dødsfald, 1868-1914. Det forventede antal døde i et givet år er beregnet som gennemsnit for de fem nærmestliggende år. Der er anvendt logaritmisk skala for at illustrere den relative forskel mellem det forventede og observerede antal (LAF, Fyns Stiftsfysikats arkiv, medicinalberetninger og Statistisk Tabelværk).

hvoraf 74 endte med dødsfald. Antallet af dødsfald i de andre store epidemiår lå på 40-50.

Fra midten af 1890erne døde kun nogle få procent af de omkring 300, som årligt fik sygdommen. Efter århundredskiftet faldt antallet på få år til omkring 100. Det kan ikke afvises, at der var opbygget øget modstandskraft i befolkningen, selv om nye epidemier fortsatte med at bryde ud. Indsatsen mod difterien øgedes desuden mærkbart i løbet af perioden.

Under epidemien i årene omkring 1880 blev angrebne af skarlagensfeber og difteri gjort behandlingspligtige. For at undgå yderligere smitte afholdt stat og kommune omkostninger ved, at sygeværser desinficeredes. Først blev der ledt sublimat- eller klordamp ind i værelset, og dernæst blev der foretaget kemisk afvaskning af gulve, vægge og loft. Desuden søgtes den angrebne families klæder desinficeret i en kommunal ovn med varm luft. Effekten heraf var formentlig begrænset, og i midten af 1880erne anskaffedes en ny ovn med damptilstrømning. Sygdomsbehandlingen fik først afgørende betydning i de sidste år af 1890erne, da man begyndte at anvende serumbehandling. Generelt bedre hygiejne havde dog uden tvivl også betydning.

Mæslinger var ved siden af difteri periodens mest udbredte epidemisygdom, idet næsten alle mindre børn fik sygdommen. Mæslingerne var ikke i sig selv så farlige som difterien, men den høje feber og forkølelse, som karakteriserer sygdommens forløb, fører til en svækkelse af almentilstanden. En

række følgesygdomme, herunder infektionssygdomme som lunge- og lemørebetændelse samt meningitis, mod hvilke der ikke fandtes antibiotika, var derfor ikke usædvanlige, især ikke for børn, der i forvejen havde en begrænset modstandskraft. Der var større mæslingeepidemier i 1874, 1878-80, 1888, 1890-91 og 1905, netop i år, hvor der var en høj dødelighed.

Periodens faldende dødelighed, især den mindskede børnedødelighed, forklares i vid udstrækning af difteriens stærke tilbagegang og mæslingeepidemiernes mildere forløb. Også andre epidemiske sygdomme fik et mildere forløb, men uden at det havde samme store betydning for dødeligheden. Det gjaldt kighoste og skarlagensfeber, der var typiske børnesygdomme, og som i begyndelsen af perioden resulterede i en del dødsfald. Medvirkende hertil var muligvis, at de økonomisk svagt stillede især i første del af perioden, da sygekasserne havde begrænset udbredelse, var tilbageholdende med at tilkalde læge ved børnesygdomme. 20-25% af dødsfaldene i første leveår skete således, uden at der var tilkaldt lægehjælp, mens tallet var mindre end 10% for aldersgruppen 1-15 år.

Tyfus toppede formentlig i denne periode, selv om antallet af tilfælde, også i epidemiår som 1878-80 og 1887-89, kun var godt 100 om året. Sygdomsforløbet var imidlertid ondartet med feber, diarré, hovedpine og omtågethed, og ofte stødte komplikationer til i form af lungebetændelse, tarmlblødninger eller bylde-dannelse, så 15-20% af de smittede døde. Flere af tyfustilfældene i perioden ramte økonomisk mindre velstillede uden adgang til vandværks-

Be kendtgjørelse for Syge.

De Syge og Røende, der ikke have haft Leilighed til at høre mig uder mit sidste Ophold i Odense, underrettes hermed om, at jeg vil være at træffe fra Fredag Morgen den 18de til Mandag Aften den 28de Februar i **Wilkes Hotel**, Børsen i Nr. 6, hvor Dag fra Kl. 10-4, hvor mine elektriske Apparater og Ringe kunne erholdes hos mig. Jeg har især, og med den Anbefaling som mine Apparater vilde være overflødig, da de ere bekjendte overalt i Danmark, Norge og Sverrig, hvor jeg har været som den Eneste, der opsløder den Syges Kraav. — Mangfoldige, som ere blevene helbredede for Sygdomme, hvor Lægehjælp har vist sig uirksom, vilde kunne anbefale disse mine Apparater.

Mine Apparater kunne faaes fra 5 til 31 Rd.

De, som tidligere have erholdt Apparater, kunne faae disse fuldstændigt istandsatte, saa at de blive som nye.

C. A. G. Schiønning.

Min Kone har i flere Aar lidt af en Sygdom i Maveu, som stadigt forvoldte hende megen Smerte, og tilfide af og til med Hjertesank og Åndma. Et hode i Fortiden søgt mange Raad, men til ingen Nytte, indtil vi søgte Schiønning, og ved at anvende et af hans Apparater er hun bleven helbreddet, og da det er et Aar siden, kan jeg med Glæde beridne det heltege Resultat for andre Lidende samt til Anbefaling for Schiønning's Apparater. Godebølle den 3de Februar 1870.

Heder Olsen, Gaardmand.

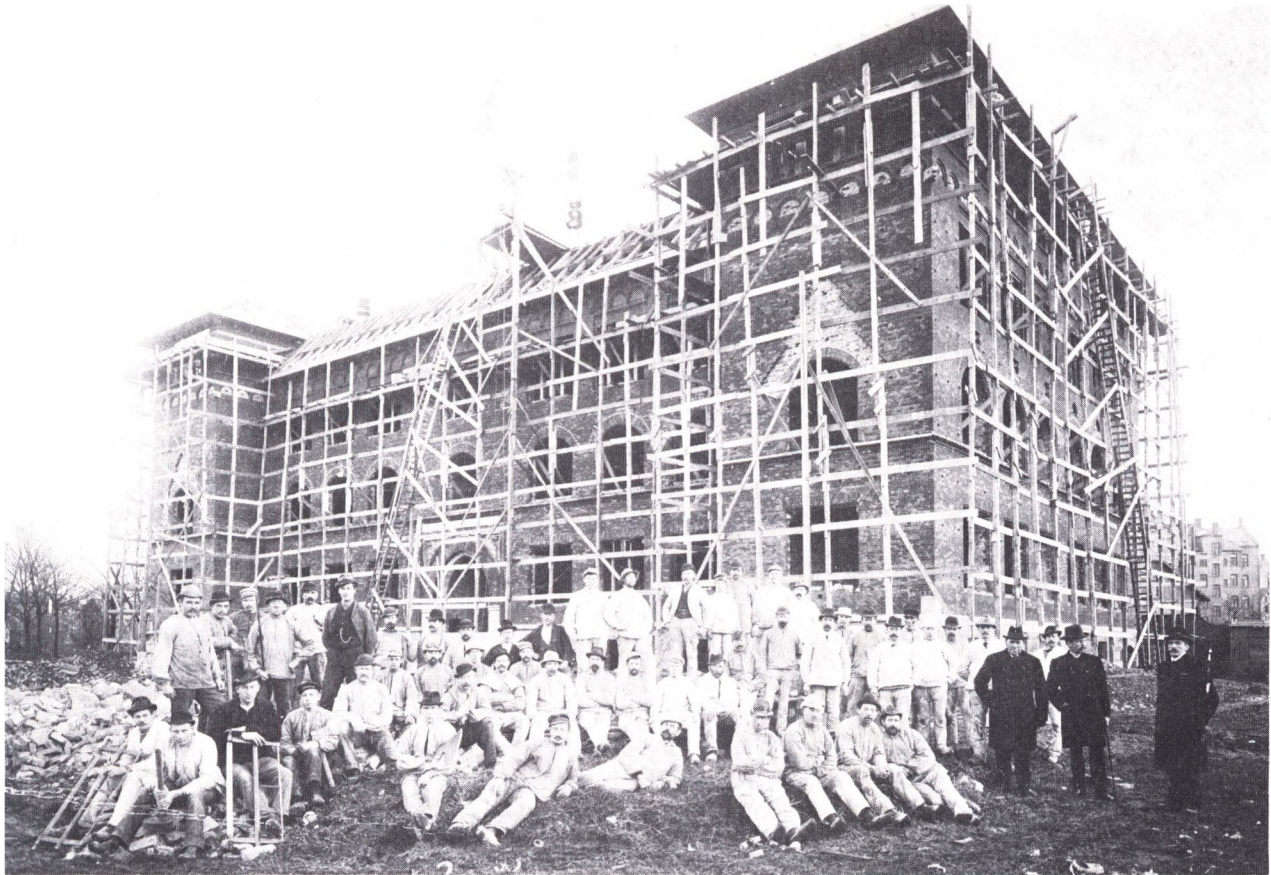
Understegnede har i 12 Aar lidt meget af urevens Hovedpine, uden at jeg ved noget bidtill brugt Midde har kunnet faae Lindring, indtil jeg ifjor udede Hr. Schiønning's Ophold i Middelfart og fik af ham et af hans bedste gode Apparater. Efter at have brugt samme Apparat 4 Gange er jeg bleven aldeles helbreddet.

Dette beridnes jeg til Anbefaling af Hr. Schiønning's Apparater.

Middelfart den 10de Februar 1867.

Niels Andersen.

Annønce for en kvæksalver i Fyens Stiftstidende 15.2.1870 (E. Pantou fot., Lokalthistorisk Afdeling).

Teknisk Skole under opførelse i Munkemose 1899. Bygningen er tegnet af arkitekt N. Jacobsen, der også tegnede mange andre store bygninger i byen, f.eks. Ansgar Kirke, Grand Hotel og Fyns Forsamlingshus (Montergården).

vand. I begyndelsen af perioden var der tilfælde i forbindelse med ældre bebyggelser, mens det senere i perioden især var i de nybyggede kvarterer, bl.a. i Sct. Hans Landsogn nord for byen med dårlige brøndforhold, at der konstateredes tyfus.

Af epidemiske sygdomme må endelig nævnes børnelammelse. Den tilsyneladende første epidemi i Odense forekom i 1911-12. Senere udviklet vaccine har sikret, at den forhåbentlig sidste epidemi i byen var i 1952-53.

Andre dødsårsager

Allerede datiden erkendte, at ulykkesstatistikken var utilstrækkelig, så det er vanskeligt at vurdere, om risikoen for ulykker øgedes i perioden. Det er dog tvivlsomt, selv om den begyndende industri førte til nye typer ulykker. Især den mekaniske kraft var farlig. De mange kraftoverføringer i form af åbne

Lægevidenskab. BREVKASSE.

1. Et Raad udbedes mod Pine i Tindingen; naar jeg kommer fra Kulde til Varme og omvendt, fremkommer stærke Smærter?

2. Et Raad mod Hovedpine?

3. Et Raad mod kolde Fødder?

C. N.

4. Et Raad udbedes mod Trykken for Brystet.

5. Er Brystdraaber heldig, og hvilken Virkning har Tilsætning af Glycerin?

A. P.

ad 1. Spørgsmaalet egner sig ikke til Besvarelse her; henvend Dem til en Læge.

ad 2. Hovedpine kan have saa mange Aarsager, at et almindeligt Raad derimod ikke lader sig give. Det er imidlertid altid nødvendigt ved velvarende Hovedpine at undgaa alle lidsende Drikke, der drive Blodet til Hovedet, eller at overfylde Maven med Føde, ligesom Fordøjelsen ved passende Midler maa holdes nøjagtigt i Orden. Frisk Luft og god, ikke overdreven, Motion og Bevægelse vil i mange Tilfælde være til Gavn, lige som varme Bade med kolde Doucher o. lign. kunne være nyttige. Ofte er der god Lindring ved at drikke Chamillethe om Aftenen, ved Surdejg under Fødderne eller Sennepskager i Nakken eller paa Læggene.

Ugeavisen Verdens Gang udkom kun med få numre i 1894-95; når man ser på, hvad der anbefalede i bladets lægebrevkasse, kan man også trivle på bladets eksistensberettigelse (E. Pantofot., Lokallhistorisk Afdeling).

remtræk resulterede i lemlæstede fingre og arme, ligesom der er eksempler på dampkedelekspllosioner. Det årlige antal registrerede tilfælde var dog færre end 10, og det var ikke hvert år, der anmeldtes dødsfald som følge af ulykker i industrien.

I 1889 skærpedes det offentlige tilsyn med industriens kraftmaskiner, men både før og efter var andre arbejder farligere ifølge medicinalberetningerne. I landsognene omkring Odense resulterede arbejdet med hestedrevne tærskværker og hakkelsesmaskiner i læsioner, ligesom der regelmæssigt skete dødsfald ved nedstyrtning under byggearbejde og undertiden på grund af løbskkørsel og ved rangerarbejde med jernbanevogne. En ung kvinde, der fik blokeret forhjulet på sin cykel, og to cyklister, der stødte sammen i tæt tåge, er usædvanlige eksempler på en ny tids »trafikulykker« med dødelig udgang.

Set i forhold til befolkningstallet var antallet af dødsulykker lavere end i dag. Selvmordshyppigheden var derimod ikke mindre. Hvert år registrerede man omkring ti selvmord, hvilket uden tvivl er betydeligt under det faktiske tal. Periodens begrænsede sociale ydelser synes at være hovedforklaringen på selvmord, idet de angivne selvmordsårsager hyppigst var frygt for det daglige udkomme, ligesom der årligt var et-tre tilfælde af selvmord i byens arrest, idet frygten for straf var udtalt. I 1895 var det bl.a. en 16-årig tjenestedreng, der var blevet taget for tyveri, som begik selvmord.

Drengen, der tidligere havde været i lære som smed, havde tjeneste på Dalumgård. Han var i slutningen af oktober måned blevet arresteret for at have stjålet to ure og 1 kr. i kontanter fra sin fars skomagerbutik på Vesterbro. 1. november skulle han have sin løn på 120 kr. udbetalt, men havde fået 34 kr. på forskud. De 20 kr. var overvejende anvendt til tøj, hvilket var sket med faderens accept. Derimod var de 14 kr. udbetalt og anvendt til fornøjelser uden faderens vidende. Og selv om han ikke mente, faderen var særligt streng, ønskede han at holde det skjult. Det stjalne havde han planlagt at pantsætte, så han på lønningdagen kunne have 100 kr., som han og faderen havde tænkt at købe en cykel for, som de i fællesskab kunne bruge.

Nogle dage efter fængslingen hængte han sig. Udtalelser til arrestpersonalet viste, at han tænkte på at tage livet af sig, så han var under hyppige opsyn. Dommeren mente dog ikke, der var noget at bebrejde arrestforvareren, ligesom han heller ikke mente, at der ved forhøret forud for fængslingen var sket fejl. Drengen havde ved forhøret været noget bevæget og »et par gange fældet tårer«, så det havde for dommeren »ikke i mindste måde været nødvendigt at tale hårdt til ham«.

Endvidere blev drikfærdighed eller graviditet ikke sjældent angivet som forklaring på selvmord, hvilket formentlig også ofte lå bag de ikke få tilfælde,

hvor »kærestesorg« blev angivet som årsag. Uønskede graviditeter betød til- lige, at der hvert år blev fundet et eller flere lig af nyfødte, f.eks. nedgravet i en have eller efterladt i en latrintønde. Obduktionerne viste som regel, at de nyfødte havde levet ved fødslen, men var blevet kvalt eller druknet umiddel- bart efter.

Hygiejniske foranstaltninger

Odense var ved periodens begyndelse en svinisk by, også i bogstaveligste for- stand. Byen var i flere henseender nærmest at sammenligne med en stor landsby. I juli 1871 blev der i købstaden talt 703 heste, 834 køer og stude, 112 får og 1.029 svin, hvoraf de 1.017 var under et år og altså under opfodring med henblik på slagting til efteråret. Møddinger fra dyreholdet var alminde- lige, og bortkørslen af latrinaffald foregik uregelmæssigt fra en lang række ejendomme, hvor latrinernes indhold samledes i murede gruber i gården, indtil det afhentedes af en af omegnens landmænd eller gartnere. Kun 801 latriner havde transportable beholdere, som sikrede borttransport, uden at der i særlig grad spildtes. Møddinger og latriner opfattedes af mange husejere som vigtige gødningskilder til de relativt store haver, der lå bag flere af især hovedgadernes ejendomme.

Det »landlige« miljø var der tradition for. Men hertil kom, at en række nye miljøgener fik afgørende betydning i periodens første del. Forbruget af vand- værksvand steg stærkt, hvilket øgede spildevandsproblemet i en by, der var uden kloakker. Hertil kom, at flere af de nye fabriksanlæg fra begyndelsen af 1870erne var store forureningskilder. Det gjaldt ikke mindst Dalum Papirfa- brik og sukkerkogeriet, hvis spildevandsudløb til åen skete oven for byen.

Gennem øget offentlig regulering af privat virksomhed og betydelige kom- munale investeringer lykkedes det i løbet af perioden at bedre de hygiejniske forhold ganske væsentligt. Byen var dog langt fra »ren« ved periodens slut- ning.

Dyrehold

Allerede ved periodens begyndelse var sundhedsmyndighederne opmærk- somme på de hygiejniske ulemper ved dyrehold i byen. Svinehold i den indre by krævede ifølge et regulativ fra 1857 politimesterens tilladelse. En undersø- gelse i 1869 afslørede imidlertid 355 delvis ulovlige svinestier med i alt 536 svin. Da sundhedskommissionen i 1870erne skulle udtale sig angående svi- nehold, anbefalede den alligevel som oftest at give tilladelse, når antallet af svin ved den enkelte ejendom begrænsedes. I flere tilfælde forudsatte anbefa-

lingen, at svinestien ikke lå på selve gårdspladsen; men at den flyttedes om i »haven«. Sundhedskommissionen skulle nok tage sanitære hensyn; men den havde ifølge politimesteren, der var formand, samtidig forståelse for, at svinehold var »en ikke uvæsentlig indtægtskilde for den ubemidlede del af befolkningen«.

Efter sygdomsepidemierne i 1879-80 anbefalede sundhedskommissionen, at svinehold skulle ophøre. I juli 1881 taltes kun 476 og i 1888 359 svin i købstaden. Sidstnævnte år taltes dog godt 8.000 høns, 40 kalkuner og 450 ænder, som ikke var underlagt sundhedsmyndighedernes kontrol. Der blev senere i perioden færre gæs, kalkuner og ænder, mens hønseholdet knapt tredobledes alene i det følgende tiår.

Antallet af kreaturstalde gik ikke tilbage før i slutningen af 1880'erne. Men i disse år koncentreredes brændevinsproduktionen, og antallet af brændevinsbrændere, der kunne udnytte masken fra brændevinsproduktionen til opfodring af køer, faldt stærkt. I 1888 var der som i 1871 godt 800 køer i byen, men kun det halve antal i 1893. Hesteholdet øgedes til gengæld. Det var vokset til 1.300 heste i 1898. Sundhedskommissionen skulle i hele perioden føre tilsyn med, at der ikke var afløb fra byens kreaturstalde til de åbne rendestene i gaderne, men til gruber. Tilsynet udvidedes ved sundhedsvedtægten fra 1880 til også at omfatte hestestalde.

Renovation

Latrinvæsenet forbedredes markant i løbet af perioden. Fra 1861 krævedes der ved nybygninger latriner med transportable latrinbeholdere. Ifølge sundhedsvedtægten fra 1880 skulle beholderne i ny- eller ombyggede latriner være tønder med bestemte mål, som det i begyndelsen af 1870'erne var blevet foreslået, men afvist af byrådet. Proprietær N.W. Langkilde til Marienlund, der siden 1875 havde haft kontrakt om bortkørsel af kommunens latrinaffald, erklærede sig villig til gratis borttransport af de vedtægtsmæssige tønder for private. Det forudsatte dog, at han kunne disponere over latrinaffaldet og fik dækning for tøndeprisen hos bødkerne på 5 kr. og 2 kr. om året pr. tønde i vedligeholdelse. Langkilde var forpligtet til at anskaffe særlige lukkede vogne med fjedre til kørslen. Overgangen til tøndesystemet foregik langsomt. I sommeren 1881 var kun 240 af de godt 1.500 transportable beholdere i overensstemmelse med sundhedsvedtægtens nye bestemmelser, og der var fortsat 1.100 latriner med afløb til gruber.

Sundhedsvedtægten fra 1880 var udformet i 1879. Difteriepidemien 1879-80 førte imidlertid til yderligere forbedringer af natrenovationen, hvilket skete ved et tillæg til sundhedsvedtægten i 1882. Senest 1. januar 1884 skulle

alle latriner opfylde de i 1880 opstillede krav til ny- eller ombyggede latriner. Fattigvæsenet, der stod for den offentlige dagrenovation, overtog natrenovationen fra offentlige bygninger og for private, der ønskede det til faste takster. Til formålet indrettedes en renovationsanstalt på Vognmandsløkken nær Bolbro. Den lå praktisk i forhold til kommunens sukkerroemarker, som fik gødning herfra. Tidligere udlejede kommunen arealer til sukkerroedyrking; men fra 1887 overtog den selv dyrkningen af 50-80 tønder land med sukkerroer. En del af gødningen solgtes også til private landbrugere, og for at lette denne afsætning anlagdes i 1892 en renovationsanstalt øst for byen.

Håndværker- og Industriforeningen var imod denne offentlige virksomhed, og den protesterede, da et nyt regulativ i 1884 tillod sundhedsmyndighederne at lade foretage offentlig natrenovation til den fastsatte takst af 2 kr. pr. tønde årlig, hvor husejerne ikke selv sikrede en tilfredsstillende renovation. Foreningen krævede, at såvel dag- som natrenovationen skulle søges afhændet ved licitation til private entreprenører, således som det tidligere var tilfældet, senest for natrenovationen. Det nye regulativ forbød endvidere omhældning fra en latrintønde til en anden og rensning af tønderne i byen.

Byrådet erklærede sig i 1884 villig til at modtage tilbud på renovationsanstalten fra private. Det førte ikke til en privatisering af renovationen. Der indkom ét tilbud, men den pågældende kunne ikke stille den fornødne sikkerhed. I 1888 overgik natrenovationen til markvæsenet, der overtog det faste personale på renovationsanstalten og ansatte enkelte nye arbejdere, mens fattigvæsenets lemmer fortsatte med renholdelsen af byens offentlige pladser.

Private entreprenører var fra 1884 underkastet »den kontrol, som politiet måtte finde fornødent at foreskrive med hensyn til det mandskab, der benyttes«. De kunne fra 1888 kun foretage latrinudførsel efter indhentet tilladelse fra byrådet. Sådanne tilladelser blev end ikke givet til to landmænd, der hidtil havde kørt for en række husejere. Flere husejere opnåede dog dispensation fra renovationspligten for at have gødning til haven under forudsætning af, at de indrettede forskriftsmæssige gødningskummer. I en samtidig undersøgelse af danske byers renovationsvæsen betegnedes Odenses kommunale renovation som »forholdsvis godt ordnet« og billig trods Håndværker- og Industriforeningens frygt for det modsatte.

Først fra 1910 var byens kloakforhold af en sådan art, at det generelt kunne tillades at bygge vandklosetter, wc'er, i private boligejendomme. Indretningen af wc'er skete relativt hurtigt. 1910 var der 485, idet enkelte familier før 1910 havde fået godkendt egen septictank; i 1914 fandtes 2.316 wc'er. Der var dog stadig betydeligt flere latriner i 1914, hvilket samtidig betød, at potten og køkkenvasken fortsat måtte holde for, når turen i gården om natten blev anset for at være for besværlig.

Kloakering

Vandforbruget pr. indbygger var stærkt stigende efter vandværkets anlægelse i 1853. Afledningen af spildevand fik dermed øget betydning. Den skete i åbne render og grøfter til Odense Å og Rosenbækken, der gik i en bue nordøst om byen med udløb til åen. I 1866 foretoges en omfattende regulering af Rosenbækken, så dens afløb til åen blev bedre. Først i midten af 1880erne ændredes Rosenbækken mellem Vindegade og Vestergade til en muret kloak på strækningen fra Vesterbro til Jernbanegade.

De åbne spildevandsløb gav naturligvis grobund for en righoldig fauna, ligesom de især i sommerens tørre perioder ikke var lugtfri. En egentlig kloakering i form af nedgravede spildevandsledninger blev påbegyndt i 1868 med en kort kloak fra det yderste af Vestergade til åen. Fra 1870 foregik der årligt kloakeringsarbejder. Det gjaldt hovedstrøgene 1870-79, idet kloakeringen i de sidste år af 1870erne dog også omfattede flere af den indre bys stræder med mere beskedne bebyggelse.

Kloakeringen forløb i et langsomt tempo, og i flere tilfælde indkom der andragender fra beboere om at få deres gade kloakeret. I de nyere gader, hvor beboerne skulle betale en højere andel af kloakeringsudgifterne, var interessen dog mere afdæmpet. Efter de store epidemier 1879-80 lod byrådet i 1882 stadsingeniør Th. Jochimsen udarbejde en plan, ifølge hvilken byens kloakering skulle være tilendebragt i 1890. Planen blev imidlertid ikke overholdt, og endnu i slutningen af 1890erne blev der udført kloakarbejder, som ifølge planen skulle have været udført ti år tidligere. Men så var alle gader med ældre sammenhængende bebyggelser også kloakeret. Endnu i 1914 klagedes der dog i byens udkant som f.eks. Bolbro over, at afløb skete i åbne grøfter. Efter århundredskiftet foregik der på ny omfattende arbejder i den indre by, idet der blev anlagt nye, dybere og større kloakker. Det muliggjorde bedre dræning og dermed mere tørre kældre i en stor del af de ældre ejendomme.

Den indre bys gader var kloakeret senest i slutningen af 1880erne. Det betød dog ikke, at alle åbne spildevandsløb var fjernet. F.eks. klagede farver Meldal i Nørregade 56 i foråret 1900 til sundhedskommissionen over, at der var en åben spildevandsrende i haven. Sundhedskommissionen henviste til, at en tidligere ejer havde nægtet at medvirke, da spildevandet fra Nyenstad sydøst for Nørregade var blevet rørlagt, således at der var blevet et åbent stykke i haven. Meldal fik ikke kommunen til at afholde kloakeringsudgifter som ønsket, men pålæg om nu at aflede sit spildevand til hovedkloakken i Nørregade i en underjordisk rende.

Afløbene fra nybyggede huse til gadekloakken måtte ifølge bygningsved-

Billedet her er taget ved nedlægningen af hovedkloakledningen i Overgade 1905-06 (Privateje).

tægten af 1881 godt være overjordiske, men de skulle dog være overdækkede. Samme krav gjaldt ikke den ældre boligmasse i den indre by, hvilket kunne føre til klager til sundhedskommissionen over »ilde lugt«. Det var f.eks. tilfældet i år 1900 for Overgade 68, hvor spildevandet fra bagbygningens lejligheder løb i en åben, ujævn rende uden ordentligt fald, så det havde tendens til at stå i renden og løbe ovenud, inden det nåede en slambrønd i gården. Indtil

1896 fandtes en del sådanne slambrønde endog i husenes kældre. Stadsingeniør Blicher besigtigede ejendommen, men fandt ikke forholdene særligt dårlige, da gården var brolagt. Han indstillede derfor, at sagen stillede i bero, ikke mindst under hensyn til at ejeren ville kloakere næste år, hvis han fik råd. Sundhedskommissionen krævede dog, at ejeren inden tre uger lod renden belægge med flade firkantede sten, så vandet fik frit løb, og forbeholdt sig ret til at påbyde yderligere foranstaltninger.

Den begyndende kloakering af byens gader og anlæggelsen af flere industrivirksomheder med udløb til åen øgede dennes forurening, så det er vanskeligt at forestille sig, at den stadig anvendtes til vask som i H.C. Andersens barndom. De mange nyopførte vaskehuse i 1870'erne er formentlig et vidnesbyrd herom. Stiftsfysikus og i mindre grad sundhedskommissionen advarede allerede i begyndelsen af 1870'erne mod den sundhedsrisiko, der var forbundet med at anvende åen som byens hovedkloak uden nogen rensning af spildevandet. Stadslægen lod imidlertid foretage en undersøgelse, ifølge hvilken det ikke var muligt at påvise større sygelighed hos de indbyggere, der boede nær åen, end hos byens øvrige indbyggere. At sygeligheden generelt var stor, opfattedes som et andet spørgsmål. Stadsingeniør Jochimsen beroligede endvidere i 1874 sundhedskommissionen, der ønskede en bundfældning af slammet inden spildevandets udledning i åen. Jochimsen mente ikke, tilstanden ville forværres, »når man benytter de 24 timer om året til åens hovedoprensning godt, og når man på de værste steder af og til om sommeren fra en pram ved en mudderske optager en del af de afsatte stoffer«.

Det lykkedes i stigende grad sundhedskommissionen, især efter at formanden var udskiftet i 1877, at vinde gehør for ønsket om rensning af spildevand. Således gik f.eks. sukkerkogeriet i 1879 ind på at desinficere spildevandet samt i 1882 på at bygge to store bundfældningsbassiner, så »roestumperne, jorden i vaskevandet og skummet i alt væsentligt vil holdes tilbage«. Og da den nye kaserne blev opført ved Sdr. Boulevard i 1891, opnåede sundhedskommissionen ikke mindst af hensyn til badeanstalten ved åen, at der skulle bygges et klarebassin for at »gøre forsøg på at fjerne de ulemper«, der ville være ved åens forurening. Det skete dog ikke uden modstand, idet borgmesterkontoret lod forespørge, om det nu var nødvendigt med det bassin, som ville koste 1.200 kr. at opføre. Borgmesterkontoret accepterede, at det var en nødvendig udgift af sanitære hensyn.

I slutningen af perioden var det almindeligt, at virksomheder med særligt sundhedsfarlige afløb fik påbud om at bygge klarebassiner eller slambrønde. Hverken disse eller den regelmæssige oprensning af åen var dog tilfredsstillende løsninger, og fra 1894 gennemarbejdedes spørgsmålet om en forbedring af kloakforholdene. Det resulterede i, at der 1907-10 blev anlagt kloak-

ledninger langs åen ud til Ejby Mølle. Her blev sandfang og septictank taget i brug i 1909. I 1912 anlagdes et biologisk anlæg ved havnen, og i 1914 byggedes et emscherbrøndanlæg til optagelse af spildevandet fra den sydlige del af Hunderupkvarteret. Odense Å var dermed ikke længere Odense bys hovedkloak, men urensede spildevandstilførsler fortsatte fra bebyggelser i sognene langs åen. Ikke mindst betød forstadsbebyggelsen i Dalum sogn i periodens sidste år fortsat forurening af åen.

Hygiejniske hensyn ved erhvervsirksomhed

Allerede i et regulativ fra 1857 blev en række erhverv betegnet som skadelige for sundheden. Regulativets bestemmelser blev indarbejdet i sundhedsvedtægterne fra 1868 og 1880. Det betød, at bl.a. slagterier, udsmeltningssteder for talg, garverier, trankogier, en række kemiske virksomheder samt kalk- og cementbrænderier »i fremtiden« ikke måtte ligge inden for en nærmere fastsat grænse omkring den indre by. Desuden bestemtes, at bl.a. slagteres kødudsalg, pølsefabrikation, fiskebløderi, lysestøberi, sæbesyderi, produktion af belysningsgas, tændstik-, cikorie-, roesukker- og stivelsesfabrikation samt handel og oplag af klude, ben og andet dyrisk affald nok måtte drives inden for den pågældende linie, men at deres placering skulle godkendes af sundhedskommissionen, ligesom denne bemyndigedes til at give anvisninger på en mere hygiejnisk indretning af virksomhederne.

Det var også sundhedskommissionens opgave at søge at mindske generne fra den nye tids dampmaskiner. Det skulle dog med sundhedsvedtægternes formulering ske »med tilbørligt hensyn til fabrikation«. Trods hyppige klager måtte sundhedskommissionen derfor ofte undlade at gribe regulerende ind over for eksisterende forhold. Det gjaldt f.eks. en klage i 1891 over dampen fra Brandts Klædefabrik. Det resulterede i en henstilling om at forhøje skorstenen; men da fabrikanten ikke ønskede at følge den, fandt kommissionen alligevel ikke, at det »af sanitære hensyn« var nødvendigt at fjerne generne fra dampen. Tilsvarende kan nævnes et eksempel fra århundredskiftet, hvor sundhedskommissionen nok kunne konstatere et tykt sodlag på gårdspladsen som anført i en klage; men da sukkerfabrikanterne Tychsens skorsten, hvorfra soden stammede, var i lovlig stand, blev sagen henlagt.

Kravene til nye dampanlæg skærpedes dog i løbet af perioden. Fra 1890'erne krævede sundhedskommissionen således, at dampskorstene skulle bygges højere. En af de første, der blev berørt heraf, var maskinfabrikant Mads Mortensen, der i 1891 kun ville bygge en ny skorsten 19 m og ikke som krævet 25 m høj. Sundhedskommissionen fastholdt imidlertid kravet, selv om Mads Mortensen fandt det ganske urimeligt. Han gjorde opmærksom på,

Vor Frue Kirkes proust 1888-1900 J.A. Heiberg (1848-1936) (Jul. Folkmann fot., Møntergården).

at skorstenen kun skulle tilsluttes en lille trehestes dampmaskine, og at hans virksomhed, på hjørnet af Store Glasvej og Vesterbro, lå »herude i det fri, hvor der aldrig kan blive så bebygget som inde i byen«. På det tidspunkt byggedes der ganske rigtigt kun to- til treetages ejendomme i de omkringliggende gader, men få år senere byggedes der fire-femetages huse på op til 17 meters højde, hvis beboere må have sat pris på sundhedskommissionens krav.

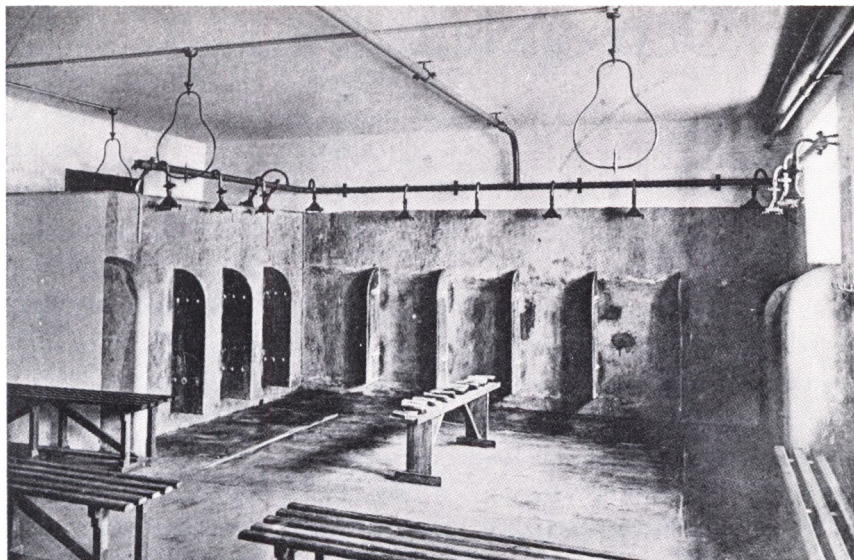
Personlig hygiejne

Det er vanskeligt at vurdere, hvor repræsentative tidens miljøklager var. Når provst Heiberg f.eks. i 1889 klagede over dunster i præstegården til Vor Frue Kirke, er der ikke tvivl om, at provsten var et sandhedsvidne. Sundhedskommissionens undersøgelser viste, at der i Overgade nr. 60 nær præstegården var to fedestalde; men de var i en sådan stand, at de næppe udsendte sundhedsfarlige dunster. Undersøgelserne viste imidlertid også, at der i et sidehus i baggården til nr. 64 var pølsefabrikation, og at der i forbindelse hermed i et åbent skur foretoges kogning af kreaturben i en større gryde. Overlærer Hertel på Mulernes Legatskole, hvis skolegård stødte op til skuret, oplyste, at der var en ilde stank fra kogningen og fra en slambrønd, der modtog spildevandet fra fabrikationen, hvilket ofte generede. Sundhedskommissionen krævede forbedringer af spildevandsforholdene og nedlagde forbud mod kogningen, i hvert fald i et åbent skur.

Den personlige hygiejnes almene stade taget i betragtning er det imidlertid tvivlsomt, om flertallet af byens borgere i samme grad som provsten og overlæreren havde næse for dunsterne.

Hudsygdomme var almindelige. Det gjaldt hudsygdomme, som alene havde forbindelse med mangelfuld renlighed, og sygdomme, som tillige forudsatte »hyppig samliggen«. Fnatt fik en stor del af befolkningen; 200-500 tilfælde om året var almindeligt. Gonorré konstateredes der årligt et par hundrede tilfælde af, mens antallet af syfilistilfælde sjældent oversteg 20. Det var især militære, søfolk, handelsrejsende, de offentlige skøger, vagabonderende sangerinder og udsvævende krostuepiger, som behandledes herfor, og som udpegedes som smittebærere; men stiftsfysikus var opmærksom på, at flere af de økonomisk bedre stillede rejste til København for at lade sig behandle der af specialister. Det var da også med en vis undren, at han efter den store landmandsforsamling i år 1900 ikke kunne konstatere en stigning i antallet af kønssygdomme, således som det var tilfældet, når byen i forbindelse med mere omfattende entreprenørarbejder som f.eks. jernbaneanlæg havde haft besøg af et større kontingent omvandrende arbejdere. Forklaringen skal muligvis søges i, at de økonomisk bedre stillede i stigende grad anvendte kon-

Det nymodens baderum for pigerne i Vestre Skoles nye bygning, der blev taget i brug maj 1905 (Indbydelsesskrift til de offentlige årsprøver i Odense kommunale skoler 1906).

domer.

Endnu i begyndelsen af 1870'erne var byrådet uvillig til at følge forslag om at indrette offentlige bademuligheder. På fattiggården blev der imidlertid i 1881 indrettet badefaciliteter til brug for de indsatte kvinder og mænd hver anden uge, så hvert fattiglem fik bad hver 14. dag. Samme år blev det besluttet at uddele adgangsbilletter til de nye badefaciliteter til byens fattige. I vinteren 1881/82 var det gennemsnitlige ugentlige besøg dog kun 89. De økonomisk lidt bedre stillede anvendte til en vis grad de dampbade eller russiske bade, som private etablerede fra begyndelsen af 1860'erne. I 1905 indgik kommunen overenskomst med ejeren af badeanstalten Idun i Vindegade, ifølge hvilken denne mod kommunalt tilskud skulle indrette Iduns kælderetage til »folkebadeanstalt«, således at borgerne billigt kunne få et brusebad, sæbe og låne et håndklæde.

Fra slutningen af 1880'erne agiteredes fra lægelig side meget for den personlige hygiejnes betydning; fra 1887 fik skolepigerne således lunkne brusebade hver 12. dag og drengene det samme året efter; men udviklingen gik langsomt. Autoriteter som f.eks. borgmesteren i Assens udtalte, at al den snak om hygiejne var rent humbug, og i 1888 skrev stiftsfysikus, at rektor på latinsko-len overhovedet ikke havde blik for hygiejnen. Det er derfor ikke overraskende, at stiftsfysikus i 1890'erne anførte, at der kun badedes meget lidt. Og økonomisk velstillede, der i nyopførte boliger lod indrette badeværelser, forblev ganske få i denne periode. Der er dog ikke tvivl om, at færre var ildelugtende i slutningen end begyndelsen af perioden.

Idun i Vindegade var både vaskeri og badeanstalt; reklamen her er fra Fyns Social-Demokrat 24.3.1900 (E. Pantofot., Lokalhistorisk Afdeling).

Vaskeriets ærede Kunder bedes velvilligst i **god Tid** at anmelde det Tøj, der ønskes vasket inden Paaske. (963)
Badeanstalten (med særlig Dame-Afdeling) aaben **hver Dag** til Kl. 8 Aften. Søndag til Kl. 12 Middag.

13 · Den opdelte by

Byens stadig større udstrækning indebar ikke alene betydelige forskydninger i befolkningens relative geografiske fordeling, men tillige en ny struktur med hensyn til de forskellige sociale gruppers indbyrdes lokalisering.

I perioden faldt den indre bys andel af befolkningen fra over 50% til 20%. Opgjort absolut var befolkningstallet i den indre by uændret mellem 10.000 og 12.000. I kvartererne omkring den indre by, der delvis var bebygget før 1870, men hvor betydelige friarealer gav plads for fortsat byggeri, og langs udfaldsvejene øgedes befolkningstallet i takt med byens generelle befolkningsvækst. Disse kvarterers og udfaldsvejenes andel af befolkningen forblev dermed nogenlunde uændret.

Periodens store befolkningsvækst fandt sted i de områder, der først efter 1870 blev udlagt til boligbyggeri. Området, der i det følgende omtales som nord, omfattede kvartererne omkring Vandværksvej, Store Glasvej og Dronningensgade samt Sct. Hans Landsogn øst for havnen. Området syd omfattede kvartererne med Kirkegårds Allé, Sct. Knuds Gade, Oluf Bagers Gade, villabebyggelserne langs åen og omkring Hunderupvej. Kvartererne lå alle i umiddelbar sammenhæng med ældre bebyggelse.

Områderne nord og syd øgede hver deres befolkningsandel fra godt 3% i 1870 til 19% i 1911. Samlet for de to områder var befolkningstallet i 1870 godt 1.300 mod knap 19.000 i 1911. Væksten i disse områder udgjorde således 60% af den samlede befolkningsvækst i perioden.

Den øvrige del af Odense Kommune inklusive landdistrikterne og Dalum, omegnen, udgjorde uændret godt 10% af befolkningen. Den bestod af arealer, anvendt til gartneri og landbrug, og af samlede bebyggelser, hvor erhvervsgrundlaget delvis var håndværk og industri. Enkelte af disse bebyggelser kan betegnes som satellitter omkring Odense, nemlig bebyggelsen ved Dalum Papirfabrik, Bolbro og Skibhusene, mens andre kan ses som de yderste forposter af byens sammenhængende bebyggelse i slutningen af perioden, nemlig bebyggelserne omkring Rugårdsvej, Palnatokesvej og Rødegårdsvej. Fælles for bebyggelserne var dog relativt stor afstand til centrum, og at de endnu ved begyndelsen af 1. verdenskrig var beliggende i umiddelbar tilknytning til åbent land.

Tabel 13.1: Indeks for den gennemsnitlige indkomst i nogle områder i Odense i forhold til den gennemsnitlige indkomst i Odense 1870-1911¹. Indeks for Odense = 100.

Område	År		
	1870	1890	1911
Indre by	112	113	116
Ældre ring	71	86	91
Udfaldsveje	77	82	76
Nord	(167)	84	81
Syd	86	89	125
Omegn	-	79	73

1) Der er i kilden redegjort for en række forbehold med hensyn til den foretagne opgørelse. Endvidere bemærkes, at indeks for »Nord« i 1870 kun omfatter 15 »atypiske« skatteydere i området.

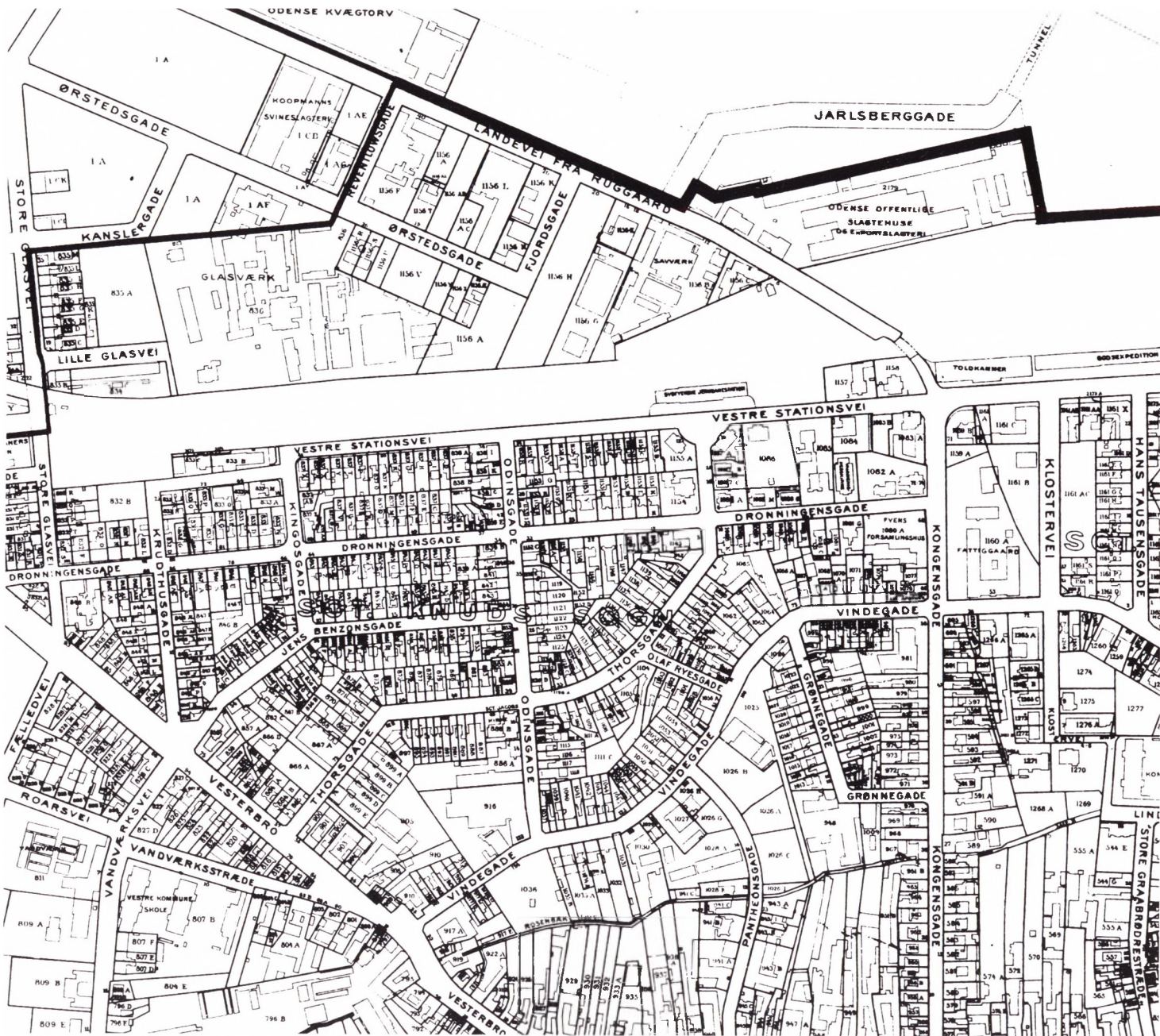
Kilde: Hans Chr. Johansen m.fl.: Fabrik og bolig, s. 134.

Samtidig med denne forskydning af befolkningens geografiske fordeling, især mod nord og syd, skete der en klarere adskillelse af de forskellige indkomstgrupper, jfr. tabel 13.1.

I begyndelsen af perioden boede de højere indkomstgrupper især i den indre by, mens lavere indkomstgrupper boede i byens udkant og langs udfaldsvejene. En centralt beliggende bolig blev foretrukket frem for en bolig i landlige omgivelser, men ikke alle havde økonomisk mulighed for at realisere deres ønsker.

Kvartererne i den indre by var dog indkomstmæssigt heterogene. Som før 1870 var den gennemsnitlige indkomst for beboerne langs hovedgaderne og ved byens torve højere end for beboerne i den øvrige del af den indre by. Samtidig var den gennemsnitlige indkomst meget lav for beboerne i de fleste af den indre bys stræder, som f.eks. stræderne i kvarteret omkring Hans Jensens Stræde, Påskestræde, Holsedorestræde og Dansestræde. Den gennemsnitlige indkomst for beboerne i flere af disse stræder, der lå i alle dele af den indre by, var på samme lave niveau som for beboerne i områderne uden for den indre by. Strædernes småhuse lå imidlertid i vid udstrækning i umiddelbar nærhed af hovedgaderne og torvene. De forskellige sociale grupper levede således fysisk nær hinanden, hvad der er karakteristisk for en præindustriel by.

I løbet af perioden fra 1870 til 1911 ændredes byens sociale geografi radikalt. Ved slutningen af perioden var byen opdelt i et område mod syd, hvis beboere havde den højeste gennemsnitlige indkomst i byen, og et område mod nord med beboere med mere beskedne indkomster. Selv om der var interne forskelle i områderne mod nord og især mod syd, gik udviklingen klart mod en fysisk adskillelse af de sociale grupper. Derimod var den indre by

fortsat beboet af vidt forskellige sociale grupper. Den indre bys stagnerende befolkningstal betød imidlertid, at boligmønstret her fik stadig mindre betydning for byen som helhed. Den opdelte industriby var ved at tage form.

Indtil århundredskiftet viste flere af de nybyggede kvarterer imidlertid en betydelig social bredde. Det tidlige villabyggeri foregik ikke i en bestemt retning. Og de umiddelbart omliggende arealer bebyggedes med huse, hvis lejligheder var beregnet for familier med middelindkomster. I 1890 var der endnu ikke afgørende forskel i gennemsnitlig indkomst mellem nord og syd.

Nybyggeriet nord for byen fra slutningen af 1870'erne var helt domineret af etagebyggeri, og kun få familier med høje indkomster flyttede til området.

Billedet herover er fra en malers – formentlig en mesters – dagligstue i Odense, vistnok i slutningen af 1890'erne (E. Biering fot., Montergården).

Overfor ses et udsnit af et kort fra 1911, udarbejdet af landinspektør C. Larsen. Her ses den tætte bebyggelse i Vesterbrokvarteret, villakvarteret ved Vestre Stationsvej og Kongensgade samt en del af det relativt nye industrikvarter ved Rugårdsvejs inderste del (Odense Kommune, Magistratens 2. afdeling).

Syd for byen fortsatte en blanding af villa- og etagebyggeri med lejligheder af forskellig størrelse; men fra omkring århundredskiftet var nybyggeriet domineret af villaer og enkelte etageejendomme med meget store lejligheder. Byens borgerskab var dermed ved definitivt at etablere sig syd for byen, således som det også fremgår af en opgørelse over bopælen for byens skatteydere med de højeste ansatte indkomster.

I ligningslisten for 1870 er anført 22 skatteydere med en anslået indkomst på 10.000 kr. eller mere. Af disse boede de 19 i byens tre hovedgader, Overgade (fem), Vestergade (ti) og Nørregade (fire). Desuden boede en på Tolderlundsvej, en i Munkemøllestræde og en i Frue Kirkestræde.

Ligningslisten for 1911 viser borgerskabets begyndende udflytning til området syd for byen. 33 skatteydere havde nu en anslået indkomst på 25.000 kr. eller mere. Af disse boede 14 syd for byen, heraf fem på Hunderupvej. Kun fire boede langs byens hovedgader (tre i Vestergade og en i Overgade), seks i andre dele af den indre by, fem i den ældre ring og fire i området nord for byen.

Arbejdsplads – bolig

Afstanden mellem arbejdsplads og bolig var i hele perioden vigtig til forklaring af valg af bopæl og dermed til forklaring af byens sociale geografi. Kvalitative krav til det omgivende miljø, øget velstand og bedre transportmuligheder fik imidlertid stadig større vægt for efterhånden stadig større grupper.

En hastigt faldende andel af arbejdsstyrken indgik i arbejdsgiverens husstand, som typisk ville have til huse i samme ejendom som virksomheden. Fabrikanter havde kun undtagelsesvis arbejdere boende i husstanden, og efter krav fra fagforeningerne i 1880'erne og 1890'erne ophørte de fleste tilfælde af husstands-fællesskab mellem mester, svende og lærlinge inden for håndværket. Det havde dog allerede før denne periode været under afvikling for svendenes vedkommende. Inden for handelen var det endnu i slutningen af perioden ikke ualmindeligt.

De stadig flere lønarbejdere, der etablerede sig uden for arbejdsgiverens daglige kontrol, bosatte sig dog så vidt muligt i nærheden af arbejdspladsen. Arbejdsdagen var lang, og den lange middagspause forudsatte fire daglige spadsereture mellem arbejdsplads og bolig. Endnu for 1911 viser en undersøgelse for byens største industrivirksomheder, at $\frac{2}{3}$ - $\frac{3}{4}$ af arbejderne boede mindre end ti minutters gang fra virksomheden. Forskydningen af tyngdepunktet af især større arbejdspladser fra den indre by til den nordlige del af byen med jernbane og havn forklarer dermed de mange beskedne indkomster i dette område. De fortsat mange store virksomheder samt ikke mindst

mindre håndværksvirksomheder i den indre by gjorde det dog stadig praktisk for mange lønarbejdere at blive boende i den indre by, hvor der var billige ældre boliger, eller at flytte til det nye etagebyggeri umiddelbart syd herfor nær de store virksomheder beliggende ved åen. Nogen snæver geografisk afgrænsning af de forskellige indkomstgrupper forekom dog ikke på grund af de enkelte gaders ofte meget differentierede boligudbud, jfr. afsnittet om boligmiljøet i en række udvalgte gader fra side 245.

De økonomisk velstillede havde større mulighed for at vælge bolig uafhængig af arbejdspladsen. Meget få havde hestevogn; men fra slutningen af 1890'erne betød cyklen som tidligere nævnt for en større gruppe, at afstande blev mere overkommelige.

I begyndelsen af perioden var det ikke alene praktisk for principalen og de eventuelle få ledende medarbejdere at bo ved virksomheden i den indre by; det var også forbundet med prestige, når den var beliggende ved et af byens hovedstrøg. Det var imidlertid ikke altid tilfældet, især ikke for den nye tids større fabrikker. Men for fabrikanterne vejede de rationelle hensyn længe mere end prestige. Endnu i 1890 boede således tre fjerdedele af industriens ledere ved deres virksomhed, og for flere af de øvrige gjorde særlige forhold sig gældende, så det ikke var muligt. Stadig efter århundredskiftet anlagdes fabrikant- eller bestyrerboliger ved virksomhederne uanset larmen fra produktionen og de omgivende ejendommers overvægt af arbejderhusstande. I 1911 boede imidlertid mindre end halvdelen af foretagerne ved deres virksomhed. De yngre industriledere boede da typisk i villaer syd for byen.

I slutningen af perioden var der prestige forbundet med at flytte fra byens hovedstrøg til grønne villahaver syd for byen, hvor der ikke lå større erhvervsvirksomheder. Afstanden betød mindre, ligesom det må ses som et svar på miljøets forværring i den indre by. Der var blevet mindre grønt på grund af et omfattende baggårdsbyggeri, mindre frisk luft, da stadig nye dampskorstene kom til, og husene blev stadig højere. Færdslen tog til. De økonomisk velstillede udflytning kan følges gennem hele perioden, men den accelererede i de sidste tiår i takt med faktorerne til forklaring heraf. Her til kom, at lægevidenskaben i stigende grad betonedede betydningen af lys og frisk luft, således som det er skildret i kapitel 12 om sundhedsforholdene. Det var de økonomisk velstillede, der først havde mulighed for at tilpasse sig de ændrede fysiske vilkår. Men med deres villabyggeri fulgte prestigen og dermed grundprisernes stigen. Da de øvrige indkomstgrupper fik økonomisk mulighed for at flytte til mere grønne omgivelser i de sidste år før 1. verdenskrig, måtte de derfor søge til andre dele af byen. Den sociale forskel mellem syd og nord blev dermed opretholdt, også i senere perioder.

Byplan

Byen fik sin nye geografiske struktur uden overordnet kommunal planlægning. Grundudstyknings og gadeanlæg skete på privat initiativ med begrænset offentlig regulering. Det betød, at mange udstykninger blev anlagt med vinkelrette gadeføringer, ganske ulig den indre bys bugtede gadeførløb. Hermed opnåedes typisk det maksimale antal grunde, da det ikke gav vanskeligt udnyttelige hjørner. Det var dog også i det meste af perioden overensstemmende med datidens opfattelse af den ideelle gadeføring.

Den enkelte grundejer ejede imidlertid ofte kun et mindre jordstykke, der afgrænsedes af markskel, som ikke altid fulgte rette linier. Han lod derfor gaden følge markskellet og udstykkede dybe grunde fra gaden. Det ses f.eks. for Thorsgade, der delvis bestemtes af Vindegades tidligere linieføring, og det ses, hvorledes åen i forening med den tidligere anlagte Albanigade var bestemmende for gadelinierne Kronprinsensgade-Sct. Knuds Gade. Derimod lå de gamle markskel i den indre del af Hunderupkvarteret parallelt og vinkelret på hinanden, hvilket har betydet, at gadenettet her er helt rektangulært.

En overordnet planlægning af gadenettet var vanskelig med den gældende lovgivning. Ganske vist fik kommunen ekspropriationsrettigheder; men den havde ikke økonomiske ressourcer til at udnytte dem. Nye gaders placering havde kommunen reelt kun indirekte indflydelse på. Bygningskommissionen skulle således ifølge 1858-loven godkende, at planlagte gader og veje tog hensyn til det allerede vedtagne gadenet, og at de havde en hensigtsmæssig retning ud til offentlig vej. Det var ikke bygningskommissionens opgave at foreslå gadeføringen i forbindelse med større udstykninger. Initiativet var overladt til den private grundejer.

Nye byplanmæssige idealer begyndte omkring århundredskiftet at gøre sig gældende i Europa og nåede også til Odense. Dels rent æstetiske og dels funktionelle hensyn påberåbtes som begrundelse for at fravige de kvadratiske eller rektangulære gadeanlæg. Og der argumenteredes for nødvendigheden af øget offentlig regulering.

I 1914 udarbejdede stadsingeniør N.H. Blicher et forslag til bebyggelsesplan for Odense, hvor han indledningsvis beklagede sig over kommunens begrænsede magt til at gennemføre bebyggelsesplaner. Derefter opstillede han, hvad han opfattede som almindelige hensyn ved udarbejdelsen af bebyggelsesplaner.

Blicher mente, at gadernes retning og bredde skulle tilpasse sig færdslen. Han foreslog radialgader ud fra byens centrum og enkelte brede ringgader. Han anførte, at lige gader efter tidens smag syntes kedelige, og at de søgtes

N.H. Blicher (1853-1919) var som stads- og hævningsingeniør i Odense 1888-1917 hovedmanden bag byens kloakering og hævningsudviklinger, bl.a. 1904. Fra 1917 til sin død fungerede Blicher kun som hævningsingeniør, da hans tidligere embede nu var delt (Montergården).

erstattet med buede gader. Det advarede han imod, da buede gader kunne hæmme automobilfærdslen. Det må dog samtidig understreges, at ideelle beboelsesgader ifølge Blicher var fri for støv og støj fra gennemfarende automobiler og vogne, og at de var indbyrdes forbundne med gangstier. Desuden ønskede han, at fabrikker og dertil hørende rygende skorstene blev placeret, så røgen under hensyn til de almindeligste vindretninger blæste bort fra byen, og at der var store friarealer, bl.a. i form af friskluftskiler, der kom nær ind til byens centrum af sundheds- og skønhedshensyn. Gaderne skulle løbe sammen og danne større pladser, hvor bl.a. monumentale offentlige bygninger kunne opføres.

Blicher fandt det ønskeligt med zonebebyggelse, så forretnings- og fabrikskvarterer blev holdt adskilt fra beboelseskvarterer; dog således at afstanden til arbejdsplads ikke blev for stor, ligesom sammenhængende og åben bebyggelse skulle holdes adskilt. Den begrænsede afstand til arbejdsplads kan tolkes som et hensyn til den store gruppe af lønmodtagere. Den foreslåede adskillelse mellem de forskellige former for bebyggelse, sammenhængende, åben og høj-lav, kan tolkes som værende et æstetisk hensyn. Det er dog lige så klart, at en sådan systematisk opdeling indebar en fysisk adskillelse mellem forskellige sociale grupper.

De tidlige partielle bebyggelsesplaner som f.eks. for Kræmmermarken omkring den indre del af den nuværende Kochsgade og for området øst for Hunderupvej ud til Jagtvej, der udarbejdedes fra slutningen af 1890'erne, foregreb ikke overraskende stadsingeniørens tanker. Byplanlægningen var i ønsket om at skabe så grønne og sunde omgivelser for så mange som muligt ved at rendyrke den funktionelt og socialt opdelte by, som de foregående årtiers udvikling havde peget i retning af.

14 · Etatsrådernes by

Odense og de andre danske købstæders styre blev ændret ved en ny lov om købstadkommuners styrelse, som Rigsdagen vedtog i 1868, og som trådte i kraft den 1. januar 1869.

Det er som nævnt baggrunden for, at dette bind tager udgangspunkt i året 1868, der tillige på det økonomiske, befolkningsmæssige og erhvervmæssige område i høj grad kan ses som indledningen til en periode med en helt ekstraordinært kraftig udvikling. Moderne tider kom til Odense.

1868-loven skulle tilpasse den politiske udvikling hertil, og der er da også tale om en væsentlig nyordning, hvis grundtræk i øvrigt holdt hele perioden igennem.

Magistrat og borgerrepræsentation blev afløst af et byråd, for Odenses vedkommende med 19 medlemmer, det i loven fastsatte maksimum. De ti af disse byrådsmedlemmer valgtes hvert sjette år gældende fra 1.1.1864, og de resterende ni ligeledes for seks år gældende fra 1.1.1867. En overgangsbestemmelse fastsatte regler for, hvilke byrådsmedlemmer der fik hvilken status i det første byråd.

Herefter blev der altså valg hvert tredje år samt undertiden suppleringsvalg, hvis et medlem gik af i utide. Fra 1909 kom alle dog samtidig på valg, og der indførtes den stadig gældende fireårs valgperiode. Selv om denne nye lov gav mulighed for at udvide antallet af byrådsmedlemmer til 25, og Odense byråd ansøgte om en sådan udvidelse, måtte Odense dog blive ved de 19 indtil 1921.

Men gennem det meste af perioden kunne man altså tale om den større halvdel, de ti, som valgtes af alle, der var valgberettigede til Folketinget, og som havde været bosat i kommunen og svaret direkte skat i det foregående kalenderår. De fem f'er, »fallenter, fattige, fjollede, folkehold og fruentimmer«, havde heller ikke stemmeret til de kommunale valg, men fruentimmerne fik det dog i 1908.

Den mindre halvdel, de ni, valgtes af den højstbeskattede femtedel af folketingsvælgerne. De havde altså i realiteten to stemmer, og det er klart, at en sådan bestemmelse måtte virke konservativt.

Den nævnte valggruppe skulle dog tilsammen have betalt to trediedele af

de samlede skatter. I Odense betød dette, at der altid var mere end en femtedel, som kunne afgive to stemmer.

Ifølge lovens § 8 skulle der under ét stemmes på det antal, der skulle vælges. Kandidaterne var valgt i den rækkefølge, stemmetallene angav, og hvis et flertal var enigt om f.eks. de ti i den større halvdel og kun stemte på disse ti, var de pågældende sikret valg. Det var således mulighed for, at et relativt lille flertal kunne få alle pladser, som det f.eks. blev tilfældet i Odense i 1906. Den nye valglov med virkning fra 1909 – hvor også kvinderne første gang havde valgret – indførte dog forholdstalsvalg.

Alle vælgere var valgbare – dog måtte far og søn ikke sidde i byrådet samtidig – og det var borgerligt ombud at tage imod valg, dog højst for tre år.

Borgmesteren var kongeligt udnævnt, dvs. af regeringen, hvilket gav en yderligere konservativ garanti. Først fra 1919 blev borgmesteren valgt af og blandt byrådets medlemmer. Borgmesterens personlighed var således i den her omhandlede periode afgørende for, i hvor høj grad det var ham eller byrådet, der var den afgørende magtfaktor, og vi vil derfor i det følgende naturligt beskæftige os med de fem borgmestre, Odense havde i perioden:

Louis Mourier (1860-77)

G. Koch (1877-97)

J.F. Simony (1897-1900)

Ludvig Dithmer (1900-11)

Valdemar Bloch (1911-19)

Det var dog ikke ligegyldigt, hvem der sad i byrådet, og hvordan flertallet var. Dette skyldes bl.a., at formændene i de stående udvalg ifølge 1868-loven overtog en del af de funktioner, som de kongeligt udnævnte rådmænd havde før den tid.

Loven havde også bestemt, at den hidtidige fattigkommission skulle ophæves, og alle sager på dette vigtige område blev henlagt direkte under byrådet. Skolekommissionen fortsatte med at bestå, men byrådet fik nu større indflydelse på sammensætningen, og kommissionen tog sig nu alene af skolernes drift, mens økonomien blev byrådets sag.

Odense Kommunes vedtægt fastsatte i øvrigt, hvilke udvalg byrådet nedsatte. Ligningskommissionen var direkte valgt på samme måde som byrådet og var i henhold til loven ansvarlig for, at ligningslisterne kunne fremlægges i december, hvor man kunne klage ikke alene over sin egen skatteansættelse, men også over naboens. Den første fandt man som regel for høj, naboens for lav, men klagerne var få.

De tre landdistrikter – Sct. Knuds, Sct. Hans og Vor Frue – hvis indlemelse i byen vi senere skal vende tilbage til – hørte med hensyn til fattig- og

Billedet her er ikke fra eventyrernes klub, men forestiller medlemmer af Odense fotografiske Amatørklub ca. 1911-12. Fotografering var endnu for de få, så det er ikke tilfældigt, at billedet bærer præg af overklasse. Biografdirektør M.N. Topp, der sidder i midten i forreste række, fotograferede således i farver – og fire optagelser kostede ham rundt regnet en fjerdedel af en normal ugeløn for en arbejder (Lokalthistorisk Afdeling).

skolevæsen under købstaden, og et medlem for hvert af distrikterne – valgt for tre år – deltog i byrådets behandling af disse sager.

I Odense var der rent højreflertal frem til 1906, men dette var ikke ensbetydende med, at der ikke kunne være interesse modsætninger og konflikter, som også kom frem ved valgene til byrådet. Mod periodens slutning begyndte venstrefolk, radikale og socialdemokrater at føre sig frem, og ved det sidste flertalsvalg i 1906 fik radikale og socialdemokrater flertal. Efter forholdstalsvalget indførelse i 1909 generobrede de konservative magten, undertiden støttet af Venstre, og vi skal helt frem til 1937, før de konservative – eller Højre, som partiet hed indtil 1915 – mistede flertallet i Odense, noget ganske usædvanligt for en større dansk købstad.

Ser vi på de personer – i alt 109 – som sad i Odense byråd i perioden 1868-1914, vil det hurtigt kunne opdages, at mange af disse gik igen i andre sammenhænge, i foreninger, bestyrelser osv., ligesom de socialt tilhørte de førende lag (se tabel 14.1). Først med Socialdemokratiets begyndende vækst kom der repræsentanter for andre socialgrupper med. Kvinder fik først sæde i byrådet 1909.

Det er netop med baggrund i denne periode, at Odense fik påhæftet udtrykket »etatsrådernes by«, hvilket ikke er helt uberettiget. Mange af de mest fremtrædende odenseanere, som vi hører om i dette bind, blev etatsråder: J.C. Dreyer, G. Koch, G. Lotze m.fl. – og det samme gjaldt H.C. Andersen og C.F. Tietgen, der begge kom fra byen.

Titlen, der var en kongelig nådesbevisning, tildeltes ifølge reglerne frem-

Tabel 14.1: De odenseanske byrådsmedlemmers erhverv 1868-1914.

Erhverv	Antal byrådsmedlemmer
<i>Mænd</i>	
Fabrikanter, selvstændige erhvervsdrivende	16
Håndværksmestre	16
Grosserere, købmænd	24
Øvrige handlende	10
Direktører, overordnede funktionærer	8
Redaktører	2
Præster	3
Sagførere	5
Arkitekter	2
Lærere	6
Læger	3
Officerer	2
Arbejdere, alle faglærte	7
Ansatte i fagbevægelsen	2
I alt mænd	106
<i>Kvinder</i>	3

Kilde: OBF 1869-1914.

trædende personligheder, ofte inden for finansverdenen, og den gav rang i 4. rangklasse; virkelige etatsråder var dog i 3. – af de i alt ni rangklasser – hvorfor man skulle tituleres »høj- og velbårne herre«. Til gengæld herfor skulle der

De fire kongers Forening havde som formål »selskabelige sammenkomster af gamle venner og bekendte fra tidligere livsstillinger og at hjælpe og støtte hinanden under uheldige forhold«. Foreningen stiftedes 1894 af de fire herrer her, og man skulle have levet under fire konger for at kunne blive medlem (Chr. Hansen fot., Møntergården).

Odense Klub i Overgade 10 var en fin gammel forening for byens ledende lag, og den havde rødder tilbage i 1700-tallet. Her ses et selskab i haven bag foreningens ejendom engang i 1860'erne (Montergården).

Den sidste, der blev udnævnt til etatsråd i Danmark, var kreditforeningsdirektør Emil Kiørboe (1847-1925) (Jul. Folkmann fot., Det kgl. Bibliotek).

svares en rangskat på 80 kr. om året.

Det er måske også ganske karakteristisk, at den sidste etatsråd, der blev udnævnt i Danmark, i juli 1913, netop var odenseaner, nemlig kreditforeningsdirektør Emil Kiørboe. Han var meget glad for titlen og skrev i sine erindringer:

»Der er tillige den mærkelighed ved udnævnelsen, at det er den sidste titel, der er uddelt her i Danmark, thi siden den tid har jo socialister og radikale regeret landet, og de er jo modstandere såvel af titler som af ordner, og kongen kan ikke give en titel uden ministeriel indstilling, hvorfor disse faktisk må betragtes som bortfaldne... Konsul Hey, der er et stykke af en spøgefugl, har derfor flere gange udtalt, at jeg burde males og ophænges på et eller andet af vore museer med påskrift: »Danmarks sidste etatsråd«.

Axel Henriques var mindre højtidelig i sin definition:

»Før var etatsråd noget unikt
Oftest en fin gammel herre med gigt
Håret var snehvidt og sort var hans dragt
Skjorten i fine smålæg var lagt«.

På et visitkort og på fransk, »Conseiller d'Etat de sa Majesté le Roi du Danemark«, kunne titlen nok imponere – i hvert fald i udlandet. I Danmark havde justitsminister P. A. Alberti i nogen grad fået nedbrudt respekten for disse tit-

Tabel 14.2: Partiernes stemmetal ved folketingsvalgene 1869-1913 i Odensekredsen(e).

Parti	År													
	1869	1873	1881	1887	1890	1892	1895 ¹	1898	1901	1903	1906	1909	1910	1913
National-liberale	807		977 ²											
Højre	528	1.074	884	2.649	2.353	2.407	2.183	2.561	3.223	3.318	3.330	3.785	3.650	3.542
Venstre		314		960	1.099	703		300						
Socialdemokratiet				136	305	343	1.127	2.120	2.903	3.151	3.586	3.793	4.010	4.474

1) Efter 1894, hvor der blev to valgkredse, er tallene lagt sammen. Et suppleringsvalg i 2. kreds 21.9.1911 gav Højre 2.346 stemmer. Socialdemokratiet 2.288 stemmer.
2) Falbe-Hansen, der støttede borsoppositionen, er her regnet som nationalliberal.

Kilde: J.P. Jensen: Valgene til Rigsdagen, s. 112-14.

ler, idet det efter hans fallit i 1908 ofte antoges, at han havde misbrugt sin titel for at fremme egne formål.

Hvorom alting er, var etatsråderne en lille gruppe, og udtrykket etatsrådernes by er højst en nyttig indfaldsvinkel til et nærmere syn på bystyrets holdning i perioden. Selv om det partipolitisk var et konservativt domineret styre, var der på mange områder nytænkning og åbenhed over for de mange nye ting i tiden - og i så henseende var etatsråderne ikke altid blandt de mest konservative.

Det kan være fornuftigt at se udviklingen i byrådets politiske sammensætning i sammenhæng med folketingsvalgene, der fandt sted i hvert fald hvert tredje år.

Her udgjorde Odense købstad én valgkreds indtil 1894, hvor den deltes i to kredse. I begge kredse valgtes fortsat en konservativ, men Socialdemokratiet erobrede 1. kreds i 1903 og senere, i 1913, også 2. kreds.

Ved folketingsvalgene var der nemlig tale om valg i enkeltmandskredse, men de forskellige kandidaters stemmetal (tabel 14.2) viser noget om partiernes styrke og om fraktioner inden for partierne.

I Danmarks politiske historie var sidste del af 19. århundrede præget af en voldsom strid om forfatningen, om forsvarspolitikken m.m., og naturligvis føg de voldsomme vinde også ind over provinsens (næst)største by.

Behandlingen af den politiske udvikling i Odense vil blive foretaget under ét for det lokal- og landspolitiske og holdt kronologisk, idet vi dog undervejs vil standse op ved nogle begivenheder og beslutninger, der kan fortælle om bystyrets rolle og dets reaktioner på de vældige udfordringer, der kom fra den stærke økonomiske og sociale udvikling.

Udgiveren af Fyens Stiftstidende, etatsråd J.C. Dreyer (1823-97) overtog bladvirksomheden efter sin sønnerfar, M.C. Hempel.

Dreyer var medlem af byrådet 1864-88 og af Folketinget 1864-66 (G.P. Jacobsen fot., Det kgl. Bibliotek).

Oberstløjtnant Jacob Ernst (1820-97) var folketingsmand for Odensekredsen 1866-69 og virkede særligt for den nye hærlov (J. Petersen & Søn fot., Det kgl. Bibliotek).

15 · Den politiske kamp skærpes

Før partiernes tid

Før de politiske partiers dannelse skete valget af en repræsentant for Odensekredsen til Folketinget på den måde, at de ledende mænd i byen indbyrdes drøftede spørgsmålet, og var de enige, var sagen i realiteten afgjort.

Redaktør J.C. Dreyer, som selv tilhørte denne personkreds – der også var ledende i byrådsarbejdet – havde siddet i Folketinget som byens repræsentant fra 1864, men han havde i 1866 ladet sig afløse af oberstløjtnant J.F. Ernst, København, som ved valget 12. oktober 1866 var blevet valgt uden modkandidat.

Kredsen af ledende mænd i byen ønskede ved folketingsvalget 22. september 1869 igen at få en lokal repræsentant, og blikket faldt på byfoged G. Koch, der senere i perioden som Odenses borgmester i 20 år fra 1877 fik en meget stor indflydelse på byens historie.

Ikke alle vælgerne ønskede dog Koch, og en anden gruppe af borgerne opstillede den lokalt bosiddende oberst Otto Vaupell, der var formand for Foreningen i Fruens Bøge (til 1876). Ved valget 22. september, hvor kun godt 40% af de stemmeberettigede stemte, vandt Koch dog sikkert med 807 stemmer mod Vaupells 528.

Koch var på dette tidspunkt nærmest nationalliberal, mens Vaupell selv karakteriserede sig som tilhørende »det nationale Venstre«. Koch var i valgkampen, som må betegnes som den første egentlige valgkamp i Odenses historie, kommet til at tale om at vise resignation i spørgsmålet om det tabte Slesvig, men efter at Vaupell meget følelsesladet havde fremhævet, at man aldrig burde svinge Sønderjylland, glattede Koch sine udtalelser ud og kunne redde sejren hjem.

Handskefabrikant Lars Larsen, som blev berømt eller berygtet i forbindelse med Fyens Folkebanks krak, skrev ganske vist om valget til venstrelederen Sofus Høgsbro, at der havde været uregelmæssigheder ved valget. Bl.a. havde lokalet været »så lille, at ikke engang halvdelen kunne komme ind, og først efter en hård kamp med valgbestyrelsen blev valghandlingen afbrudt og flyttet ud på Flakhaven, men imidlertid var mange landboere gået hjem«. Dertil kom, at »rygtet påstår bestemt, at mens afstemningen gik for sig,

gik politiet ud i byen og fik folk til at gå op at stemme på etatsråd Koch«.

Larsens ønske om at få valget kasseret blev dog ikke indfriet, men hans ihærdighed for venstresagen fortsatte, og han var tre år senere blandt de 11 Odenseborgere, der ønskede Høgsbro til møde i byen.

Det forenede Venstres dannelse i marts 1872 markerede en begyndende skærpelse af den politiske kamp, og som opvarmning til folketingsvalget i 1872 indbød en række Odenseborgere i juni til møde i Pantheons cirkus med de tre prominente venstrepolitikere Chr. Berg, Fr. Bojsen og I.A. Hansen. Mere end 1.000 mødte frem, og mødet varede 4½ time uden pause. Også flere konservative var til stede, og mange tog ordet. Det gjaldt bankdirektør L. Bierfreund og naturligvis også kredsens folketingsmand Koch, der bl.a. sagde: »De fattige, de uoplyste er de fleste, og dersom de skulle råde for udfaldet af valgene til amtsråd, byråd og sogneråd, så kunne det let blive farligt, når deres udvalgte kom til at udskrive skatter af de formuendes og riges pung«. Udtalelsen afspejler utvivlsomt den almindelige tankegang hos det odenseanske borgerskab.

Koch selv ville ikke længere være folketingsmand, og man måtte igen til København for at finde en repræsentant for Odense. Overretssagfører Octavius Hansen valgtes uden modkandidat ved valget 20. september 1872. Han erklærede, at han stod uden for partierne og talte i øvrigt pænt om forsvarsagen. Han var dog nærmest højremand, men stillede sig frit i mange sager og gled for en kort tid mere over i retning af Venstre.

En vælgerforening til at tage sig af opstillingen af kandidat fandtes ikke, men gennem nogle breve fra etatsråd W. Petersen, den sidste formand for borgerrepræsentationen i Odense, til Carl Ploug får man indtryk af beslutningsprocessen. Ploug var en af Højres fremtrædende folk, redaktør af *Fædrelandet*, og som gammel nationalliberal repræsenterede han disse kræfter i den nye, samlede højrebælgelse.

De ledende personer i Odense havde i sinde at få officeren og diplomaten Waldemar Raasløff – den senere krigsminister – opstillet, og Ploug blev bedt om sammen med »navnlig etatsråd Tietgen« at overtale ham til at sige ja til at stille op. Grosserer W. Petersen, bankdirektør Lorenz Bierfreund, Koch m.fl. indkaldte derefter til et møde 15. august 1872.

Der var indbudt ca. 100 mænd til dette private møde, og »efter en kort diskussion, hvori kun én egentlig opponent mod Raasløffs valg deltog, fremlagde vi en adresse til Raasløff, som straks blev forsynet med over 60 underskrifter. Da der i alt kun var mødt ca. 80 af de indbudne, anser jeg det for meget godt«.

En opstilling af kandidat foregik altså nu på den måde, at et bredt udsnit af det øverste lag i byen samledes og rettede en opfordring til en person om at

Herover ses overretssagfører Octavius Hansen (1838-1903), medlem af Folketinget, valgt i Odense 1872-76 og ikke udpræget partimand. Han var bl.a. virksom ved oprettelsen af Dalum Papirfabrik i 1873 og blev landskendt som forsvarer for Venstres leder Chresten Berg i Holstebro sagen 1886 (Mary Steen fot., Det kgl. Bibliotek).

Etatsråd Wilhelm Petersen (1817-95) var købmand af profession, men gjorde sig særligt bemærket som formand for Odenses borgerrepræsentation fra 1851. Han var drivkraften bag, at Odense fik kommunalt vandværk og gasværk for nogen anden by i Danmark. Medlem af byrådet til 1884 og af Landstinget 1866-94 (Møntergården).

kandidere, uden at de på forhånd havde noget nærmere kendskab til vedkommende, som de måske alene kendte fra avisen. Hvis denne personkreds var tilstrækkelig bred og omfattede repræsentanter for de forskellige interessegrupper, såsom handelen, håndværksmestre, bankfolk etc., var valget i realiteten afklaret. Få dage efter var opfordringen til Raasløff i øvrigt underskrevet af 185 navne. »Det er således ikke alene Kochs og min, men de fleste af vore venners bestemte overbevisning, at Raasløff temmelig let kan sættes igennem her, når vi kun har hans »ja«, og han vil ulejlige sig hertil til ét prøvevalg«. Udtrykket »ulejlige sig« viser lidt om forholdet mellem folkevalgt og vælgere på dette tidspunkt, hvor vælgerne endnu ikke havde organiseret sig i partier.

Men man havde altså endnu ikke fået Raasløffs ja, og nu begyndte der at ske noget. Allerede 26. august havde W. Petersen kunnet meddele, at

»for øvrigt har Venstre i går holdt et møde og der besluttet at opstille en kleinsmed Sørensen her af byen, som er en aldeles ubetydelig person, men dog måske kan få en del understøttelse, da han næsten er socialist og tillige understøttes af en del grundtvigianere«.

Fire dage efter kunne W. Petersen dog lettet meddele, at »den sidst omtalte smed Sørensen har nu definitivt trukket sig tilbage, og Venstre arbejder for tiden efter forlydende på at få Octavius Hansen til at stille sig her. – Det er endnu uvist, hvorvidt denne vil det, men selv om han gør det, vil hans valg næppe kunne gennemføres her«.

Heri tog W. Petersen altså fejl, og Octavius Hansen kunne netop kåres uden afstemning, fordi han havde støtte både i højre- og venstrekredse. Tiden arbejdede også for ham, idet Raasløff først 7. september meddelte, at han ikke ville kandidere. Der var nu ikke tid til at finde en ny kandidat, der havde chancer for at slå Octavius Hansen. W. Petersen prøvede dog og tænkte bl.a. på pastor Johs. Møller.

Octavius Hansen var tydeligvis ikke nogen holdbar repræsentant for Odenses borgerskab, men i denne omgang var løbet kørt. Man måtte gøre en dyd af nødvendigheden og tog ham i stedet delvis under sine beskyttende vinger.

Octavius Hansens dilemma fortalte han selv om i 1873, hvor han i et brev skrev, »at jeg i sin tid blev ved valget i Odense støttet af et parti, som kaldte sig venstremænd, men som efter hvad der dengang blev mig sagt kun indbefattede få egentlige tilhængere af »Det forenede Venstre««. Da Octavius Hansen nu havde stemt imod Venstre ved finanslovens tredie behandling, risikerede han at stå til klø og blive slået i hartkorn med »de temmelig stærkt reaktionære politikere i Odense (f.eks. overlærer Sick, dr. Krebs, stiftsprovst Dam-

gaard)... Der er ikke så lidt fanatisme i Odense til begge sider, og min stilling er derfor allerede i forvejen temmelig vanskelig«.

I den skærpede politiske kamp var der ikke plads til en mellemgruppe af politikere som f.eks. Octavius Hansen, og mere eller mindre nødtvungent gled han – sammen med f.eks. den senere højreorganisator Lars Dinesen – væk fra Venstre. Allerede i 1872 havde han fortalt, at »så længe folk som I.A. Hansen, Alberti [C.C.], Zahle og konsorter dominerer i Det forenede Venstre, kan der ikke være tale om, at jeg skulle kunne slutte mig til partiet«.

Derfor måtte der nødvendigvis blive kampvalg i 1873, hvor de »rigtige« venstrefolk som modkandidat opstillede vægfabrikant H. Sørensen – ham, W. Petersen foragteligt havde kaldt kleinsmed. Han blev først opstillet to dage før valget ved et stort møde i Pantheon, hvor bl.a. Chr. Berg, I.A. Hansen og Klaus Berntsen var til stede for at angribe Octavius Hansen for forræderi.

Kampen var dog ulige. Octavius Hansen, som altså oprindeligt langtfra var de ledende Odenseborgeres livret, var nu taget i ed og vandt med 1.074 stemmer mod Sørensens 314. Stemmeprocenten var 37,1% ved folketingsvalget 14. november 1873.

Den politiske situation skærpedes efter Estrups overtagelse af statsministerposten i 1875, og der var ikke plads til ikke-partigængere som Octavius Hansen. De tidligere nationalliberale var nu Højres folk, og også Koch støttede Estrupregeringens politik, men ønskede dog gerne en mere moderat linje. Koch havde som nævnt allerede 1869-72 repræsenteret Odensekredsen i Folketinget. Han trådte nu til igen.

Både ved valget 25. april 1876 og ved det næste valg, den 3. januar 1879, blev Koch valgt i Odense ved kåring – uden modkandidat. Det viser den stærke position, han indtog, også som borgmester efter 1877.

Før de to folketingsvalg 24. maj og 26. juli 1881 besluttede Koch at trække sig tilbage som folketingsmand for at koncentrere sig om borgmesterposten. Dels var denne blevet mere krævende, dels fordrede folketingsarbejdet under den skærpede politiske kamp mere tid.

Der blev rift om det ledige mandat i Odense. Slaget kom til at stå mellem en københavner, den nationaløkonomiske professor V. Falbe-Hansen, og en odenseaner, oberstløjtnant M.S.F. Hedemann.

Falbe-Hansen var dog født i Odense – i 1841 – som søn af prokurator og stænderdeputeret J.J. Hansen. Falbe-Hansen blev senere venstremand og var allerede på dette tidspunkt skeptisk over for Estrups konfrontationslinje. Han fik støtte af Koch og Bierfreund, mens de fleste andre lokale højreledere foretrak obersten. Det var første gang, at der sås splittelsestendenser inden for den konservative, ledende kreds i byen.

Bankdirektør Lorenz Bierfreund (1817-91) er nævnt mange gange i denne bog. Han spillede en stor rolle i udviklingen af byens pengevesen og industri og var også aktiv politisk, bl.a. som medlem af byrådet 1861-72 (Carl Thalbitzer: Fyens Disconto Kasse).

V. Falbe-Hansen (1841-1932) var professor ved Københavns Universitet, da han i 1881 indvalgte i Folketinget som repræsentant for Højre i Odense (Ad. Lomborg fot., Det kgl. Bibliotek).

Falbe-Hansen tilhørte det, man kalder børsoppositionen, som også omfattede C.F. Tietgen. Den mente, at Estrupministeriet var kørt fast og i for høj grad søgte konfrontation med Venstre. Men oppositionen fik ikke ændret udviklingen, som senere på året 1881 førte til Venstres svar: visnepolitikken, hvor alle regeringens forslag blev begravet i udvalg.

I Odense tog *Fyens Stiftstidende* først dagen før valget parti for Hedemann, idet avisen mente, at loyalitet over for regeringen var det afgørende.

Falbe-Hansen vandt knebent med 977 stemmer mod Hedemanns 884, og man gætter næppe forkert, når man antager, at de venstrefolk og socialister, der var i byen, foretrak at hjælpe Falbe-Hansen over stregen frem for at stille selvstændige kandidater. Stemmeprocenten var i øvrigt 42%.

Ved valget kun to måneder senere gad man ikke gå til valg igen, og Falbe-Hansen blev kåret uden modkandidat. Hedemann vendte tilbage 1887. Inden da havde Odense fået vælgerorganisationer.

16 · Bystyret før 1885

Det første tiår under den ny købstadslov

Grosserer W. Petersen, der havde siddet i byens råd fra 1847 og været formand for borgerrepræsentationen fra 1851, måtte i henhold til 1868-loven den 1. januar 1869 overlade ledelsen af møderne i byrådet til den kongevalgte, dvs. regeringsudnævnte borgmester, justitsråd L. Mourier.

W. Petersen var dog stadig blandt sværvægterne i det 19 mand store byråd. Andre kendte skikkelser var *Fyens Stiftstidendes* ejer og redaktør J.C. Dreyer, apoteker G. Lotze, bankdirektør Lorenz Bierfreund og brandmajor, tømrermester R. Petersen. Det var også disse personer, der, som vi har set det, afgjorde folketingsvalgene.

Borgmester Louis Edzar Alexis Mourier (1805-77) – søn af præsten i den fransk-reformerte menighed i København – var ikke nogen udpræget stærk personlighed, og det gav markante byrådsmedlemmer mulighed for at spille en betydelig rolle.

Netop i 1868 havde bankdirektør Bierfreund vist sin dominerende position ved som ordfører for flertallet at holde på stående udvalg for alle vigtige dele af den kommunale administration, mens prokurator Borch havde talt imod udvalgene, fordi han frygtede, de ville blande sig for meget i embedsmændenes dispositioner. Borch nedlagde sit mandat efter sit nederlag, men vendte tilbage 1872 – hvor Bierfreund ikke ønskede genvalg – næppe noget tilfældigt sammentræf.

Bierfreunds basis for sin fremtrædende position i 1868 var stillingen som direktør for Fyens Disconto Kasse og engagement i flere odenseanske virksomheder. Han var i en periode formand for Handelsforeningen, men hans interesse omfattede stort set alle byrådssager. Ikke uden opposition var han netop 1868 hovedtalsmand for købet af Kræmmermarken, en fremsynet investering for byen med henblik på behovet for udvidelse.

Få måneder efter folketingsvalget i september 1869, hvor der havde været et af de endnu ret sjældne kampvalg, skulle den større halvdel af byrådet på valg, men byrådsvalget den 6. januar 1870 forløb mere stille og roligt. Som nævnt var det nu blevet et borgerligt ombud at være byrådsmedlem, og en af de valgte, kaptajn S.J. Raabye, bad sig tidligt fritaget for hvervet, men byrådet sagde nej.

Tømrermester og brandmajor Rasmus Petersen (1822-94), der igennem en lang årrække var medlem af byrådet og bl.a. en fremtrædende skikkelse i Håndværker- og Industriforeningen (Møntergården).

Louis Mourier (1805-77), Odenses borgmester fra 1860 til sin død (A. Gomard fot., Det kgl. Bibliotek).

Fyns biskop C. T. Engelstoft (1805-89) havde sit høje gejstlige embede 1852-89 og nåede endda at være minister for kirke- og undervisningsvæsenet en kort periode 1863-64. Engelstoft skrev en stor byhistorisk skildring af Odense 1862, og 1880 kom værket i 2. udgave (E. Hohlenberg fot., Det kgl. Bibliotek).

Arkitekt Wilh. Haugsted (1832-1912) har bl.a. tegnet banegårdsbygningen, der ses ovenfor (Muntergården).

Dette viser, at det nok på dette tidlige tidspunkt af perioden i højere grad opfattedes som en ubehagelig arbejdsbyrde end som en entydig vej til ære og indflydelse at være byrådsmedlem, jfr. også at en af byens stærke mænd, Bierfreund, som nævnt gik ud i 1872. Og endnu havde de politiske partier ikke udkrystalliseret sig således, at den egentlige politiske interesse for byrådsarbejdet kunne give mange borgere lyst til at kandidere.

Det var ofte småsager, der kunne sætte sindene i bevægelse. F.eks. var gadenavne dengang som nu byrådsstof, og da byrådet i 1870 ændrede navnet fra Sct. Annagade til Klaregade, protesterede beboerne heftigt. De skulle selv betale ommalingen af husnumrene, og det var desuden »mod al historisk hævde og hjemmel«. Selveste Fyns biskop C. T. Engelstoft, der efter udgivelsen af sin *Odense Bys Historie* 1862 (2. udgave 1880) var autoritet på det byhistoriske, blev mobiliseret, men byrådet vaklede ikke. Forandring fryder ikke altid.

I 1873 var der igen byrådsvalg, idet den mindre halvdel var på valg. Blandt de nye medlemmer kan nævnes fabrikant E. Allerup og arkitekt W. Haugsted, en søn af kæmneren, kancelliråd A. Haugsted.

Ved byrådsvalget for den større halvdel i 1876 kom et par håndværkere ind: snedkermester Holger Hansen, skræddermester H. C. Jensen og sadelmager J. C. L. Pagh. Valget prægedes bl.a. af kasernesagen (se kapitel 27). Seks af de i alt syv nye byrådsmedlemmer mente, at kommunen skulle være mere tilbageholdende med at opfylde Krigsministeriets krav om at øge tempoet i kasernebyggeriet.

Byrådsarbejdet prægedes i disse år bl.a. af byens udvidelser. F.eks. godkendte byrådet i 1876 brødrene Tychsens storstilede udstykning i Albani-kvarteret, i 1880'erne udvidet mod vest af muremester H. P. Thrane. Både disse og andre udstykningsforretninger gav store fortjenester. Prokurator E. Kiørboe, der var en af hovedmændene bag Vesterbrokvarteret, og som vi har hørt om som Danmarks sidste etatsråd, lægger ikke skjul på dette i sine erindringer. Med i forretningerne var f.eks. også Kiørboes svigerfar, arkitekt W. Haugsted, driftsbestyrer S. B. W. Dyhr, boghandler Chr. Milo samt etatsråd, driftsbestyrer F. Kier og sagfører C. Knudsen, som begge senere tilhørte den liberale del af det politiske Odense. Men uanset meningsforskelle kunne de ledende samles i sådanne bestræbelser til fælles gavn, og derfor var der heller ikke på dette tidspunkt kritiske røster i byrådet mod den forholdsvis lidt styrede byudvikling.

Udviklingen af det nye transportmiddel, jernbanen, gik også stærkt. Dronning Louises bane over Fyn var åbnet i 1865, og samme år opførtes den første personbanegård, der trods en udvidelse i 1883-84 blev afløst af en ny i 1912-14. Den gamle banegård blev i stedet lavet om til godsbanegård.

Sydfyenske Jernbaners banegård på Vestre Stationsvej festklædt ved Odense-Svendborgbanens 25 års jubilæum i 1901 (E. Biering fot., Møntergården).

I 1876 stod Sydfyenske Banegård klar, og senere kom flere baner til: til Bogense 1882, Assens 1884, Kerteminde (Dalby) 1900 (forlænget til Martofte 1914), Fåborg 1906 og Brenderup i 1911.

Byrådet havde relativt ringe indflydelse på disse ting, men mange af byrådsmedlemmerne var engageret som aktionærer o.lign.

Derimod var det en stor byråds sag at klare det, som med et lidet smigrende udtryk kaldtes indlemmelserne af landsognene. I første omgang var det Vor Frue Landsogn, hvis indlemmelse fandt sted 1877 sammen med mindre dele af Sct. Knuds og Sct. Hans landsogne. En lov fra 1873 havde søgt at fremskynde indlemmelsesprocessen, så selve byens område kunne forøges i takt med de faktiske udvidelser.

Kommunesammenlægningen i 1970 til den nuværende Odense storkommune gik som bekendt heller ikke stille af, og allerede indlemmelserne i 1870'erne gav selvsagt problemer. Langtfra alle lodsejere var tilfredse, selv om der var mulighed for erstatning. Der blev sjældent tale om skatteforhøjelser, men man kom under byens byggeforskrifter og sundhedslovgivning og skulle betale bygningsafgift – dog med en overgangsperiode på 15 år.

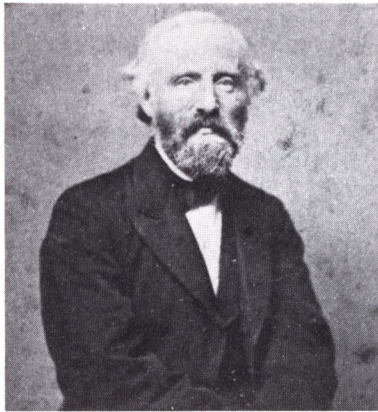
Indlemmelsen i 1877, som bl.a. omfattede Kræmmermarken, slotsområdet og Fruens Bøge, gik dog relativt glat, selv om ca. en tredjedel af lodsejerne var imod. Først senere indlemmelser voldte for alvor kvaler.

Ny borgmester

Mere betydningsfuldt end udskiftningerne i byrådet var det, at byen i 1877 fik en ny borgmester, den hidtidige byfoged G. Koch.

På billedet herunder ses driftsbestyreren på de sydfyenske jernbaner S. Dyrh (1833-99) (Møntergården).

Arkitekt og professor J.D. Herholdt (1818-1902), der sammen med C. Lendorff tegnede det nye rådhus i Odense, der opførtes 1881-83 (G. Rosenkilde fot., Det kgl. Bibliotek).

Koch var ikke ukendt med politiske opgaver i Odense. Som nævnt havde han repræsenteret Odensekredsen i Folketinget 1869-72, og i 1876 havde han afløst Octavius Hansen, der ikke var nogen livret for de ledende lag.

Med den politiske interesse fulgte, at han ikke nøjedes med at lytte til byrådsmedlemmernes mening, men fik sin egen frem – og ofte ført igennem. Han var altså ikke som forgængeren administrator, men politiker. Det var naturligvis en torn i øjet på nogle, mens andre syntes godt om en handlekraftig førstemand i byen – og specielt i begyndelsen af den tyveårige periode var de sidstnævnte i klart overtal.

Flere år efter hans afgang kunne følgende lidt ferske vits gå i *Odense Blæksprutten* 1904: »Boghandler bebuder en nyhed – »Odense i vestelommen« – nyhed! – Konferensråd Koch havde allerede, da han var borgmester, Odense i vestelommen«.

Johan George Christopher Frederiksen Koch (1827-1914) var proprietærsøn fra Århusegnen, og efter juridisk eksamen var han først en kort tid i Slesvig, før han i 1866 kom til Odense som byfoged.

Hans stoute skikkelse kombineret med en hurtig tanke, flid, talegaver og en slags medfødt overlegenhed i forhold til omgivelserne – samt selvfølgelig den ikke ubetydelige kompetence, der fulgte med embedet – var basis for hans store indflydelse.

Der var fra starten intet fordækt i hans borgmesterplaner, som han åbent lagde frem: der skulle laves et nyt centralt skolevæsen med nye bygninger, der skulle bygges et nyt rådhus, rytterkasernen skulle fuldføres, der skulle laves et nyt kvægtorv, vandværket skulle udvides, kanalen uddybes – og pengene skulle skaffes ved optagelse af et lån på 1,4 mill. kr., en efter datidens målestok meget stor sum. Men det bevilgedes.

Den af disse sager, der vakte størst diskussion, var om bygningen af et nyt

Odenses gamle rådhus med den militære hovedvagt foran. Billedet er taget kort før nedrivningen 1880 (Møntergården).

Mindeblad i anledning af det sidste skyttelav i det gamle rådhus 1880 (L. Dinesen fot., Møntergården).

rådhus. I selve byrådet var kun den gamle W. Petersen imod, og det vedtoges i 1879 at udskrive en konkurrence. Den plan, der fik førstepræmie, var resultat af et samarbejde mellem professor J.O. Herholdt og arkitekt C. Lendorff (som netop havde tegnet den nye drengeborgerskole) og blev vedtaget i marts 1880 – selv om det var den dyreste.

Sidste gang, Odenseborgerne kunne samles i det smukke, gamle rådhus, var ved skyttelavets fest 1880. Der blev selvsagt sunget i anledning af begivenheden, og i den kendte lokale lejlighedsdigter, urmager V. Rasmussens vise hed det bl.a.:

»Som Koch han siger, vi sige og,
du er jo bleven et gammelt skrog,
din gavl er revnet, som alle ved,
og derfor må du nu rives ned,
ja, du må ned«.

Urmager Valentin Rasmussen og hustru ved deres guldbryllup. Valentin Rasmussen var en drevnen lejlighedsdigter (Otto Nørmark fot., Møntergården).

Arkitekt C. Lendorff (1839-1918) havde bl.a. tegnet drengborgerskolen i Jernbanegade, før han vandt konkurrencen om det nye rådhus sammen med professor Herholdt (Møntergården).

Og ned måtte det interessante, sengotiske rådhus, der havde tjent byen siden 1480 – med senere tilbygninger. Mens bygningen af det nye stod på, rykkede administrationen ind på den gamle borgerskole på Klingenberg, og byrådets møder blev holdt på den nye drengeskole i Jernbanegade.

Virkelig diskussion om sagen opstod først i efteråret 1881, da det nye tårn begyndte at slå revner. Overleveringen vil vide, at muremester Poul Hansen, før man overhovedet gik i gang med at bygge tårnet, havde sagt til arkitekten: »Det går aldrig«. Men arkitektens svar var: »De er blevet for gammel, Hansen!« Da tårnet senere begyndte at revne, var gode råd dyre, og arkitekten spurgte muremesteren, hvad man skulle gøre. Hertil svarede den gamle håndværker: »Jeg er blevet for gammel, hr. arkitekt«.

Historien illustrerer under alle omstændigheder den folkelige tillid til den jævne mands praktiske sans frem for ekspertens teorier. Disse skillelinier måtte også gå igen i byrådets behandling af den opståede situation, som gav anledning til en af de mest ophedede byrådsdebatter i perioden, den 2. december 1881.

Alle var enige om, at tårnet måtte rives ned, men uenigheden gik dels på, om et nyt og kraftigere skulle opføres i stedet for, dels på, hvordan finansieringen heraf skulle ske – om f.eks. arkitekten skulle betale, således som han selv havde tilbudt.

Selvsagt måtte også skyldsspørgsmålet berøres, og Koch valgte ud over det usædvanligt fugtige og stormfulde efterår at pege på, at byrådets eget byggeudvalg havde forceret arbejdet.

Byrådet fulgte stort set disse betragtninger, og man var i alt fald glad for at have vejret som undskyldning. Kun købmand F. Christophersen, der mente at have byens befolkning med sig i sit synspunkt, at et 60 meter højt tårn tæt ved Sct. Knuds Kirke var en latterlighed, gik imod genopførelsen. Derimod var tre byrådsmedlemmer imod, at arkitekten kun skulle betale for nedrivningen.

Udgifterne til det nye rådhus kom dermed op på 320.000 kr. Det videre byggeforløb gik uden problemer, og efter rejsegilde i november 1882 kunne det første byrådsmøde holdes i det nye rådhus 4. maj 1883.

Koch udtalte håbet om, at byrådet kunne »flytte ind i vore nye omgivelser med den gamle ånd med viljen til, at vore forhandlinger herinde ligesom hidtil må blive førte uden at forstyrre det gode forhold, der, trods afvigende anskuelser i mange spørgsmål, altid har bestået mellem os«.

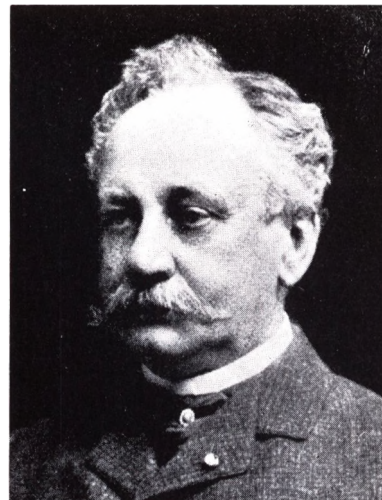
Koch betragtede sikkert rådhuset som en slags højdepunkt i sin indsats for at tilpasse den kommunale udvikling til den rivende erhvervmæssige og befolkningsmæssige vækst; i alt fald udbad han sig i 1890 byrådets tilladelse til selv at bekoste udsmykningen af en del af festsalen. Den tilladelse fik han.

Byrådsvalgene 1879 og 1882 gav det spændende nye, at der ved valget 1882 blev valgt to erklærede venstrefolk, nemlig den føromtalte vægtfabrikant H. Sørensen og købmand, cand. pharm. J. Valeur.

I takt med, at det politiske klima i Danmark betød en større tilspidsning af modsætningerne mellem Venstre og Højre, var det naturligt, at også byrådsvalgene nu blev mere partipolitiske – og at partierne blev mere organiserede.

Venstre stod stærkt i landområderne, men havde svært ved at gøre sig gældende i selve byen. Dertil kom, at bevægelsen netop i Odense var blevet ramt af Fyens Folkebank-skandalen i 1878.

Bankens direktør og bestyrelsesformand, handskefabrikant Lars Larsen var således ivrig venstremand, af radikalt tilsnit. Han havde været folketingskandidat 1876 i Søndersøkredsen og i 1877 i Kertemindekredsen.

Købmand Johs. Valeur (1844-1914) var undertiden ret alene med sine venstresynspunkter i Odense byråd (H.St. Holbeck (udg.): Odense bys historic).

17 · Partier

C. E. Dahlerup (1814-90) var herredsfoged i Odense Herred og måtte som sådan bl.a. behandle den sag, der endte med den sidste henrettelse på Fyn 1869 (se side 444-45) (Det kgl. Bibliotek).

Højre organiseres

Den skærpede politiske kamp medførte også et behov for organisering af de forskellige politiske retninger. I Odense kom det tæt efter hinanden. De konservative kom først, i 1883, året efter kom Venstre og i 1885 socialdemokraternes reorganisering.

Først kom således Højre, der jo også inkluderede byens ledende mænd. Historien om partiets første organisationsår viser tillige noget om, at der i Højre var indbygget modsætninger, som også fik betydning for byens historie.

Det var herredsfogeden i Odense Herred, C.E. Dahlerup, der efter forbillede bl.a. fra Nyborg udarbejdede det første »forslag til organisation af en vælgerforening for Odense Amts 1. valgkreds«.

Senere udarbejdede han også udkastet til love for Højrevælgerforeningen for Odense Amts 1. folketingskreds, som navnet på foreningen blev. Den 13. november 1883 udsendtes en trykt indbydelse til et møde 17. november, hvor man bl.a. skulle finde frem til en dato for en stiftende generalforsamling. Denne blev holdt den 1. december. Den smukke formålsparagraf kom til at lyde: »Vælgerforeningens formål er at fremkalde og bevare sammenslutning og samarbejde af politiske meningsfæller. Særlig vil foreningen virke for udbredelse af oplysning om politiske forhold og for en god udnyttelse af valgetten«. Ud over vælgere kunne mænd – men ikke kvinder – i alderen 25-30 år optages som ekstraordinære medlemmer. Kontingentet blev 25 øre halvårligt, men så fik man også tilsendt *Ugeblad for Danmarks Højreforeninger*.

Et af formålene var selvsagt at øge den konservative stemmeandel ved valgene, og det blev beskrevet i Dahlerups udkast til organisationen, hvordan valglisterne kunne sammenholdes med medlemslisten, og hvordan unge konservative så på valgdage kunne sendes ud til potentielle vælgere for at få alle frem.

Ganske vist talte formålsparagraffen om »samarbejde af politiske meningsfæller«, men allerede tidligt kan der skelnes mellem i hvert fald to stridende grupper inden for den odenseanske konservatisme, grupper, som ved opstillinger o.lign. i de følgende år efter selve organiseringen træder tydeligere frem (se videre kapitel 19).

Den ene gruppe – bestående af håndværkere, småhandlende og i det hele taget de højremænd, der havde de relativt dårligste økonomiske kår – samlede omkring vælgerforeningens første formand, guldsmed Emil Christiansen. Den anden gruppe bestod af det højere borgerskab og dem, der var forbundet med dette. Det benævntes undertiden etatsrådpartiet, idet et par af lederne var indehavere af denne titel. Det gjaldt borgmester Koch, det gjaldt som før omtalt bankdirektør Bierfreund, og det gjaldt fraktionens to medlemmer af den første bestyrelse i Højrevælgerforeningen: redaktør J.C. Dreyer (der dog først fik etatsrådstitlen i 1886) og apoteker G. Lotze, der i december 1884 uden dramatik afløste Emil Christiansen på formandsposten.

Vælgerforeningen fik aldrig det helt store medlemstal og blev i så henseende hæmmet af konkurrencen fra Den konservative Klub for Odense og Omegn, der stiftedes på et møde 26. juni 1885 i ridehuset ved rytterkasernen. Den fik hurtigt – bl.a. i kraft af mange selskabelige arrangementer – over 1.000 medlemmer. I klubbens vedtægter, som blev vedtaget på en generalforsamling 14. juli 1885 i eksercerhuset, hed det, at »klubbens løsen er Gud, konge og fædreland, og dens formål er at vække og udvikle konservative anskuelser« – unægtelig lidt mere markant end Højrevælgerforeningens.

Det første arrangement var karakteristisk nok en selskabelig sammenkomst i Fruens Bøge i august, men fra november fik foreningen et fast lokale i boghandler Helm-Petersens gård (den Hempelske boghandel), Vestergade 27. Større politiske møder henlagdes til Industri- og Håndværkerforeningen. Blandt aktiviteterne var dog også i februar 1886 en dilettantkomedie til fordel for de arbejdsløse – et samarbejde med sangforeningen Odeon og med gymnastikforeningen. Overskuddet på 352 kr. og 59 øre købtes der 125 tdr. kul for, som med bistand fra fattiginspektør J.F. Johansen uddeltes til 300 trængende familier.

Meningen med de konservative klubber var i øvrigt at fungere som en slags ungdomsforeninger – for mænd, ikke kvinder – men også ældre konservative kom efterhånden med. Der var måske tendens til at holde den konservative fane lidt højere end i realpolitikernes vælgerforening, og der var større begejstring for Estrups kamppolitik. Det er således karakteristisk, at det var klubben, der sendte telegram til Estrup i anledning af attentatet på ham 21. oktober 1885, en af forfatningskampens mest dramatiske situationer. 1885 var også året, hvor den første af ni års provisoriske finanslove var blevet udstedt af regeringen uden om Folketinget.

Den første formand for den konservative klub blev landinspektør A.N. Andersen, som stod uden for de nævnte to stridende grupper og mere var interesseret i organisatoriske spørgsmål. Klubbens emblem i sølv blev dog bestilt hos guldsmed Emil Christiansen.

Emil Christiansen (1843-97), guldsmeden, der skønt højremænd stod i opposition til etatsrådpartiet i Odense. Medlem af byrådet 1884-97 og af Folketinget 1892-97 (H. St. Holbeck (udg.): Odense bys historie).

*Landinspektør A.N. Andersen (1851-1900)
(Det kgl. Bibliotek).*

Allerede tidligt taltes der om en sammensmeltning af de to foreninger. Det var ikke holdbart, at vælgerforeningen tog sig af opstillingerne, selv om klubben bestyrede efterhånden formelt blev taget med på råd, mens klubben, som havde medlemmerne, alene tog sig af agitationen udadtil, møder osv. I december 1890 lykkedes det da at sammensmelte dem til én organisation, Den konservative Forening for Odense og Omegn. I praksis var det nærmest vælgerforeningen, der gik op i klubben, som bl.a. måtte overtage en gæld på 1.000 kr. fra Højrevælgerforeningen. Medlemstallet på omkring 1.000 holdt sig århundredet ud, hvilket relativt set var en tilbagegang.

Selv om klubben havde de fleste medlemmer, blev dens formand, A.N. Andersen, kun næstformand i den nye, samlede bestyrelse, der som formand fik en af de »gamle«, nemlig etatsråd Dreyer. Hverken Lotze eller Emil Christiansen var medlem af denne første bestyrelse.

Emil Christiansens basis var bl.a. formandskabet for Industri- og Håndværkerforeningen, og det var her, at ikke alene klubben, men oftest også Højrevælgerforeningen afholdt deres møder.

Da han i december 1884 afgav formandsposten til Lotze, fortsatte han som sekretær, og som led i borgfreden blev Emil Christiansen også valgt til byrådet 1885, mens han måtte vente syv år på folketingsmandatet.

Indtil da lykkedes det således etatsrådspartiet at holde »guldsmeden« stangen. Det havde i øvrigt også andre måder at organisere sig på, f.eks. ved ugentlige spisninger – udtrykket »sammenspist« dækker over noget helt bogstaveligt.

En karakteristisk organisation i så henseende var f.eks. også Tylvten, stiftet i 1879 i Ulrichs restaurant i Kongensgade og omfattende følgende 12 medlemmer: klædefabrikant S. Hempel, boghandler S.F. Helm-Petersen, stadsingeniør Th. Jochimsen, redaktør J.C. Dreyer, driftsbestyrer S.B. Dyhr, læge A. Haslund, arkitekt W. Haugsted, købmand Chr. Jespersen, sparekassedirektør F. Krag, kaptajn S.J. Raabye, brandmajor Rasmus Petersen og overlærer P.H. Kragh.

Selv om foreningens formål var »gemytlig selskabelighed og selskabelig gemytlighed«, kan det næppe tænkes, at en forsamling som denne, hvoraf de ni på et eller andet tidspunkt sad i byrådet, kunne lade være med at drøfte den løbende politik, når de hver torsdag aften i vintersæsonen satte sig til det vel-dækkede bord for at indtage »koldt køkken, øl og fuselfri brændevin« og derefter gik til spillebordene. Der skete en løbende udskiftning af de 12 medlemmer, hvortil kom, at der kunne indføres gæster, der dog alle var fra det ledende lag, f.eks. også borgmester Koch.

Etatsrådspartiet havde ikke som Emil Christiansen fodfæste i Industri- og Håndværkerforeningen, men til gengæld i Handelsforeningen, som var stiftet

Stadsingeniør Th. Jochimsen, overlærer P.H. Kragh, stiftsfysikus Th. Trautner og fabrikant Søren Hempel spiller l'ombre. Omkring 1890? (G.P. Jacobsen fot., Møntergården).

i 1862. Før vælgerforeningens dage – den udarbejdede første gang kandidatlisten til byrådsvalget i 1885 – foregik opstillingen netop ofte ved aftaler mellem disse to interesseorganisationer og Borgerforeningen.

Den stærke mand i Handelsforeningen var bankdirektør Bierfreund, der var formand 1862-69, og som bl.a. indførte årlige stiftelsesfester 4. februar; de skulle vise Handelsforeningens medlemmers status. De holdtes på Billes Hotel (det senere Hotel Sct. Knud), og i 1868 stod menuen f.eks. på »klar suppe, forløren skildpadde, røget gåsbryst, øksetunge, sild, skinke med grønne arter, dyresteg, fedekalvesteg med kartofler og kompot, iskage, dessert og kaffe«. I tilgift fik man oplæst »af Bierfreund en hilsen til translatorø Kuhr, der i fjor brak sit ben på vejen fra foreningens fest«.

Det var i de sorgløse dage, før venstrefolk og socialister stak hovedet frem og gjorde krav på andel i den indflydelse, som deltagerne i en sådan spisning formentlig har anset som en selvfølgelig encret for dem selv.

Bogtrykker, bogbinder og boghandler Hans Chr. Andr. Milo (1819-81) repræsenterede en slægt, som siden 1748 på en eller anden måde havde været beskæftiget med fremstilling eller salg af bøger i Odense. Hans nevø og efterfølger Chr. Milo blev den sidste af slægten, der fortsatte traditionen (L. Dinesen fot., Møntergården).

Bierfreunds magtposition i Handelsforeningen var allerede 1874 blevet omtvistet, og hans formandskandidat M. Prøvensen havde tabt til købmand F. Christophersen. M. Prøvensen blev dog valgt året efter, og 1880-86 havde Bierfreund selv formandsposten, altså også på det tidspunkt, hvor Højrevælgerforeningen blev stiftet.

Men ligesom for andre af etatsrådspartiets personkreds var Bierfreunds magt på retur, selv om de stadig anså deres position som selvfølgelig. Angrebet kom også fra yngre og mere moderne konservative. Bierfreund blev således i et anonymt skrift 1887 – formentlig forfattet af sagfører Schultz – angrebet hårdt efter et dårligt regnskabsår for banken. Det hedder her bl.a.:

»I Odense har det i åringer været sæd og skik at samle de forskellige lønnede og ulønnede embeder og stillinger – særligt de første – på en mindre indbyrdes venskabeligt forenet kredsens hænder, og er man først deri, ja så bliver man dér, til man bæres derfra, selv om tidens tand forlængst har gnavet de evner bort, som ihændchavelse af det pågældende embede fornuftigvis burde kræve«.

Det anonyme skrift var trykt på Milos bogtrykkeri. Der plejede man også at trykke kreditforeningens regnskab – her var Bierfreund også formand for direktionen – men efter dette blev regnskabet i stedet trykt af det Hempelske bogtrykkeri.

Historien illustrerer dels et af oppositionens angrebepunkter, dels den slet skjulte magtudøvelse, som etatsrådspartiet havde mulighed for, og som i hvert fald 1880'erne ud sikrede dem ikke alene mod venstremænd og socialister, men også mod yngre fremadstræbende, konservativt indstillede Odenborgere. Blandt disse var også Emil Kiørboe, der meget mod Bierfreunds ønske blev dennes meddirektør i kreditforeningen 1888 og efter eget udsagn ændrede den praksis, at spørgsmålet om en lånebevilling ahang af, om Bierfreund kunne lide den pågældende.

Men når den gamle, velkendte og selvfølgelig magt begyndte at glide etatsråderne af hænde, skyldtes det også, at andre politiske kræfter med tag i de nye og stærkt voksende befolkningsgrupper i byen voksede frem og organiserede venstrebevægelserne, Socialdemokratiet og den øvrige arbejderbevægelse.

Venstrepartierne

Som nævnt var der venstremænd på færde i Odense allerede i forbindelse med Octavius Hansens valg til Folketinget 1872, samme år som Det forenede Venstre blev dannet. Vi har også set, at Folkebankskandalen fra 1878 naturligt miskrediterede bevægelsen.

Mange af tilhængerne var i øvrigt engagerede i de forskellige folkelige bevægelser af både religiøs og økonomisk art, som vi senere vil komme ind på (se kapitel 25). Det gjaldt i landsognene tæt ved Odense, hvor 1880'erne var et årti, hvor andelsmejerier, forsamlingshuse, foredragsforeninger og meget andet blomstrede frem. I disse landsogne – Agedrup, Allerup, Allesø, Bellinge, Brændekilde, Dalum, Davinde, Fangel, Fraugde, Højby, Korup, Lumby, Næsbyhoved-Broby, Pårup, Sanderum, Seden, Stenløse, Ubberud og Åsum, alle i den nuværende Odense storkommune – var Venstre hurtigt dominerende, hvorimod selve Odense by var vanskeligere at påvirke.

I byen fik man dog i 1884 dannet Odense liberale Vælgerforening, der omfattede både de moderate og de radikale dele af venstrebevægelsen. De kunne på det tidspunkt stå sammen i ønsket om at få del i magten, og i den første del af Estrups provisorietid var der samling i Venstre. Men efterhånden blev der på landsplan flere tegn på splittelse, og de slog også igennem på det lokale plan. De moderate – hvis leder på landsplan var Fr. Bojsen – forblev i den liberale forening, mens de radikale – tilhængere af Berg og Hørup – i 1892 dannede Odense Venstreforening. Samme år stiftede 350 aktionærer *Fyns Venstreblad*, der skulle blive et af provinsradikalismens stærkeste talerør.

Det senere byrådsmedlem, sagfører Jens Rasmussen, var i mange år formand for Odense Venstreforening og førte stort set samlet foreningen over i Det radikale Venstre, da dette parti stiftedes i 1905. Så sent som i 1930'erne bar foreningen dog navnet Odense Venstreforening i stedet for Odense Radikale Venstre, som den derefter kom til at hedde.

Skellet mellem moderate og radikale gik på spørgsmålet om et eventuelt forlig med højregeringen, på forsvarsspørgsmålet og på sociale spørgsmål, herunder også forholdet til den fremvoksende arbejderbevægelse.

Her så man også i Odense, at de radikale var villige til at samvirke med arbejderbevægelsen, mens de moderate i Den liberale Vælgerforening – f.eks. i forbindelse med byrådsvalg – optrådte sammen med de konservative. J. Valeur, der var kommet i byrådet 1882 som enlig venstremand – af moderat tilsnit – kunne således i 1888 vælges på en samlet liste, og han var også i en periode i 1880'erne formand for Foreningen i Fruens Bøge, et fast holdpunkt for det borgerlige Odense.

18 · Arbejderbevægelsen

Herover ses farver P. Petersen. Han var den første formand for Arbejdernes Fællesorganisation fra 1885 og havde allerede tidligere været aktiv i de forudgående arbejderforeninger (Dansk Tekstilarbejder-Forbunds Afdeling i Odense: Et tilbageblik).

Arbejderbevægelsen i Odense

Socialdemokratiet i Danmark skriver sin historie fra 1871, og Odense fik allerede i november samme år kendskab til den nye bevægelse, idet en af lederne, Poul Geleff, kom til møde i Pantheon. Tre år senere kom dannelsen af to fagforeninger: skræddernes og skomagernes. Men odenseanerne opdagede på dette tidspunkt dårligt nok, at arbejderbevægelsen var kommet til byen.

Ser vi på oversigten over fagforeningernes stiftelsesår (tabel 18.1), ses det tydeligt, at gennembrudsåret for den odenseanske arbejderbevægelse var 1885. Og det var det år, hvor den politiske gren af bevægelsen, Socialdemokratisk Forbund, stiftedes i byen. Både den faglige og den politiske del samarbejdede i Arbejdernes Fællesforening i Odense, som også blev stiftet i 1885 med farver P. Petersen, kaldet Socialist-Petersen, som første formand. Han afløstes 1891, hvor der skete en klarere adskillelse af arbejderbevægelsens politiske og faglige grene, af stolemager A.N. Petersen.

1885 var tillige året for Odenses første egentlige strejke, iværksat af tobaks-

Socialdemokratisk Forbund i Odense

indbyder herved samtlige Fagforeninger til et Møde Onsdag den 24de ds, Kl. 9, paa Rasmussens Sal i Overstræde.

Emne: Er det heldigt at alle i Odense eksisterende Fagforeninger slutter sig sammen til fælles Birken for Arbejdets Vel, og for at hævde vore berettigede Fordringer saavel i økonomisk som i politisk Retning.

Alle Medlemmer bedes give Møde.

(4433)

Bestyrelsen.

Denne annonce var indtrykket i Fyns Tidende 22.6.1885. Mødet den 24. blev optakten til dannelsen af Arbejdernes Fællesorganisation i september samme år (E. Pantou fot., Lokallhistorisk Afdeling).

Tabel 18.1: Stiftelsesår for fagforeninger m.v. i Odense 1874-1906.

Fagforeningens navn	Stiftelsesår i Odense	Stiftelsesår i Århus ¹
Skræddernes Fagforening	1874	1872
Skomagernes Fagforening	1874 ²	1883
Typografernes Forbund	1881	1880
Tobaksarbejderforbundet	1884	1887
Tekstilarbejderforbundet	1885	1894
Snedkerforbundet	1885	1880
Tømrerforbundet	1885	1871
Arbejds mændenes Forbund	1885	1887
Arbejdernes Fællesorganisation	1885	1883
Socialdemokratisk Forbund	1885	
Malernes Fagforening	1888	1890
Smedenes Fagforening	1888	1883
Murerforbundet	1888	1874
Formernes Fagforening	1889	1883
Blikkenslagerforbundet	1890	1884
Bødkerforbundet	1890	
Drejerforbundet	1891	
Bageri- og konditorarbejdernes Forbund	1892	
Karetmagernes Fagforening	1892	1893
Havnearbejdernes Fagforening	1894	
Murerarbejds mændenes Fagforening	1895	
Bogbinderforbundet	1895	1891
Støberi- og maskinværkstedarbejdernes Fagforening	1895	
Sukkervarearbejdernes Fagforening	1895	1895
Dansk litografisk Forbund	1895	1889
Bryggeriarbejdernes Fagforening	1896	1897
Kedel- og maskinpasserforbundet	1896	
Fabriks- og specialarbejdernes Fagforening	1897	
Savværksarbejdernes Fagforening	1898	1895
Jernindustriens Værkstedsfunktionærer	1899	
Jernbaneforbundet	1899	1899
Slagteriarbejdernes Fagforening	1899	
HK	1901	
Kvindeligt Arbejderforbund	1906	

1) Kun anført for nogle udvalgte fagforeninger.
2) Og igen i 1881.

Kilde: J. Jensen og C.M. Olsen: Oversigt, samt jubilæumsskrifter fra forskellige af de nævnte fagforeninger.

Stølemager A.N. Petersen, formand for Arbejdernes Fællesorganisation 1891-96. Var bl.a. drivkraft bag oprettelsen af bespisningsanstalten Samaritanen (Arbejdernes Fællesforening i Odense: 25 års virksomhed).

Efter sin formandstid blev stolemager Petersen cigarhandler i Kongensgade 49, lige ved siden af arbejderbevægelsens første forsamlingsbygning, Fyns Arbejderblad 1.4.1896 (E. Panton fot.).

A. N. Petersens Cigarhandel,

Kongensgade 49,

fører udelukkende Cigarer med Cigararbejdernes Kontrolmærke.

NB. Piber og Cigarrør sælges til billigste Priser.

Redaktør Emil Marott (1856-1940) kom til Odense 1896 fra Horsens, hvor han også havde ledet det nye partiblad. 1903 indvalgte han som den første socialdemokrat i Odense byråd, hvor han havde sæde til 1917. 1903-20 var han medlem af Folketinget, valgt i Odense 1. kreds (Juncker Jensen fot., Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

arbejderne hos fabrikant Windel. Karakteristisk nok var der ikke tale om en lønstrejke, men en strejke med krav om fyring af en inhuman mester. »Strejken strakte sig over et tidsrum af to år og endte med nederlag«, konstaterede bevægelsen selv. Også de første strejker om mere i løn – et par skomagerstrejker i 1886 – endte med nederlag, og fagforeningens formand H. Chr. Iversen idømtes fængsel og flygtede til Slesvig.

Også de følgende års strejker sluttede med nogle for arbejderne nedslående resultater, især fordi organisationsprocenten endnu var meget lav, og det derfor var let for arbejdsgiverne at skaffe anden arbejdskraft.

Vi skal helt frem til 1893, før arbejderbevægelsen selv noterede sig for sin første sejr. Snedkerne fik efter ni ugers strejke hævet timelønnen fra 25 øre til henholdsvis 30 øre for værkstedsarbejde og 33 øre for udearbejde.

Vi skal også hen til midten af 1890'erne, før bevægelsen fik kræfter til at indrette egne lokaler og eget blad, og hertil hentedes som redaktør Emil Marott, der kom til at præge den første periode af arbejderbevægelsens historie i Odense. Før vi kommer nærmere ind på dette, skal det nævnes, at også andre end socialisterne opfattede arbejderspørgsmålet som en af tidens store sager.

Det gjaldt de friskolemænd af venstreobservans, der i december 1871 stod bag oprettelsen af Den danske Arbejderforening i Odense med det formål at samle alle gode kræfter for at få udjævnet kløften »ikke mellem pengene og arbejdet, men imellem de fine og de grove«. Derfor var oplysende møder og indrettelsen af et lejev bibliotek (Overstræde 1) blandt denne forenings gøremål, ligesom der oprettedes brugsforening og sygekasse. Foreningen var en

udløber af mødet med Poul Geleff 26. november 1871 i Pantheon, hvor mere end 1.500 mødte frem, og mens de humanistiske friskolefolk fandt, at der ikke var »det mindste usømmeligt i hans tale«, var lokale konservative som overlærer Chr. Sick og skoleinspektør Johs. Møller blandt dem, der på mødet advarede mod socialismens farer.

Den danske Arbejderforening, af byens socialister benævnt Tevandsforeningen, talte snart op mod 2.000 medlemmer, heriblandt mange arbejdere, men det var ikke arbejdere, der var ledende i foreningen. I øvrigt foretrak disse grundtvigsk og dansk indstillede ordet »værkmand« i stedet for »arbejder« og »ligedeler« i stedet for »socialist«. Det ægte ønske om at gavne arbejderne sag viste sig også ved, at foreningen i maj 1873 stod bag udgivelsen af oplysninger om arbejderlønninger, idet en officiel undersøgelse heraf fra byrådets side ikke var dækkende.

Malernes Fagforening i Odense blev stiftet 1888, og billedet af medlemmerne herunder er fra februar 1895 (Privateje).

Disse tre annoncer var indtrykket i Odense Avis 8.8.1898; den omtalte Harder var gæstgiver i arbejdernes første forsamlingsbygning, Kongensgade 51 (E. Pantou fot., Lokalthistorisk Afdeling).

Forsamlingsbygningen.

Væk med Saven og med Høvlen,
Arbejdsdagen er forbi,
Skomagere han snuder Støvlen,
Skredderen sit Syetui.
Hurtigt ned i Kongensgade,
Ned i vores eget Hus.
Der i Øl vi vil os bade,   20
Harders Sprut Humør gir'r Blus.

Overfor Odense Banegaard.

Naar træet af Rejsen
Du hertil naaer
I Hotel Theisen
Du Slotsbryg faar.   9 s

Gratis Recept.

For Mangel paa Kræfter, Blegst
Migræne og Influenza anbefales et bil-
ligt, nærrende Helbredelsesmiddel: Spad-
ser hver Morgen en Tur i Folketheat-
ret Have, spis derpaa langsomt en ud-
søgt Cabaret paa Verandaen, tag ende-
lig en Kop fortræffelig Kaffe og spad-
ser styrket hjem.   7 s

Kuren gentages hver Dag.

I det hele taget var byrådet ikke særlig positivt over for henvendelser om arbejderspørgsmål og om hjælp til de arbejdsløse. Kræfternes frie spil skulle råde; det var en selvfølgelig indstilling, og det humanitære arbejde overlod man gerne til frivilligheden.

I den strenge vinter 1885-86 lavede man således kun lige nøjagtig de arbejdsløshedsbekæmpende foranstaltninger, man skulle ifølge loven – og kunne i øvrigt henvide til, at der i februar 1886 afholdtes en stor kollekt i kirkerne til fordel for de arbejdsløse.

Nu var det samtidig den første vinter under provisoriernes iskolde politiske klima, og i håbet om at tage vinden ud af sejlene på socialisterne oprettede arbejdervenlige højrefolk Arbejderforeningen af 1886, anført af førnævnte guldsmed Emil Christiansen og pastor Johs. Møller. »Guldsmedeforeningen« afløste Den danske Arbejderforening som ikke-socialistisk arbejderforening. De gav begge rent faktisk de socialistiske fagforeninger i Odense en del vanskeligheder, også fordi de havde en bedre økonomi. Arbejdsmandsforbundet, der i 1885 havde 88 medlemmer, kom således ned på under 30 medlemmer. Alligevel karakteriserede de socialistiske fagforeningsledere guldsmeden som en mand med »et djært håndværkerhumør, altså en modstander, man respekterede, men ikke kom til at hade i egentlig forstand«.

Så sent som i 1897 drøftede man i den konservative forening i byen, om man skulle oprette en samaritan, dvs. en bespisningsinstitution med uddeling af gratis mad, men endte med at mene nej, da den

»væsentlig ville komme til at fungere som en forsørgelsesinstitution for de løse og dårlige elementer blandt arbejderne, mens bespisningsanstalten og understøttelsesforeningen i det hele fungerer således, at den bedre del af arbejderstanden gennem disse institutioner ville kunne få den hjælp, der vil være nødvendig i vintertiden«.

Citatet afslører de ledende borgerlige kredses syn på arbejderne og på socialpolitik baseret på frivillighed, og der er nok heller ingen tvivl om, at de nævnte arbejderforeninger kun var tænkt for en del af arbejderne. De ikke-socialistiske foreningers aktiviteter var desuden mere sociale og kulturelle end egentlig faglige, og de formåede ikke i længden at dæmme op for den socialistiske arbejderbevægelse.

Denne bevægelse fik som nævnt en lokal afdeling af partiet Socialdemokratiet til byen i 1885, og man opstillede da også en kandidat til folketingsvalget allerede i 1887, hvor Socialdemokratiet dog kun opnåede 136 stemmer. Det var altså endnu kun en lille del af byens arbejdere, der følte sig som socialister.

Kandidaterne blev i øvrigt udpeget centralt af partiets hovedbestyrelse i København, der ikke altid fulgte den lokale Odenseforenings forslag. F.eks.

ville man i 1895 have haft redaktør S. Bresemann opstillet i 2. kreds i stedet for stolemager C. Jacobsen, der i øvrigt flyttede til byen og blev formand for fællesorganisationen 1896-1900.

Først i 1897 stillede Socialdemokratiet op til byrådsvalgene, og de første ti år efter 1885 var meget vanskelige for bevægelsen i Odense. Pionererne måtte virkelig risikere noget. F.eks. måtte smedenes første formand, Chr. L. Caspersen, efter to år – i 1890 – forlade byen, da han ikke kunne få arbejde. Der var i det hele taget hyppige skift i ledelsen af fagforeningerne i disse år. Det kunne koste jobbet at være aktiv i Socialdemokratiet, og f.eks. skænkede partiet i 1894 et medlem ved navn Svendsen 6 kr., fordi han var »blevet arbejdsløs for deltagelse i partiets tjeneste«.

At arbejdet skulle udføres efter en lang arbejdsdag, gjorde det ikke lettere, og derfor blev formands- og kassererposterne delvis lønnede henimod århundredskiftet, da fagforeningerne efterhånden magtede dette. Det kneb af flere grunde også med at lære at føre forhandlinger og formulere sig skriftligt, som det f.eks. ses af, at det i tømrernes forhandlingsprotokol kunne konstateres, at »formanden blev genvalgt med reklamation«.

Byrådet var heller ikke imødekommende over for bevægelsen. I 1891 gav man politimesteren ret i, at socialistforeningerne ikke på grundlovsdagen skulle have tilladelse til at drage gennem Fruens Bøge – hvor byens grundlovsfest blev holdt – til Hunderup Skov. Man fik dog lov til at samles på Flakhaven og i procession drage gennem byen, »dog på betingelse af, at socialisternes røde fane eller røde fagforeningsfaner med eller uden emblemer eller indskrifter ikke udfoldedes, hvorimod der selvfølgelig intet var til hinder for at benytte det danske flag«.

Men i midten af 1890erne begyndte bevægelsen at blive en magtfaktor i Odense, og der blev skabt en organisation af fast og forgrenet karakter. I 1893 havde fællesforeningen købt Kongensgade 51 af gæstgiver Madsen, og i februar 1894 kunne man tage egne lokaler i brug. Huset kaldtes populært 3 gange 17 eller Det blå Øje og havde været sangerindeknejspe og dansebod.

Man begyndte nu også at snakke om igangsættelse af eget blad, efter at der i flere år forgæves havde været rettet henvendelser til den centrale ledelse i København om at få et blad til Fyn. I efteråret 1895 oprettede odenseanerne så selv ugebladet *Agitatoren*, der udkom første gang 18.12. Efter en måned omdøbtes bladet dog til *Fyns Arbejderblad* af den kuriøse grund, at en lokal afholdsforening også udgav et blad med navnet *Agitatoren*, og det ville man ikke forveksles med.

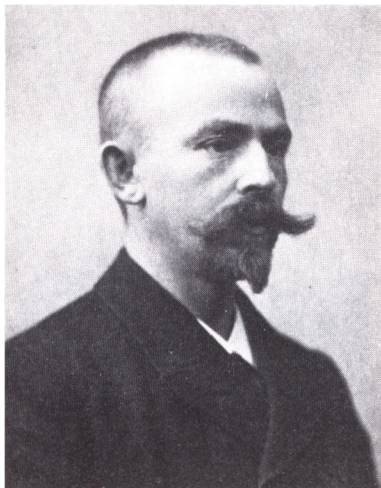
Det var dog et dagblad, der var ønsket, og 1. oktober 1896 startede så *Fyns Social-Demokrat*, som kunne begynde med 1.100 abonnenter og havde betydelig fremgang i de følgende år.

Carl Jacobsen (1859-1936) var journalist ved Fyns Social-Demokrat 1896-1900 og samtidig formand for fællesorganisationen. Efter at være flyttet fra byen blev han medlem af Folketinget 1910-13 og 1921-24 (Hemming Jensen, fot., Lokalhistorisk Afdeling).

Fyns Social-Demokrats første bygning, Kongensgade 51. Billedet er fra begyndelsen af 20' århundrede (Montergården).

Typograf L. D. Rasmussen (se også billedet side 25) var i mange henseender redaktør Marotts modsætning inden for den odenseanske arbejderbevægelse (H. Lomborg fot., Det kgl. Bibliotek).

Redaktør blev som nævnt Emil Marott, der hentedes til Odense fra Horsens, og han kom i de følgende år til at præge Socialdemokratiet i Odense netop i den periode, hvor partiet og bevægelsen slog igennem og fik indflydelse.

Af en konservativ blev han i 1900 karakteriseret som en »køn mand, han pynter ved et bord, han driver sin polemik og agitation i sirligere vendinger, end Socialdemokratiet ellers gør. Han er en formens mand, der helst vil krydse klinger med sin modstander under de urbaneste former«.

Marott var klart på højrefløjen af sit parti, og det endte da også i 1920 i forbindelse med genforeningen med brud, idet han fastholdt det standpunkt, at Flensborg burde med til Danmark. Han stiftede et nyt parti, Det frie Socialdemokrati – af modstanderne benævnt Marott'dørerne. Partiet blev dog en fiasko.

Men allerede i den her omhandlede periode viste han ved flere lejligheder særstandpunkter i forhold til partiets ledelse i København. Han mente, at partiet skulle føre politik »i virkelighedens verden, fri for tåge og utopi og misforståede teorier«. I en tid, hvor klassekampen var god tone i Socialdemokratiet, mente han, at denne i hvert fald burde føres urbant, og at det næppe var sådan, at middelstanden – som den marxistiske teori mente det – blev proletariseret, men at den tværtimod udvikledes. Derfor var det naturligt for ham at anbefale alliancer med borgerlige partier, f.eks. i 1902 med en fløj af det lokalt splittede Højre, men ellers med Venstre og senere Det radikale Venstre.

I forbindelse med storlockouten 1899 mente Marott i modsætning til *Socialdemokraten*, partiets hovedorgan på landsplan, ikke, at en ny storkamp var sandsynlig i løbet af kort tid, og i 1911 kritiserede han åbent ledelsen i forbindelse med støtten til sporvejsstrejken på Frederiksberg, som han og med ham Odenses partiforening mente kostede det lokale socialdemokrati erobringen af mandatet i Odense 2. kreds.

Berømtest er måske hans afvigelse i forbindelse med kongebesøget i Odense i 1904, et besøg, der fandt sted i anledning af indvielsen af den forbedrede havn. Marott omtalte ved denne lejlighed den gamle konges besøg positivt i *Fyns Social-Demokrat* og deltog sågar i den middag, som afholdtes i anledning af besøget.

Det var i forvejen sådan, at arbejderbevægelsen i Odense i sammenligning med andre byer var bagefter med hensyn til at få politisk indflydelse og tilslutning, men når det lykkedes – i hvert fald delvist – i Marotts tid, har det uden tvivl været af værdi, at han selv ikke var særligt revolutionær, og at han var en »pæn« mand, der kunne accepteres af de konservative kredse i byen – når det nu endelig skulle være.

Organisatorisk forberedte socialdemokraterne sig på gennembruddet ved i 1896 at oprette to vælgerforeninger, en for hver kreds, under Socialdemokratisk Forbund, som Marott samme år blev formand for.

I 1897 stillede partiet op til valg til bestyrelserne for de frie fattiggasser, til ligningskommissionen og til suppleringsvalg til byrådet. Man opfordrede i den forbindelse »de herrer arbejdsgivere at give de af deres respektive arbejdere, der har stemmeret, lov til at afgive deres stemme i arbejdstiden, da byrådet ikke vil udstrække valget til om aftenen«.

Det var helt i Marotts ånd at være positiv over for et forslag 1897 fra den radikale redaktør Carl Slengerik om alliance ved valgene. Den senere socialdemokratiske folketingsmand, typograf L. D. Rasmussen var som mere doktrinær og venstreorienteret imod, men blev nedstemt.

Marott fik også flertal for at opstille en fællesliste med Venstre ved byrådsvalget 1900, og med på listen kom i øvrigt tillige »efter en masse afholdsmændenes begæring« de lokale metodisters præst, A. Bast, som blev den eneste fra oppositionen, der blev valgt.

Først i 1906 kom der socialdemokrater i Odense byråd, idet dog Marott selv var kommet ind ved et suppleringsvalg 1903, samme år som 1. kreds blev erobret. I mindre fynske byer som Nyborg og Svendborg kom Socialdemokratiet ind allerede 1900.

I Marotts tid blev der også taget initiativ til bedre faciliteter for arbejderbevægelsens arbejde. Partiet havde holdt sommerfester i Hunderup Skov, men et aktieselskab med Marott som formand købte i 1897 Næsbyhoved Skov af proprietær Jespersen, Carolinekilde. Tanken var at skabe en slags modpol til borgerskabets Fruens Bøge.

Højre var højst utilfreds med denne handel, og partiet fik Jespersen til i ste-

Anton Bast (1867-1937) var metodistpræst i Odense 1895-1903 og medlem af byrådet i tiden fra 1900 til 1903. 1904-06 var han igen i byen, og 1920 valgtes han til biskop for metodistkirken, men fældedes snart af en sag om brug af indsamlede midler til egne formål (Grimm-Hansen fot., Det kgl. Bibliotek).

**Aktier i
Næsbyhoved Skov**
kan tegnes paa „Fyns Social-Demokrat“s Kontor.
Skoven er vor!

Mens man endnu troede, at købet af Næsbyhoved Skov stod ved magt, udbød man aktier i foretagendet. Denne annonce stod i Fyns Social-Demokrat 2.1.1899. Da Højesteret til slut frakendte arbejderbevægelsen skoven mod erstatning, brugtes en del af erstatningen som aktiekapital i det planlagte Folkets Hus. Marott fandt, at borgerskabet herved kom til at yde et klækkeligt bidrag til egen politisk ødelæggelse (E. Pantou fot., Lokalhistorisk Afdeling).

Aktiebrev i Folkets Hus, udstedt samme år som huset åbnede i Dansestræde. Dette aktiebrev har tilhørt maskinarbejder og senere borgmester I. Vilh. Werner (Privat eje).

det at sælge til gæstgiver Madsen. Dette førte til en langvarig proces, der først 1901 endte med Højesterets kendelse: at Jespersen skulle betale 12.500 kr. i erstatning til arbejderne selskab for brudt salgsløfte.

Selv om dette var en sejr, lykkedes det altså ikke at få egen festplads. Derimod fik A/S Folkets Hus, stiftet 1898, ligeledes med Marott som formand, købt grund i Dansestræde – bl.a. ved hjælp af erstatningsbeløbet. Det nyopførte Folkets Hus i Dansestræde kunne indvies i 1904, og de gamle lokaler i Kongensgade blev indrettet til avisen.

Efter midten af 1880'erne, hvor man altså kan tale om en slags gennembrud for arbejderbevægelsen i Odense, fik den også kræfter til at iværksætte forskellige kooperative foretagender.

Det begyndte med Arbejdernes Fællesbageri 1886, der dog måtte indstille driften efter 1½ år. Efter en genstiftelse 1891 med tømrer Carl Rasmussen som vital formand for aktieselskabets bestyrelse blev virksomheden en succes. Carl Rasmussen blev selv bestyrer i 1898, og han fik skabt provinsens største kooperative virksomhed. Hvor man i 1892 lavede 50.000 rugbrød, var tallet i 1914 over 650.000. Den direkte anledning til genstiftelsen i 1891 var bl.a., at brødprisen det år blev fordoblet, og ideen var at skaffe arbejderne billigere brød end ellers. I 1892 opførte man bageri på hjørnet af Vesterbro og Thorsgade, men allerede 1896 måtte der bygges nyt i Vindegade, hvor der blev foretaget udvidelser både 1906, 1909-10 og 1913.

I 1900 dannedes Arbejdernes Brændselsforsyning som indkøbsforening med oplagsplads på Klingenberg. Den allestedsnærværende Marott var formand for bestyrelsen.

I lokalerne i Kongensgade startedes i 1894 Samaritanen, hvor der i den strenge vinter bespistes godt 18.000 personer med »i de fleste tilfælde grød«. Institutionen blev i 1900 tværpolitisk og i 1903 flyttet til Arbejderforeningens lokaler i Overstræde.

Blandt kulturelle tiltag inden for arbejderbevægelsen kan nævnes oprettelsen i 1895 af en foredragsforening. Byrådet sagde nej til tilskud, selv om en anden foredragsforening, der hver søndag eftermiddag i vinterhalvåret afholdt offentligt foredrag i forsvarsbrødrenes bygning i Albanigade, fik det.

Foreningen for afholdelse af populære Foredrag var stiftet 1885 af højrefolk, bl.a. med foredrag og anden oplysningsvirksomhed over for arbejderne som formål, og den havde fra 1889 fået kommunetilskud. I 1897 gik foreningen, der ellers i starten havde haft op mod 500 tilhørere pr. gang, ned, vel sagtens fordi arbejderne nu sluttede op om arbejderbevægelsens egen forening.

Først en del år senere opnåede arbejderne forening det ansøgte kommunetilskud, men byrådet nedsatte selv et udvalg »for afholdelse af populære foredrag«, hvortil blev indbudt også repræsentanter for arbejderne forening.

Det var en stor dag for arbejderbevægelsen i Odense, da Folkets Hus i september 1904 kunne indvies. Bygningen ses her i midten af billedet med sparekassens bygning til venstre og Fyns Tidendes bygning til højre. Billedet er fra omkring 1905 (Møntergården).

Vi skal op i vort eget århundrede, før arbejderbevægelsen ikke blev mødt med kraftig modstand blandt byens ledende lag. Men i den liberale del af borgerskabet var der som nævnt forståelse, og det er da også ganske karakteristisk, at da byrådet nægtede at give tilskud til arbejdernes foredragsforening, gav den enlige venstremand, direktør Valeur, af egen lomme penge til sagen.

Arbejdernes Aftenskole startede i 1907 med vægt på dansk, regning og skrivning og med ca. 180 elever det første år.

På det tidspunkt havde også fagforeningerne vokset sig stærke. I 1910 bestod Arbejdernes Fællesforening af 46 fagforeninger med i alt 3.755 medlemmer. Mindst var karetmagerne med fire medlemmer, størst tekstilarbejderne med 427. Dette var en væsentlig styrkelse fra stiftelsen i 1885, hvor der var fem fagforeninger med 92 medlemmer, og fra år 1900, hvor der var 32 fagforeninger med i alt 2.521 medlemmer.

Denne eksplosive vækst fulgte mønstret fra andre danske byer i perioden og havde en klar sammenhæng med de økonomiske konjunkturer. Som det ses af tabel 18.1 var den odenseanske udvikling dog nogle år bagefter f.eks. Århus, jfr. også det, vi har måttet konstatere, for så vidt angår den politiske arbejderbevægelses sene gennembrud i etatsrådenes by.

Typografformanden Harald Jensen, Århus, udtalte det på følgende måde, da forbundet i 1888 skulle vælge mellem Kolding og Odense som sæde for hovedbestyrelsen: »Mig har Odense altid forekommet at være en, tilgiv mig

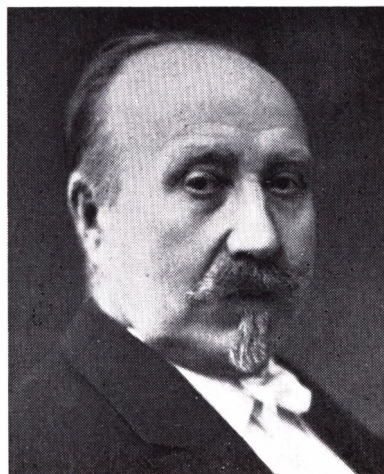
Forretningsfører H.P. Petersen var formand for Arbejdernes Fællesorganisation 1901-17 og ledede den socialdemokratiske byrådsgruppe fra 1917. Se også billedet side 32 (Møntergården).

I. Vilh. Werner (1881-1968) blev byens borgmester 1937-58, men var allerede fra 1905 formand for smedene i byen. Han er her fotografiseret sammen med sin kone kort efter århundredskiftet (Privateje).

På billedet herunder ses Carl Rasmussen, der frem til sin død i 1931 var bestyrer for Arbejdernes Aktiebageri; han havde været med helt fra stiftelsen i 1891 (J. Schultz Andersen: Arbejdernes Aktiebageri Odense).

udtrykket, noget »død« by for, hvad der rører sig i tiden. Kan være, at jeg tager fejl, men jeg ved, at jeg er langt fra ene om den anskuelse, og det er ikke min skyld, at den har bredt sig«.

Fagforeningerne i Odense konstaterede da også selv, at det »er vistnok sandt, at fællesforeningen i Odense har haft flere tabte slag at opvise end danske byer af nogenlunde lignende størrelse«. Det forklares bl.a. med stærkere modstand og de mange nederlag i starten af perioden, hvilket vi har set eksempler på, men med i billedet må tillige arbejdernes egen moderation og f.eks. det faktum, at Marott havde flertal bag sig i sin mere forsigtige, midtsøgende linie. Dertil kom de stærke borgerlige arbejderforeninger og de stærke lavstraditioner i Odense som faktorer, der medvirkede til arbejderbevægelsens sene gennembrud i byen og til dens moderate karakter.

En moderat linie medførte dog også resultater, oftest uden at en konflikt blev en realitet. Det gjaldt f.eks. på lønområdet. Lad os som eksempel tage en murerarbejdsmand. I 1885 var timelønnen 15 øre, arbejdstiden 12 timer. I 1895 var arbejdstiden lige nedsat til 10 timer, og timelønnen var nu oppe på 25 øre. I 1907 var den 35 øre og i 1914 42 øre.

Denne udvikling skete inden for alle fagområder, således at faglærte dog tjente mere. Der var ingen forskel på, om fagforeninger var regnet som mere »røde« – som f.eks. murerarbejdsmændenes eller støberiarbejdernes – eller mere moderate eller ligefrem upolitiske – som f.eks. typografernes, der først

omkring 1900 accepterede, at deres fane var med ved de øvrige arbejderorganisationers processioner, og som så sent som i 1903 forkastede et forslag om at erstatte foreningens banners bagside, Dannebrog, med en rød bagside (stemmetallene var 23 mod 12).

Fagforeningernes arbejde i de tidlige år var selvsagt organiseringen og arbejdet for bedre løn- og arbejdsvilkår, men solidariteten viste sig også ved medlemmers sygdom, familiefester m.m., ligesom fanen altid skulle med ved et medlems begravelse. Det at vælges til fanebærer ved generalforsamlingen var en særlig hædersbevisning. Den vægt, der blev lagt på dette, ses f.eks. i støberiarbejdernes fagforenings første love, hvor det i § 17 hedder: »Ved et medlems eller hans hustrus begravelse, hvor fanen skal ud, skal der tilsiges 15 mand, som fordeles på alle fabrikkerne. Udeblivelse uden lovlig grund er 1 kr. i mult« – svarende til fire ugers kontingent.

Arbejdsløshedskasser oprettedes også fra starten, og selv de begrænsede hjælpemuligheder, der herved skabtes, var dog et fremskridt. I 1907, hvor den nævnte murerarbejdsmand altså havde 35 øre i timen, kunne han som arbejdsløs få 1 kr. om dagen, dog kun i op til 50 dage. Samme år blev kasserne i øvrigt statsanerkendt, hvilket gav en mindre forbedring.

Fagforeningerne organiserede også fester, baller, andespil, juletræ og udflugter. Blandt de mere traditionsrige af slagsen var uden tvivl typografforbundets tur til Stige Kristi Himmelfartsdag hvert år fra 1892. I begyndelsen var det med madpakke, men i takt med de bedre tider også for arbejderne blev der bestilt koldt bord på Stige Kro.

Også i landsognene begyndte der efter århundredskiftet at dukke socialdemokratiske foreninger op. Dalum kom med i 1908, i Stige var der opstilling 1909 – med 17 stemmer til følge – og indvælgelse af et medlem i sognerådet i 1913. Stigeforeningen var først med hensyn til at få en rød fane, der under sang og musik blev løbet byen rundt. Smeden, der var ivrig højremand, blev rasende og trakterede ambolten, så det lød som »et dommedagsbrag«.

En arbejders erindringer

Arbejderbevægelsens enkelte led, arbejderne, har kun sjældent efterladt sig optegnelser om de tanker, de gjorde sig om udviklingen, om deres levevilkår og om livet i al almindelighed. Det var især de højere sociale lag, der skrev dagbøger.

En undtagelse er to hæfter, som Rasmus Sørensen (1824-92) har efterladt sig, *Optegnelser om liv og arbejde*. Han blev født i Vejrup, Ubberud Sogn, som en af ti børn af husmand Søren Nielsen (ca. 1780-1872) og hustru Ane Jensdatter (1793-1869), og efter skoletiden blev han sendt ud at tjene, men var også

Arbejdsmandenes fagforeningsfane. Mottoet »Gør din pligt og kræv din ret« blev en overgang også benyttet på forsiden af Fyns Social-Demokrat (Dansk Arbejdsmands-Forbunds Odense Afdeling A: Jubilæumsskrift 1935).

meget hjemme hos forældrene for at hjælpe til. Om sommeren skar han tørv i omegnen, og fra midten af 1850'erne var han dels ladekarl på Blommenslyst Kro, dels teglværksarbejder bl.a. på Ejby Teglværk fra 1864, tæt ved storbyen, hvor han kunne opleve de nye tider:

»Hen i efteråret (1865) morede vi os med at gå hen til banen om aftenen og se toget, da det var første år, det passerede igennem Fyn«.

I 1868 startede han på Sct. Jørgens Teglværk ved Odense, og som ungkarl havde han sparet så meget op, at han i 1870 kunne købe et hus i Blæsenborg og flytte til byen. Hans arbejdsindsats kunne nu suppleres med indtægter fra lejere, en ting der som omtalt ikke var helt ualmindelig for arbejderne i byen.

I sin omstændelige dagbog, der er skrevet med mange stavfejl – som her er rettet – og i et ret stereotypt sprog, giver han udtryk for det hårde slid, men også med relativ tilfredshed trods alt. Kun få gange er han inde på samfundsproblemer, som da han i 1873 havde været med i forhandlinger om forbedring af akkorden:

»Sidst i april måned 1873 mødte jeg efter akkord [aftale] på Sct. Jørgens Teglværk for der at stryge sten i løbet af sommeren. Vi begyndte så at ordne banerne, og så fabrikerede vi sten til noget hen i maj måned, men da tegloven var taget ned om vinteren, og der skulle nu bygges en ringovn, så var der mange hindringer i vejen for os. Vi måtte så arbejde på dagløn. Der var mange murersvende og håndlangere. Når vi arbejder, var arbejdstiden kun fra kl. fem om morgenen til kl. syv om aftenen, ellers arbejder vi som sædvanlig fra solens opgang om morgenen til dens nedgang om aftenen, og derfor fik vi fire rigsdaler udbetalt ugentlig. Da vi var nået hen i juni måned, blev de fleste af teglværksarbejderne ængstelige, da vi ingen sten kunne få brændt, før ringovnen blev færdig, og de talte med Schnakenburg [teglværksejeren] om at få akkorden forandret, men han lovede dem, de nok skulle få, hvad de fortjente. Så talte de med teglmesteren, og han sagde ligeså, de fik nok, hvad de fortjente«.

Men arbejderne ville gerne arbejde på akkord for at tjene noget mere, og de bad Rasmus Sørensen om at tale med teglværksejer Schnakenburg. Han lovede at gøre forsøget og mente, at

»så skal jeg nok få det ordnet således, at vi, som er på banerne, får vores akkord for at stryge, og de, som er ved ovnen, de får deres akkord. Så i stedet for at hvile om midt dagen gik jeg hen til mit hus i Blæsenborg, og der skrev jeg det således, [at] da kontrakten blev underskrevet, var der ikke noget tale om nogen forandring, og vi troede jo alle, at vi kunne tjene os en ordentlig sommerløn ligesom de andre forudgående år, men da der nu er så mange hindringer for teglværksarbejdet, som ikke var benævnt ved kontraktens udstedelse, og der er ingen udsigter til, at der kan tjenes noget til afregning, så er det vores ønske at få akkorden delt, således at dem på banerne får deres akkord for sig selv, og dem ved ovnen ligeledes for sig selv, alt efter en bestemt betaling. Dersom det indrømmes af hr. Schnakenburg, så bliver arbejdet fortsat som hid-

til, men hvis ikke det, så er teglværksarbejdet hævet fra i dag, og derpå underskrev vi alle, som var i akkorden, og så lod vi teglmesteren bringe det til Schnakenburg.

Så snart han havde læst det, gav han os det igen skriftlig, at det, som var begæret, ville han nok opfylde. Så lød det omkring i byen, at teglværksarbejderne havde lavet strejke, men hvem gjorde strejken: var det mandskabet eller Schnakenburg, som lagde store hindringer i vejen for arbejdet, uden der var nogen tale derom, da kontrakten blev underskrevet. Jeg havde nu arbejdet der på teglværket hver sommer de sidste seks år, men der blev nu bygget ringovn, og der blev mere forandret. Så besluttede jeg, at for mit vedkommende skulle det være hævet med teglværksarbejde på Sct. Jørgens Teglværk, når vi nåede Mikkelsdag, at strygetiden var til ende«.

Måske skyldes ophøret af hans arbejde også hans aktivitet i forbindelse med akkordens forbedring, men det kan kun være vores formodning. Episoden viser lidt om, at der var tale om en begyndende større bevidsthed hos arbejderne, og det var en af forudsætningerne for arbejderbevægelsens vækst.

Rasmus Sørensen var dog langt fra socialist. Da han i 1878 resumerede sit hidtidige liv, blev det på denne måde:

»Jeg tror nok, at det er sundt at leve tarveligt. Jeg var ikke altid lige vel tilpas, jeg havde adskillige gange nogle bulne fingre, og det har også været dog meget få gange, at jeg syntes om morgenen, når jeg har stået op, at det var mig en umulighed at arbejde, og jeg havde ikke noget at spise, som kunne kvæge mig, men så talte jeg ikke med nogen, men gik rolig til mit arbejde, og så bad jeg til Gud i mine tanker, at han dog ville bevare [mig] fra alt ondt«.

Samme år købte han endnu et hus og i 1880 endnu et, og han kunne nu leve som rentier – som selvpensionist. Men titlen boligspekulant har åbenbart generet ham, for 1890 noterede han, at »da jeg nu havde fået andre folk i baghuset, og manden var socialist, så syntes jeg ikke, jeg holdt af at eje så mange huse, så lod jeg alle tre avertere til salg«.

Radikaliseringen af det politiske klima har åbenbart ikke bekommet ham vel, og hans dagbog præges i det hele taget af stor moderation. Dette skyldes uden tvivl bl.a. arven fra landmiljøet, men den er samtidig et karakteristisk træk, ikke alene for Rasmus Sørensen, men som vi har set det for den odenseanske arbejderbevægelse som sådan.

Schnakenburgfamilien prægede gennem et par generationer det odenseanske erhvervsliv, både med landhandel, med tømmerhandel og på teglværksområdet. Etatsråd C.H. Schnakenburg (død 1916), der ses herover, drev familiefirmaet i Vestergade videre og var en tid formand for Handelsforeningen samt medlem af byrådet (Montergården).

19 · Brydninger i Højre

Årene 1883, 1884 og 1885 havde været de år, hvor de politiske organisationer i Odense tog form – og det måtte selvfølgelig give brand i den politiske debat, som blev mere og mere intens både ved folketings- og byrådsvalg.

Meget symbolsk var brand også det, der netop i 1883 optog odenseanernes sind. Der var en veritabel brandepidemi, som gav anledning til rygter om ildspåsættelse m.v.

Natten efter skyttefesten 21. august brændte Odense Savmølle i Kongensgade, og bestyrer C.S. Jacobsen og tre børn omkom. 6. september brændte taget og den øverste del af Albanibryggeriet, den 23. september var der brand i Frederiksgade, hvor to pakhuse og en del af et sidehus brændte, og 28. september brændte Bierfreunds dampvæveri i Vindegade. I oktober var det en gartners ladebygning på Hunderupgade, det gik ud over, og dertil kom et par mindre brande.

I en tid, hvor fremskridtstroen var fremherskende, var det ikke længere moderne at være overtroisk, men mon ikke en og anden gammel odenseaner i sit stille sind opfattede begivenhederne som et svar på det hastige farvel til de gamle tider og sædernes forfald.

Imens forberedte det politiske Odense sig på folketingsvalget 25. juni 1884. Falbe-Hansen ønskede ikke genvalg, og Højre fik i stedet opstillet højesteretssagfører R. Strøm fra København. Forud var imidlertid gået en række manøvrer, der afslørede brydningerne i partiet mellem håndværks- og småfolksfløjen omkring guldsmed Emil Christiansen på den ene side og etatsrådspartiet på den anden. Allerede i februar 1884 havde Højrevælgerforeningens formand, Emil Christiansen, henvendt sig til formanden for Højres forretningsudvalg, folketingsmedlem og statsrevisor Lars Dinesen. Det var til ham, de forskellige Odensefraktioner i de følgende år henvendte sig med betroelser og uforbeholdne meninger, og via disse breve får vi et godt indblik i forholdene inden for Odenses ledende parti, de konservative.

Etatsrådspartiet arbejdede for at få sparekassedirektør F. Krag valgt som ny folketingsmand, men også oberstløjtnant Hedemann var igen på tale. Emil Christiansen var tydeligvis også begyndt at tænke på sig selv som en mulighed og lagde i øvrigt ikke fingrene imellem i et brev 7. marts til Højres indpisker Lars Dinesen:

»Hvorfor jeg pludselig har fået så travlt er, at der i de sidste dage går nogle rygter om, at direktør Krag på sparekassen vil være villig til at stille sig.

Det fortælles endvidere, at en af foreningens bestyrelsesmedlemmer sværmer for tanken – som for øvrigt efter forlydende er undfangen af kancelliråd Borch og sandsynligvis støttes af Bierfreund.

Krags valg vil jeg modarbejde, og jeg anser det for en nødvendighed. En arrogant kavalier, som er i besiddelse af det mest frastødende og uforekommende væsen, der den ene dag er højremand, den anden dag venstremand«.

En måned senere, 29. april, var Krags kandidatur stadig ikke umulig, og Emil Christiansen gentog et forslag om eventuelt at opstille højesteretssagfører R. Strøm. Han gjorde samtidig opmærksom på, at »jeg står mig godt med arbejderne og der, hvor jeg går hen, tror jeg også, landets vælgere følger med, men der står en ræv og lurer på hønsereiden – det er Koch! med Bierfreund som sekundant«.

Dingsen havde over for Emil Christiansen foreslået oberstløjtnant Hedemann, men guldsmeden var ikke varm på denne tanke, bl.a. fordi han mente, at det ikke var nogen fordel med en militærperson i kredsen. Emil Christiansen omtalte også Hedemanns »i begyndelsen noget kejtede eller rettere beskedne væsen på en valgtribune«. Det skinner igennem, at han også opfattede Hedemann som en konkurrent til sine egne politiske ambitioner.

I forbindelse med valget i 1884 fik Emil Christiansen sit kandidatforslag (Strøm) igennem, og etatsrådspartiets bestræbelser for at finde andre kandidater lykkedes ikke.

Enden på historien blev altså højesteretssagfører Strøm, der blev opstillet af Højrevælgerforeningen 18. maj og valgtes uden modkandidater ved valget 25. juni. Hverken Venstre eller Socialdemokratiet stillede op, og etatsrådspartiet ventede på bedre tider. Der blev dog stemt ja og nej til kandidaten, og mens 1.484 sagde ja til Strøm, var der 556 nejstemmer.

Strøm var ikke tilhænger af den kamppolitik, som året efter, 1. april 1885, kulminerede med konseilspræsident Estrups udstedelse af den første af ni års sammenhængende provisoriske finanslove, udstedt uden at Folketinget havde godkendt dem.

Til redaktør Dreyer skrev Strøm allerede i september 1885 om sin lyst til at træde tilbage, fordi han ønskede kompromis med Venstre, der havde flertallet i Folketinget. Der var ikke længere plads til mellempartier, og de odenseanske konservative borgere, hvoraf en stor del også havde set med skepsis på kamppolitikken, gled nu loyalt over som Estrups støtter. Forsvarssagen og frygten for den nye arbejderbevægelse var med til at drive dem mod højre.

Internt i Højre havde man kunnet enes op til byrådsvalget i januar 1885, hvor guldsmed Christiansen var et af de nye byrådsmedlemmer, der ryk-

Herover ses højesteretssagfører R. Strøm (1842-1918), der repræsenterede Odensekredsen i Folketinget 1884-87. Strøm blev 1888 direktør i Nationalbanken (Det kgl. Bibliotek).

Etatsråd Gustav Lotze (1825-93) overtog 1853 Løveapoteket i Odense og grundlagde her også en produktion af medicinalvarer. Han var medlem af byrådet i Odense fra 1864 og var hovedmanden bag opførelsen af byens museum i Jernbanegade (Det kgl. Bibliotek).

kede ind. Han førte sig vældigt frem i disse år, og de ældre konservative i byen, kredsen omkring borgmester Koch, Dreyer, Bierfreund og Lotze, måtte altså foreløbig acceptere opkomlingen som byrådsmedlem.

Lotze havde overtaget formandsposten i vælgerforeningen og dermed det problem, som Strøms afvigende holdning medførte. Vælgerforeningens protokol meddeler diplomatisk 13.5.1885, at »Folketingsmanden stod stadig på Højres grund, men så sig ikke i stand til at forsone det fremkomne provisorium med sin retsbevidsthed, og han havde derfor ønsket at nedlægge sit mandat«. Man bad ham dog blive »i overbevisningen om, at han i øvrigt i alt væsentligt samstemmede med Højres politiske anskuelser«.

Lotze fandt en mandatnedlæggelse med påfølgende valg meget uheldig

»her i kredsen, hvor alle mennesker mere eller mindre er optagne af alt det, der foreligger i den nærmeste fremtid, Studentersangforeningen i pinsen, forestående højremøde, Industriudstillingens åbning og kongebesøget til 1. juli med alle de mange private og offentlige forberedelser dertil, men det ville også være uheldigt af andre grunde. Strøm er i mine øjne en hæderlig mand, men med en alt for vidtrevnen samvittighedsfuldhed og selvkritik lige over for mødende spørgsmål og uden den resolutitet, som man fordrer af en praktisk politiker«.

Begrundelsen med Industriudstillingen var reel nok. Den blev i stor stil, med tilhørende besøg af majestæten, afholdt i nogle til anledningen opførte bygninger på Heden (Sdr. Boulevard), og der var den sommer et hav af udstillere og besøgende fra hele landet. Først i 1900 ved den store landmandsforsamling i Odense skulle man se magen til.

Men ind i overvejelserne om at bede Strøm blive perioden ud kom også ønsket om, at de odenseanske vælgere ikke skulle have konservativ splittelse serveret åbenlyst, samt at etatsrådspartiet skulle have tid til at finde en kandidat, der klart støttede Estrups nye konfrontationspolitik.

I tilfælde af, at et hurtigt suppleringsvalg var blevet nødvendigt i maj 1885, havde Højrevælgerforeningen dog fået krigsminister Wilhelm Kauffmanns ja til at opstille, men ellers indledtes kandidatjagten først året efter. Den blev ikke let. Først fik man nej fra borgmester Ludvig Schrum i Svendborg, dernæst fra overretsassessor A. Hindenburg og fra overretssagfører Ludvig Holberg. Så forsøgte man sig med den lokale fabrikant S. Hempel, men heller ikke han ville, og man måtte da lidt nødtvungen ende med den ligeledes lokale oberstløjtnant M.S.F. Hedemann, der havde stået mere end villig i kulissen ved tidligere lejligheder. Han var for etatsrådspartiet et bedre alternativ end guldsmeden, men kom ikke til at hævde sig i Rigsdagen.

Hedemann blev valgt både 28. januar 1887 og 21. januar 1890, men begge gange med modkandidater fra både Venstre og Socialdemokratiet.

I 1887 opstillede Venstre overretssagfører J.L. Knudsen, Svendborg, og han fik 960 stemmer mod Hedemanns 2.649. Socialdemokratiets kandidat, maler Jens Jensen, den fynskfødte fagforeningsleder og senere den første socialdemokratiske borgmester (i København) fik kun 136 stemmer, og samlet mønstrede oppositionen altså ca. 30% af vælgerne i byen. Men kampstemningen havde medført større valgdeltagelse. Den gik op fra de sædvanlige ca. 40% til ikke mindre end 69,5%.

Uagtet Højres samlede støtte til Hedemann fortsatte brydningerne inden for partiets egne rækker. Emil Christiansen var i slutningen af 1887 trådt ud af Højrevælgerforeningens bestyrelse – hvor han iøvrigt blev erstattet af Morten Dreyer, redaktør J.C. Dreyers søn. Emil Christiansen dyrkede i stedet de konservative klubber, der dog ikke ensidigt støttede hans fløj, samt sine kontakter til Venstre, bl.a. byrådsmedlem J. Valeur, og til arbejderne via Arbejderforeningen af 1886.

Emil Christiansens uenighed med etatsrådspartiet, der altså for tiden var dominerende, kulminerede i 1889, hvor han gennem den lokale afdeling af den frihandelsvenlige Toldreformforeningen kom i modstrid med Højres flertal og med etatsrådspartiet i dettes ønske om toldprotektion. Det kom så vidt som til et brud med *Fyens Stiftstidende* og oprettelsen af en lokal konservativ konkurrent til denne avis, *Fyens Avis*.

»Nogle mænd her i byen agter at etablere et højreblad – ren højre – uden slinger og søger i denne anledning en dygtig redaktør«, hvorfor guldsmeden spurgte Lars Dinesen, om denne kendte et egnet emne. »Unge Dreyer er for ungdommelig. *Fyens Stiftstidende* laver for mange venstremænd«.

Redaktør Dreyer var straks på vagt og skrev til Dinesen:

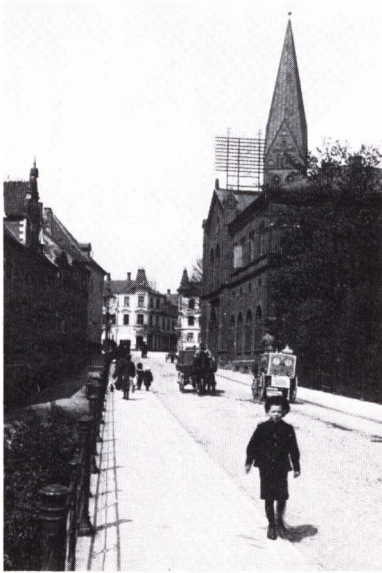
»For så vidt den – ifølge rygter her påtænkte – oprettelse af et nyt højreblad fra 1ste april d.å. [1889] skulle blive realiseret, anser jeg det som en selvfølge, at generalkorrespondancen [fra den konservative centrale ledelse] – i lighed med, hvad der gælder for Århus' vedkommende – kun leveres til *Fyens Stiftstidende*, der har holdt den, så længe den har eksisteret«.

Begge fløjes tilhængere ville gerne kalde sig rene højrefolk, men problemet var, at det, der samlede, modstanden mod folketingsparlamentarismen, Venstre og Socialdemokratiet samt til en vis grad forsvarssagen, ikke altid kunne opveje det, der skilte, f.eks. sociale spørgsmål og helt aktuelt toldsagen. Den større industri var interesseret i toldbeskyttelse, mens landbruget, mindre håndværkere og handlende og også arbejderne var interesseret i frihandel.

Splittelsen viste sig også ved, at Industri- og Håndværkerforeningen, som Emil Christiansen havde været formand for siden 1883, blev splittet i 1889. En ny industriforening, kaldet Foreningen af 1889 for Håndværk og Industri

Oberstløjtnant Marius Hedemann (1836-1903) var medlem af Folketinget for Odense-kredsen 1887-92 og kongevalgt medlem af Landstinget fra 1893 til sin død. Hedemann sluttede sin militære karriere som generallojtnant og kommanderende general i København (E. Hohlenberg fot., Det kgl. Bibliotek).

Albanigade omkring 1. verdenskrigs udbrud med forsvarsbrødrenes bygning til højre. Den var opført for Industri- og Håndværkerforeningen 1871 og tegnet af arkitekt C. Lendorff (Møntergården).

i Odense, blev stiftet, og året efter gik denne i gang med opførelsen af Industripalæet på Albani Torv. Det kunne indvies i juni 1891 og skulle blive nedrevet i 1982-83. Den nye forenings hus skulle jo ikke være ringere end Industri- og Håndværkerforeningens bygning i Albanigade fra 1871. Det er karakteristisk, at Handelsforeningen, der også var det højere borgerskabs tilholdssted, straks lejede sig ind i Industripalæet.

Den nye forening havde dog forbygget sig, og allerede 1894 blev de to konkurrerende foreninger sammensluttet. Konsul Chr. Mørgensen, der var formand for den nye forening, måtte i forbindelse med fusionen betale 10.000 kr., men kunne i øvrigt forblive som formand frem til 1898 og glæde sig over, at den nye, samlede forening, Håndværker- og Industriforeningen – som navnet nu blev – overtog Industripalæet som foreningshus.

Splittelsen hos de konservative i Odense var således stor i 1889. Lars Dinesen forsøgte at gyde olie på vandene, og det lykkedes da også at forhindre åbenlys splittelse ved folketingsvalget i 1890. Allerede året før kunne Lotze meddele, at

»C. [Emil Christiansen] har stillet sig underligt i Højrevælgerforeningens bestyrelse, hvoraf han udtrådte i fjor [det var faktisk i 1887], og har nu med den ham egne iltæthed kastet sig over toldreformen. Han har for øvrigt i *Stiftstidende* offentlig erklæret, at han ikke vil stille sig imod Hedemann, så at vi da slippe for en valgkamp her i kredsen efter denne erklæring«.

Sagen var den, at guldsmeden var i mindretal i Højre i toldsagen, men han benyttede lejligheden til fornyede angreb på etatsrådspartiet, hvor borgmester Koch var skurken:

»Vi har et parti her i byen, som spiser til middag sammen og drikker ikke vand, men vin, og ved disse middage laves utrolige ting og deriblandt en sammenslutning til at hjælpe hinanden indbyrdes – for derigennem at beherske alle forhold. Nu tror etatsråd Koch, at tiden er kommen, at Danmark kunne bruge ham og hans fortræffelige evner som styresmand, og det gælder om at være ved hånden, hvis et eller andet skulle passere«.

Emil Christiansen mente altså, at borgmester Koch igen ville ind i landspolitik, hvad dog ikke kan bekræftes ved andre kilder. Den udviklede intrige skulle gå ud på, at etatsrådspartiet for at få Koch valgt havde sat rygter om Emil Christiansens eventuelle opstilling i omløb, og at Koch så skulle være den frelsende engel, der forhindrede hans valg:

»Ærlig talt tror jeg nu ikke dette [rygte], thi hvis jeg ville og kunne stille mig, så vandt jeg, men dette kunne aldrig falde mig ind, førend min søn kunne afløse mig i forretningen, og han er 14 år. Altså vrøvl altsammen; kun fif. Jeg modsætter mig Kochs valg, da

han var blakket sidst og bliver det sikkert igen. Du behøver ikke at ængstes for splid i Højre her, thi det sker ikke, kun sådan lidt indvendig misundelse får udtryk«.

Det var i sandhed »eine grausame Salbe«, men Christiansen fik ret i, at Hedemann kunne fortsætte som folketingskandidat i 1890, som samtidig var det år, hvor sammenlægningen af Højrevælgerforeningen og den konservative klub blev en realitet og endeligt vedtaget på en generalforsamling på Hotel Sct. Knud 22.11.

Venstre havde skiftet kandidat ved valget i januar 1890. Protokolsekretær Poul Svejstrup, København, opnåede nu 1.099 stemmer, og Jens Jensen fra Socialdemokratiet klarede denne gang 305. Hedemann fik dog 2.353 stemmer, og valget af ham var således klart, selv om oppositionen relativt var gået en del frem. Stemmeprocenten var faldet til 63,6%.

På det kommunale plan var det endnu vanskeligere for de to oppositionspartier at trænge igennem, men den enlige venstremand, direktør J. Valeur, blev dog genvalgt for en ny seksårig periode i 1888, hvor byen fejrede 900 års jubilæum. Og som moderat venstremand kom han faktisk ind på den samlede liste fra Højrevælgerforeningen, efter at den i første omgang havde forkastet formand Lotzes forslag, fordi det ikke omfattede genvalg af Valeur. Det er karakteristisk for det noget mindre partipolitiske præg, byrådsarbejdet havde, selv under den nu meget polariserede landspolitiske situation.

Derimod vakte det stort ståhej i Åsum sogneråd og i den odenseanske offentlighed, da husmand og bødker Rasmus Petersen blev valgt ved sognerådsvalet 24. november 1891. Han var moderat venstremand, men blev udråbt som socialist, fordi han havde været med i bødkerstrejken i Odense i sommeren 1891.

I øvrigt kunne modsætningerne inden for Højre også finde vej til byrådsalen, hvor en episode på byrådsmødet 4. oktober 1889 vakte stor opsigt. Regnelærer Chr. Hansen, der havde tjent mange penge på sine vidt udbredte regnebøger og købt ejendomme for sin nyvundne rigdom, var som formand for den i 1884 stiftede Odense Grundejerforening kommet i byrådet 1885 ved et samarbejde bl.a. med den liberale vælgerforening. Også hans efterfølgere som formænd i Grundejerforeningen, urmager C.F.V. Lund og arkitekt W. Haugsted, blev byrådsmedlemmer, et eksempel på interesseorganisationernes indflydelse på opstillingsprocessen.

På det nævnte byrådsmøde blev Chr. Hansen under en tale afbrudt af følgende bemærkning fra en fra etatsrådspartiet (overlærer Karl Schmidt): »Jeg forstår ikke, hvad De siger – har De en skrå i munden?« Chr. Hansen svarede ja i særdeles skarpe vendinger og blev til sidst irettesat af borgmester Koch. Chr. Hansen, der nu var ophidset, svarede borgmesteren igen: »Jeg bryder

Chr. Hansens regnebog er et begreb, og her er manden, som faktisk udgav en række regnebøger, som vandt vid udbredelse. Han var regnelærer ved Lahns Stiftelse 1850-92 og ved katedralskolen 1856-73 (H. Lillevang: Odense Grundejerforening).

mig ikke om, hvad De siger!» Dette at svare igen var helt uhørt, mødet blev afbrudt et kvarter, og derefter vedtoges enstemmigt en protokoltilførsel med en alvorlig misbilligelse af Chr. Hansen. Få dage senere nedlagde han sit byrådsmandat. For, som det hed i en vise, der straks gik byen rundt, og hvori der taltes om Hansens »skrå-plan«

»én kun råde bør over staden,
for mange »Koche« det fordærve maden«.

Selve det spørgsmål, der havde været til diskussion, var ikke stort. Det drejede sig om et andragende fra Odense Håndværkersangforening om at få lov til to gange om ugen at benytte et lokale på en af skolerne. Det endte i øvrigt på det følgende møde med, at det ikke kunne blive på den nye drengeborger-skole i Jernbanegade, men på Østre Skole. Det mente foreningen var for afsides, og efter forhandling fik den så lov til at synge i spisesalen på rådhuset mod at betale 2,50 kr. pr. aften til lys og varme samt 50 øre mere, når rengøring var nødvendig.

Den slags småsager udgjorde så langt hovedparten af byrådets arbejde, men karakteristisk nok kunne også en del af disse altså give anledning til store diskussioner.

Ved suppleringsvalget fik etatsrådspartiet valgt sin kandidat, bogholder Th. Minden, mod Christiansenfløjens kandidat, løjtnant G. Hjorth. Emil Christiansen berettede herom til Lars Dinesen:

»Byrådskampen stod om, at vi ingen politik vil have ind i vore kommunale sager, og denne gang havde vi fået opstillet en ren og skær højremand [G. Hjorth], men da Lotze ikke var iblandt dem, der stillede ham, så blev hans forfængelighed stærkt såret, og han opstillede da en anden højremand, som unægtelig var mere kendt og mere populær end Hjorth. Valeur ødelagde sejren for os med nogle angreb, han rettede på borgmesteren, og derved, at han proklamerede valget som en mod borgmesterens overgreb rettet protest.

Jeg mulede Lotze, og dette er langt taknemmeligere, idet selv hans allerbedste venner ønsker ham god behandling. Han er også hensynsløs mod andre til det yderste og tænker kun på tilfredsstillelsen af sin egen forfængelighed. Forresten har han aldrig været så kærlig imod mig, som han er i disse dage«.

Men man holdt som nævnt sammen ved folketingsvalget i januar 1890 og med hensyn til byrådsvalget for de højstbeskattede i januar 1891, hvor der slet ingen fare var for de konservative, vedtog den konservative forening officielt at afholde sig fra at optræde, men privat »virke iblandt meningsfæller for tre nærmere omtalte mænd«.

Emil Christiansen havde skrevet, at han først ville være folketingsmand,

når sønnen kunne overtage forretningen, men det passede ikke, for nu begyndte guldsmeden for alvor at presse på.

J.C. Dreyer, der var formand for den nye, samlede konservative forening, var ikke glad for perspektivet. I øvrigt fortsatte han som formand til 1897, men de sidste år, specielt efter at landinspektør A.N. Andersen i 1895 var blevet afløst som næstformand af kammerjunker, amtsforvalter Frederik Münter, var det dog næstformanden, der trak læsset.

I marts 1891 henvendte Dreyer sig til Lars Dinesen med en »aldeles konfidentiel« meddelelse:

»Jeg selv vil meget gerne have Hedemann genvalgt, og mit ønske deles af de allerfleste af den konservative forenings bestyrelsesmedlemmer, særligt for det tilfælde, at C. [Emil Christiansen] virkelig vil optræde som kandidat, og jeg anser det for i høj grad sandsynligt, at foreningen vil kunne skaffe H. valg; thi C. har i virkeligheden ikke det store parti for sig, som han selv trøster sig med at vente«.

Dette skulle vise sig ikke at være en helt rigtig fornemmelse af styrkeforholdene, men i første omgang fik Dreyer dog foreningen til at rette henvendelse til Hedemann med tilsagn om støtte. Dette skete 17.12.1891, og det hed bl.a.: »Da der fra en modkandidats side allerede nu drives en stærk agitation i anledning af det her i kredsen forestående folketingsvalg, tillader vi at anmode Deres Højvelbårenhed indstændigt om fremdeles at søge valg her«.

Hedemann sagde da også ja, men 19. december 1891 indrykkede Emil Christiansen i både *Fyens Avis* og *Fyens Stiftstidende* meddelelse om sin beslutning om under alle omstændigheder at kandidere. Han nævnte bl.a., at han ville medvirke til »nyttige reformers fremkomst«. *Fyens Avis* kørte en veritabel kampagne for ham, og 30. december ændrede Hedemann så sit ja til et nej.

Det bekom selvsagt ikke *Fyens Stiftstidende* vel, og man mente ikke, at kandidatspørgsmålet hastede, men refererede dog Emil Christiansen for at sige, at »den socialistiske bevægelse kan nu ikke ties ihjel, den kan nu kun modarbejdes ved, at man kommer småmanden til hjælp«.

I den konservative bestyrelse var der otte nej og seks blanke til Christiansen og ligeledes nej til dennes ønske om at få beslutningen prøvet på en ekstraordinær generalforsamling. Han skaffede så de nødvendige underskrifter, og der blev afholdt et mæglingsmøde mellem bestyrelsen og ham, hvor man til sidst – meget nødtvungent – måtte opgive »at finde en kandidat, der på en mere fyldestgørende måde end Emil Christiansen kunne repræsentere kredsen«. Ved at mobilisere medlemmerne var det altså lykkedes Emil Christiansen at drage fordel af den nye tids sociale bevægelse samt af sin mere positive holdning over for agrarbevægelsen og over for forligsbestræbelserne; dette førte til, at han nu kunne bringe etatsrådspartiet til fald.

J.C. Dreyer havde forsøgt at finde andre kandidater, men guldsmeden havde også været i København for at tage Lars Dinesen i ed. Dreyer havde ængsteligt forespurgt Dinesen, om denne ville holde ham underrettet om forløbet af mødet. »I morgen [18. januar 1892] må De så slå et slag, som han selv praler så meget af; han er som alle Jacob von Thyboer i grunden en stor kujon«.

Fuld af fortrøstning kunne Emil Christiansen holde offentligt vælgermøde i eksercerhuset 7. februar 1892.

»Her går det godt, og i øjeblikket er jeg vis på, at hvem de så opstiller imod mig, så sejrer jeg. Forbitrelsen imod tyranniet breder sig, og d'herrer kunne nu takke sig selv for, at de må lide en ydmygelse; jeg har rakt dem hånden og villet hjælpe dem«.

Emil Christiansen blev da også valgt med betydeligt bedre resultat end Hedemann i 1890. Han fik 2.407 stemmer mod protokolfører P. Svejstrups kun 703 stemmer for Venstre og kun 343 stemmer til Socialdemokratiet, der denne gang mødte med cigararbejder Sigvald Olsen, København.

Valget 26. april 1892 viste – om end stemmeprocenten var faldet til 53,2% – at Emil Christiansen faktisk havde kunnet trække stemmer både fra Venstre og fra arbejderne.

Hans indsats på Rigsdagen blev dog relativt begrænset. Mest kendt blev han ved at få indført et morgentog til København fra Odense, fordi han så gerne ville have sin nattesøvn i Odense. Toget fik selvfølgelig i folkemunde navnet »guldsmedetoget«.

Selv sagde han 1896, at

»beskedent har jeg levet iblandt alle I kloge mennesker og kun sjældent fortalt, at også jeg har en mening, som jeg stundom kræver, at der tages hensyn til, og jeg attrår intet af gunst eller værdighed – men overlade derimod gerne disse nydelser for andre, når blot så ihændehaverne vil undlade at falde ud af rollen«.

Socialdemokraten Marott gav ham det skudsmål, at han ikke havde begreb om politik, men kunne »bruge ordet til at dække over tankens mangel«.

Etatsrådspartiet og specielt Dreyer måtte gøre gode miner til slet spil. Emil Christiansen var dog på vagt og udtalte, at »forsigtighed skal nok blive min trofaste følgesvend i politik. Kredsen her følger mig i det store flertal i moderat højrepolitik, og den gamle binde-hundepolitik er en saga her«.

Sandt er det uden tvivl, at en meget stor del ikke kun af Odenses dominerende konservative, men også af liberale og socialister med tilfredshed hilste, at den politiske kampstemning lettedes ved indgåelse af forliget 1894, der førte til Estrups afgang og til regulære finanslove og i øvrigt ledsagedes af flere reformer, bl.a. på det sociale område.

20 · Koch går af

Borgmester G. Koch fotograferet omkring tidspunktet for sin tilbagetræden som borgmester 1897 (G.P. Jacobsen fot., Det kgl. Bibliotek).

Efterhånden var Odensekredsen som følge af den stærke befolkningsforøgelse, der tidligere er omtalt, ligesom andre købstadskredse blevet for stor i forhold til landkredsene. Der var blevet et åbenlyst misforhold mellem vælgertallene til ugunst for byerne.

Ved valgloven 24. december 1894 blev Odensekredsen derfor delt i to, således at 1. kreds kom til at omfatte den østlige og nordlige del af byen. Grænsen gik gennem Albanigade, over Albani Torv gennem Skomagerstræde, over Fisketorvet, gennem Nørregade indtil dennes sammenstød med Vindegade, gennem Vindegade indtil den vestlige grænse til Odense Slots køkkenhave (senere Jernbanegade), langs denne grænse og videre ad Vestre Stationsvej til Rugårds Landevej.

2. kreds var vest og syd for denne linie, dvs. med en svagere repræsentation af arbejderkvarterer end 1. kreds, selv om det meste af Albanikvarteret og Vesterbrokvarteret lå i kredsen. Dette er også forklaringen på, at Højre kunne holde 2. kreds helt til 1913, hvorimod partiet allerede 1903 måtte afgive 1. kreds til Socialdemokratiet.

Guldsmed Emil Christiansen, der som nævnt endelig var blevet folketingsmand i 1892, valgte at stille sig i den mest sikre 2. kreds ved folketingsvalget 9. april 1895, det første efter indgåelsen i 1894 af det store politiske forlig, der var blevet efterfulgt af Estrups afgang som konseilspræsident. Han vandt klart over den socialdemokratiske modkandidat, stolemager C. Jacobsen, København (1.230 stemmer mod 614 – stemmeprocenten var 45,2%).

I 1. kreds valgtes kultusminister V. Bardenfleth, der fik 953 stemmer mod den socialdemokratiske modkandidat, den lokale forretningsfører H. Honorés 513. Honoré var i 1895 blevet formand for Socialdemokratisk Forbund i byen.

I byrådet afløste den ene bedsteborger stadig den anden, og der var heller ikke i det daglige byrådsarbejde de store politiske slagsmål. Direktør J. Valeur genvalgte som enlig venstremand i 1894.

Den sorgløse atmosfære op til dette byrådsvalg får man en fornemmelse af ved følgende strofe af en vise, der blev afsunget ved pølsegildet i Industripænt 16.11.1893 – den går på melodien *I en kælder sort som kul*:

»Men, hvis værten bli'er for slem
 imod vore lommer,
 gør vi ham til »byrådslem«,
 når nu valget kommer,
 I *Fyns Tidende* vi da
 ser, når han bli'er tegnet a',
 om han kan, blandt mere,
 pølsesnak levere«.

Også byrådsvalget i 1897 for de højstbeskattede forløb i fred og ingen fare. Højre stillede ikke engang en decideret partiliste op, men støttede indirekte tømrrmester P.B. Nielsen, der da også var blandt de nyvalgte.

Men på andre måder varslede netop 1897 nye tider. Mest bemærkelsesværdigt var det, at byens mangeårige førstemand, borgmester G. Koch (der levede til 1914), i 1897 blev afløst af Johan Frederik Simony som borgmester. Han havde været borgmester i Ålborg 1886-97.

Naturligvis måtte Koch fejres med en afskedsmiddag, 6. juli 1897, hvor man ved desserten sang en lovprisning af hans indsats for byen i 20 år:

»Et rådhus stolt,
 hvor tårnet holdt,
 kaserner så flotte,
 en fiskehal,
 en cirkusstald
 og skoler som slotte«.

Disse ydre kendemærker på hans borgmestertid faldt nok mest i øjnene, men hans oprindelige nationalliberale tilbøjeligheder havde også bidraget til det klima i byen, der medførte betegnelsen etatsrådernes by. Han anså det for naturligt, at byen i praksis styredes af en relativt snæver gruppe af borgerne, »de rige, de dannede og de begavede«, hvor han vel selv tilhørte den tredje gruppe og derfor var den naturlige leder for det, vi i det foregående har benævnt etatsrådspartiet.

Ud over det, der er nævnt i sangen, var Kochs borgmestertid også en periode, hvor politi og brandvæsen blev reorganiseret efter mere moderne principper, fattig- og skolevæsenet var blevet nyordnet, havnen, vandværket og andre dele af infrastrukturen var blevet udvidet og forbedret, således at byen ved hans afgang så væsentlig anderledes ud end ved hans tiltræden 20 år tidligere. Koch havde også været med i et utal af bestyrelser og komiteer. F.eks. var han også formand for Sydfyenske Jernbaner, idet han anså det for en forpligtelse positivt at udnytte den megen nye teknik og de mange nye

Vinhandler, konsul Frederik Hey (1857-1925) var drivkraften bag oprettelsen af Fyns kommunale Telefonselskab 1900 og havde som erhvervsmand stået bag Fyens Glasværk fra 1889. I forbindelse med en længerevarende konflikt på glasværket 1893 udtalte stolemager Petersen, at der var flere »heyer« end dem, der fandtes i havet, og de var alle lige glubske! Hey var medlem af byrådet 1897-1902 og af Landstinget 1902-18 (Det kgl. Bibliotek).

Arbejdsmænd,

som ønsker Arbejde, bedes henvende sig til Formanden.

D. Sagger,

Middelfart Landevej 69.

NB. Uden at være Medlem af Arbejdsmændenes Forbund, nytter det ikke at melde sig.

muligheder til gavn for byen.

Kochs efterfølger som borgmester, J.F. Simony, blev kun i borgmesterstolen i kort tid. Allerede i 1900 afløstes han af Ludvig Dithmer, som ligesom Simony på ingen måde blandede sig i partipolitikken, selv om deres hjerte mest lå hos Højre. En af de vigtigste sager i Simonys korte embedsperiode drejede sig også om ny teknik, nemlig telefonen.

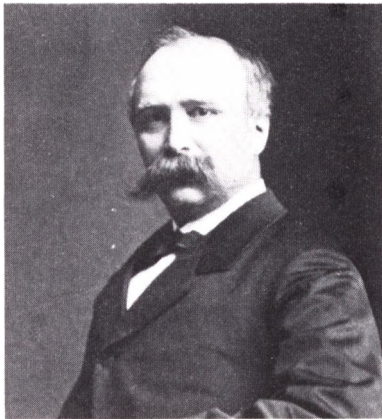
De første telefoner i Danmark var taget i brug i København 1881, og allerede i 1884 havde et aktieselskab, Odense Telefonselskab, stiftet af bl.a. J.C. Dreyer og G. Lotze, indrettet en central i Vestergade 17 med 32 abonnenter. Dette selskab var i 1896 blevet sammensluttet med andre fynske centraler til Fyns Telefonselskab med J.C. Dreyer som formand for bestyrelsen og med nu 900 abonnenter. At det var en ny teknik med fremtid i, viste sig bl.a. ved, at man hurtigt måtte opføre en ny og større central i Jernbanegade. Endnu var telefonen for de få. Et årsabonnement kostede 100 kr., en femtedel af hvad en telefonistinde tjente.

Folketinget vedtog imidlertid i 1897 en lov, der gav staten eneret til driften af telefon og telegraf, dog således at man kunne meddele koncessioner. Fyns Telefonselskab fik koncession, men i denne var indbygget en bestemmelse om, at hvis samtlige fynske kommuner inden en vis frist fremkom med tilbud om at overtage selskabet, skulle kommunerne have ret til at overtage driften. Dette skete med konsul Fr. Hey som drivende kraft, således at Fyns kommunale Telefonselskab kunne træde i funktion nytår 1900. Det skete ikke uden bitterhed, idet de oprindelige aktionærer følte, at Hey havde drevet agitation

Annonce i Fyns Social-Demokrat 13.10.1896. Man skulle være medlem af fagforeningen for at kunne få arbejdet (E. Pantou fot., Lokalhøstørisik Aføeløing).

Kochs efterfølger som borgmester, Johan Frederik Simony (1846-1920) var kun borgmester i Odense i tre år, men vendte 1909 tilbage som stiftamtmand. Han er her fotograføret i amtmandsuniform (Otto Nørmark fot., Montergåøden).

Jacob Scavenius (1838-1915) var folketingsmand for Odense 1. kreds 1898-1901 og havde været kultusminister 1880-91 i fætterens, J.B.S. Estrups regering (Hansen & Weller fot., Det kgl. Bibliotek).

V. Bardenfleth (1850-1933) var stiftamtmand i Århus en kort tid i 1894, for han blev minister for kirke- og undervisningsvæsenet. 1895-98 repræsenterede han Odense i Folketinget, men lod sig ikke genopstille (Christensen & Morange fot., Det kgl. Bibliotek).

mod dem for at have udnyttet situationen til egen fordel. Dette afspejlede konflikten mellem de mere moderne konservative – som f.eks. konsul Fr. Hey – der kunne se nødvendigheden af, at fællesskabet måtte regulere på nogle områder – og de ældre konservative, der hidtil havde været ledende i byen, og som fandt det naturligt, at kommunale og egne interesser kunne løbe parallelt, og som mente, at der ikke var noget forkert i at sammenblande disse.

Redaktør J.C. Dreyer var død i marts 1897 før de største slagsmål om telefonsagen. På posten som formand for den konservative forening var han blevet afløst af den noget yngre amtsforvalter Frederik Münter.

Også Koch og Dreyers modspiller inden for Højre, guldsmed Emil Christiansen, døde i året for borgmesterskiftet, 1897. Det skete i slutningen af november, og han nåede således kun i alt 5½ år i Folketinget.

De mest markante personer på den politiske banes højre halvdel var væk, og selv om der i byrådssammenhæng endnu nogle år nærmest var tale om en borgerlig monopolstilling, viste det sig allerede ved folketingsvalget i 1898, at højredominansen for alvor var på retur.

Ved valget den 5. april vandt Højres kandidat i 1. kreds, den meget højreorienterede Jacob Scavenius, Estrups fætter og tidligere kultusminister, kun knebent med 972 stemmer mod Socialdemokratiets nye førstemand, Emil Marotts 957 stemmer. Også Venstre stillede op, nemlig med det mangeårige byrådsmedlem, J. Valeur, der dog kun fik 300 stemmer. Stemmeprocenten var rekordhøj, 70,1%. Så man nærmere på tallene, viste det sig, at Valeur havde vundet i Pårup, mens Marott f.eks. havde vundet i Sct. Hans Landsogn, hvor der var mange arbejdere. Et stort vælgermøde på rådhuset, indkaldt af Valeur, havde ikke været til dennes fordel. Han var blevet hårdt angrebet bl.a. for salget af nogle gamle kakkedovne fra elektricitetsværket, som han var direktør for. Landspolitikken var helt druknet i de lokale emner.

Marott opnåede nogle billige points ved at vælge at afsone en bøde på 100 kr. i arresten i Albanigade med to dages vand og brød. Bøden havde *Fyens Social-Demokrat* fået i en sag anlagt af *Fyens Stiftstidende*.

Valeurs stemmer kunne for størstedelens vedkommende være kommet Marott til gode, og det er derfor naturligt, at valget i 1898 blev sidste gang for forholdstalsvalgmetodens fulde indførelse i 1920, at man oplevede venstrekandidater i Odense. Venstrefolkene måtte altså enten stemme på Højre – hvad de mere moderate gjorde – eller på Socialdemokratiet – hvad de mere radikale gjorde.

Den forrige kandidat, V. Bardenfleth, havde allerede tidligt meddelt den konservative forening, at han ikke ville stille op igen, og man var så enedes om Jacob Scavenius, der på spørgsmål fra fabrikant Johan P. Roulund havde

bekræftet, at han var »beskyttelsesmand«, dvs. ikke frihandelsvenlig som Emil Christiansen.

Man blev dog alligevel ikke tilfreds med Jacob Scavenius, først og fremmest på grund af hans afvigende holdning til skattelovene, hvor han ene af alle højremænd havde undladt at stemme imod et venstreforslag om nedsættelse af en kommission, der skulle stille nye skatteforslag. Fra 1900 forsøgte man at finde en anden kandidat. Konsul Fr. Hey og mølleriejer J.P. Petersen, begge kendte lokale højrefolk, sagde begge nej, og det samme gjaldt forpagter Rasmus Christiansen og fabrikant S.A. van der Aa Kühle; i sidste øjeblik før valget 3. april 1901 fik man endelig overtalt borgmester Charles Nanke, Korsør, der noget overraskende kunne holde kredsen med 1.317 stemmer mod Marotts 1.280. Højre havde kunnet mobilisere flere af sofavælgerne, idet hele 79,5% mødte frem for at stemme i 1. kreds i 1901.

Socialdemokraterne, der denne gang havde været overbeviste om Marotts sejr, måtte skuffede sende musikken hjem.

I 2. kreds var der endnu ikke så megen tvivl om højrekandidaternes sejr. I 1898 havde man også der været på kandidatjagt og fik først nej fra et par udenøse emner, men så fik foreningen ja fra både kaptajn P.M. Madsen-Halsted, København, og den lokale brygger C.T. Sabroe.

Sabroes basis var bl.a. formandskabet i selskabet De danske Forsvarsbrødre for Odense og Omegn, den betydeligste forsvarsbevægelse i byen, med op mod 1.000 medlemmer, stiftet 1891 og med kapital nok til i 1894 at købe Albanigade 2 og til at drive både syge- og begravelseskasse.

Sabroe kunne dog ikke slå Madsen-Halsted i kampen om opstillingen, og Madsen-Halsted vandt ved selve valget over sin socialdemokratiske modkandidat, C. Jacobsen, der nu var forretningsfører i Odense, med 1.589 stemmer mod 1.163. Højre sejrede såvel i selve byen som i Dalum, Sanderum og Sct. Knuds Landsogn.

Ved valget i 1901 mødte Socialdemokratiet op med en ny kandidat, historikeren Gustav Bang, København, der fik 1.623 stemmer mod Madsen-Halsteds 1.906. Stemmeprocenten var 79,3% (mod 62,2 i 1898).

Madsen-Halsted vandt også de følgende fire folketingsvalg, heraf yderligere tre over Gustav Bang, og han forblev kredsens rigsdagsmand til sin død 6. juli 1911.

Kaptajn Madsen-Halsted, der populært kaldtes »Slag-Madsen«, var udpræget militær og brugte under en af valgkampene vendingen: »Nu gælder det for Højre at gøre et kraftigt fremstød for at skaffe luft!« Og det lykkedes altså gang på gang.

De større politiske begivenheder på landsplan kunne naturligvis ikke undgå at påvirke billedet i Odense. Den store lockout fra maj til september

Charles Nanke (1847-1929), borgmester i Korsør 1898-1917, folketingsmand for Odense 1. kreds 1901-03 (Højre) (J. Petersen & Søn fot., Det kgl. Bibliotek).

C.T. Sabroe havde eget bryggeri i Vestergade 80 omkring århundredskiftet (Egil Borre: Selskabet De danske Forsvarsbrødre).

Ludvig Dithmer (1853-1922) var Odenses borgmester 1900-11 (A. Gomard, fot., Det kgl. Bibliotek).

1899, der medførte det forlig, som betød anerkendelse af arbejdernes organisationer, men også af arbejdsgivernes ret til at lede og fordele arbejdet, omfattede også alle større fag i Odense med undtagelse af tekstilarbejderne. I alt 1.200 odenseanske arbejdere var lockoutet, byggeri gik i stå, og bybilledet prægedes af den store konflikt. Grundlaget blev lagt for en mere kontrolleret afvikling af fremtidige konflikter.

Systemskiftet i 1901, hvor folketingsparlamentarismen endelig blev knæsat som princip, og det første Venstreministerium blev udnævnt, gav lokalt anledning til, at de mere liberale dele af den konservative bevægelse, de såkaldte frikonservative, skilte sig ud som en særlig gruppe. Den omfattede bl.a. borgmester Ludvig Dithmer, sagfører C. Knudsen, konsul Fr. Hey og driftsbestyrer F. Kier.

Ved byrådsvalget 1900 kunne Højre dog stå sammen, og der valgtes ingen fra Socialdemokratiet. Højre sammensatte listen efter møde med Handelsforeningen, Håndværker- og Industriforeningen, Grundejerforeningen, De danske Våbenbrødre og bemærkelsesværdigt nok også Den liberale Vælgerforening. Styrkeforholdet ses af et suppleringsvalg senere på året i anledning af landinspektør A.N. Andersens død. Kalkværksbestyrer Knud Andersen valgtes med 1.854 stemmer mod Marotts 1.557, og også ved valget til ligningskommissionen sejrede den borgerlige liste over den socialistiske med nogenlunde samme stemmetal. Da der var tale om flertalsvalg, fik Socialdemokratiet slet ikke nogen repræsentation i ligningskommissionen.

Derimod vandt Socialdemokratiet fattigkassevalgene i Sct. Knuds og Sct. Hans landsogne i juni 1900, måske på grund af større interesse for disse valg end for ligningskommissionsvalgene i det socialdemokratiske vælgerkorps.

I øvrigt blev Sct. Knuds Landsogn pr. 1. april 1901 indlemmet i byen. 172 af lodsejerne sagde ja, 23 nej, og de 956 indbyggere i Hunderupkvarteret og dele af Bolbro blev dermed en del af Odense by. Det betydningsfulde ved udvidelsen af byen var, at Hunderupkvarteret nu kunne udbygges.

Dannelsen af en mere moderat højrefraktion i Landstinget i 1900, de frikonservative, medførte også i Odense en splittelse af de konservative ved landstingsvalget i september 1902. Her lovede Emil Marott den frikonservative konsul Fr. Hey de 15 socialdemokratiske valgmandsstemmer, fordi Marott foretrak en købstadsmand af nogenlunde liberalt tilsnit (Hey) frem for en agrarmand (nemlig proprietær J.Fr. Andersen-Rosendal, præsident for Agrarforeningen).

Også den lokale venstrehøvding Jørgen Pedersen, forstander på Dalum Landbrugsskole og formand for *Fyns Tidende*, støttede Hey, for som han skrev til den senere statsminister Niels Neergaard:

»Heys stilling i de saglige spørgsmål kan måske blive ret tvivlsom; han er en udpræget bymand og stor industridrivende (glasværket). Men den bevægelse, der bar ham frem her, betegnede i den grad et brud med den gamle estrupske ledelse i byen, at vi fandt det rigtigt at støtte den og bidrage vort til, at hans valg kunne gennemføres. Han er en begavet og meget virksom mand. Selv mener han, at hans politiske standpunkt er et sted mellem »de 8« [de frikonservative] og Venstre«.

Ved en aftale i december 1902 optoges de frikonservative dog igen i den konservative forening, der som et led i aftalen tog navneforandring til det bredere Den borgerlige Vælgerforening – et navn, der allerede 1907 ændredes tilbage til Den konservative Vælgerforening.

Anledningen til aftalen var byrådsvalget for de højstbeskattede 14. januar 1903, hvor borgerlisten da også sejrede klart. Borgerlisten var opstillet af de fire såkaldte borgerlige foreninger i fællesskab, nemlig foruden vælgerforeningen Håndværker- og Industriforeningen, Handelsforeningen og Grund-ejerforeningen.

Derimod skete der det ekstraordinære, at et suppleringsvalg 6. januar medførte, at Marott med 2.045 stemmer mod stentrykker M. Sørensen 1.554 stemmer kunne rykke ind i byrådet. En del af Marotts stemmer var konservative, der dermed sagde tak for sidst til gengæld for Marotts støtte til konsul Hey ved landstingsvalget. Endog et konservativt bestyrelsesmedlem indrømmede at have stemt på Marott – men måtte så også gå af. Et suppleringsvalg i oktober, hvor der skulle findes en afløser for pastor A. Bast, som flyttede fra byen, førte dog til valget af den konservative fabrikant Emil Neckelmann. Han fik mere end 500 stemmer flere end den socialdemokratiske redaktionssekretær Hans Nielsen, hvilket yderligere understreger, at personhensyn kunne spille ind ved byrådsvalg, ikke kun partihensyn. Og strømmen kunne gå begge veje.

Tendensen til venstre var dog klar. Valget til ligningskommissionen i august 1903 blev også, meget knebent ganske vist, vundet af en alliance mellem Socialdemokratiet og Venstre, og det samme gjaldt fattigkassevalget i september 1903. Der var derfor lagt op til, at der også kunne ske et gennembrud ved næste ordinære byrådsvalg for alle vælgere. Det var begyndt at gå op for odenseanerne, at man var kommet ind i et nyt århundrede.

Herover ses kaptajn P.M. Madsen-Halsted (1849-1911), der var valgt til Folketinget i Odense 2. kreds 1898-1911 (Jul. Folkemann fot., Det kgl. Bibliotek).

Herren med den imponerende moustache er Johan Frederik Andersen-Rosendal (1839-1906). Han var gårdejer i Beldringe og 1896-1902 leder af Agrarforeningen, en protestbevægelse blandt landmænd (L. Dinesen fot., Det kgl. Bibliotek).

21 · Socialister i byrådet

Kaptajn Madsen-Halsted kunne som nævnt holde 2. kreds for Højre ved folketingsvalgene. Sejren over Gustav Bang blev 16. juni 1903 og 29. maj 1906 henholdsvis 1.998 mod 1.766 og 2.039 mod 1.971, begge gange med en stemmeprocent på over 80.

Derimod skete der i 1903 det, at Socialdemokratiet erobrede 1. kreds. Redaktør Emil Marott vandt med 1.385 stemmer over borgmester Charles Nankes 1.320 stemmer, og da Højre i 1906 forsøgte sig med sekretær Julius Wulff, blev sejren endnu større. Wulff fik kun 1.291 mod Marotts 1.615. Dette skete på trods af, at Venstre – de moderate – støttede Wulff. Igen havde det været vanskeligt at finde en højrekandidat. Bl.a. var direktør, kaptajn Carl Trolle og direktør, gehejmeetatsråd Ludvig Bramsen – og også Nanke igen – blevet spurgt, men de havde alle sagt nej.

Mange Odenseborgere så det som en katastrofe, at socialisterne nu havde erobret den ene af de to Odensekredse, men inden længe gik det op for flere og flere, at Marott så langt fra var nogen revolutionær type.

Hans indsats i Folketinget blev relativt beskedent. Selv mente han, at det var en stor bedrift, da han i sommersamlingen 1903 fik en bevilling på indtil 1.500 jernbanebilletter til skolebørns ferierejser.

Kendt blev han mest for sit virke inden for dyrebeskyttelsessagen samt naturligvis for de afvigende synspunkter på Flensborgspørgsmålet, som førte til hans brud med Socialdemokratiet i 1920.

En direkte reaktion på valget af Marott i 1903 var dog oprettelsen af den første politiske ungdomsorganisation i Odense, nemlig Odense antisocialistiske Ungdomsforening, stiftet 4. januar 1904. Den fik året efter navn af Konservativ Ungdom. Den første formand var redaktionssekretær L.F. Moreau-Andersen, *Fyens Stiftstidende*, og karakteristisk nok kunne kvinder først optages i foreningen fra 1908.

I *Odense Blæksprutten*, der desværre kun udkom 1904, blev der digtet en hel lattervis i denne anledning. Her hed det bl.a.:

»Det blev en voldsom mærkedag den fjerde januar
man stifted' den forening, som vi gudskelov nu har;
der er ej længer fare for vort lille Dannevang,
den antisocialistiske er bleven sat i gang;

ODENSE · BYRÅD · 1906-09 ·

og nu den redde skal vort lille land ha ha ha ha
og lave mangan højremand ha ha ha ha ha
ja, nu jeg hviler rolig i min seng ha ha ha ha
og stoler på den danske sang ha ha ha ha».

Gruppebillede af Odense byråds medlemmer 1906-09. Det var i den periode, at radikale og socialdemokrater første gang havde flertal i byrådet, men efter 1909 skulle der gå 28 år, før den konservative bastion Odense igen gav sig (H. Lomborg fot., Montergården).

I 1906 fulgte oprettelsen af en Radikal Ungdomsforening og en Socialistisk Ungdomsforening, begge foreninger stiftet i marts, mens Venstres Ungdom først kom til i 1911.

I 1905 var et nyt politisk parti blevet stiftet netop i Odense: Det radikale Venstre, som protest mod venstrelederen J.C. Christensens skatte- og for-

Arkitekt N. Jacobsen (1865-1935) prægede med mange tegninger til nybygninger i høj grad byens udseende i de første årtier af vort århundrede (Møntergården).

svarspolitik og i videreførelse af traditionerne fra dele af venstrebevægelsen fra det 19. århundrede.

Allerede ved byrådsvalget i 1906 opnåede Det radikale Venstre repræsentation i Odense byråd med den farverige personlighed, materialist, konsul P.A. Kruuse, overretssagfører Jens Rasmussen, der bl.a. var formand for Læseforeningen, købmand J.C. Petersen samt lærer, senere skoleinspektør Johs. Løwe, altså alle borgere, der ikke hørte hjemme i de ringest stillede sociale lag.

De radikale havde allerede med *Fyns Venstreblad* og med Odense Venstreforening fra 1892 fodfæste i byen, og de fik også støtte fra den danske Henry George-forenings Odensekreds, stiftet 2. marts 1902 med forstander Jakob Lange som formand.

P.A. Kruuses søn, forfatteren Jens Kruuse, skrev rammende i sine erindringer: »Odense var konservativ. Vi var kun to kammerater i frøken Hør-lücks skole og i latinskolen, som havde radikale fædre«. P.A. Kruuse drev en stor materialhandel på Flakhaven, hvor fynboer købte »kopattekanyles og Elisabeth Arden-præparater, myreæg, stjernelevertran til fjerkræ og fine gamle bourgogner og cognac'er«.

Byrådsvalget i 1906 betød i det hele taget en omkalfatring af byrådets sammensætning, idet også socialdemokraterne rykkede ind med ikke mindre end seks mand. Valget var nemlig vundet af en radikal-socialdemokratisk liste, og da den fik flertallet, om end beskedent, fik den alle ti pladser. Med blandt de nye socialdemokratiske medlemmer var typograf L.D. Rasmussen, den senere folketingsmand.

De fleste stemte samlet på ti fra én af de to lister, men der var dog afvigelser. På den sejrende liste var overretssagfører Jens Rasmussen topscorer med 3.287 stemmer, mens den socialdemokratiske fyrbøder N. Nielsen kom ind med 2.851 stemmer. Herfra var der et spring på næsten 300 stemmer ned til den mest populære på borgerlisten, arkitekt N. Jacobsen, med 2.547 stemmer.

Også ved ligningskommissionsvalget 20. september 1906 og fattigkassevalget 9. oktober 1906 vandt de radikal-socialdemokratiske lister, og ved et suppleringsvalg i november 1906 vandt bødker H.C. Hansen (R+S) over den konservative snedkermester Chr. Petersen med 2.616 stemmer mod 2.024.

De krav, der nu fremførtes af det nye flertal i byrådet, var bl.a. større tilskud til den frie fattigkasse og til sundhedsvæsenet, revision af spisereglementet på fattiggården, kommunal overtagelse af elektricitetsværket, bedre brolægning og belysning samt som noget meget vigtigt en mere retfærdig skatteskala.

22 · Kvinder i byrådet

En af byens kendteste originaler, Officers-Stine, hed egentlig Kirsten Andersen og levede 1838-1922. Hun er her fotograferet med en af sine talrige blomsterhatter, og hun levede af at sælge buketter til gæster på byens restaurationer. Stor kapital krævede virksomheden ikke, for Stine fandt blomsterne i byens skarnkasser, og når de efter salget var havnet der igen, gravede Stine dem på ny frem, og salget af "evighedsblomsterne" kunne fortsætte. Hun havde i sin ungdom været forelsket i en løjtnant – deraf navnet – men forbindelsen varede ikke ved, og Officers-Stine mistede tydeligvis sin forstand derved (Montergarden).

Funktionsperioden for de byrådsmedlemmer, der var blevet valgt i 1906, blev kun til 31. marts 1909, idet den nye kommunale valglov af 20. april 1908 bl.a. bestemte, at hele byrådet skulle vælges samtidigt. Valgperioden for den mindre del (de ni, der var valgt i 1903) blev så forlænget til 31. marts 1909. Med den nye valglov bortfaldt den udemokratiske bestemmelse om dobbelt valgret til den højstbeskattede femtedel af vælgerne.

Byrådet i Odense havde 1908 enstemmigt vedtaget at indstille til Indenrigsministeriet, at antallet af byrådsmedlemmer blev udvidet fra 19 til 25, men fik nej. Først i 1921 kom denne udvidelse.

Samme år (1908) havde byrådet sagt nej til at tage Sct. Hans Landsogn ind under byen, og indlemmelsen af denne sidste rest af de bymæssige landsogne kom derfor først til at optage en senere periode. Ikke engang flytningen af mandagskvægmarkedet fra byen til den af landmændene erhvervede plads ved Rugårdsvej i landdistriktet var nok som argument for en indlemmelse, men selve flytningen var blevet nødvendig, for det hed, at »dyrene må trækkes gennem byen udsat for stød og knubs af de ikke altid humane trækkere og til gene for færdselen i gaderne«.

Når man sagde nej til indlemmelsen, skyldtes det, at byrådet mente, det kunne blive en økonomisk belastning for byen, samt at landsognets distriktsbestyrelse i de forhandlinger, der var ført fra 1907, ensidigt havde foreslået Indenrigsministeriet at påtvinge Odense Kommune indlemmelsen.

Når sagen kom til at hvile i endnu mange år, skyldtes det uden tvivl også, at det borgerlige flertal, der igen kom i byrådet 1909, vidste, at der i landsognet var socialdemokratisk flertal, og at en indlemmelse derfor ville kunne fremskynde det genvundne borgerlige flertals fald i Odense byråd.

Den nye kommunale valglov var ud over den nævnte afskaffelse af den privilegerede valgret bemærkelsesværdig derved, at der indførtes forholdstalsvalg, så man undgik den majorisering med nogle få stemmers flertal, som man havde set både i 1900 og i 1906 (for henholdsvis den borgerlige liste og den radikale-socialdemokratiske), samt ved, at den gav kvinder – og også medhjælpere uden egen husstand – adgang til at stemme og blive valgt. For landspolitikkens vedkommende måtte kvinderne dog vente til grundloven 1915 med at få lov til at blande sig.

Elever og lærerinder på Vestre Skole omkring 1890. Det er Anna Lohse, der ses yderst til venstre (Montergården).

Siden 1890 havde der i Odense eksisteret en afdeling af Dansk Kvindesamfund, men medlemstallet var sjældent over 50. De lokale blade morede sig selvfølgelig over bevægelsen, og *Fyens Avis* refererede fra det stiftende møde 9. juni 1890:

»Hvad-vi-vil«-mødet i aften i Industriforeningens sal havde samlet mange tilhørere, hvoriblandt de lokale socialister og den helt unge dameverden var stærkt repræsenterede. Frøken Schmidt åbnede med et par uhørlige ord mødet, og så tog fru Johanne Meyer fat; hendes tale havde et socialistisk anstrøg og lod til at falde i god jord hos de tilstedeværende socialister...

[Frida Schmidt] høstede megen anerkendelse hos socialisterne, da hun talte om d'hrr. på Vestergade (hvorfor ikke også i Kongensgade?), der havde røvet manufakturhandelen fra kvinderne, men da hun også ville hævde kvindernes ret til at være sadelmagere og skomagere, var socialisterne ikke længere med. Da mødet havde varet en time, opfordredes de tilstedeværende herrer til at forføje sig bort, for at kvinderne kunne indmelde sig i »Kvindeforeningen«. Herrerne gik – og tog så at sige alle damerne med sig«.

Sophie Breum (1870-1935) var datter af købmand Ignatz Breum, og hun skrev en lang række romaner og fortællinger, gennemsyret af »en tolerance og en mildhed, der giver det [forfatter-skabet] et idylliserende og harmoniserende præg» (Carl Møller fot., Det kgl. Bibliotek).

Der blev dog 34 kvinder tilbage, som blev de første medlemmer. Kredsen stod politisk friskolebevægelsen og de grundtvigske kredse nær. Den første formand – eller forkvinde – var lærerinde Anna Lohse; hun tilhørte ligesom de fleste andre medlemmer gruppen af enlige, selverhvervende kvinder med relativt gode indtægter. Hun gjorde bl.a. en stor indsats ved at oprette en aftenskole i 1891, hvor de aktive samfundsmedlemmer kom i kontakt med en bredere kreds. En anden af de ledende i kvindebevægelsen i Odense var sekretæren Frida Schmidt, lærerinde ved den grundtvigske friskole i Nørregade og senere ved søsteren Eugénies handelsskole i Sct. Knuds Gade.

Da Frida Schmidt ved valget til Folketinget 1890 bad om ordet, nægtede dirigenten, borgmester G. Koch, hende det, men folketingsudvalget til valgsprøvelse måtte dog misbillige dette, og ved de følgende valghandlinger kunne også kvinder tage ordet, men altså ikke stemme.

Ud over Dansk Kvindesamfund fandtes i Odense også en meget lille lokal afdeling af Kvindevalgretsforeningen, der var stiftet i 1889, men efter at Dansk Kvindesamfund i 1893 også havde taget valgret på programmet, blev de to foreninger slået sammen.

Der afholdtes møder om aktuelle emner som fredsspørgsmålet, sociale spørgsmål, afholdssagen og så selvfølgelig ægteskab, kvinders uddannelse og kvinders erhvervs muligheder. Dansk Kvindesamfund tog også prostitutionen op til debat, og det skete bl.a. ved et meget velbesøgt møde – med ca. 500 tilstedeværende – den 27. marts 1892. Der skabtes dermed en debat om spørgsmålet, der var en medvirkende årsag til afskaffelsen i 1894 af den offentlige prostitution i byen.

I 1901 stod forfatterinden Sophie Breum, datter af købmand Ignatz Breum, Vestergade, bag Kvindernes Udstilling i Odense, hvor der præsenteredes litteratur, kunst og kunsthåndværk af kvinder med det formål at vise, at kvinder også kunne noget.

En typisk etatsrådsholdning til hele dette nymodens halløj kom til udtryk i redaktør J.C. Dreyers brev til Johs. Clausen – den politisk aktive præst i Ryslinge – 14. januar 1883, hvor han erklærede, at han ikke var uvillig mod kvindebevægelsen: »mine kvinder arbejder i øvrigt i den«. Anvendelsen af ejestedsordet afsvækker unægtelig det positive i udtalelsen i øvrigt.

Mens det ikke var muligt for kvinder at blive medlem af den konservative forening og heller ikke af den konservative ungdomsforening, før den kommunale valgret for kvinder kom i 1908, var både Venstre og Socialdemokratiet mere imødekommende. Allerede i 1894 havde den lokale socialdemokratiske forening fået sit første kvindelige medlem, Karoline Nielsen, og i 1901 var Signe Andersen blevet det første kvindelige bestyrelsesmedlem.

Både Højre og Socialdemokratiet fik dog en – og kun en – kvinde valgt ved

byrådsvalget 12. marts 1909, det første med kvindelig valgret. De to lister fik i øvrigt næsten lige stor tilslutning, idet Socialdemokratiet fik 3.849 stemmer, mens de konservative fik 3.866, og begge fik otte mandater. Lærerinde, frøken Kathrine Jensen valgtes på den socialdemokratiske liste, fru Sophie Jørgensen på den konservative.

Knap så stor opsigt vakte det, at der på den konservative liste også var andre nyvalgte, heriblandt fabrikant Thomas B. Thrige – der allerede gik ud fire år efter, træt af politik – og den senere mangeårige borgmester, købmand H. Chr. Petersen.

Dette første forholdstalsvalg gjorde det også muligt at opstille selvstændigt for mindre partier. En liberal liste, Frisindet Borgerliste, fik 1.245 stemmer og valgte sognepræst A.J. Rud, den senere biskop, kendt fra afholdssagen, og den liberale, forhenværende frikonservative etatsråd F. Kier.

Den radikale liste fik genvalgt overretssagfører Jens Rasmussen, bror til den kendte fynske kunstmæcen Mads Rasmussen, med 648 stemmer. De øvrige tre radikale i det afgående byråd var kun blevet valgt i kraft af valgalliancen med Socialdemokratiet i 1906.

I alt stemte 78,9%, men mens det var 87,4% af mændene, der stemte, var det kun 70,5% af kvinderne, der benyttede den nyvundne valgret.

Forud for valget til byrådet i 1909 var gået en hektisk valgkamp – svarende til den febrile landspolitiske atmosfære efter justitsminister P.A. Albertis fængsling og ministeriet J.C. Christensens afgang.

Højre havde oprindeligt taget initiativ til en fællesliste, Borgerlisten, som rummede to repræsentanter for Venstre, men havde vraget etatsråd F. Kier. Da Venstre alligevel stillede op selv, blev de to venstrefolk, der i øvrigt var anbragt på usikre pladser, smidt ud af Borgerlisten. Venstre fik altså F. Kier på partiets liste, der tillige omfattede kirkelige retninger og som nævnt kaldte sig Frisindet Borgerliste. Man havde også opstillet fru Valborg Brahm, der imidlertid ikke var blevet spurgt og i øvrigt erklærede sig som tilhænger af Det radikale Venstre. Så måtte hun stryges. Til sidst var dog alle fire lister klar.

Selv om Borgerlistens, altså de konservatives, talerør, *Fyens Stiftstidende*, kaldte Venstres liste for »splittelseslisten«, blev det dog gjort klart, at det afgørende valg var mellem de to borgerlige lister på den ene side og Socialdemokratiet og de radikale på den anden. Resultatet var altså det snærest mulige borgerlige flertal, ti mod ni med de to liberale i en placering som tungen på vægtskålen.

Den nye funktionsperiode for det samtidigt valgte byråd var sat ned til fire år mod de tidligere seks, og ved valget i marts 1913 skete der ingen bemærkelsesværdige ændringer i styrkeforholdet eller personsammensætningen.

Højre vandt dog et mandat fra det »frisindede« – i virkeligheden moderate

Etatsråd F. Kier (1851-1927) var driftsdirektør for de sydfynske jernbaner 1890-1914 og medlem af Odense byråd 1903-13. Kier var endvidere formand for sporvejselskabet indtil 1918 (Møntergården).

– Venstre, der kun fik valgt en, og den tilbageværende liberale samt den enlige radikale var således nu tungen på vægtskålen; med hensyn til borgmesterposten havde det dog endnu ikke nogen betydning. I praksis stod dog stadig Venstre og konservative sammen mod radikale og socialdemokrater. Ved 1913-valget opstillede også en afholdsliste, der med 309 stemmer dog ikke fik nogen valgt.

Borgmesteren var stadig indtil 1919 kongeligt udnævnt, og i Odense afløstes Ludvig Dithmer i 1911 af Valdemar Bloch, der skulle lede byrådets arbejde under den første verdenskrigs store udfordringer. Det nu klart partiopsplittede byråd fortsatte på de fleste områder traditionen om enstemmighed i mange afgørende sager, men naturligvis trængte en mere politisk tone ind i byrådsalen.

En af de vigtigste sager i byrådsperioden var indførelsen af sporvogne, der kunne begynde driften i september 1911. Hovedlinien på 5½ km – der havde form som en gaffel – forbandt banegården og den indre by med villakvartererne og med Fruens Bøge. Havnelinien, der åbnede i 1913, havde tilslutning til hovedlinien i Nørregade (Freiserens Krog) og løb derfra ad Skibhusvej og Buchwaldsgade til havnen. Ved endestationen blev vognens strømaftager vendt og styregrejerne flyttet fra for- til bagperron.

Med hensyn til folketingsvalgene, hvor der stadig indtil 1920 var flertalsvalg i enkeltmandskredse, blev Emil Marott fortsat sikkert genvalgt i 1. kreds, 25. maj 1909 og 20. maj 1910 mod den konservative postkontrollør W.H. Mazanti, Fredericia (senere postmester i Holstebro), og i 1913 mod landstingsmand, overretssagfører Poul Rasmussen.

Lokalt drejede valgkampen 1909 sig især om, at Marott i Folketinget i spørgsmålet om markedspladsens flytning fra den østlige del af byen, som lå i hans kreds, til den vestlige bydel ved godsbanen og slagteriet, var gået imod de strengt lokale interesser til fordel for det saglige hensyn, som også byrådsflertallet havde indtaget.

Derimod holdt kaptajn P.M. Madsen-Halsted 2. kreds for Højre, også i 1910, hvor Gustav Bang var blevet afløst som socialdemokratisk kandidat af den lokale typograf L.D. Rasmussen. Rasmussen fik dog 2.242 stemmer – herunder vel også en del radikale stemmer – mod Madsen-Halstedes 2.304. Dette tætte løb gav en høj stemmeprocent, ikke mindre end 88,2%.

Madsen-Halsted døde som nævnt 6. juli 1911, og der blev derfor udskrevet suppleringsvalg til 21. september 1911. Højres nye kandidat, dr.phil. H.L. Møller holdt overraskende kredsen med 2.346 stemmer mod typograf Rasmussens 2.288. Men Højres tid var ved at rinde ud.

Valgkampen fandt sted samtidig med sporvejsstrejke og gadespektakler på Frederiksberg, som Odensesocialisterne ganske vist tog afstand fra, men

H.L. Møller (1861-1928) havde mange års virke inden for handelsskolernes område bag sig, da han i 1911 valgtes som folketingsmand for Odense 2. kreds. 1903-10 havde han dog været valgt i København (Marius Christensen fot., Det kgl. Bibliotek).

Til Møde i Aften!

Kl. 8 stævner alle Demokrater mod Albani Torv!

Nu ringer Balgklokkerne atter! Og i Aften skaar det første, store Slag!

Hør Signalet og følg det, alle I, som den 20. Maj har det i jer Haand at gøre Odense til en fuldt demokratisk By! Mød i Aften paa Albani Torv og giv jer Tilslutning til den Politik, Marott har ført paa Rigsdagen, og som L. D. Rasmussen vil følge, naar I paa Valgdagen har kaaret ham til Repræsentant for Odense 2. Kreds! Lad tillige Hr. Halsted faa Følelsen af, at hans Rolle er udspillet, og lad Hr. Mazanti ogsaa denne Gang længes tilbage til de hjemlige Rødgrøder!

Selv om kvinderne endnu ikke havde fået valget til Folketinget, kunne der godt optræde kvinder i en opfordring som denne. Fyns Social-Demokrat 11.5.1910 (E. Pantou fot., Lokalthistorisk Afdeling).

uroen skræmte nok nogle vælgere. Først ved valget 20. maj 1913 lykkedes det endelig L.D. Rasmussen at erobre denne ellers tro konservative bastion med 2.475 stemmer mod Møllers 2.354.

L.D. Rasmussen blev efter sejren båret i guldstol fra Fyns Forsamlingshus, hvor valgbehandlingen fandt sted, til Folkets Hus i Dansestræde, hvor Marott holdt hyldesttalen. Det var det nye Fyns Forsamlingshus, for det gamle var brændt på selve valgaftenen i 1909.

Marott og de fynske socialdemokrater havde kunnet fejre, at de nu havde begge Odensekredse, men meget mod deres vilje havde de fynske socialdemokrater fået besked fra København om at sikre de radikale kandidater i Bogense, Højrup, Otterup og Kerteminde valg mod statsminister Klaus Berntsens moderate Venstre, hvis grundlovsforslag man ellers gerne ville belønne. Vejen var derved banet for det radikale ministerium, der skulle lede landet gennem første verdenskrig.

Det var i øvrigt ganske usædvanligt, at de konservative havde holdt en bykreds helt frem til 1913. Dette svarer til den tendens, vi har observeret flere gange med hensyn til byens politiske historie: odenseanerne sprang ikke i de nye tiders politiske strøm før nogle år senere end byboere mange andre steder i kongeriget.

Dette gjaldt også lokalpolitisk, men selv om bystyret var konservativt, var der også før 1906, hvor socialdemokrater og radikale midlertidigt i tre år kunne mønstre et snævert flertal, tale om en udogmatisk konservatisme. Skatteskalaen tog i nogen grad hensyn til de lavere indkomster, og – hvad der var nok så væsentligt – der var perioden igennem tale om en i sammenligning med andre købstæder lav skat, noget, som også de nye partier havde svært ved at angribe.

Det uortodokse viste sig f.eks. også ved, at man havde offentlig drift af byens udstrakte jorder, hvorimod det i øvrigt var karakteristisk for byrådets holdning til mange nye initiativer, at de først skulle vise deres bæredygtighed som private, før det offentlige gik ind. Det gjaldt telefon, elektricitet m.m., men også f.eks. teater- og kulturvirksomhed. Borgerskabet, der drev Læseforeningen og Foreningen i Fruens Bøge, blev derved støttet af byrådet.

Man ville godt holde på traditionerne, men var efter en tid ikke bange for det nye og moderne.

23 · Skolevæsenet

Skoleplanen af 1873

Skolevæsenet i Odense fik først i 1867 en inspektør, nemlig Johannes Møller, der samtidig virkede som kateket, dvs. hjælpepræst, og i øvrigt også skulle blive kendt for sin indsats i Den danske Arbejderforening. Ved en beslutning i byrådet 19. september 1870 blev Møller bedt om at lave et forslag til omordning af Odenses skolevæsen, eller måske skulle man snarere sige ordning, for det var den første egentlige skoleplan, byen fik.

Hvorom alting er, blev Møllers forslag fra juli 1871 med enkelte ændringer vedtaget, og skoleplanen af 22. februar 1873 blev i mange år grundstammen i det offentlige skolevæsen i Odense og altså afgørende for det meste af periodens skolegang.

Før skoleplanen af 1873 fandtes der 14 offentlige skoler i byen med i alt ca. 1.600 elever, nemlig

- a) tre forberedelsesskoler med ca. 60 elever i hver,
- b) ni almueskoler med fra 80 til 100 elever i hver. De tre var for ældre drenge, mens der var to for hver af kategorierne ældre piger, yngre drenge og yngre piger,
- c) en friborgerskole med ca. 400 elever med adskilte pige- og drengedele, sådan som der også var det i
- d) den betalende borgerskole med ca. 300 elever.

Forberedelsesskolerne var første trin i skolegangen og bestod af to klasser, der hver havde 18 timers læsning, regning og lidt fortællinger. Lærerinden kunne klare begge klasser og alligevel nøjes med 36 timer om ugen!

Når børnene var ca. ni år, gik de fleste over i almueskolen, hvor de først gik to klasser hos én lærer, dernæst to klasser hos en anden. Odense havde altså i princippet holdt fast ved landsbyskolens form (én lærer, én skole), hvilket i mange henseender var meget upraktisk, f.eks. på grund af de to skoleskift. Dette var en af hovedgrundene til reformen i 1873. Hidtil havde udbyttet af undervisningen naturligvis måttet blive meget afhængig af den pågældende lærers evner og samvittighedsfuldhed.

De tre daglige timer i almueskolen var i øvrigt fordelt med én til religion, én til læsning og retskrivning og én til vekselvis regning og skrivning.

Johannes Møller (1832-1923) havde været lærer ved Efterslægtsskabets Skole i København 1848-67, før han blev skoleinspektør i Odense, hvor han også bør huskes som den, der var drivkraften bag Den danske Arbejderforening – af modstandere benævnt Tørvandsforeningen (G.P. Jacobsen fot., Møntergården).

Ikke alle børn kom dog i almueskolen. De lidt mere velstillede forældres børn kom i friborgerskolen, hvor man selv skulle betale for lærebøger og rekvissitter. Her havde man 15 timer i 1. og 2. klasse og 19 timer i 3. og 4. klasse, men man nåede nok lidt længere end i almueskolen. Inspektør Møller klagede dog også her over, at »børnene har gerne den halve dag byærinder eller fabriksarbejde og kommer undertiden trætte på skolen kl. 8 om morgenen«.

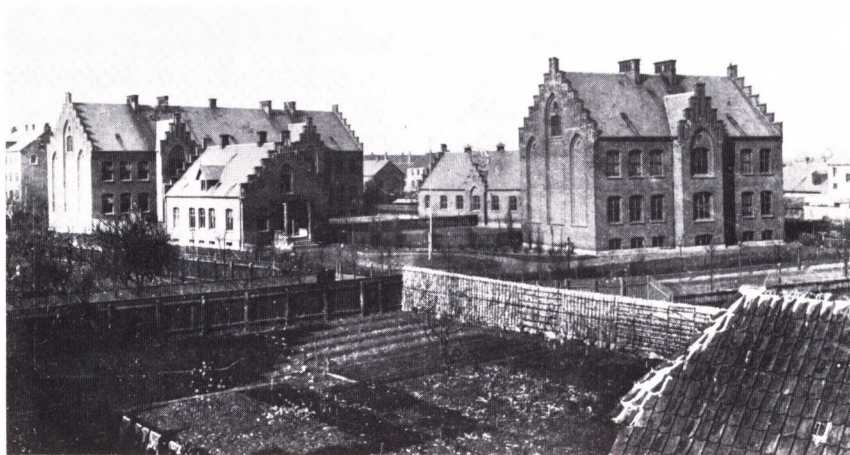
I den betalende borgerskole, hvor der var ca. 200 elever på drengedelingen i rådhusets sydføj og ca. 100 på pigeskolen i Klaregade, skulle der i skolepenge betales 1 rigsdaler og 8 skilling, dvs. godt 2 kr. om måneden.

Til gengæld havde man ud over almueskolens fag også geografi, historie, tysk, naturhistorie, geometri, tegning m.m., i alt 33 timer om ugen, altså ca. det dobbelte af almueskoleeleverne. Pigerne havde 10 timers håndarbejde, men til gengæld ingen gymnastik og geometri. For der var naturligvis forskel, og alene det lavere antal elever i pigeafdelingen viser, at pigernes uddannelse ikke regnedes for så vigtig som drengenes.

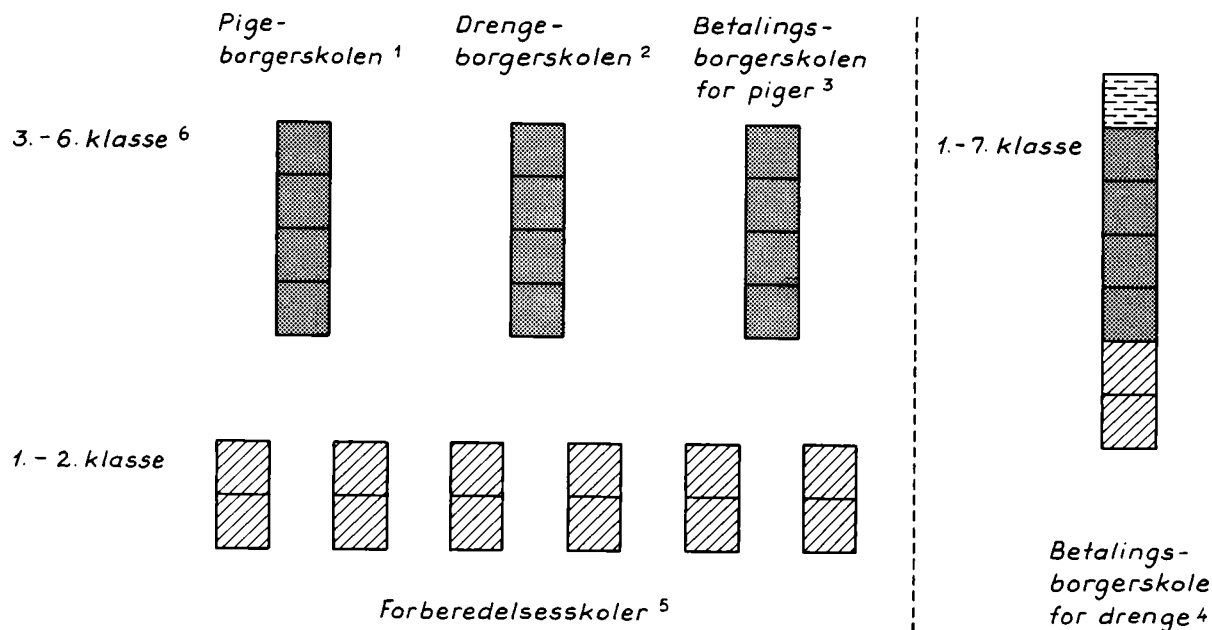
Alt i alt var der tale om en tydelig klasseforskel, både i rekruttering og i den tildelte undervisning mellem almueskolen og friborgerskolen på den ene side og den betalende borgerskole på den anden.

Således var altså situationen før 1873. Reformen, som Johannes Møller havde hovedæren for, gik først og fremmest ud på at højne almueskolen og friborgerskolen – idet de samtidig lagdes sammen og fik fælles ledelse, sådan som det kan ses af figur 23.1.

Alle skulle som hidtil begynde i forberedelsesskolerne, der også var kønsadskilte, men herefter var der to muligheder for både piger og drenge, der holdtes adskilte i hele skoleforløbet: borgerskolen eller betalingsborgerskolen. Borgerskolen var den, der i andre byer hed friskolen, fordi det var den,

Den nye drengeborgerskole i Jernbanegade blev åbnet 1880. Den er her fotograferet kort tid efter anlæggelsen af Jernbanegade 1893. Skolens arkitekt var C. Lendorff (Møntergården).

der var fri for betaling – ikke at forveksle med de ikke-offentlige skoler af samme navn, som vi kommer ind på senere.

Som led i nyordningen blev der bygget en ny, stor pigeborgerskole i Klaregade, indviet i juli 1874, og en ny drengborgerskole i Jernbanegade til afløsning af lokaliteterne i den gamle latinske ved Flakhaven. Forslaget herom blev vedtaget af byrådet i 1876, og skolen blev indviet i januar 1880. Navnet Drengborgerskolen i Jernbanegade fik den dog først 1893, efter at gaden var blevet anlagt.

Mens det nye rådhus blev bygget, holdt byrådet i øvrigt sine møder i translokationssalen på den nye, flotte skole i Jernbanegade.

Betalingsborgerskolen for piger lå også i den nye store skole i Klaregade, mens den tilsvarende betalingsborgerskole for drenge fik en ny bygning i Overgade 66 under navnet Mulernes Legatskole. Den indtog en særstilling, også derved at den var privat, selv om den fra 1831 delvis var kommet under det offentlige. Indretningen af den nye skole betaltes halvt af byen, halvt af den legatkapital, der helt fra begyndelsen af 1700-tallet var knyttet til Mule-navnet, og som i 1871 var forøget ved salg af fem af de seks bøndergårde, legatet ejede. Op til en fjerdedel af eleverne kunne i øvrigt på grund af legatkapitalen få fri undervisning, hvilket til en vis grad var med til at udligne de sociale forskelle, der lå i den fortsatte adskillelse mellem en gratis og en betalende borgerskole.

Figur 23.1: Odenses kommunale skolevæsen efter skoleplanen af 1873, gældende til 1907. Skolerne til venstre for den stiplede linie hørte alle under inspektøren for borgerskolen, mens betalingsborgerskolen for drenge, Mulernes Legatskole, var delvis selvstændig.

(1) var i Klaregade og fra 1887 i Hølsedore, (2) på Klingenberg og fra 1880 i Jernbanegade, (3) i Klaregade og fra 1898 i Overgade (før 1887 var her kun tre klasser), mens (4) var i Overgade og fra 1893 på Hunderupvej. (5) Der var et stigende antal forberedelsesskoler gennem perioden. (6) Der regnedes med syv års skolegang; når der kun var seks klasser, skyldtes det, at der regnedes med et år ekstra i en af klasserne til oversikning – sad man ikke over, gik man i stedet to år i 6. klasse (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

1873-reformen gav, som det vil forstås, nogle nye, meget store skoler. Filosofien var den, at lærerne ikke skulle have alle fag, og at både lærer og elev derved ville vise mere orden og mødedisciplin. Det kan heraf indirekte ses, at forholdene før da ikke var særligt gode i så henseende; det siges da også, at »det kan godt træffe, at en vintermorgen over en trediedel af børnene mangler i de fleste klasser kl. 8«.

Ud fra en kommunaløkonomisk betragtning kostede børnene i betalings-skolen næsten det dobbelte af børnene i borgerskolen, uanset skolepengene, men man ønskede dog hverken at afskaffe betalings-skolen eller at tage væsentligt mere i betaling. Meningen var den, at det ikke kunne forventes, at det offentlige skulle klare skolebehovet for de virkelig velstillede, for hvem der var de private skoler eller latinskolen. Derimod skulle der for den øverste del af middelstanden være betalingsskolen, som både havde flere ugentlige timer og bedre undervisning.

Efter denne reorganisering af skolevæsenet trak Johs. Møller sig i øvrigt tilbage til sin stilling som residerende kapellan ved Vor Frue Kirke, og en egentlig fuldtids skoleinspektør blev ansat fra 1. oktober 1874: J.M. Torup, der efter sin død i juli 1892 afløstes af cand.theol. Theodor Siersted. Denne fik i 1907 titel af skoledirektør, da man delte embedet op i fire inspektørstillinger

Tabel 23.1: Læseplanen for Odenses kommunale skoler 1874.

Fag	Forberedelses-skolerne		Drengborgerskolen				Pigeborgerskolen				Den betalende borgerskole for piger		
	Klasse												
	1.	2.	1.	2.	3.	4.	1.	2.	3.	4.	1.	2.	3.
	Ugentligt timetal												
Religion	–	½	4	4	4	4	4	4	4	4	4	3	4
Dansk, mundtlig	6	8	6	5	4	4	5	5	4	4	4	4	5
Stil og skrivning	5	2	5	4	3	2	4	3	3	3	4	3	2
Regning	4	5	4	3	3	3	3	3	3	3	5	3	3
Historie	–	–	2	3	3	2	2	2	2	2	3	2	2
Geografi og naturhistorie	–	–	–	2	2	3	–	1	2	2	4	4	4
Tegning	–	–	–	–	2	3	–	–	–	–	–	2	2
Gymnastik	–	–	2	2	2	2	–	–	–	–	–	–	–
Håndarbejde	–	–	–	–	–	–	12	12	12	12	9	9	8
Sang	–	–	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2
Tysk	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	3
Anskuelsesundervisning	½	¾	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
I alt	18	18	24	24	24	24	31	31	31	31	34	35	35

Kilde: Theodor Siersted: Kort oversigt, s. 5.

Tabel 23.2: Læseplanen for Odenses kommunale skoler 1882.

Fag	Drengborger- skolen				Pigeborger- skolen				Den betalende borgerskole for piger			
	Klasse											
	1.	2.	3.	4.	1.	2.	3.	4.	1.	2.	3.	
	Ugentligt timetal											
Religion	4	4	4	3	4	4	4	3	4	3	4	
Dansk	8	6	5	4	6	5	5	5	5	5	4	
Skrivning	2	2	1	1	2	2	1	1	4	3	2	
Skriftlæsning	-	-	1	1	-	-	1	1				
Regning	4	4	3	3	3	3	3	3	5	3	3	
Historie	2	2	2	2	2	2	2	2	3	2	2	
Geografi	-	2	2	1	-	1	1	2	2	2	2	
Naturhistorie	1	1	1	1	1	1	1	1	½	2	2	
Naturlære	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	
Tegning	-	-	2	3	-	-	-	-	-	2	2	
Sang	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	
Gymnastik	2	2	2	2	-	-	-	-	-	-	-	
Håndarbejde	-	-	-	-	12	12	12	12	9	9	8	
Tysk	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3	
I alt	24	24	24	24	31	31	31	31	34	36	34	

Kilde: Theodor Siersted: Kort oversigt, s. 6.

og derover en direktør. Da var man også nået op på 4.620 elever i de kommunale skoler, og så mente man trods alt ikke, at én inspektør kunne klare mere. Før da kunne Siersted ved håndskrevne cirkulærer styre hele skolevæsenet, og nogle af dem var også velkomne. Det gjaldt formodentlig hans cirkulære af 18. juli 1899: »At sommerferien på grund af varmen er blevet forlænget med to dage... meddeles herved de ærede lærere og lærerinder til behagelig efterretning«.

Inspektøren (fra 1907 direktøren) var ansvarlig over for skolekommissionen og byrådets skoleudvalg, der bestod af tre medlemmer.

Væsentlig i reorganiseringen var en forøgelse af timetallet i borgerskolerne. Der var fortsat 18 timer i forberedelsesskolerne, men 24 (mod før 18) i drengborger-skolen og 31 (mod før 18) i pigeborger-skolen. De 12 af pigernes timer var håndarbejde.

Læseplanerne (se tabel 23.1, 23.2 og 23.3) ændredes i øvrigt en smule i løbet af perioden, bl.a. i 1882, hvor naturkundskabsfagene styrkedes i sidste klasse på bekostning af religion.

I 1887 fik drengforberedelsesskolernes 2. klasse tillagt yderligere seks

Tabel 23.3: Læseplanen for Odenses kommunale skoler 1887.

Fag	Dreng- forberedel- sesskolen		Drengborger- skolen				Pige- forberedel- sesskolen		Pigeborger- skolen				Den betalende borgerskole for piger			
	1.	2.	1.	2.	3.	4.	Klasse		1.	2.	3.	4.	1.	2.	3.	4.
							1.	2.								
Religion	1	2	4	3	4	3	1	2	4	4	4	3	3	3	3	3
Dansk	9	10	8	5	5	5	9	8	6	6	6	6	8	6	5	5
Skrivning	4	6	2	2	1	1	4	4	2	2	1	1	3	2	2	2
Skriftlæsning	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-
Regning	4	6	4	4	3	3	4	4	3	3	3	3	4	4	3	3
Tegning	-	-	-	2	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3
Danmarkshistorie	-	-	2	2	2	2	-	-	2	2	2	2	2	2	2	2
Verdenshistorie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Geografi	-	-	-	2	2	1	-	-	1	1	1	2	2	2	2	2
Naturhistorie	-	-	1	1	1	1	-	-	1	1	1	1	2	2	1	1
Naturlære	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tysk	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3	3
Sang	-	-	1			1	-	-	1			1	2	2	1	1
Gymnastik	-	-	2	2	2	2	-	-	2	2	2	2	2	2	2	2
Håndarbejde	-	-	-	-	-	-	-	-	9	9	9	9	6	6	6	6
I alt	18	24	24	24	24	24	18	18	31	31	31	31	34	34	35	35

Kilde: Theodor Siersted: Kort oversigt, s. 8.

timer, der især skulle forbedre danskundervisningen, særlig skrivning. Den betalende borgerskole for piger fik igen indført fire klasser i stedet for tre, og både her og i pigeborgerskolen nedsattes håndarbejdstimerne med tre om ugen til fordel for det nye fag gymnastik, men også til styrkelse af danskundervisningen.

Dansk og regning var fortsat hovedfagene i skolen, men også religion havde fortsat i denne periode en stor plads i skoleskemaet. Pigernes større timetal gik især til håndarbejde, dog således at der i betalingsborgerskolen var tysk i de sidste år.

Nye skolebygninger

Pigeskolen i Klaregade var på grund af det stærkt stigende elevtal allerede ved at blive for lille og havde i 1881 bredt sig til lærerlejlighederne i en ældre bygning overfor samt til nogle bindingsværksbygninger ud mod Holsedore. I maj 1885 besluttede byrådet så at opføre en ny skole med gymnastikhus, og

Skolebillede fra Jernbanegades Skole 1904.
2. klasse med lærerinden, frk. Schmidt, i bag-
grunden (Lokalhistorisk Afdeling).

den nye skole stod klar i 1887. Nyt var det, at pigerne fik gymnastik. På dette område var Odense en af de første byer i landet. Især bemærkedes det dog andre steder, at der blev indrettet skolebade, et vældigt fremskridt for hygiejnen.

Elevtallet voksede fortsat kraftigt i takt med den øvrige befolkningsudvikling (se tabel 23.4), og allerede 1889 tog man en nybygget skole, Østre Kommuneskole, i Kræmmermarken, i brug.

Vestre Kommuneskole indviedes 1897, og den blev senere, i 1905, udvidet med en pigedel.

Tabel 23.4: Udviklingen i klassekvotient og skoleøkonomi for Odenses skoler 1874-1914¹.

År	Antal elever	Antal lærere	Heraf antal kvindelige lærere	Antal klasser	Antal elever pr. lærer	Klassekvotient	Udgift til skolevæsenet Kr.	Udgift pr. elev Kr.	Andel af kommunens samlede udgifter %
1874	1.541	41	16	47	37,6	32,8	50.013	32,45	14,9
1892	3.532	77	46	110	45,9	32,1	105.476	29,86	12,3
1900	4.287	98	53	140	43,7	30,6	151.412	35,32	14,9
1907	4.720	128	74	165	36,9	28,6	233.588	49,49	16,6 ²
1914	4.389	144	75	171	30,5	25,7	328.794	74,91	15,5

1) Jfr. tabel 23.7. Tallene inkluderer Mulernes Legatskole. Årstallene er årene for inspektørskift (1874, 1892, 1907) suppleret med årene 1900 og 1914.
2) En meget stor ekstraordinær forøgelse af aktiver, som er udgiftsført i regnskabet, er trukket ud for procentberegning af hensyn til sammenlignelighed.

Kilde: OBF 1874, tillæg s. 161f., 189, 225f., OBF 1892, tillæg s. 348f., 515-25, OBF 1900, tillæg s. 73, 151-76, OBF 1907, tillæg I, s. 344f. og tillæg II, s. 35ff., OBF 1914-15, tillæg I, s. 193 og tillæg II, s. 5ff.

Mulernes Legatskoles nye bygning på Hunderupvej blev indviet i efteråret 1893 og er opført efter tegning af arkitekt P. Monberg (Møntergården).

Dertil kom, at kommunen blev større ved indlemmelsen 1. januar 1901 af Sct. Knuds Landsogn. Her lå Hunderup og Bolbro skoler. Hunderup Skole var en gammel rytterskole og efter sommerferien 1906, hvor enelæreren døde, blev den nedlagt – og solgt for 12.000 kr. til en gartner. De tilbageværende børn flyttedes til andre skoler.

I Bolbro var der opført en skole i 1884-85, men den var utilstrækkelig, og byrådet besluttede at bygge en ny skole, der også kom til at omfatte børnehjemmet, der blev flyttet hertil fra Odense Fattiggård.

Den nye skole var klar til brug i 1908, og som noget nyt i Odenses skolevæsen var der her permanent fælles klasser for drenge og piger.

Mulernes Legatskole, altså den betalende drengborgerskole, fik i 1893 en ny bygning på Hunderupvej 17. Den gamle bygning i Overgade overgik til almindelig brug, bl.a. forberedelsesskoler, hvor der en kort tid forsøgsvis blev indført fællesundervisning for drenge og piger. Dette blev afskaffet igen i 1898, hvor den betalende pigeborgerskole blev flyttet fra Klaregade til Overgade, og som nævnt altså først indført igen ved Bolbro Skole 1908. Efter flytningen af pigeborgerskolen blev forberedelsesskolerne nu henlagt til de respektive borgerskoleafdelinger, og efter 1898 kunne skoleeleverne i Odense altså klare sig uden skoleskift.

Med hensyn til Mulernes Legatskole var byrådet og legatet blevet enige om fordelingen af anlægsudgifterne til den nye bygning, som kunne rumme ca. 200 elever mere end den gamle, i alt 360. Sagen var nemlig den, at et stigende antal af dem, der tilmeldte sig optagelsesprøven, ikke kunne optages.

En kreds af borgere havde derfor i 1890 henvendt sig til byrådet. Af henvendelsen fremgik også, at skolen især var beregnet på at give middelstandens sønner mulighed for en bedre kommunal undervisning end den, der fandtes i borgerskolerne:

»Enhver, som er bekendt med forholdene i vor by, vil sikkert indrømme, at den store mellemklasse af næringsdrivende borgere er meget uheldigt stillede i retning af at opnå en tidssvarende undervisning for deres sønner, for så vidt de gennem de kommunale byrder udreder et betydeligt bidrag til det almindelige skolevæsen uden derved at opnå en tilsvarende fordel. Hermed mener vi en fyldigere heldagsundervisning, beregnet på at bibringe vore sønner et sådant mål af kundskaber, at de bedre forberedte kunne træde ud i livet«.

Man var til gengæld selvfølgelig indstillede på at betale »et passende, overkommeligt månedligt kontingent«.

Kommunens andel af driftsudgifterne var i øvrigt stigende i perioden, men det var først i 1944, at skolen blev endeligt kommunaliseret. Mens det før 1893 var $\frac{1}{4}$ af eleverne, der havde friplads, var det nu kun $\frac{1}{8}$, mens resten måtte betale skolepenge. Disse var efter en forhøjelse, også i 1893, 2 kr. pr. måned i 1. klasse, 3 kr. i 2.-5. klasse og 4 kr. i 6. til 7. klasse. I 1911 blev de sidste to satser forhøjet til 4 og 8 kr.

Skolepengenes størrelse hang bl.a. sammen med, at det nu var blevet muligt at tage en statsautoriseret eksamen. Allerede 1879 havde fem elever bestået den lille præliminæreksamen, men denne afløstes i 1882 af almindelig forberedelseseksamen. De første ni elever tog denne eksamen i 1884, og frem til århundredskiftet var der i gennemsnit en halv snes dimittender fra skolen. Dette forudsatte for alle eleverne en forbedret sprogundervisning i mellemklasserne og en opdeling af den øverste klasse i to, hvilket altså også medførte større udgifter.

Ikke alle syntes, at det var nogen god idé, at den betalende borgerskole for drengene gav eksamensmuligheder. Ikke kun på grund af pengene, men også fordi det åbnede mulighed for, at relativt jævne folks børn kunne få adgang til f.eks. etaterne. Bl.a. borgmester G. Koch var bange for følgerne af, at den jævne befolknings børn på denne måde blev løftet op over det sociale niveau, hvor de hørte hjemme. Andre byrådsmedlemmer, især sparekassedirektør F. Krag og overlærer Karl Schmidt, støttede skolens ønske om at have eksamensret.

Derimod var der ikke henimod periodens slutning, hvor mellemskole- og realeksamen kom til, flertal for socialdemokratiske forslag om at sænke skolepengene væsentligt, da man fandt, at det ville være at påføre de private real-skoler en ublu konkurrence.

M. Th. Hertel, som var overlærer, dvs. skolens leder, fra 1879 til 1920, var

i øvrigt selv af den sparsommelige skole. Han vendte de gamle konvolutter, og hvert år i sommerferien samlede han skolens lærere (hvoraf der var seks faste i 1893) for at reparere bøgerne i skolens lille udlånsbibliotek.

Gymnastikken blev ligesom på latinskolen varetaget af gamle militærfolk, men også disse kunne på kursus blive inspireret til at komme hjem med nymodens og revolutionære ideer, som da en lærer i 1900 kom hjem og agite-rede for, at eleverne skulle have særligt gymnastiktøj, og at gulvet i salen skulle vaskes hver dag.

Nogle mindre ændringer af skoleloven i 1899 betød, at forberedelsessko-lerne nu kom til at hedde 1. og 2. klasse, sådan at borgerskolen nu bestod af seks étårige klasser, hvad byen allerede året før havde foregrebet ved at flytte forberedelsesskolerne til de respektive borgerskoleafdelinger.

Drengene fik nu 19 timer i 1. klasse (en mere), uændret 24 i 2.-6. klasse, pigerne 18 i 1., 24 i 2. og 32 i 3.-6. klasse. Dette var en udvidelse på seks timer i 2. klasse og på en time i de sidste fire klasser, idet pigerne nu også fik tegning.

Men lærerne var især tilfredse med en anden følgevirkning: lønnen forbed-redes, og overtimer ud over de pligtige 36 timer gav nu henholdsvis 85 øre til en lærer og 65 øre til en lærerinde.

Efter systemskiftet i 1901, hvor Venstre havde fået regeringsmagten i lan-det, var skoleloven noget af det første, der ændredes. Den nye skolelov af 1903 indførte mellemskolen, som kunne medvirke til en demokratisering ved at gøre det lettere at komme fra en kommunal grundskole til latinskolen og de højere uddannelser i det hele taget.

I Odense omdannedes Mulernes Legatskole, der i forvejen var eksa-mensskole, til mellemskole for drenge med tilhørende realklasse fra 1906. De første elever bestod mellemskoleeksamen i 1912, mens de første med real-eksamen fulgte året efter. Et forslag om mellemskole også for piger blev først virkeliggjort i 1910.

I grundskolen betød den nye skolelov en forøgelse af timetallet, især med seks ugentlige timer i 3.-6. klasse i drengeborgerskolen, og der blev for de dygtigste oprettet tre syvendeklasser, én på Jernbanegades Skole og to på Vestre Skole (én på drengeskolen og én på pigeskolen), dog først efter at byrå-det i første omgang i maj 1905 havde sagt nej hertil. Her blev der indført sløjf og kvindelig husgerning samt tysk, således at sprogundervisning nu også fandtes i den betalingsfri skole.

Nyt var også indførelsen af lærerråd, hvis flertal i Odense tillod sig at foreslå »valgfrihed mellem to bøger i de forskellige fag«. Det måtte skole-direktøren dog fraråde, da det »foruden at bringe usikkerhed og vaklen ind på et område, hvor der efter min overbevisning netop bør være fasthed og klarhed, både for kommunen og forældrene« ville medføre »ganske betyde-

Legende skolebørn ved Sct. Hans Skole formentlig i 1890'erne. Skolen var indviet i september 1878, den kostede 12.000 kr., og læreren – der var nemlig kun én – skulle stå for undervisningen af 81 elever (Møntergården).

lige – og unødvendige – udgifter til undervisningsmidler«. Byrådet tilsluttede sig skoledirektørens synspunkt.

Som det vil forstås, var der nemlig ret klare regler for, hvad de enkelte klasser skulle nå i de forskellige fag. Som eksempel kan nævnes historie, hvor grundbogen, Niels Nielsens Danmarkshistorie, anskaffedes i 3. klasse. På dette trin læstes »forfra til året 1241«. Samme klasse skulle i bibelhistorien (Balslevs) lære fra »Moses« til »Rigets deling« i Det gamle Testamente og fra »Jesu fristelse« til »Jesu indtog i Jerusalem« i Det nye Testamente. At undervisningen med så stramme retningslinier kunne virke kedelig på mange elever, er forståeligt ud fra vor opfattelse i dag.

Den nye skoleplan kunne efter grundige overvejelser i skolekommission m.v. vedtages af et flertal i byrådet 5. juli 1907. Samtidig fastsatte man den maksimale klassestørrelse til 30 i 1. og 2. klasse og 34 i de øverste klasser. Senere sattes de 34 op til 38, men i praksis kom klassekvotienten ikke til at stige.

Planen, der var hovedgrundlaget for Odenses kommunale skolevæsen frem til skolelovsændringen i 1930'erne, ses i tabel 23.5.

Sammenfatning

Skal man summere op, fulgte Odenses skolevæsen i perioden stort set samme udvikling som i andre større danske provinsbyer. Hvor det kunne lade sig gøre, var man tilbageholdende med udgifterne, specielt på driften. F.eks. var man længe om at ansætte flere inspektører. Anlægsudgifterne var man til gen-

gæld mere rundhåndet med, og hvad angår f.eks. bedefaciliteter til gymnastikundervisningen, var man som nævnt foran.

Som eksempel på byrådets politik kan det nævnes, at da tandlæge Henrik Stürup i en lille tryksag i 1908 havde foreslået en kommunal skoletandklinik med en årlig driftsudgift på 4.480 kr., blev det efter et par år til en beslutning om, at kommunen ydede 2.500 kr. i tilskud til en privat ordning.

Trods denne tilbageholdenhed steg udgifterne til skolevæsenet ganske betydeligt i perioden, alene i kraft af det stærkt stigende elevtal i de kommunale skoler, men også pr. elev. Af tabel 23.4 fremgår det, at der var tale om en nogenlunde rolig udvikling frem til århundredskiftet, hvor hver elev kostede 35,32 kr. I 1914 var dette beløb mere end fordoblet, til 74,91 kr. pr. elev. Ansættelsen af fire inspektører efter den nye skoleplan 1907 kostede årligt knap 13.000 kr., og en ny lønningslov året efter kostede kommunen mere end 40.000 kr., hvilket skal ses i forhold til en samlet udgift på knap 300.000 kr. Dertil kom øgede tilskud til de private skoler, et væsentligt øget timetal efter skoleplanen 1907 og en lavere gennemsnitlig klassekvotient som forkla-

Tabel 23.5: Læseplanen for Odenses kommunale skoler 1907.

Fag	Drengborgerskolen								Pigeborgerskolen							
	Klasse								Klasse							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	I alt	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	I alt
Religion	1	2	3	3	3	3	2	17	1	2	3	3	3	3	2	17
Dansk	7	7	9	8	7	6	6	50	7	7	8	8	7	6	6	49
Anskuelsesøvelser	2	2	-	-	-	-	-	4	2	2	-	-	-	-	-	4
Skrivning	4	5	2	2	2	1	1	17	3	5	2	2	2	1	1	16
Regning	4	5	6	6	5	5	4	35	4	5	5	5	4	4	3	30
Tegning	-	-	-	1	2	2	3	8	-	-	-	1	2	2	2	7
Danmarkshistorie	-	-	3	3	3	3			-	-	3	3	3	3		
Verdenshistorie	-	-	-	-	-	-	3	15	-	-	-	-	-	-	3	15
Geografi	-	-	2	2	3	3	2	12	-	-	2	2	3	3	2	12
Naturhistorie	-	-	2	2	2	2	2	10	-	-	2	2	2	2		
Naturlære	-	-	-	-	-	2	2	4	-	-	-	-	-	-	3	11
Sang	1	1	1	1	1	1	1	7	1	1	1	1	1	1	1	7
Gymnastik	2	2	2	2	2	2	2	14	2	2	2	2	2	2	2	14
Håndarbejde	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	4	4	4	6	4	26
Sløjd	-	-	-	-	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Kvindelig Husgerning	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	4
Tysk	-	-	-	-	-	-	6	6	-	-	-	-	-	-	3	3
I alt	21	24	30	30	30	30	36	201	22	26	32	33	33	33	36	215

Kilde: Theodor Siersted: Kort oversigt, s. 32.

ringer på udgiftsstigningen.

I procent af det samlede kommunale budget udgjorde udgifterne til skolevæsenet dog gennem hele perioden omkring 15%. Det var lykkedes at fastholde denne procentdel under perioden med stigende elevtal indtil århundredskiftet, og efter dette år var elevtallet stagnerende og kunne derved afbøde de stigninger i udgifterne, der som nævnt ellers var tale om.

Klassekvotienten faldt i perioden fra 33 til 26. Den lå højest i forberedelseskolerne, da disse eksisterede, og var lavest i betalingskolerne. Lærertallet mere end tredobledes, og for de kvindelige lærere var der endog tale om mere end en firdobling.

Byrådets og skolekommissionens holdning til den pædagogiske side af skolepolitikken var præget af nogen reservation over for nye ideer. Man ville se tiden an. Gik man imod inspektørens forslag om timetal, var det f.eks. for at give pigerne mere håndgerning. Betalingskolen fastholdtes gennem hele

En lang række gymnastiklærere havde en fortid i militæret. Det er derfor ikke tilfældigt, at mange af dem, der ses på dette billede af Odense Gymnastiklærerforening 1901, bærer uniform (G.P. Jacobsen fot., Møntergården).

Tabel 23.6: Forsømmelsesprocenten i de kommunale skoler i Odense 1875-1914.

År	Mulernes Legatskole % af alle skoledage	Øvrige skoler
1875	4,26	8,47
1880	3,34	6,27
1885	1,83	4,36
1890	3,40	5,20
1895	2,18	4,80
1900	4,95	6,01
1905	2,88	4,28
1910	1,52	4,04
1914	1,80	4,43

Kilde: Som tabel 23.7.

Stabssergent J.V. Rasmussen (1858-1952) var en af de tidligere officerer, der endte som gymnastiklærer. Rasmussen kom i 1900 til Jernbanegades Skole og gik under tilnavnet Landsoldaten på grund af ligheden med Bisens statue i Fredericia. Han ses som nr. 3 fra venstre i bageste række på billedet side 381 (Jul. Folkmann fot., Møntergården).

perioden.

Denne holdning havde selvfølgelig også betydning for den opfattelse af skolen, som eleverne måtte få.

Eleverne

Hvordan var det så at gå i skole i Odense i denne periode, set fra et elevsynspunkt? De erindringer, der findes, lægger vægt på at skildre en hård lærerfremfærd og en kundskabsformidling båret af terperi og meget ringe hensyn til elevernes eventuelle motivation. Det var en selvfølge, at man i skolen ikke diskuterede tidens problemer.

Karakteristisk for kæft, trit og retningmentaliteten var det også, at gymnastikken ofte varetoges af militært uddannede lærere, oftest underofficerer (højere officerer var matematiklærere). De lave militære lønninger betød, at mange befalingsmænd måtte supplere deres indtægt ved timelønnet undervisning. Det gjaldt i de kommunale skoler, men i endnu større udstrækning i de private skoler.

Om sommeren kunne det dog ske, at der var svømning i Odense Å, hvor der ved Sdr. Boulevard var to tremmekasser, hver med plads til 10-12 elever. Badningen var næppe nogen særlig fornøjelse, for vandet var langtfra rent, idet et par garverier et stykke derfra ledte spildevand ud i åen.

Fra periodens slutning er der mange vidnesbyrd om et temmelig negativt elevsyn på skolen i de pensionisterindringer, der indsamledes på kommunens initiativ i 1979. Niels Viggo Soltoft skriver f.eks. sammenfattende om sin skolegang (Vestre Skole):

»Jeg kan ikke sige, at jeg gik i skole med glæde i sindet. Jeg var bange for, at

jeg ikke kunne min lektie, jeg var bange for eftersidning, så jeg ikke kunne møde på min byplads til tiden«. For som så mange andre havde han byplads, fra kl. 6 til 12, når skoletiden var kl. 13 til 18, og omvendt, når skolen var om eftermiddagen. Det indbragte 2 kr. om ugen i løn, men det var naturligvis ikke medvirkende til større udbytte og glæde ved skolegangen. Soltoft skriver som flere andre, at »spanskrøret var ofte også i funktion«, næppe det bedste svar på børnenes problemer.

Fra lærerside har man fra samme periode fra den store Jernbanegades Skole følgende karakteristik af børnene:

»Børnene kom ofte i træsko og ofte klædt efter de fattige forhold, mange havde; legepladsen var på visse årstider det rene pløre, som man skulle kæmpe sig vej igennem for at komme til en af den lange række af »dasser«, blandt hvilke et enkelt var aflåst og forbeholdt lærerne«.

Det var gennem hele perioden almindeligt, at skoleeleverne, i hvert fald drengene, arbejdede ved siden af skolen. I 1875 blev det opgjort til 69% af drengene (dog 78% i de ældste klasser) og 14% af pigerne. De 69% fordelte sig med hele 43%, der arbejdede på fabrik, og 26%, der havde byplads. I løbet af perioden og i særlig grad efter den nye fabrikslov 1901 faldt antallet af fabriksarbejdende børn og unge, mens det fortsat var almindeligt med budpladser for de ældre drenge.

Dette forhold er delvis forklaringen på forskellen i timetal for drenge og piger. Først med skoleplanen 1907 blev drengenes timetal som nævnt forøget med seks timer til 30 timer om ugen. Heri afspejles det forhold, at det først nu var blevet ualmindeligt med fabriksarbejde.

Børnearbejdets omfang påvirkede også forsømmelsesprocenten, som ses i tabel 23.6. Gennem hele perioden lå gennemsnittet for forsømmelser i de kommunale skoler væsentligt over f.eks. betalingsskolen Mulernes Legat-skole. Procenten faldt indtil midten af 1880'erne, hvor Odense i øvrigt lå pænt i forhold til f.eks. Århus, der 1885 havde 6,65% forsømmelser, og Svendborg, der samme år havde 8,5%.

Procenten var igen svagt stigende op mod århundredskiftet, hvorefter den faldt igen. Disse bevægelser skal også ses i sammenhæng med udviklingen i sundhedstilstanden i almindelighed.

Ved såkaldt ulovlige forsømmelser, der i perioden defineredes stadig strammere, skulle der ganske vist betales multt (bøde), men i mange hjem var forståelsen af skolegangs betydning ikke større, end at man i nogle tilfælde foretrak at betale frem for at undvære den arbejdskraft, barnet repræsenterede. Multten var dog kun en lille indtægtskilde for kommunen, efter 1900 under 200 kr. om året; de anvendtes til bogpræmier til flittige elever.

De private skoler

Ud over det offentlige skolevæsen fandtes i byen en lang række privatskoler af stærkt vekslende størrelse. En vejviser fra 1863 opregner 33 private skoler med fra fem til 72 børn. I 1914 var der 15 private skoler, med fra 17 til 313 elever, men perioden igennem opstod og nedlagdes flere, ofte små, private skoler.

Tabel 23.7 viser, at i begyndelsen af perioden var det omkring 40% af børnene i den skolepligtige alder, der gik i de private skoler. Denne procentdel faldt til knap 30%, hvor den stabiliseredes efter århundredskiftet.

Det skal bemærkes, at statistikken under de private skoler regner Odense Katedralskole, der havde over 50 drenge i den skolepligtige alder, samt skolen på Lahns Stiftelse, indtil eleverne i 1901 henvistes til de offentlige skoler, og Odense Opdragelsesanstalts skole. Mulernes Legatskole regnes i denne statistik med under de kommunale skoler.

Det ses, at de private skoler, ikke mindst for pigernes vedkommende, var en meget væsentlig del af det odenseanske skolebillede. De fik også en væsentlig andel af den store stigning i elevtallet. Stagnationen i elevtallet efter 1905 hang sammen med en del udflytning til Sct. Hans Landsogn og Dalum Sogn, især af børnefamilier.

De private skolers antal var som nævnt nedadgående, hvilket også skal ses i sammenhæng med større krav til og skrappe kontrol med de private skoler fra myndighedernes side. I 1893 skrev ministeriet f.eks. til skoledirektionen i Odense om disse forhold, og skolekommissionen henvendte sig til nogle af de private skoler med advarsel om, at hvis de ikke fik en bedre undervisning, blev eleverne henvist til den offentlige skole. Flere af de små og ofte dårlige private skoler, der fandtes i begyndelsen af perioden, blev på denne måde tvunget til nedlæggelse.

Blandt de vigtigste private skoler kan nævnes Giersings drengeskole, oprettet i 1866. I 1871 havde den over 100 elever. For drenge fandtes også Gregersens skole, der i øvrigt fra 1895 indgik i Giersings Realskole, hvorved skolen kom op på 279 elever.

Giersings skole, der havde fået egen skolebygning i Søndergade i 1873, var som flere andre private skoler eksamensskole, og de første med præliminærexamen herfra gik op netop i 1873. Denne eksamen, der var indført i 1855, afløstes ved kongelig anordning i 1881 af den almindelige forberedelseseksamen, der havde mindre sprogkrav. Denne afløstes igen af mellemskoleeksamen og realeksamen, der som nævnt indførtes ved lov 1903.

De fleste private skoler var blandede, herunder de grundtvigske friskoler – ikke at forveksle med de kommunale ikke-betalingskoler. Vigtigst her var

En af de private skoler var Frode Fredegod Giersings realskole, der lå i Søndergade 5 fra 1866. Billedet her viser 14 elever på skolen 1868 (Montergården).

Nørregades Friskole, der startede i et lejet lokale i bagbygningen til Nørregade 70 i 1863 med syv elever. Under den kendte friskolemand Morten Eskesen, der ledede skolen fra 1864 til 1884, voksede elevtallet til 70. Efter en kort tid i Overgade 19 havde skolen 1866 fået egen bygning i Bjerregade og kaldte sig nu Den danske Skole.

Den kreds, der stod bag skolen, var den samme, som sluttede op om valgmenigheden, hvor friskolelæreren var kirkesanger, og som samledes hos Ludvig Helweg, præsten ved hospitalsmenigheden og den første leder for de grundtvigske kredse i Odense.

I 1890 flyttede Odense Friskole, som den nu hed, til en ny skolebygning i Nørregade 59, der først faldt for gadegennembrud i 1962. Faktisk lå den i Skulkenborg, men den adresse var jo lidt uheldig for en skole. Elevtallet var i

Tabel 23.7: Elevtallet i kommunale og private skoler i Odense 1870-1914.

År	Kommunale skoler			Private skoler			Privatskoleelevernes andel af samlet antal elever (%)
	Antal drenge	Antal piger	I alt ¹	Antal drenge	Antal piger	I alt	
1870	890	743	1.633	440	509	949	36,8
1875	848	693	1.541	548	558	1.106	41,8
1880	1.018	827	1.845	613	595	1.208	39,6
1885	1.280	1.078	2.358	679	748	1.427	37,7
1890	1.702	1.467	3.169	756	941	1.697	34,9
1895	2.029	1.607	3.636	785	1.147	1.932	34,7
1900	2.253	1.793	4.046	800	1.151	1.951	32,5
1905	2.411	2.064	4.475	720	1.027	1.747	28,1
1910	2.281	2.067	4.348	690	981	1.671	27,8
1914	2.173	1.876	4.049	682	995	1.677	29,3

1) Tallene er lidt mindre end i tabel 23.4, da der her alene er tale om børn i den skolepligtige alder.

Kilde: OBF 1870, tillæg, s. CLVIII-CLX, OBF 1875, tillæg, s. 234-43, OBF 1880, tillæg, s. 388-94, OBF 1885, tillæg, s. 337-44, OBF 1890, tillæg, s. 389-98, OBF 1895, tillæg, s. 147-67, OBF 1900, tillæg, s. 153-76, OBF 1905, tillæg, s. 145-64, OBF 1910-11, tillæg II, s. 1-28, OBF 1914-15, tillæg II, s. 1-38.

1890 ca. 100, og inden 1900 nåede man 200 elever. Da man i 1892 søgte byrådet om støtte, var svaret negativt, og først fra 1906 ydedes et mindre offentligt tilskud.

En anden grundtvigsk friskole i Odense var Søndre Friskole, oprindelig kaldet Karoline Rasmussens Skole, der begyndte 1883 med én elev på et tagkammer på Heden (Sdr. Boulevard), men i 1892 havde den 60 elever og fik egen skolebygning, hvorefter elevtallet i det næste tiår fordobledes.

Langegades Friskole, oprettet 1876 af Kirstine Rasmussen, havde færre elever, og den blev i øvrigt ligesom Søndre Friskole nedlagt i 1930'erne. I Odenses omegn var der kendte, ældre grundtvigske friskoler i Fangel, Stige og Højby.

Blandt de private pigeskoler havde Louise Wintelers Skole det bedste ry, og det blev stedet, hvor borgerdøtrene blev sendt hen, hvis de var for fine til den offentlige skole. Skolen lå på Klingenberg, men flyttede til en selvstændig bygning på Klostervej i 1880. Den fik i 1908 tilknyttet gymnasium (senere kaldet Sct. Knuds Gymnasium). Allerede fra 1887 blev der afholdt forberedelseseksamen.

Wintelers Skole, der i 1880'erne havde mellem 150 og 200 elever, blev kendt for det første skolekøkken i landets pigeskoler, indviet 1898. Det var samme år, som »en vordende ægtemand« i *Husmoderens Blad* havde skrevet, at »de private pigeskoler burde gå foran med at indføre madlavning i skolerne, men de tænker ikke på at gøre det«. Men det gjorde de altså, i Odense, ni år før

Præliminæreksamenshold fra Louise Wintelers Skole omkring århundredskiftet (Møntergården).

de kommunale skoler, og ud over madlavning undervistes pigerne på L. Wintelers Skole omkring århundredskiftet også i at vaske, rulle og stryge.

Også det radikale byrådsmedlem, overretssagfører Jens Rasmussen sendte sin datter i L. Wintelers Skole, og det fremgår af datterens erindringer, at skolelivet også kunne give sjove minder:

»Fra min eksamen i første klasse husker jeg kun naturhistorietimen, hvor frøken Lohse spurgte mig:

»Nå Magna, hvad gør så den lille frø, når den er tørstig?« Hvorpå min far lænede sig hen imod min mor og temmelig højt hviskede:

»Den går sikkert hen på Grand Hotel og drikker sig en bajer«. Mor bøjede hovedet og lo, og rundt omkring lød fnisen og halvkvalt latter fra de andre forældre, der ikke havde kunnet undgå at høre fars bemærkning. Far og mor forlod først lokalet, og en efter en listede de øvrige efter, så til sidst sad vi helt alene i det store rum med alle de udstoppede fugle. Jeg tænkte, at det var sandelig ikke pænt gjort af min far, og frøken Lohse var endda radikal!«

En anden pigeskole, der hurtigt voksede sig stor, var Marie Jørgensens Skole, der startede 1879 med tre elever. Fra 1881 havde skolen lokaler i Albanigade, men fik 1893 egen bygning på Sct. Hans Plads og havde da omkring 150 elever. Dette tal fordobledes inden århundredskiftet, også fordi der blev oprettet drengeskole 1897.

Ånden var grundtvigsk, og eleverne, der i perioder også omfattede lærer-

indeaspiranter og højskoleelever, kom især fra middelklassen. De blev naturligvis kaldt »Mariehøns« og nærede en vis foragt for de vigtige »Wintertøse« fra det højere borgerskab. Skolen havde den glæde at få dimissionsret, altså ret til afholdelse af eksamen i 1886, året før L. Wintelers Skole.

Men det var pigerne fra Wintelers Skole, der en gang om året blev inviteret til skolebal hos drengene i Odense Katedralskole, latinskolen, som tilsvarende var eksamensskolen for borgernes drenge – og i øvrigt for hele Fyns-området vedkommende det sted, der kunne føre videre til en højere uddannelse på universitetet i København eller lignende.

Katedralskolen var byens videregående uddannelsesinstitution. Efter en skolereform i 1871 – samme år som den klassiske filolog P.J. Petersen blev rektor efter etatsråd R. Henrichsen – skulle man være fyldt 11 år – mod hidtil ni – for at blive optaget. Efter seks étårige forløb med 36 ugentlige timer kunne man tage afgangseksamen. I 3. klasse deltes der i en sproglig-historisk afdeling og som noget nyt en matematisk-naturvidenskabelig afdeling. Oprettelsen heraf skal selvfølgelig ses i sammenhæng med behovet for f.eks. ingeniører i industrialiseringsprocessen.

Først 1903 i forbindelse med den omtalte ændring af skoleloven kom et treårigt gymnasium som overbygning på mellemskolen, og som noget nyt kom en nysproglig gren. I 1910 holdtes første gang eksamen efter den nye ordning, nu kaldet studentereksamen. De nye tider viste sig også ved et af stilemnerne: »Kvindernes deltagelse i erhvervslivet og det offentlige liv«.

Der kom dog først piger på skolen i 1918, mens antallet af disciple, som eleverne på latinskolen blev kaldt, i øvrigt lå på knap 200 i perioden, men efter 1903-reformen steg tallet til 300. Der var en klar social skævhed i rekrutteringen. Af 1.172 studenter fra 1803 til 1909 kom således kun otte fra arbejderstanden, mens 519 fædre var embedsmænd, heraf ikke mindst mange gejstlige. $\frac{1}{3}$ af eleverne var fra selve Odense by. Betalingen var efter 1903 36 kr. pr. kvarter, men $\frac{1}{3}$ havde dog friplads.

Ryget som terpeskole afspejlede sig tillige i katedralskolens ordensregler, der også omfattede tiden uden for skolen, da jo en del af eleverne var indlogeret i byen, f.eks. hos slægtninge. I 1855-reglerne tales der således om, at »det er disciplene forbudt at besøge værtshuse, billardhold eller lignende offentlige steder« samt »at gå med spadesrestok på gaden og andet lignende kavalervæsen«.

Reglerne blev ikke altid overholdt, og på de to årlige sold, der ofte foregik hos madam Hansen i Fruens Bøge, kunne det gå lystigt til. En enkelt gang måtte politiet skrive til rektor og påtale, at der var »smidt bænke i vandet og rykket træer op med rode«, så latinskoleeleverne i det 19. århundrede holdt liv i de myter hos byens befolkning om ungdommens galskab, som også

Afgangsholdet fra Odense Seminarium på Hjallesvej 1912, fotograferet sammen med lærerne (H. Lønborg fot., Møntergården).

kendtes fra tidligere perioder af byens historie.

Skolen havde i øvrigt siden 1864 holdt til i det senere posthus i Lille Gråbrødrestræde, men flyttede 1894 hen i en ny og større bygning i Jernbanegade.

En særlig privat skole var Lahns Stiftelse, oprettet 1804 af Johan Matthias Lahn, der var kommet til Odense som fattigt barn og var død som rig hand-skehandler. På stiftelsen fik 110 fattige børn (heraf 70 piger) undervisning samt kost og klæder.

Fra sommerferien 1903 ophørte stiftelsen med egentlig skoleundervisning, og dens »alumni« blev indskrevet i borgerskolerne, mens stiftelsen fortsatte som en slags fritidshjem.

Med i det odenseanske uddannelsesbillede i perioden hører også den tidlige omtalte tekniske skole. Forløberen, Den tekniske Lærestalt, var oprettet i 1844, men i 1872 oprettedes en egentlig teknisk skole med dagskole og med fast forstander, adjunkt F. W. Johnsen fra katedralskolen, der også var kendt som formand for Læseforeningen. Aftenundervisningen forblev dog, som det ses af tabel 23.8, det væsentligste, men både denne og dagundervisningen, som efter århundredskiftet fik en mere fremtrædende plads, voksede eksplosivt i takt med erhvervslivets udvikling. Erhvervslivets repræsentanter dominerede klart bestyrelsen for skolen.

Væksten i elevtal havde som nævnt ført til, at skolens første bygning i

Tabel 23.8: Elevtal i Odense tekniske Skole 1868-1914.

År	Daghold	Aftenhold Antal elever	I alt
1868	0	161	161
1872	7	195	202
1880	54	355	409
1890	66	431	497
1900	175	706	881
1914	194	727	921

Kilde: M. Rasmussen m.fl.: Odense tekniske Skole, s. 24, 45 og 78.

Nedergade, som man havde fået 1879, i 1899 måtte forlades til fordel for en ny, stor bygning på Hunderupvej.

Handelsforeningen havde åbnet en handelsskole i 1863, primært som aftenskole, hvilket også gjaldt for Valdemar Petersens private handelsskole fra 1877, der fra 1902 optog kvinder. Handelsforeningen nedlagde sin egen skole og støttede Valdemar Petersen, der efterhånden udvidede undervisningen fra alene at omfatte dansk, regning og skrivning til også at omfatte tilbud om sprog og bogholderi. Skolen havde ca. 50 elever om året med en svag stigning efter århundredskiftet. Efter at lukketiden i 1898 var blevet fastsat til kl. 8 om aftenen, var det nemmere for eleverne at holde sig vågne i de to timer, der efter lukketid fulgte på handelsskolen.

I 1911 oprettede Odense Kolonialhandlerforening og Odense Manufakturhandlerforening en købmandsskole. En landbrugsskole i Vindegade blev drevet af Fyns Stifts patriotiske Selskab.

På Hjallesevej lå fra 1895 det private, men statsanerkendte Odense Seminarium. I tilknytning til Julie Heins pigeskole i Overgade 16, fra 1883 drevet af den senere leder af Odense Seminarium, Niels Thomsen, var der fra 1882 dimitteret privatlærerinder. Fra 1891 havde der også i tilknytning til friskolen i Nørregade været et kursus for lærere.

Disse to kurser sluttede sig efter seminarieloven 1894 sammen til et egentligt seminarium, som altså fik til huse på Hjallesevej, drevet i grundtvigsk ånd og på privat basis. De første fire lærere dimitteredes i 1897, men allerede i 1914 forlod 32 dimittender seminariet.

Aftenskoler begyndte også i denne periode. Dansk Kvindesamfund havde omkring 1890 nogle kurser for kvinder, og i 1894 startede Mændenes Aftenskole med tilknytning til arbejderbevægelsen. Byrådet tillod benyttelse af lokaler i skolen i Klaregade, dog ikke gratis som ønsket, men mod betaling af lys og rengøring. Ud over foredragsvirksomhed undervistes der i dansk og regning for de 82 kursister, der var i det første skoleår, næsten alle arbejdere,

Frederiksbroen – Danmarks ældste vejbro af støbejern – fotograferet omkring 1880. De høje bygninger i baggrunden er Dorchs Klædefabrik, der efter lukningen indrettedes til Teknisk Skole. Skolen kunne tage bygningerne i brug 1879 (Møntergården).

især tekstilarbejdere. Dette antal holdt sig i gennemsnit i de følgende år, hvor også engelsk og tysk føjedes til som fag, men virksomheden indstilledes alligevel 1904, hvor man konstaterede vigende interesse. Aktiverne afleveredes i 1909 til den i 1907 stiftede Arbejdernes Aftenskole (det senere AOF).

Samfundsudviklingen i øvrigt havde nødvendiggjort et stadig mere udbygget og specialiseret uddannelsesbillede. Inden for de forskellige nye dele af dette havde Odense på alle områder tidligt fået institutioner, der kunne være til gavn for byens og øens befolkning.

24 · Fritid og fornøjelser

På billedet herover ses skuespillerinde ved Odense Teater Sophie Frederikke Jensen (født 1847). Hun spillede på teatret 1878-84 og 1892-96 (Montergården).

Teatre og biografier

Odense Teater lå på Sortebrødre Torv indtil 1914, hvor den nuværende teaterbygning i Jernbanegade kunne indvies. Teatret på Sortebrødre Torv var bygget i 1795 som det første skuespilhus uden for København, og det kunne rumme mellem 380 og 400 tilskuere. En ombygning i 1865 havde givet tilskuerrummet en lidt anden struktur og nogle flere pladser, og selv om rummet efterhånden var utidssvarende, oplevede odenseanerne det gamle teater som hyggeligt og næsten familiært.

Skuespiller Otto Lagoni skildrede det således: »Stor var tilskuerpladsen ikke, men den virkede hyggelig og intim. Rundt langs hele salen løb en balkon, hvis første række, perleraden, var den fornemste plads, hvor alle kendte hinanden og hilste og nikkede«.

Teatret var organiseret som et interessentskab, hvor de byrådsmedlemmer, der ville, var interessenter – det var i praksis alle. Bestyrelsen valgtes af interessenterne. Det var altså et privat teater, og der var ingen økonomisk

Nu er Verden snart tosjet!

Hvorfor? Jo, nu vil Fabrikarbejdernes Fagforening ogsaa til at have et stort Andespil Lørdag den 10. Februar 1900, Kl. 7 $\frac{1}{2}$, i Arbejdernes Forsamlingsbygning, Kongensgade 51, over en Del store fede Væder m. m. m.

Gennemgaaende Billet til alle Trækninger samt til Ballet faas a 1 Kr. 50 Ore Billetter til Ballet faas ved Indgangen a 35 Ore for en Herre og 25 Ore for en Dame.

Alle organiserede Arbejdere indbydes.

Bestyrelsen.

Idrætsklubben „Skjold“

afholder **stor Præmiemaskeade** Søndag den 11. Febr., fra Kl. 8 til Kl. 2 i Forsvarsbroens store Sal, hvortil Fremmede kan indføres. En Præmie til den smukkeste Damemaske og en Præmie til den mest komiske Herremaske. (592) Billetpriiserne er: Maskeeret Herre 65 Ø., umaskeeret 50 Ø., maskeeret Dame 50 Ø., umaskeeret 35 Ø., Børn 25 Ø. Billetter faas hos A. Hansen, Dannebrogsgade 28, J. Hansen, St. Jørgensgade 45, R. Hansen, Rødegårdvej 38, samt ved Indgangen.

Bestyrelsen.

Andespil og maskeradeer horte med til dagens orden. Disse annoncer var at læse i Fyns Social-Demokrat 9.2.1900 (E. Pantou fot., Lokalthistorisk Afdeling).

Den gamle teaterbygning på Sortebrødre Torv, fotograferet 1915, året efter teatrets lukning. Hovedindgangen lå i Theaterstræde til højre i billedet. Det er Overstræde til venstre (Møntergården).

støtte fra byen. Byrådsmedlemmerne styrede, men som privatpersoner, og vi ser således også på dette område en odenseansk fastholden ved det private initiativ længst muligt.

Bestyrelsen overlod selve driften i forpagtning til en teaterdirektør, som var ansvarlig for repertoiret. Der var ikke en fast stab af skuespillere, men turnerende selskaber, ofte en tre-fire selskaber pr. sæson.

Dette system gav mange forestillinger. F.eks. blev der i Albert Helsingreens seks sæsoner 1901-06 givet 760 forestillinger med 59 forskellige stykker.

Den lette genre dominerede, bl.a. på grund af konkurrencen fra Pantheon – i den nuværende Pantheonsgade. Dette etablissement var oprettet 1857-58 af købmand Ludvig Limkilde og var i 1859 begyndt med teatervirksomhed og cirkus. F.eks. havde Odense Teater en dårlig sæson 1869-70, fordi brødrene Houkes beriderselskab optrådte i Pantheons cirkus.

I Pantheons teater trak i 1871 den lokale enakter *En søndag i Fruens Bøge* naturligvis også fulde huse. Foruden teater og cirkus bestod Pantheonetablissementet i øvrigt af en have, hvor der bl.a. Sct. Knuds markedsdag afholdtes nogle gevaldige fester. Desuden var der en del butikker i den lange overbyggede Pantheons passage, der fra Vestergade 83 førte ind i haven.

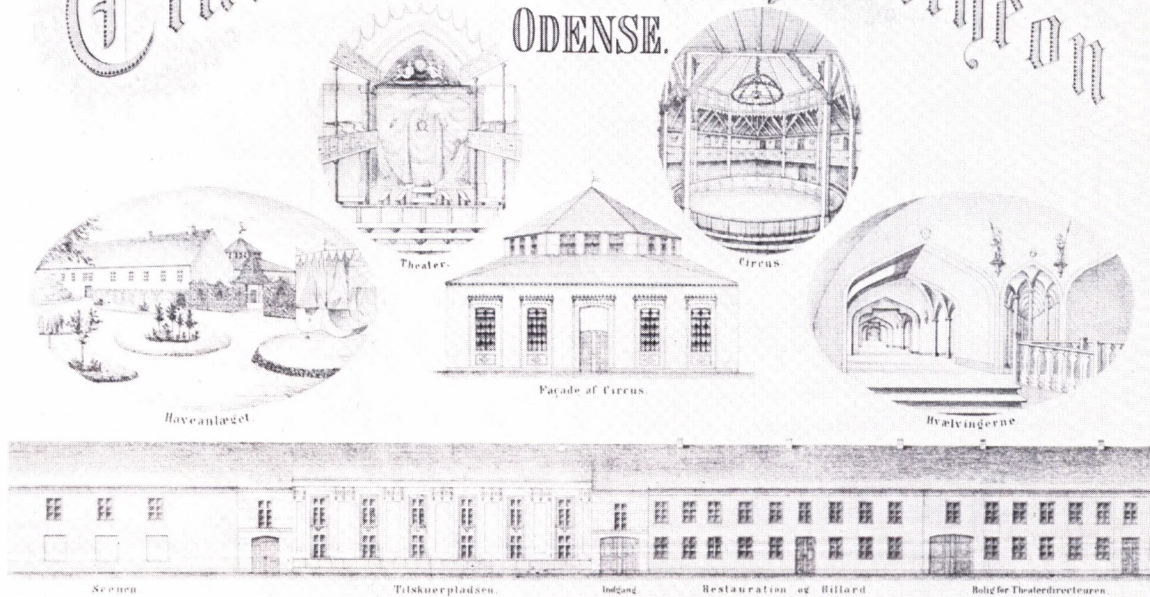
Var et teaterselskab blevet fyret fra Odense Teater på Sortebrødre Torv, kunne det undertiden finde engagement i Pantheon, der efter en kort nedgangsperiode blev istandsat 1876-77. Samtidig ændrede det navn til Odense

Skulle man til maskerade eller bal, var der hjælp at hente hos handskemageren. Annonce i Fyens Morgenavis 10.4.1884 (E. Pantou fot., Lokallhistorisk Afdeling).

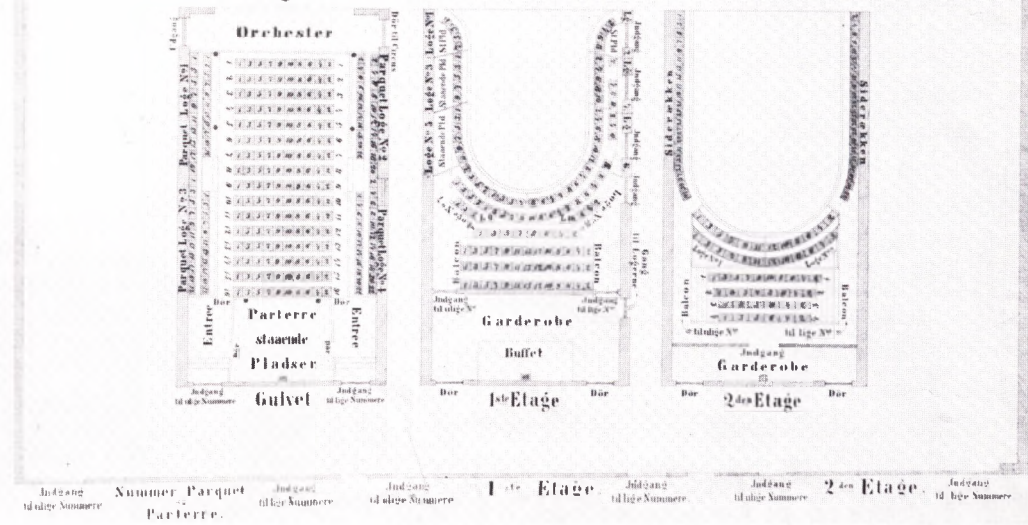
**Maskerade-
og Bal-
Handsker**
billigst hos
S. Longhi,
8, Overstræde 8,
lige for Theatret.

Ettablissementet Pantheon i ODENSE.

Plan over Pladserne i Theatret.

Odense nye Theater i Ettablissementet Pantheon.

Folketheater. Allerede 1880 var der igen navneforandring af hele etablissementet – til Tivoli – og det gamle cirkus blev indrettet til vinterhave. Efterhånden ebbede også teatervirksomheden ud. Den sidste forestilling var i 1886, og året efter optrådte for sidste gang et teaterselskab i cirkus. Ironisk nok blev Pantheons teater, efter et par år at have stået tomt, lejet ud til Frelsens Hær, mens cirkus kun blev benyttet til enkelte møder.

Måske på grund af Pantheons nedgangslinie blev der på Sortebrødre Torv også plads til mere moderne og alvorlige stykker, og f.eks. kom Ibsens *Et Dukkehjem* allerede op i sæsonen 1879-80. Men publikum i Odense var dog »alt andet end ødselt med bifald over for alvorlige stykker«, hed det.

Det underholdende og de gamle kendte travere var derfor fortsat i høj-sædet, og der var selvsagt ingen ny dramatik, der fik sin førsteopførelse i Odense. Selv om det var forholdsvis lette sager, der dominerede repertoireet, skulle det dog være sobert og solidt, og det var også den fremherskende tendens i den lange periode, hvor Th. Cortes' selskab lejede teatret (1879-92 og igen forsæsonerne 1894-96). Men stykket *Doktor Jo-Jo* var dog »så fransk, at det burde være bandlyst fra enhver respektabel scene«, mente teaterbestyrelsesformand og byrådsmedlem Karl Schmidt – og det var også en undtagelse, at noget stødte an.

Det gjaldt også for de relativt mange danske stykker, der bl.a. domineredes af de 4 H'er: Holberg, Heiberg, Hertz og Hostrup, hvis portrætter kom til at udgøre en del af den nye dekoration af forscene og loft fra 1896.

Odense Variete

(Folketeatret).

Hver Aften fra Kl. 8—11^{1/2}:

Stor Forestilling og Koncert.

Nyt! Brodrens Anjou,
svenske koncertistiske Duettister.

Søndag stor folkefore-
stilling, Kl. 4, 25 Dre alle
Pladser.

Mandag den 19 Februar:
100 Dages Jubilæum for
Odense Variete.
(725) W. Overgaard.

Prinsessen i Høregangen.

Rome 25, Born 10 Dre.

Den levende halve Dame er en
jærd Stenbød, kun 16 Aar gammel og har
en smuk Sangstemme. Forevises i Vester-gade
40 fra Kl. 4 Etim. (713)

Reklame for forskellige forlystelser i Fyns
Social-Demokrat 17.2.1900 (E. Pantou
fot., Lokallhistorisk Afdeling).

Overfor ses et litografi fra tiden omkring
1860, hvor Pantheonetablissementet endnu var
nyt. Dele af etablissementet er i ombygget stand
bevaret i hjørnejendommen mellem Vindegade
og Pantheonsgade (Møntergården).

Udsigt fra terrasse i folketeatrets have over
den og en del af Munkemose. I baggrunden
skimtes bl.a. Villa Brandt på Hunderupvej
(Chr. Hansen fot., Møntergården).

Disse dristigt klædte damer stod på folke-
teatrets scene en gang omkring 1911 (E. Biering
fot., Montergården).

Annøncer for forskellige former for underhold-
ning i Fyens Morgenavis 3.1.1884. August
Rasmussen vekslede flere gange mellem Odense
Teater og København (E. Panton fot., Lokal-
historisk Afdeling).

Odense Theater.

(Sidste Saison under Direktion af
Aug. Rasmussen).

Torsdag den 3die) Januar Kl. 7½–10:
Fredag den 4de)

Keiserens Kureer.

dramatiseret Reiseeventyr i 5 Akter (11
Tableauer) af Jules Verne og Ad. d'En-
nery, bearbejdet af Hr. Erik Bogh. Mu-
siken af forskjellige Komponister, arrangeret
af Hr. Krigsraad C. Brandt. Ouverturen
komponeret af Hr. Gottschalksen. Deko-
rationerne af Hr. Theatermaler Aagaard.
Kostumerne tildels efter Vignetter fra Cha-
telet-Theatret af Hr. H. Jacobsen. Rekv-
siter og Vaaben dels fra det kgl. Tøhus,
dels fra Hr. Jul. Frøst. Balletmusikken af
Riccicus. De to Orchestre under Anførsel
af Dhrr. Musikdirektør Gottschalksen og
Steffens.

Circus Oroszy (Tivoli).

Jeg tillader mig herved at underrette det
ærede Publikum om, at jeg om faa Dage
ankommer hertil med mit **store Kunst-
beriderselskab** for at give en Række
Forestillinger her.

Haabende paa Publikums ærede Velvillie
tegner

Høiagtelsesfuldt
Georgine v. Oroszy.
Directrice.

Man kan kun gætte på, at det »rigtige« teaters publikum har været en anelse mindre folkeligt end i Pantheon, men enkelte aftener nedsattes billetpriserne, og der sattes også særlige landboforestillinger op til nedsat pris. Teatret blev derved i perioden et af de opnåelige kulturelle tilbud for indbyggerne ikke alene i byen, men også i byens opland.

Omkring århundredskiftet varierede billetpriserne mellem 50 øre for de billigste ståpladser og 1,50 kr. for en logeplads. Dette var i 1914 sat op til henholdsvis 65 øre og 2,25 kr., og samme år var f.eks. en murerarbejdsmands timeløn 42 øre. Relativt var det altså en del dyrere end i dag, og der er således klare økonomiske grunde til, at det var borgerskabet mere end arbejderne, der fyldte Odense Teater.

I 1880'erne var teatret fri for konkurrence, men i 1895 åbnede Odense Sommertheater i en bygning på hjørnet af Ny Vestergade og Filosofgangen. Snart fik teatret navnet Odense Folketheater. Det gjorde straks forholdene svære for teaterforpagter August Rasmussen (forpagter 1896-1900), der da også klagede over, at hvis han satte et »kassestykke« op, var anmelderne utilfredse med manglende litterære kvaliteter, og hvis han ikke gjorde det, skrantede økonomien.

Det kan derfor ikke undre, at tanken om statsstøtte nu blev taget op i samarbejde med Århus Teater. I 1898 skrev interessenterne til regering og rigsdag og bad om 25.000 kr. årligt. Svaret kom året efter, »at Folketinget

ikke har fundet anledning til at foretage videre i sagen«. Tiden var ikke moden til offentlig støtte fra staten til kulturlivet.

Tanken om en ny teaterbygning drøftedes for alvor fra 1895. Allerede da man i 1865 istandsatte den gamle bygning, havde nogle været utilfredse med det gamle teater og bl.a. peget på brandfaren. Først efter at Århus havde fået et nyt teater i 1900, og Randers havde fået det i 1904, kom der rigtig gang i overvejelserne, der også omfattede spørgsmålet om en eventuel kommunal overtagelse.

Da teatret i 1903 – 12 år efter den første elektricitet i Odense – havde fået elinstallation og ventilator, syntes en stor del af interessenterne, at man godt kunne klare sig med det gamle, hyggelige teater lidt endnu.

I 1905 overgik teatret til byen, og byrådet indhentede tilbud på et nyt teater med 600 siddepladser. Det ville koste ca. 250.000 kr. uden byggegrund, og det mente man var for meget. Teaterudvalget tog igen sagen op i 1909, da den forsinkedes i byrådet på grund af en henvendelse fra grosserer Chr. Hennings, som var med i et privat initiativ til nybygning.

Da dette ikke i første omgang blev til noget, blev sagen henlagt til 1912, hvor fem fremtrædende, velstillede borgere, nemlig etatsråd J.L. Christensen, redaktør Morten Dreyer, direktør Chr. Dæhnfeldt, grosserer Henrik Nielsen og grosserer Chr. Hennings, dannede et aktieselskab, som ville skaffe penge til et nyt teater, hvis kommunen ville give en grund og et mindre lån mod til gengæld at få repræsentation i teatrets bestyrelse.

Dette satte skub i sagen. Indenrigsministeriet gav sin tilslutning til arrangementet i 1913, og man gik straks i gang med at nedbryde den gamle gartnerbolig på den grund på hjørnet af Vindegade og Jernbanegade, som skulle rumme det nye teater med 652 siddepladser.

Den sidste forestilling på det gamle teater – der efterfølgende blev husvildebolig, indtil det brændte en vinteraften i 1922 – fandt sted 1. maj 1914. Det skulle naturligvis være Chr. Olufsens lystspil i fem akter *Gulddåsen*, det stykke, som var blevet spillet ved indvielsen 18. november 1796 og ved teatrets 100-års jubilæum i 1896. Aftenen sluttede med en epilog af Odenseforfatteren Sophus Michaëlis *Ved Odense Å* – om livet og kunsten, hvor fremtiden, repræsenteret af en yngre odenseaner, gjorde op med nostalgien og sagde:

»Til tidens fremskridt må det hele passe,
ved Gud! Den var for slem – den gamle kasse«.

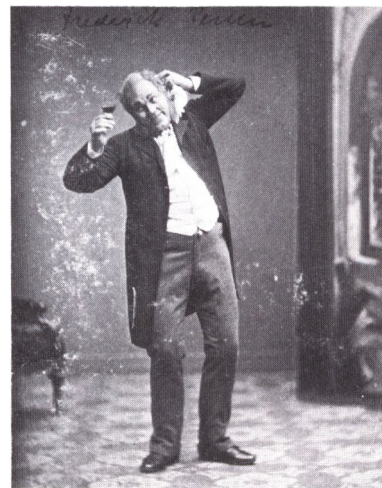
Den første forestilling i Jernbanegade kunne finde sted 9. oktober 1914: H.C. Andersens *Ole Lukøje*.

Det private initiativ sejrede altså, også til sidst i perioden, da det drejede sig om opførelse af en ny teaterbygning, selv om offentlige midler var inde i bille-

Th. Cortes (1819-1901) lejede Odense Teater i lange perioder og fejrede 1892 sit 50 års jubilæum som skuespiller her. Jubelen efter den sidste forestilling ville næsten ingen ende tage, men stemningen blev dog mærket af, at Cortes til slut fra scenen klagede over, at han ikke havde kunnet få teatret til leje for den kommende sæson (Møntergården).

Den folkekære skuespiller Frederik Jensen (1863-1934) spillede på Odense Teater i sæsonerne 1887-88 og 1889-90 og var efter samtidens bedømmelse »aldeles uimodståelig morsom« (G.P. Jacobsen fot., Møntergården).

Etatsråd J.L. Christensen (1853-1919) var meget teaterinteressert; han havde 1882 grundlagt egen virksomhed inden for kaffe- og thehandel og blev i øvrigt 1919 Odense bys første folkevalgte borgmester. Han døde efter få måneder i embedet (Danmarks sofart, handel og industri).

Forside af nodehæfte fra sommerrevyen 1895 (Lokalhistorisk Afdeling).

det derved, at byen gav byggegrunden. Dette træk i odenseansk politik og kultur i industrialismens periode har vi kunnet konstatere flere gange. Byrådet fandt, at det kulturelle liv skulle passe sig selv, og man ville derfor naturligvis heller ikke gribe ind over for konkurrenter til teatret. Konkurrencen kom i periodens begyndelse fra Pantheon, og mod slutningen kom den især fra det nævnte Odense Folketheater.

Det var et privat aktieselskab, åbnet 22. juni 1895 under navnet Odense Sommertheater med treakteren *Skilsmisens overraskelser*. Men bygningen var for dyr, og trods en god sæson, bl.a. med en revy, *Fra Flakhaven til Fruens Bøge*, måtte foretagendet på tvangsauktion og opkøbtes af et nyt aktieselskab, der drev det videre under navnet Odense Folketheater. Dette tiltrak i de følgende år mange odenseanere og blev en meget stærk konkurrent til teatret på Sortebrødre Torv.

Konkurrencen til Odense Teater kom ikke kun fra Folketheatret, men efter 1905 også fra Odenses første etablissement for levende billeder, Biografen, i Vestergade 40. Den åbnede 1. september. Året efter begyndte Kosmorama i Kongensgade 31 og Kinografen i Vestergade 2. Også andre forsøgte sig, men de to sidstnævnte var de stærkeste i den indbyrdes konkurrence og var i 1914 de eneste biografer i byen.

Der var stor tilstrømning til det nye medium. Hver mandag skiftedes der program. Først vist en naturfilm, så en farce og endelig hovedfilmen, og selv om det var stumfilm, kunne man f.eks. lade en mand sidde bag et tæppe og jamre sig, hvis der var grusomheder på lærredet, så publikum virkelig kunne blive rædselsslagent.

Alle kunne være med. Børnebilletter kostede fra 10 øre, og der var endnu ikke forbud mod at se film som f.eks. *En forbryder i politiform*, *Bruden, der måtte gå i kloster* og *Flugten fra Sing-Sing-fængslet*, for nu at nævne lidt fra repertoiret 1906.

Det var således svære tider for teatret i slutningen af perioden. Ikke alene var der konkurrencen og de dårlige lokaleforhold, men landboerne, der var en ikke uvæsentlig del af publikum, ville nu også have nyhederne fra de københavnske teatre.

Dertil kom, at teaterbestyrelsens formand, overlærer Karl Schmidt, mente, at skuespillernes kvalitet var i stærk tilbagegang:

»... hvor får man f.eks. en ung dame, der virkelig kan spille dame ... Det fortjener at bemærkes, at sporten i så henseende har bidraget sit til at vanskeliggøre forholdene. idet den ødelægger de unge damers gang og holdning for scenen ved at gøre dem mandhaftige«,

sagde han.

Biografen Kosmorama i Kongensgade 31 ses til venstre på dette billede fra omkring 1910 – før sportovnene kom (Møntergården).

Læserbrev om biografernes gruppvekkende reklamer, Fyens Stiftstidende 25.11.1911 (V. Sylvest Frederiksen fot., Lokalhistorisk Afdeling).

Jer ser

tidt med Rædsel paa Biografteatrets Gadeplakater, som nok er egnede til at stikke Folk i Øjnene. Naar jeg saa har set en rigtig bloddryppende Titel paa en Films, saa gaar jeg hen i det respektive Teater — jeg holder forfærdelig meget af Biografteatre — for at se dem „filmse“. Jeg vil ikke nægte, at jeg saa for det meste bliver skuffet, thi Filmen staar aldeles ikke i Rædsel og Sensation paa Højde med Titlen paa Gadeplakaten, og saa bliver jeg paa en Maade ærgerlig, selvom jeg paa den anden Side er glad ved, at man ikke faar alle de Mord og al det Blod at se, som lyser ud af Plakatens store Bogstaver.

Jeg kunde godt tænke mig, at vi kunde trænge til lidt Plakatoensur i den Retning. Filmsensur har vi jo allerede, thi de gode Direktører sætter tilsyneladende en Æro i at overbyde hinanden i at finde de mest gruppvekkende Titler. Naar de ikke mindst har 6 Mord, 7 Selvmord og 10 sørgelige Kærlighedshistorier med Bortførelser, Drab o. s. v. paa Plakaten, er de tilsyneladende ikke tilfredse. Titler som „Mordet paa Pantelaaneren“ eller „Den stjaalne Flip“, „Den hvide Slavehandels sidste Offer“, „Paa Dødens Tærskel“, „Mordet i Baggaarden“ og Dramaet i Vesten“ eller „Cowboyens Datter“ tager sig drabelige ud, men jeg synes nu, de er lidt for bloddryppende for ungdommelige Sjæle, der allerede af Plakaten faar Lysten pirret og higer efter at trænge ind i Dramaets uædlere Dele. Det er vel nok Plakaternes værste Side, men tillige virker de ofte som falsk Reklame.

Jeppé.

Den bekymrede konservative røst over for det såkaldte fremskridt havde mange tilhængere i Odense, men naturligvis overlevede teatret også de nye tider med de nye udfordringer.

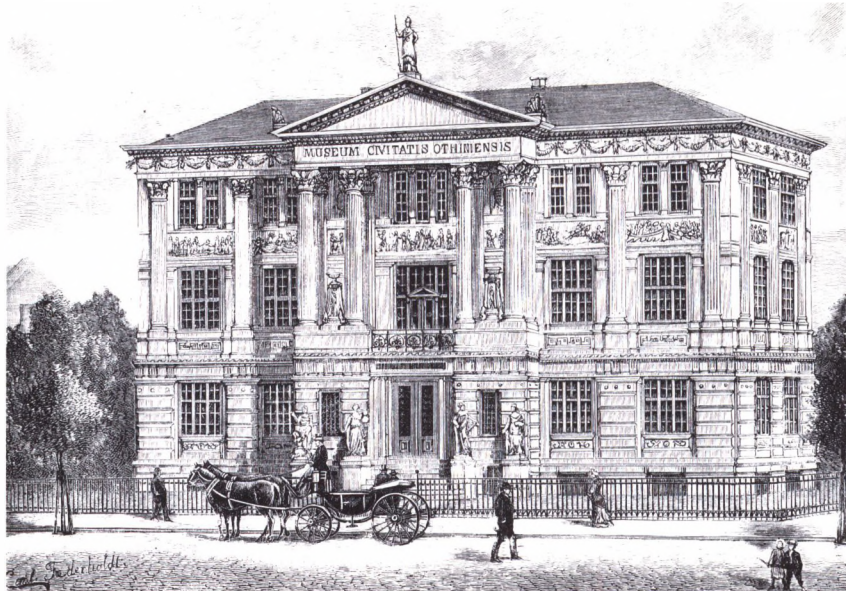
Museer og arkiv

Et andet tilbud til meningsfyldt udfyldelse af den øgede fritid var byens museer, som kom til netop i denne periode. Historisk interesse har vel altid eksisteret, men når behovet for en mere systematisk indsamling af minder om vor fortid meldte sig nu, hænger det uden tvivl sammen med det meget stærkt forøgede tempo i udviklingen, som prægede industrialiseringens periode, sådan som vi også har set det i Odense.

Allerede i 1860 var der, først og fremmest på initiativ af den nationalliberale adjunkt C.G.V. Faber, oprettet et såkaldt Nordisk Museum, der havde fået et par små lokaler på slottet. Denne samling blev omfattet med stor interesse af apoteker, byrådsmedlem Gustav Lotze (og hans assistent fra 1880'erne – samtidig en slags plejesøn for ham – digteren Sophus Michaëlis).

Fra midten af 1870'erne var Lotze førstemanden i det odenseanske museumsliv, og han fulgte traditionen i Odense for det private initiativ op, også derved at han betalte en væsentlig del af opførelsessummen for en bygning til samlingerne, Odense Museum (fra 1904 Fyens Stiftsmuseum), som stod færdig i 1885, og som allerede i 1897-98 blev udvidet.

Museet i Jernbanegade, indviet 19.4.1885. Athenestatuens over bygningens frontispice var etatsråd Lotzes personlige gave, men i øvrigt blev bygningens opførelse finansieret af staten, Odense Kommune og ved betydelige tilskud fra private (Møntergården).

I den nye monumentale museumsbygning var der ikke alene oldsager og »mærkelige levninger fra fortiden«, men ud over den historisk-antikvariske samling, der også omfattede en mønt- og medaljesamling, kom en kunstsamling og en naturhistorisk samling. Kunstsamlingen skyldtes alene Lotze, idet to kunstforeninger i byen var døet hen.

Kommunen havde fra 1878 ydet 150 kr. til driften af museet, fra 1884 sat op til 800 kr. Til museumsbygningen ydede byen byggegrunden samt 15.000 kr., der udgjorde ca. 15% af opførelsessummen, idet byrådet naturligvis var blevet gjort opmærksom på, at Århus havde fået ny museumsbygning 1877, Ålborg i 1879. Men en stor del af opførelsessummen samt af underskuddet på driften dækkedes af midler fra institutioner og fra etatsråd Lotze, der forblev enevældig leder af museet indtil sin død i 1893. Der blev i den nye bygning adgang for publikum tre timer dagligt, hvor der i det gamle Nordisk Museum kun havde været åbent én time onsdag.

En anden samling af byens og landsdelens historiske kilder fandt rum i Landsarkivet for Fyn i Jernbanegade, som i 1892-93 blev opført af staten. En arkivlov fra 1889 havde bestemt, at der skulle oprettes tre provinsarkiver, hvortil de lokale embedsarkiver skulle afleveres for at sikre dem mere betryggende for eftertiden.

Et specielt odenseansk museum var museet for byens mest berømte søn, H.C. Andersen. Det kunne åbnes i 1908. Efter æresborgerskabet i 1867 og indsættelse af en mindeplade i barndomshjemmet i Munkemøllestræde i

Landsarkivet i Jernbanegade opførtes 1892-93 efter tegning af hgl. bygningsinspektør Martin Borch (Møntergården).

1875, var det fra byens side i 1888 blevet til opstilling i Kongens Have af den statue, Louis Hasselriis havde udført, og som i 1905 blev flyttet til Gråbrødre Plads (nu i Eventyrhaven). I forbindelse med festligholdelsen i 1905 af 100-årsdagen for H. C. Andersens fødsel opstod imidlertid tanken om et museum for digteren.

Borgmester Ludvig Dithmer var straks aktiv for tanken, og byen købte samme år det hus, der i 1868 var udpeget som digterens fødested. Byen betalte også arbejdet med oprettelsen, der bl.a. skete med bistand fra senere professor Hans Brix og fra senere museumsinspektør Chr. M. K. Petersen. Begge var lærere ved Giersings Realskole, Brix indtil 1906.

I november 1910 åbnedes Fyns Folkemuseum i Eiler Rønnøw's gård i Nørregade; gården er i dag en del af komplekset ved Møntergården. Den var efter restaurering givet til Odense by 1903, og man besluttede efter nogle år at benytte den som ramme for de historiske samlinger.

For Stiftsmuseets vedkommende var det private initiativ i høj grad afgørende, men indvielsen af H. C. Andersens Hus på digterens fødselsdag 2. april 1908 var en kommunal bedrift. Når byen tog en sådan opgave på sig og også gik ind i indrettelsen af Fyns Folkemuseum, viser det henimod periodens slutning tegn på nye tider med øget kommunalt engagement i rammerne for borgernes fritid og kulturliv. Denne nye interesse peger frem mod udviklingen i resten af det 20. århundrede.

Museumsinspektør, cand. theol.

Chr. M. K. Petersen (1869-1942), der var aktiv ved oprettelsen af museet i H. C. Andersens hus og Fyns Folkemuseum i Eiler Rønnøw's gård (H. Lønborg fot., Møntergården).

Bronzestatuens af H.C. Andersen blev på digterens 100-årsdag i 1905 flyttet til Gråbrødre Plads efter at have stået 17 år i Kongens Have. Fra 1949 er statuens anbragt i Eventyrhaven. Den er udført af Louis Hasselriis (Møntergården).

Sejle op ad åen – til Fruens Bøge

Det var på det nyindviede Odense Sommertheater (det senere Odense Folke-theater), at odenseanerne i 1895 blev præsenteret for visen *Sejle op ad åen*, som i dag er en uundværlig del af landskampstemning og danskeres møde under sydens sol, hvor menneskevenlige spirituspriser styrker sangglæden.

Forfatteren Lauritz Stephan og komponisten Emilius Wilhelmi havde ladet sig inspirere af de populære sejladsere fra slusen i Munkemose til den grønne skov med det poetiske navn Fruens Bøge. Disse udflugter, der foregik med dampbådene Odin, Kvik og Sct. Alban, var startet i 1883 og blev en fast del af den odenseanske hverdag eller snarere søndag for 100 år siden.

Selve sangen blev dog hurtigt glemt, om end altså midlertidigt, også efter at den året efter var blevet fremført i forbindelse med en revy af C. A. F. Jørgensen på Odense Sommertheater, opført til fordel for et værne hjem for enlig stillede kvinder. Hjemmet kunne i 1890 åbne i Thorsgade 5. Forestillingen vakte i øvrigt forargelse på grund af nogle damer, der efter datidens moral-opfattelse var for let påklædt. Først adskillige år senere fik sangen comeback i et potpourri på Lorry i København, og så var den sikret udødelighed.

I den originale tekst omtales bl.a. også »dans i Fruens Bøge – under grønne træer – en og hver kan danse dér – med og uden hjertenskær«. Det var skovforeningsballerne, der hentydedes til, en af de forlystelser, der trak i Fruens

Vinterfred i Ramsherred med H. C. Andersens Hus i midten i begyndelsen af vort århundrede (Møntergården).

Bøge. Skovforeningen, stiftet 1840, havde rettighederne i området. Dens bestyrelse faldt i høj grad sammen med bestyrelsen i det aktieselskab, der drev de omtalte dampbåde, og talte gennem perioden flere af de mest fremtrædende borgere.

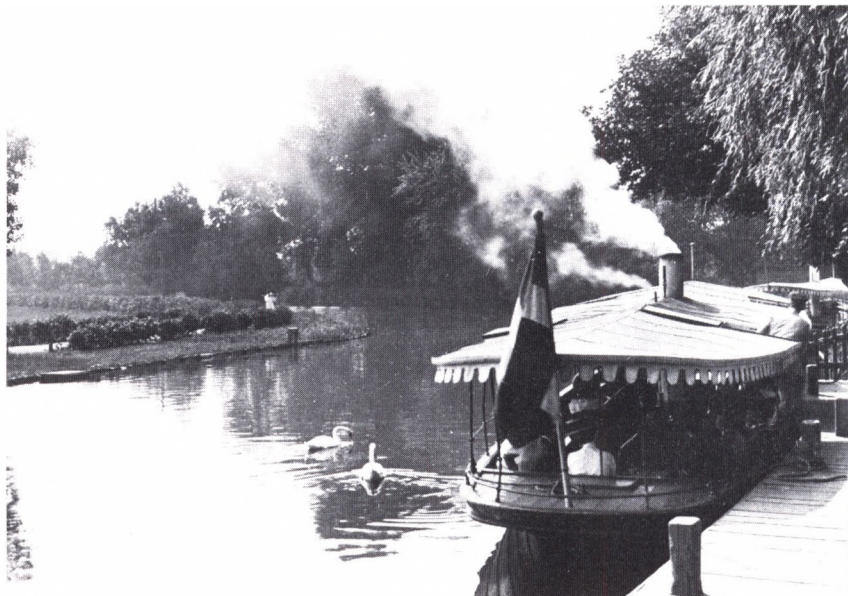
Foreningen havde i 1868 fået en tinglæst deklARATION fra kammerherre Chr. Benzou, Christiansdal, om adgang til at benytte skoven. I 1876 købte byen Fruens Bøge m.m., i alt ca. 52 tønder land, og foreningens rettigheder overførtes hertil. Byrådet foretrak altså at lade en privat forening stå for dette rekreative område og de dertil hørende faciliteter.

Det indebar bl.a., at man skulle være medlem af foreningen for at komme ind på området. Det var en meget lidt demokratisk bestemmelse, idet 1887-lovene f.eks. i § 16 fastslog, at »kvindelige personer i underordnet tjenstlig stilling har ikke adgang til foreningens sammenkomster«.

Foreningens oprindelige medlemskreds af embedsmænd, officerer og købmænd var omkring 1870 blevet udvidet med underofficerer med godt vidnesbyrd. På generalforsamlingen 1875 viste en diskussion, at opvartere, kuske, syfiger, fabriksfiger og glasværksarbejdere blev nægtet optagelse i foreningen.

Først i 1905 blev den famøse, ovenfor citerede regel i § 16 strøget, men det var stadig sådan, at man skulle foreslås af et medlem, som var over 25 år, for selv at blive medlem. Det var også fortsat bestyrelsens pligt at sørge for at

Sejle op ad åen – og sejle nedad igen er en sang, som har hentet sin inspiration i åfar-ten på Odense Å. Her er en af dampbådene fotograferet, vistnok omkring 1910 (Mønter-gården).

»opretholde den fornødne orden under selskabets sammenkomster«.

Men der var dog tale om en demokratisering, meget passende lige før en periode, hvor der midlertidigt ikke var konservativt flertal i byrådet. Det var nu ikke længere, som f.eks. da børstenbindersvend N.Jørgensen i 1881 stod til eksklusion, fordi han den 19. juni havde »medtaget en pige, tjenende hos bødker Rasmussen ved komedichuset«.

Men den nævnte bestemmelse var altså gældende i det meste af perioden, selv om selve arealet ejedes af kommunen og i øvrigt her henhørte under for-

Tabel 24.1: Medlemstal for Skovforeningen, alle kategorier.

År	Antal medlemmer
1868	699
1876	1.159
1880	1.258
1885	1.486
1890	1.713
1895	1.887
1900	1.832
1905	1.723
1908	1.583
1920	1.415

Kilde: Odense Centralbibliotek, Lokalthistorisk Afdeling, foreningens regnskabsprotokol 1876-1909.

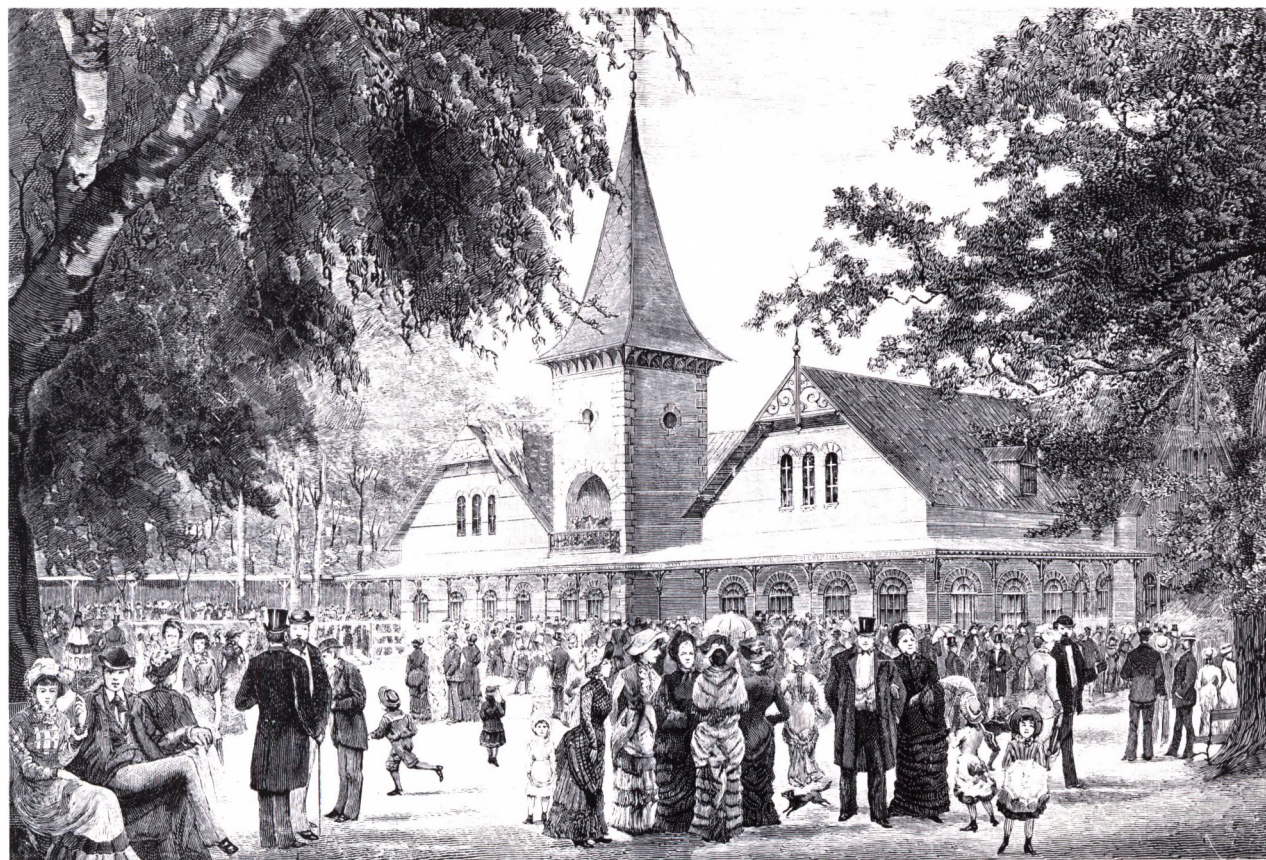
skønnelsesudvalget. Byrådet havde allerede i 1876 foreslået foreningen at åbne søndagsarrangementerne for alle, men foreningen var imod, og sagen blev henlagt.

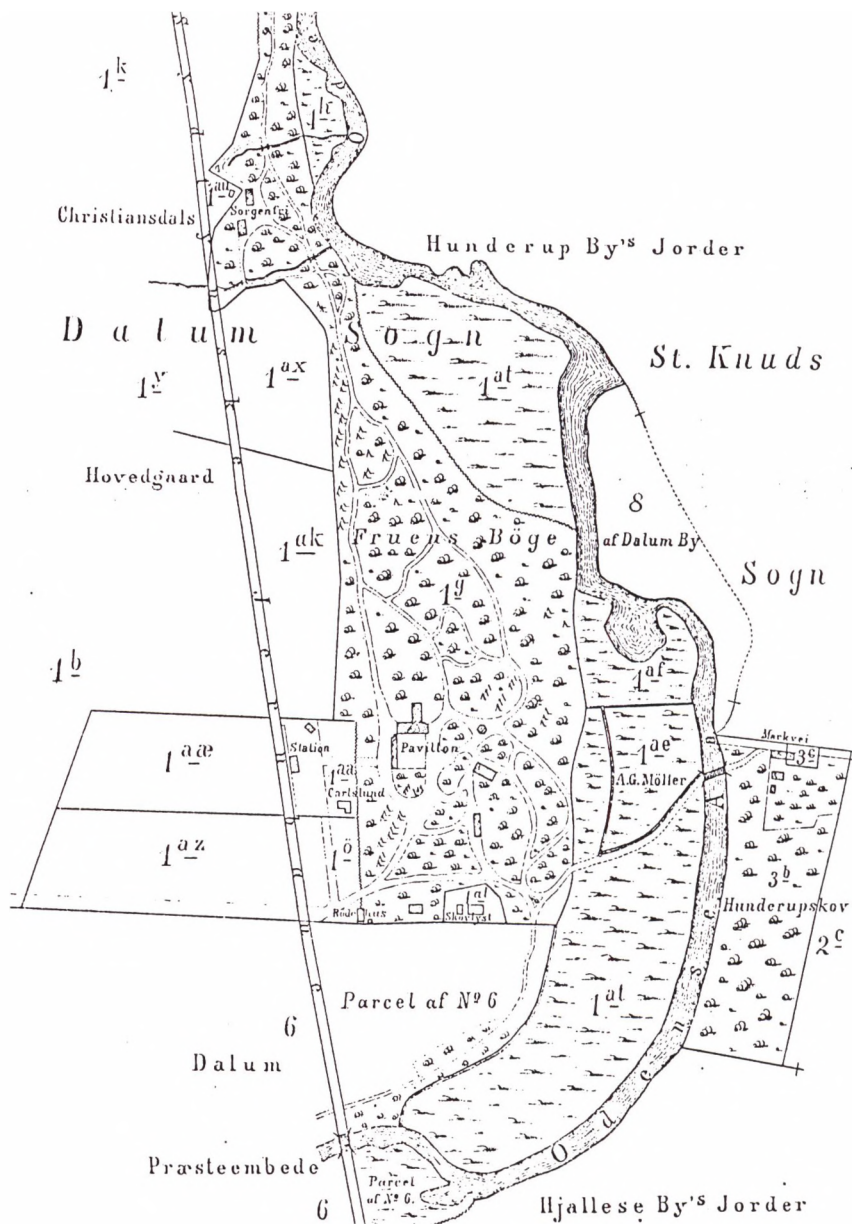
Foreningens formål, »forlystelser i Fruens Bøge for sommeren, anregnet fra medio maj eller så snart vejrliget tillader det«, var således mest at regne som forlystelser for det bedre borgerskab.

Som det ses af tabel 24.1, var medlemstallet dog stort og stigende. Fra 436 familier og 263 enkeltpersoner i 1868 var der f.eks. i 1889 1.041 familier og 589 enkeltpersoner. Medlemmerne kunne invitere fremmede, der dog skulle føres til protokols.

Fra kort før århundredskiftet begyndte medlemstallet imidlertid at falde. Kontingentet lå fast på 7 kr. for en familie med tre eller flere medlemmer, 5 kr. for en familie på to og 4 kr. for en enkeltperson. Familiestørrelsen faldt også for Skovforeningens medlemmer. Hvor godt 25% betalte det store kontin-

Skovpavillonen i Fruens Bøge, opført 1882-83 og et yndet udflyttsmål for den velstillede del af byens borgere i den her skildrede periode (Illustreret Tidende, Montergården).

Kortet her blev trykt som bilag til byrådets forhandlinger 1875 i forbindelse med byens overtagelse af området. De fleste af skovrestaurationsernes beliggenhed fremgår af kortet.

gent i 1876, var det faldet til 19% i 1908.

Som nævnt var det ballerne, én gang om ugen i sommerperioden, der trak. Der vogtedes over anstanden, og endnu omkring århundredskiftet krævedes det, at »de dansendes hænder er bedækkede med handsker«, naturligvis hvide. Man måtte heller ikke danse for tæt. Det påtaltes af balinspektøren.

Ballerne sluttede i reglen kl. 22, enkelte gange kl 22.30. Mens det i 1880 havde været nødvendigt at betale musikken for den halve times overdans ikke mindre end 19 af de 20 gange, der var bal, var det i 1890 kun nødvendigt fire ud af 19 gange, hvad der gav mindre udgifter til musikken, men også var udtryk for mindre publikumsinteresse. Udgiften på 2,40 kr. til danseinspektørens silkebånd kom man lettere over.

På det store dansegulv lagdes der altid ud med en polka. Derefter fulgte mazurka, valse, scottish og naturligvis ind imellem lanciers. Der sluttedes af med en galop. Fra to rækker bænke rundt om gulvet kunne det iagttages, om alliancer skulle blive indledt. Ballerne var et godt ægteskabsmarked for det bedre borgerskab, og mangan forbindelse indledtes med, at pigen blev fulgt hjem bagefter – og der var dengang langt ind til byen fra Fruens Bøge.

Dansekonsten kunne læres flere steder, men et foretrukket sted for denne socialgruppe var frk. Anna Prøvensens danseskole.

»Hun var pompøs, det betød sådan noget som statelig, og hun optrådte altid stramt snøret ind i taljen i lilla kjole med slæb. Hun skred nærmest henover det spejlblanke parketgulv og kommanderede med høj, streng stemme, der kunne høres overalt i den store sal. Drengene skulle altid have hvide handsker på, så deres svedige hænder ikke skulle ødelægge vore kjoler«.

Fruens Bøge var dog ikke kun baller. Det var også et udflugtssted. Lad os prøve at tage derud med båden for 100 år siden, f.eks. en 1. pinsedag, hvor det var fast tradition for mange Odenseborgere at tage familien med til Fruens Bøge. Prisen for turen var 25 øre for en retur (børn 15 øre), og bådene kunne transportere 400 i timen i hver retning. Man kunne lægge til ved Sorgenfri (se kortet side 406), der i 1895 havde fået ny bygning med en særpræget facade. Det var en populær restaurant vest for de andre traktørsteder. Man kunne også være stået af ved Carlshåb.

Efter en forfriskning i Sorgenfri kom man længere fremme til den store dansestrade, der i 1883 var blevet udvidet til 2.070 kvadratalen. Her var en bygning med stor altan, hvor musikken sad.

Her lå også den nye, store pavillon i tidens stil med tårn og forsirede gavle, bygget 1882-83. Byen havde betalt halvdelen af de 48.000 kroner, opførelsen kostede, selv om foreningens arrangementer som nævnt fortsat kun var for medlemmer.

På de dage, hvor der var sammenkomst, blev der fra Hempels tårn ved Gråbrødre Plads flaget fra kl. 2. Hvis flaget blev halet ned inden kl. 5, var arrangementet aflyst. Oftest var det en kombination af koncert på ca. 1½ time og bal i to timer. Var vejret godt, kunne der komme op til 3.-4.000 mennesker til Fruens Bøge.

Med cyklerne kom cykelsporten til byen, og i maj 1894 åbnedes en cykelbane i Fruens Bøge. Billedet her blev taget lige før århundredskiftet (E. Biering fot., Møntergården).

Efter koncerten, hvor de øvrige kastede sig ud i dansen, gik byens spidser ned i Skovlyst, længere nede mod engen, mens håndværksmestrene gik i Carlslund – den eneste af de gamle restauranter, der er bevaret. Endnu mere folkelig var Det Røde Hus, som indtil ca. 1960 lå ud til Skovalleen, helt oppe ved jernbanen. I 1882 var der kommet fast bro over åen – efter at den gamle træbro to gange var revet væk af strømmen. Også denne udgift havde været delt mellem foreningen og kommunen.

Også før dampbådernes tid (1883) tog mange odenseanere ud til Fruens Bøge. Allerede 1860 kunne man tage kaperkørsel fra Flakhaven og Søndergade på de store dage. Fra 1876 kunne man tage toget, men ellers var det en spadseretur med efterhånden forbedrede og forskønnede stier. Der blev også mulighed for at cykle til Fruens Bøge.

I 1876 havde farvehandler Th.M. Thomsen i Kongensgade indført »en velocipede af en ejendommelig konstruktion« – det var med stort forhjul. De første kædetrækscykler kom til byen i 1886, og allerede 1890 afholdtes den første cykelfest i Fruens Bøge. Tre år senere kunne et skeptisk borgerskab iagttage den første dame på cykel.

Fremskridtet holdt snart sit indtog også på andre dele af transportområdet. Vognmand Niels Larsen med det sigende øgenavn Niels Lynild etablerede omkring århundredskiftet buskørsel (hestevogn) med sine to vogne med de prangende navne Kongen af Danmark og Kronprinsen, men forretningen gik hurtigt ned.

Dertil kom hestedroscher, som der omkring århundredskiftet var 18 af i Odense med faste holdepladser ved banegården, diverse forlystelseetablissementer og lignende steder. Efterhånden udkonkurreredes disse af bildroscher, og den sidste hestedrosche havde holdeplads ved Fyns Forsamlingshus indtil 1925.

På rutedriftens område startede i 1903 Odense Omnibuskørsel med tre vogne og 12 stærke heste. Ved åbningen 23. september udtryktes de bedste ønsker for fremtiden, »når først publikum har vænnet sig til den hurtige kørsel«.

Jo, alt begyndte at gå stærkt, og den nye tid indvarsledes omtrent samtidig også af Odense Automat-Café, Vestergade 34, hvor man selv kunne trække kaffen og måske spare fem minutter. Mange rystede på hovedet af sådanne nymodens påfund.

Sporvognene fra 1911 blev derimod en populær konkurrent til dampbådene, når Odenseborgerne skulle til Fruens Bøge. Men foreningens storhedstid var 1880'erne og 1890'erne. Resten af perioden op til 1. verdenskrig stagnerede medlemstallet, hvilket uden tvivl dels må tilskrives, at tiden fornemmedes mere hektisk – alt skulle gå hurtigere – og dels skyldtes, at også de skel mellem herskab og tjenestefolk, som oplevedes som noget naturligt og givet i begyndelsen af perioden, mod periodens slutning blev angrebet, sådan som også den politiske historie viste eksempler på.

Fruens Bøge forblev med byrådets støtte eksklusivt i hvert fald indtil 1905, hvor Skovforeningen blev mere åben.

Svarende til denne udvikling var det som tidligere omtalt i 1907, da kom-

Til de tilbagevendende fornøjelser hørte St. Knuds markeds forlystelsestelte. Billedet her er fra Albani Torv omkring 1912 (H. Lønborg fot., Møntergården).

*Til de nymodens påfund hørte også grammo-
fonen. Her ses en annonce fra Odense Avis
20.2.1905 (E. Pantofot., Lokalthistorisk
Afdeling).*

Som Representant for Odense for
Skandinavisk Grammophon Aktieselskab
tillader jeg at anbefale mine Grammophoner, Plader og andet
Tilbehør til samme Priser som i Hovedforretningen. Nye Plader
af Herold, Ellen Beck m. fl. --- Grammophoner 30 Kroner.

Johan Jensen, Uhr- og Grammophon-Lager,
Nørregade 35. Odense. Telef. 1027.

Grammophonerne kunne ogsaa faas mod en maanedlig
Ratebetaling.

munen erhvervede slottets have, kun et spinkelt flertal i byrådet, bestående af radikale, socialdemokrater og den liberalt indstillede, konservative etatsråd F. Kier, som sørgede for, at stakitterne her blev fjernet, og at Kongens Have blev til glæde for hele den odenseanske befolkning og ikke kun for dem, der havde nøgle.

Skovforeningen beholdt formelt rettighederne til Fruens Bøge indtil 1930rne.

Læseforeningen – og klubberne

Fruens Bøge var et sommerfænomen, men borgerskabet havde naturligvis også muligheder for at komme sammen med ligesindede om vinteren. Ud over Skovforeningen var der to andre store foreninger, der holdt på de gamle traditioner, og som især bestod af borgerskabet: Læseforeningen og Skytte-lavet.

*Musikere i Odense omkring 1870 (Mønter-
gården).*

Musik på Flakhaven foran discontokassens bygning var, som postkorte viser, et tillobsstykke. Omkring 1907 (Møntergården).

Fyens Stifts Læseforening på Albani Torv var fra stiftelsen 1838 aktiv primært for at kunne tilbyde et bibliotek og en læsesal, men også spille- og konversationsværelser hørte med til tilbuddene til foreningens medlemmer. Der til kom den store have ned mod åen, som kunne konkurrere med Fruens Bøge som det sted, hvor »man« mødtes; også her kunne borgerskabets unge lære hinanden at kende f.eks. under et spil kroket.

Læseforeningens Have var også en vigtig del af Odenses tidlige musikliv. Som regel var det samme orkester, der skulle spille i Fruens Bøge om søndagen, og som derefter om onsdagen stod på den lille overdækkede tribune nær åen i Læseforeningens Have. Ofte var det militærmusikere, men fra 1866 var Odense Musikforening i stigende grad med til at bære musiklivet i byen.

Odense Musikforening, der især rekrutterede sine ca. 2-300 medlemmer fra det højere borgerskab, var dog især aktiv i vokalmusikken med lokale borgere som solister og kormedlemmer. Formanden fra 1877 til 1887 var således fabrikant Emil Allerup, der skal have været en fremragende baryton. Hans solopartier overtoges af redaktør Morten Dreyer, formand fra 1893, som havde »en stemme, som kunne tåle et nok så kraftigt orkesterakkompagnement, det skulle være«.

Efter Industripalæets opførelse i 1891 fik Musikforeningen her et fast lokale til de indendørs udfoldelser, og senere kom også forsamlingshuset til, således at både foreningens kor og orkester samt de fremmede kunstnere, der skaffedes til byen, efterhånden nåede ud til bredere kredse.

Ud over Odense Musikforening fandtes en række sangkor samt Odense private Kammermusikforening, hvilket tilsammen gav byen et frugtbart

musikmiljø, der let kunne tåle sammenligning med andre byer, og som viste hen til stiftelsen 1914 af Odense Byorkester med fastansatte musikere.

Efter koncerterne i Læseforeningens Have kunne der købes forfriskninger og kager, f.eks. en femøres kage, pæreformet med en stump sukat som stilk, creme mellem to lag og fristende glasur udvendig i en gulliggrøn farve. Det var før kalorietællingernes tid.

Læseforeningens medlemstal steg i takt med befolkningstallet i øvrigt. I 1883, hvor foreningen fik nye love, var der 1.481 medlemmer. Kontingentet var 10 kr. om året, svarende til et årsabonnement på *Fyens Stiftstidende* eller en faglært arbejders ugeløn. Det gav naturligvis en klar social afgrænsning nedadtil, hvortil kom lovenes bestemmelse om, at »enhver, der ønsker at optages i foreningen, skal dertil foreslås af et medlem« og godkendes af bestyrelsen.

Det kan derfor ikke undre, at kun 10% af Læseforeningens medlemmer i 1883 kunne betegnes som arbejdere, mens befolkningen som helhed talte 28% arbejdere. I 1888 var der 1.685 medlemmer og i 1908 2.125, og vi har vel her et ganske godt udtryk for, hvor stort det bedre borgerskab var, en absolut stor gruppe, hvis ledere ikke blot sad i byrådet, men også prægede Læseforeningens bestyrelse, der i hele perioden var domineret af Tordenskjolds soldater.

Den selvbevidsthed, der prægede foreningen, viste sig også derved, at man i flere omgange lagde arealer til haven, specielt i 70'erne ved tilkøb af øen over for haven. Og i 1883 byggedes en ny foreningsbygning i stedet for det gamle baghus samt en pavillon med 70-80 siddepladser, buffeten og køkkenet i haven. Øen, der var forbundet med haven med en træbro, blev i 1885 tilgængelig ad en ny jernbro, og alt blev godt vedligeholdt.

Det gjaldt også det egentlige bogbestanden, der i 1884 var på over 20.000 bøger med et årligt udlån på ca. 150.000 bind. I 1908 var det blevet til 37.000 bind og 300.000 i udlån, et meget stort privat bibliotek med to heltidsansatte bibliotekarer og medhjælp.

Dertil kom et betydeligt besøgstal på læsesalene, både herrerne og efterhånden også på den særlige læsestue for damer, som det ikke lykkedes for en opposition inden for foreningen at få nedlagt til fordel for en fælles. Det var ikke sådan at rokke ved traditionerne, og naturligvis var der også kun adgang for herrerne til den særlige spillestue, efter 1901 indrettet i det nyopførte sidehus, der var holdt i samme stil som de øvrige bygninger. Her spillede man domino og skak, måske som optakt til en passiar over dagens begivenheder, lokalt og nationalt.

Ud fra katalogerne over bogbestanden kan det ses, at medlemmerne dels interesserede sig for underholdnings- og spændingslitteratur af forfattere som

Læseforeningsmedlemmer i dyb koncentration om dagens aviser. Fra den lille læsestue i foreningsbygningen på Albanit Torv. Ca. 1908 (G.P. Jacobsen fot., Møntergården).

H.F. Ewald, Carit Etlar og Jules Verne, dels også for det moderne gennembruds realistiske litteratur, som f.eks. Holger Drachmann og Henrik Pontopidan. Så selv om mange søgte trøst i de faste værdier fra gamle dage, var der altså også åbenhed over det nye og kritiske.

Også de lavere sociale lag havde muligheder for at få bøger at læse. Det kunne ske i Odense Folkebibliothek, oprettet af Den danske Arbejderforening i Overstræde 1, samt især i de kommercielle lejbiblioteker, hvoraf der i perioden var mindst syv i Odense. Bogbestanden disse steder var dog meget mindre end i Læseforeningen, og med hensyn til indholdet var det tydeligt, at det moderne gennembrud her slog senere igennem. Prisen var i 1870'erne og 1880'erne ca. 8-10 øre for en bog, som kunne lånes i højst en uge.

En offentlig læsesal fik Odense først i 1911 i Bryggergården. Den flyttede senere i årtiet hen i den genopbyggede klosterbygning og blev til det senere Odense Centralbibliothek, som senere i århundredet kunne slå den private læseforening ud.

Også i landsognene omkring byen kom læseforeninger til. I Højby var den senere statsminister Klaus Berntsen således den første formand for en læseforening, stiftet i 1878. I 1894, hvor der var ca. 100 titler at vælge imellem, opnåede den at få 10 kr. i tilskud fra sognerådet.

Ud over Skovforeningen og Læseforeningen var der også andre foreninger og klubber, hvor især borgerskabets herrer kunne udfolde sig. Det gjaldt først og fremmest i Odense Det kongeligt privilegeret borgerlige Skyttelav af

Læseforeningens Have ved åen, Sct. Knuds Kirke i baggrunden til venstre og Industri-palæet til højre i billedet. Haven var kun åben for medlemmer af Læseforeningen. Omkring 1900 (Møntergården).

1704, hvis årlige fest var en offentlig begivenhed med et dertil hørende fast og omstændeligt ceremoniel, der overholdes den dag i dag.

Fra gammel tid var det fast skik, at processionen fra Flakhaven til skydebanen på Heden (Sdr. Boulevard) førtes an af smededrenge, som bar skydeskiven. Da guldsmed Emil Christiansen i 1883 som ældste oldermænd forsøgte at ændre denne skik med den smukke begrundelse, at det ikke burde være de fattige i samfundet, der skulle bruges til at bære skiven, men f.eks. oldermændenes og de bedrestillede egne sønner, protesterede både høj og lav. Tanker om at ændre de ærværdige traditioner var i det hele taget ikke velsete. Skiven bæres stadig af smedelærlinge.

Efter dagens strabadser på skydebanen fulgte skyttelavs festen, hvor lovene var suspenderet, og politiet holdt sig hjemme, mens Odenses bedsteborgere tumlede sig med »et grovkornet, nordisk fastelavnshumor« i denne Odenses midsommerfest. Man sang nye sange hvert år, og ved denne som ved utallige andre lejligheder i sidste tredjedel af forrige århundrede i Odense var urmager Valentin Rasmussen leveringsdygtig.

Allerede 1875 ramte han plet, når han om baggrunden for festen siger:

»Alt i verden bli'r forandret,
dog vort gamle skyttelav
kan endnu den dag i dag
sejle under samme flag«.

Når tiderne ændrede sig så hurtigt, som vi har set, var det rart med nogle faste

holdepunkter. Oftest var byens borgmester præses i lavet, dvs. formand, G. Koch således fra 1877 til 1897, og idealerne om Gud, konge og fædreland holdtes højt. Verden var altså endnu ikke helt af lave.

En mere eksklusiv forening var Odense Klub med kun godt 100 medlemmer og med egen bygning i Overgade. »For herrerens særlige vedkommende har kort-, kegle- og billardspil været hovedfornøjelsen«.

Ledende embedsmænd, erhvervsdrivende og byrådsmedlemmer fandt man også i Odense forenede Skydeselskab, der i 1904 flyttede de årlige skydninger, kombineret med øldrikning og keglespil, til Næsbyhoved Skov.

Dertil kom naturligvis de deciderede loger. Siden 1791 havde der eksisteret en frimurerloge, Sct. Johanneslogen Maria til de tre Hjerter, fra 1870 med egen bygning i Albanigade. Medlemstallet i 1868 var 174, men steg støt, og i 1890 var der 605 medlemmer, der naturligvis ikke alle var fra selve Odense by. Denne stigning skete, selv om der i 1876 af den gamle loge var udsprunget en Sct. Andreasloge, Louise, opkaldt efter kronprinsessen, hvortil i 1881 kom yderligere en knopskydning, Provinsiallogen. Louise startede med 40 brødre, som logemedlemmerne kaldtes. I 1890 var der 328 og i 1906 600. Provinsiallogen havde fra begyndelsen 45 brødre. Dette tal steg til 182 i 1890 og 303 i 1910.

Allerede i 1880erne angreb den senere biskop Fr. Nielsen frimurerne, dels ud fra mere religiøse betragtninger, men også som »en gensidig assuranceforening, som trækker til sig, fordi kampen for tilværelsen gør det ønskeligt at have venner i ryggen«.

Det er svært at eftervise, om kritikken er korrekt, men det kan konstateres, at det også her var det højere borgerskab, der dominerede. Stillingsbetegnelserne på de såkaldte ordførende mestre var således: stamhusbesidder, ritmester, greve, grosserer, stationsforstander, købmand, kreditforeningsdirektør og tandlæge.

I Odense var frimurerne især kendt for deres filantropiske virksomhed. De stod bl.a. bag Bospisningsanstalten, oprettet 1830. I perioden 1859-84 købte den mad fra Dampkøkkenet, men fik derefter eget køkken i lokaler på Gråbrødre Hospital. Bospisningsanstaltens egen bygning i Store Gråbrødrestræde opførtes i 1896 på en grund, givet af kommunen. I vinteren 1868/69 havde denne institution udleveret 13.394 portioner mad, og dette tal voksede jævnt gennem perioden, dog således at hårde vintre viste sig ved større tal. F.eks. blev der i vinteren 1885/86 udleveret 26.354 portioner, et niveau som ellers først nåedes henimod 1. verdenskrig.

Også gennem andre institutioner praktiserede Odenses borgerskab privat socialpolitik. Odense Understøttelsesforening stiftedes 1886, og med fabrikant S. Hempel som formand og bl.a. redaktør J.C. Dreyer og guldsmed

Emil Christiansen som bestyrelsesmedlemmer uddelte foreningen hjælp til »værdige trængende«. »Hjælp ydes for at bringe de trængende til at kunne bestå ved egne kræfter og derved at fri dem for at komme under det offentlige fattigvæsen«. En tilsvarende tankegang lå bag Det private Velgørenhedsselskab, der især uddelte gratis tørv.

Odd Fellowlogen fra 1882 voksede fra 17 brødre til 54 i 1887 og 182 i 1907, og den rekrutterede sine medlemmer fra middelklassen. Stillingsbetegnelserne på overmestrene kan illustrere den lidt lavere sociale status end hos frimurerne: købmand, guldsmed, fotograf, sagfører, urmager, murermester, snedker. Man havde logebygning på Klingenberg 15 fra 1889.

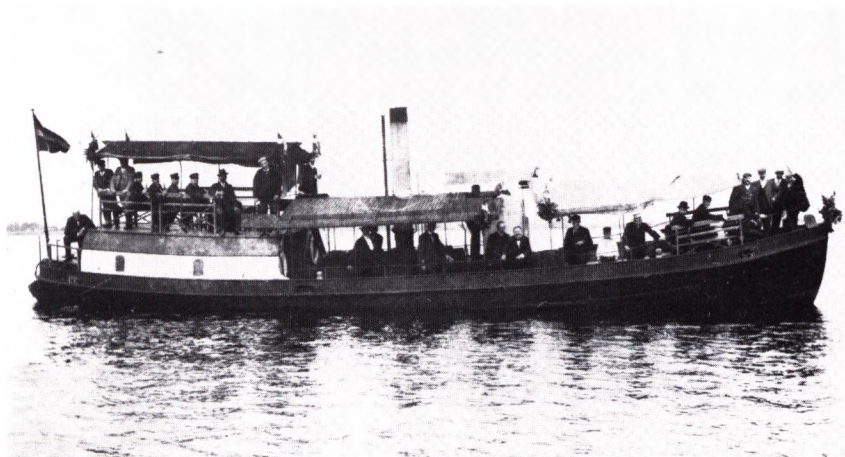
Og mens mændene kunne mødes i klubberne og logerne, var kvinderne – eller damerne, som borgerfruerne og -frøknene kaldtes – ofte at finde i konditorierne. I Elevatorkafeen i Vestergade eller på Jordan eller hos Mutter Sams, begge konditorier i Overgade, var der mulighed for udveksling af de sidste nyheder. Odense havde nemlig ry for at være en forfærdelig sladderby, og en direktørfrue mente oven i købet, at den var værre end andre byer: »Odense er sådan, at man kan s'gu ikke have en loppe, uden at de skal vide, hvor den har bidt«.

Sport og friluftsliv

Efter romantikken i begyndelsen af det 19. århundrede ændredes danskernes syn på naturen. Det blev, som vi også har set i omtalen af Fruens Bøge, almin-

Skøjtebane og pavillon i Munkemose omkring 1905. Pavillonen var opført til en jagtudstilling i forbindelse med landmandsforsamlingen 1900, og den blev revet ned igen 1920 (Montergården).

Stige Badeetablissement ejede bl.a. denne dampbåd, Benedikt, der her er fotograferet på Odense Kanal kort før århundredskiftet (E. Biering fot., Møntergården).

deligt at rekreere sig i naturen, f.eks. om søndagen, en mulighed, der vel at mærke i særlig grad forelå for den mere velstillede del af befolkningen. Skellet mellem arbejde og fritid forudsatte, at der i det mindste var nogen fritid – og nogle fritidsaktiviteter forudsatte tillige en vis økonomi.

Det gjaldt således ture til Stige og eventuelt længere nordpå om sommeren. Disse ture blev henimod slutningen af århundredet mere og mere almindelige for de bedrestillede af Odenses borgere. Særlig Klintebjerg blev et foretrukket sommeropholdssted for Odenseborgere, der indlogerede sig på Klintebjerg Kro. Sommeren 1894 begyndte Stige Badeetablissement, der med sine tre dampbåde drev person- og godstransport på ruten Odense-Stige-Klintebjerg samt havde badehuse og restaurant i Stige. En returbillet til Klintebjerg kostede 70 øre, mens badebilletter kostede 20 øre.

Strandlivets glæder, der altså nu opfandtes som begreb, faldt tidsmæssigt sammen med det nye fænomen: gennem sporten at holde sin krop i form og gennem fysisk aktivitet at få øget velvære og samtidig mulighed for kammeratskab og samvær med andre.

I 1871 var Odense Skøjtøberforening blevet stiftet. Stålskøjter var kommet frem ca. 10 år før, og skøjtølb var navnlig for borgerskabets unge blevet en fashionabel vinteradspredelse. I halvmørket og under sportslige påskud kunne man på banen i Munkemose tillade sig friheder, som ellers var nægtede.

Skøjtøberforeningen, hvis medlemstal steg til ca. 700 op mod århundredskiftet, afholdt også baller og andre forlystelser. Det samme gjaldt Odense Gymnastikforening, som blev stiftet i 1880 og straks fik en velvillig behandling af kommunen, der stillede gymnastiksalen på Jernbanegades Skole til rådighed.

Ved præsentationsopvisninger blev den odenseanske befolkning indviet i foreningens kunnen, der ud over det, vi også i dag vil kalde gymnastik, bl.a. bestod af våbenøvelser og brydning. Ligesom i landsognene var gymnastikforeningerne nemlig ofte sammen med skyttebevægelsen et element i den forsvarsbevægelse, der opstod som led i den politiske debat om forsvaret.

Gymnastikken blev inddraget i den politiske kamp derved, at landsognenes gymnastikforeninger i 1880'erne gik over til den såkaldt lingske gymnastik, opkaldt efter svenskeren P.H. Ling og bl.a. udviklet på højskolerne. Lings øvelser adskilte sig fra den ellers kendte danske gymnastik ved, at frie øvelser trådte i stedet for redskabsgymnastikken.

Byernes gymnastikforeninger, præget mere af Højre – Odense Gymnastikforenings formand 1886-90 var således Morten Dreyer, søn af redaktør J.C. Dreyer – holdt fast ved redskabsgymnastikken, men der synes ikke i Odense at have været de stærkt ophedede politiske diskussioner om gymnastikken, som kendes andre steder fra. Efterhånden trådte denne mere politiske forudsætning helt i baggrunden, og Odense Gymnastikforening tog nye idrætsgrene op for et stadigt voksende antal medlemmer

Særlig til atletikformål lejedes således i 1899 af byrådet 1½ tønde land mellem sukkerkogeriet og eksercerpladsen til idrætsplads, og allerede året efter kunne også kvinder tage del i atletikken og andre af foreningens aktiviteter.

Fra i 1880'erne at have haft ca. 50-100 medlemmer, hvoraf de to trediedele

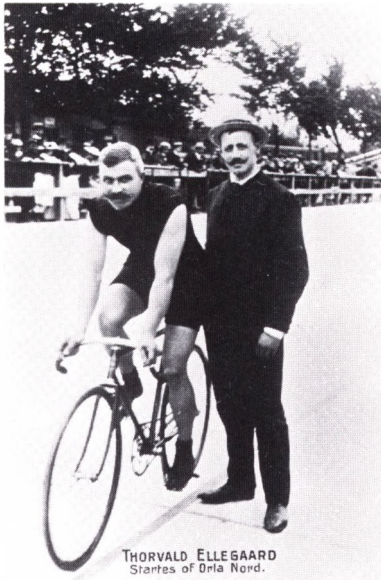
Elevatorkafeen i Vestergade 26 var vistnok et rigtigt stadrehul, og her havde man første parkeket, når man ville studere, hvem der fulgte med hvem på byens hovedgade. 1907 (Hvor man mødes i Odense).

Opvæningshold fra Odense Gymnastikforening stillet op til ære for fotografen med gymnastiklærer Carl Abel i spidsen. Han ledede foreningens sportslige arbejde i 17 år efter grundlæggelsen 1880 (Lund Hansen fot., privateje).

var aktive, var foreningen omkring århundredskiftet vokset til ca. 400 medlemmer, hvoraf ca. halvdelen var aktive, et tal, der holdt sig perioden ud.

Cykling var også kommet med, da Odense Bicycle Club blev stiftet i februar 1883. Fyns Cycle Union stiftedes i 1888, og ved jubilæumsstævnet på dennes bane i Fruens Bøge i juli 1898 kunne der samles op mod 5.000 tilskuere. Byrådet havde endog udsat en ærespræmie på 100 kr. Cykelbanen i Fruens Bøge var blevet åbnet 1894 og fik cementbelægning året efter, to år efter Ordrupbanen i København. Stjernen både på bane og på landevej i disse år var Thorvald Ellegaard, der sammen med broderen Peter åbnede cykelforretning i Vestergade i 1900. Året efter erobrede Thorvald Ellegaard sit første verdensmesterskab, og han tilbragte nu den meste tid borte fra

Cykelrytteren Thorvald Ellegaard (1877-1954) klar til start. 1901-11 var Ellegaard verdensmester i sprint seks gange. Han startede sin cykelkarriere på banen i Fruens Bøge før århundredskiftet og havde 31 år som aktiv, før han kørte afskedsløb i september 1926 (Lokalhistorisk Afdeling).

Odense. Her forfaldt banen i Fruens Bøge, og den måtte lukke i 1910. Ved afskedsstævnet stillede Ellegaard op og vandt alt for øjnene af de 3.000 tilskuere.

Sådanne tilskuertal som cykelløb kunne boldspil endnu ikke samle. Odense Boldklub, OB, var kommet til i 1887, fire år efter at den første fodboldkamp blev spillet i Danmark. De to første år hed klubben dog Odense Kricketklub, og først fra 1893 kom egentlig organiseret fodbold på programmet, hvorved medlemstallet steg til 73. Kricketspillet var blevet indført i Danmark af de engelske ingeniører, der havde medvirket ved jernbanernes anlæggelse.

Som den første klub uden for København fik OB en boldbane – samt tre tennisbaner i 1894 – i anlægget Munkemose nær de villakvarterer, der var groet frem for byens borgerskab. Medlemstallet steg nu til ca. 200, og på det niveau stabiliserede det sig i de følgende år. Kontingentet var 7 kr. for en sommersæson (kriket og tennis) og 2,50 kr. for en vintersæson (fodbold).

Kommunen støttede anlægget af baner til OB, men ikke til mange andre klubber, der groede frem i disse pionerår, men ofte døde igen på grund af mangel på bolde og baner: Frem, Valkyrien, Thor, Start, Campia, Sparta, Sport m.fl.

I 1899 havde OB opført en ny tidssvarende pavillon i anlægget, der også udvidedes med flere tennisbaner. OBs første formand, sagfører Max Smith, var i 1904 initiativtager til Fyns Boldspil Union, der de første år måtte kæmpe med konkurrencen fra det i 1898 stiftede Fyns Gymnastik og Idræts-Forbund, indtil det i 1909 blev endeligt aftalt, at FBU tog sig af cricket og fodbold, mens FGIF havde gymnastikken og atletikken.

FBU afholdt den første fodbolddturnering i vintersæsonen 1904-05. Dengang blev der – upraktisk nok – nemlig kun spillet om vinteren. Turneringen fandt sted med fem hold i førsterækken og tre i andenrækken. OB, der i kriket var en førende klub og f.eks. 1896 havde vundet det, der nærmest var et danmarksmesterskab, vandt også a-rækken i fodbold det første år, men københavnklubberne kunne man ikke rigtig klare. AB havde i 1895 vundet den første større fodboldkamp i byen over OB med hele 10-0, overværet af 2.-3.000 tilskuere.

I 1909 kom der konkurrence fra arbejderklubben B 1909, der dog startede uden politiske bagtanker. De første år spillede klubben i rød- og gulstribede trøjer, indtil de røde trøjer med Odenseliljen på brystet blev fast klubdragt. Nierne fik indtil videre af byrådet anvist en af skolevæsenet benyttet sportsplads vest for Sadolinsgade og syd for Jagtvej mod betaling af en årlig afgift på 10 kr.

Arvefjendetraditionen skabtes allerede i klubbernes første indbyrdes

Familieidyl i kolonihave i Kræmmermarken omkring 1910 (Montergården).

kamp i 1911, hvor OB vandt 4-3. Nierne vandt første gang i 1913 med 3-2. Den konservative *Fyens Stiftstidende* holdt naturligvis med OB og skrev, at »de tapre OB'ere var absolut overlegne og burde have vundet med seks eller syv mål«. *Fyens Social-Demokrat* havde derimod fået det ud af kampen, at »1909 vandt knebent, men velfortjent under stormende jubel«.

I 1913 kom »de blå«, B 1913, til, domineret af håndværkere, funktionærer og småhandlende, der hverken følte sig hjemme hos de fine eller hos de »rø'e«. Samme år var der i FBU 19 hold i tre rækker. I de 62 kampe blev der scoret 237 mål(!), og der var en samlet entréindtægt på 279 kr., og det viste efter ledelsens mening, at »folk blev mere og mere interesseret i fodbold«.

Men endnu havde fodbolden ikke erobret førerstillingen blandt de forskellige sportsgrene. Odense fik sine klubber inden for hver af disse. I 1904 fik byen f.eks. en rokklub, der som forsøg optog damer fra 1909.

I 1908 tillod byrådet automobilvæddeløb på eksercerpladsen, hvor der i mange år havde været hestevæddeløb. Det skete kun få år efter, at de første motorkøretøjer overhovedet havde vist sig i byen. Dette skete i 1900, og politivedtægten måtte i hast have et tillæg, hvor det hed, at køretøjerne ikke måtte køre hurtigere end jævnt trav – og for at hindre ulykker skulle en mand gå foran med et flag og genne folk til side.

En anden mulighed for at bruge fritiden på en måde, der samtidig kunne give både frisk luft og bedre økonomi, var kolonihaven. Især arbejderne, der nu også havde tilkæmpet sig større fritid, blev tiltrukket af denne mulighed for at forene det nyttige med det behagelige. Det gjaldt især de mange arbej-

Byens ældste fodboldklub, OB, præsenterede sit førstehold således i efteråret 1903 (Niels Jensen: Odense Boldklub gennem 50 år).

*Fra et Sct. Knuds marked på Heden
(Sdr. Boulevard) omkring århundredskiftet
(Møntergården).*

dere, der kom fra landet, og som savnede jorden. De første kolonihaver i Danmark blev anlagt i Ålborg i 1884, og i Odense blev der i 1893 dannet et havelodselskab. Det skete ved en sammenslutning af to initiativer samme år, henholdsvis fra fagforeningernes side og fra Odense Kommune, som udgav ugebladet *Odense Kommunalblad* under C. Lorentzens redaktion.

Allerede året efter, i 1894, fik byen de første kolonihaver. Især byrådsmedlem, arkitekt Wilh. Haugsted, der var formand for selskabet, var aktiv i bestræbelserne, og byrådet udlejede da også 5 tønder land i Kræmmermarken (i den østlige udkant af byen) mod en årlig leje af 85 kr. pr. tønde land.

De 76 haver, som indrettedes i Kræmmermarken, udvidedes allerede 1895 med 100 haver i Natmandsløkken (vest for byen) og i 1896 med 52 haver i en søndre afdeling i Rødegårdsløkken. Ved selskabets 25-års jubilæum i 1918 var der 214 haver i Kræmmermarken, 400 i Natmandsløkken – efter Wilh. Haugsteds død i 1912 navngivet Haugstedsminde – og 176 i Rødegårdsløkken. Der var således sket en tidobling af haveantallet i løbet af de 25 år, et bevis på, at denne rekreative form også havde fundet tilslutning i Odense.

Ud over de nævnte rekreative muligheder i Læseforeningens Have, i Fruens Bøge og i Kongens Have, fik Odenses borgere i perioden også andre grønne områder, som kommunen erhvervede. Selv om det var en forening, der stod bag Fruens Bøge, var arealet som nævnt købt af kommunen i 1876, og Kongens Have var i kommunens eje fra 1907. Allerede 1881 havde man erhvervet Munkemose. Det var dog først, da det private initiativ i skikkelse af direktør Chr. Dæhnfeldt gik økonomisk ind og tog opgaven op, at parken

Den blinde lirekassemand var kommet til skade ved en ulykke i 1902 og spiller her for et interesseret publikum i anlægget ved Ansgar Kirke. Kirken stod færdig i november 1902 (Møntergården).

blev egentlig anlagt 1912-14.

Ved Heden (navnet blev ændret til Sdr. Boulevard i 1903) var den gamle markedsplads. Efter at den store landmandsforsamling havde været afholdt der i 1900, flyttede markederne til Sortebrødre Torv, og en del af området – som ikke gik til den nyanlagte Ansgar Kirke – udlagdes til offentlig park, Ansgar Anlæg. Endelig kom et lille anlæg ved Nonnebakken til.

Sammenholdt med andre byer var Odense ikke overvældende hurtig til at gå ind i anlæggelsen af parker. Byen var i høj grad præget af lav villabebyggelse med tilhørende haver, og derfor eksisterede behovet for parker ikke i samme omfang som andre steder i landet. Alligevel stod byen ved periodens slutning med en række rekreative arealer spredt rundt i det nu væsentligt større byområde. En del af disse var kommet til på delvis privat initiativ.

Værtshuse og frække piger

I 1863 kunne en vejviser over Odense nævne, at der var i alt 111 værtshusholdere, gæstgivere og spiseværter i byen. Dette tal var ikke væsentligt større i 1914, men naturligvis var der i periodens løb sket mange udskiftninger i navne og steder, hvor tørsten kunne stilles.

Der var steder som 3 gange 17, Øjet, Kraften, Slagsbrødrene eller Nalen, men kilderne tier om selve livet på disse folkelige værtshuse, som var en del af hverdagen på godt og ondt.

Der var således gode muligheder for at smage på produkterne fra de to

Afholds- samfundets

Odense Afdeling arbejder for personligt
Afhold.

Lokale: Afholdshjemmet, Albanigade.
Møde hver Torsdag Aften Kl. 8¹/₄.
Indmeldelser og Oplysninger gives af

Tapetsjerer **Gregerfen,**

Heden 42, Bagb.

Bæver **Chr. Peterfen,**
Dronningensgade 30, 2. Sal.

Detaillji **Nielsfen,**

St. Annagade 4.

Barber **Christensen,**

Overstrøde 8.

(416)

*Annonce for en afholdsloge, Fyns Social-
Demokrat 3.1.1900 (E. Panton fot., Lokal-
historisk Afdeling).*

største lokale bryggerier – Albani fra 1859 og Bryggeriet Odense fra 1874 – hvis man ville nyde en øl i byen.

Mange ville også gerne have brændevin. Om den var god nok, er et spørgsmål, men billig var den, 10 øre for en pægl (1/3 liter), så billig at nogle også købte den til at pudse vinduer i. Byen havde mange brændevinsbrænderier og brændevinshandlere, og blandt de kendteste var »Poul Jørn«, Poul Jørgensen, i Nørregade.

Da hans brænderi nedbrændte i 1891, en af de få større brande i byen i perioden, bragtes følgende vers i avisen:

»Det hele endte med et bum,
da tusind potter spirikum
gik op i røg, da græd selv børn,
thi alle elskede Poul Jørn«.

Bag denne tilsyneladende sorgløshed gemte sig imidlertid et alvorligt socialt problem, for alkoholforbruget var i datiden meget stort, og mange arbejdere brugte, selv om brændevinen var billig, en stor del af deres løn på drikkeri. Der skete i perioden en vis forskydning af forbruget væk fra brændevin og lagerøl i retning af pilsnerøl på flasker, hvad der som tidligere nævnt medvirkede til koncentrationstendenser både inden for brændevinsproduktionen og inden for bryggeribranchen.

Men alkoholforbruget forblev meget stort. I 1880erne regnede man med 18 liter spiritus pr. dansker i årligt forbrug, hvilket for hver mand over 20 år blev til 65-70 liter om året, hvilket i hvert fald er mere end fem gange forbruget i dag. Dette forbrug faldt op mod første verdenskrig med ca. 1/3, måske også som resultat af den opmærksomhed, der var blevet om alkoholproblemet omfang.

Afholdsforeningerne var store, men i Odense synes deres virke dog at have været relativt begrænset. Det gjaldt både for lokalafdelingen af Det blå Kors, en kristelig afholdsforening, stiftet i Odense 1902, og foreningen Det hvide Kors, stiftet 1893; den havde et vist logopræg. F.eks. måtte personer i underordnet, tjenende stilling ikke optages som medlemmer. Alligevel var

Af Alt, hvad der findes i Verden

af Afholdsøl er og bliver Horsens Hesteøl Nr. 1 for dets Holdbarhed, Klarhed, Finhed og store Procent Indhold af Maltekrakt, har det vundet et meget stort Navn blandt Ølkjendere, hvorfor det bør nydes af Alle, som virkelig sætter Pris paa et godt Glas skattefrit Øl.

Hovedoplæg hos **M. J. Madsen,** Hj. af Gravene og Asylgade.

Telefon 362.

36 n

Annoncer for afholdsbevægelsen stod side om side med øreklamer, men heldigvis var der blandt øsorterne også skattefrit øl. Odense Avis 13.9.1898 (E. Panton fot., Lokalhistorisk Afdeling).

Disse to unge herrer, der nyder Carlsberg og cognac, er forevigtet på et trickfoto kort før århundredskiftet (E. Biering fot., Montergården).

der 544 medlemmer i 1918. Formålet med logepræget, som også fandtes i en del andre afholdsforeninger, var, at afholdsforeningen skulle afløse værts- huset i dettes selskabelige funktion. Nogle foreninger gik ind for forbud, andre – f.eks. Det hvide Kors – for personlig afholdenhed som middel mod alkoholismen.

Først mod periodens slutning var afholdsbevægelsen så etableret, at den opnåede en beskeden økonomisk støtte til arbejdet fra kommunen. I 1900 nævnes 15 afholdsforeninger i byen, i 1914 stadig 13, samlet i De samvirkende Afholdsselskaber. De fleste af møderne holdtes på Fyens Afholdshotel på Albani Torv.

Ifølge sædelighedsloven af 1874 var prostitution legal i Danmark indtil 1906, og myndighederne havde indtil da alene til opgave at regulere og kontrollere, idet et af lovens hovedformål var at mindske udbredelsen af køns- sygdomme.

Odense var i en periode den eneste by uden for København, der også havde offentlig prostitution, dvs. med kvinder, der var godkendt af politimesteren. Han var også tilsynsmyndighed og skulle bl.a. sørge for, at de én gang om ugen blev undersøgt af en læge. Det førte i Odense til en samling af de seks bordeller i Nygade, eller Fygade, som den naturligvis kom til at hedde i folkemunde. Gaden fik i 1903 nyt navn, Rosengade, da det hævdedes, at det var vanskeligt at udleje lejlighederne.

Spredt rundt i byen var der dog også andre prostituerede, der kaldtes løssagte, fordi de drev deres erhverv uden politimesterens godkendelse.

Ifølge loven skulle der være et regulativ for tilsynet med disse, men det fandtes ikke i Odense.

For perioden 1880-1901, hvor der foreligger en nærmere undersøgelse af prostitutionen i Odense, kendes navnene på 225 offentlige fruentimmere og 314 løsagtige kvinder. Det er ikke overraskende, at kvindernes sociale herkomst var lav, og at mange af dem var straffede. De fleste var indvandret fra landet eller fra andre byer i Danmark, og kun relativt få var barnefødt i Odense. Det gjaldt 25% af de løsagtige, men ingen af de offentlige, der især kom fra København.

Der var i løbet af de to årtier tale om et relativt fald i prostitutionens omfang, især fra midten af 1880'erne. Materialet giver i øvrigt grundlag for at formode, at kontakten til kunderne for de løsagtige prostituerede især foregik i forbindelse med udskænkingssteder. F.eks. blev syv kvinder på én gang pågrebet for utugt på Jernbanehotellet, hvor gæstgiveren havde opfordret dem til at udvide tjenesten til mere personlig betjening på hotellets værelser.

Det store flertal af de prostituerede var relativt unge, i begyndelsen af tyverne. Muligheden for økonomisk vinding var stor og vel en medvirkende årsag til rekruttering. 2 kr. – som mange arbejdere måtte arbejde en hel dag for at tjene – var den almindeligste betaling, men helt op til 20 kr. er forekommet.

Mens de offentlige kvinder holdt til i Nygade, var de løsagtige kvinder især koncentreret om området vest for Kongensgade, hvor der især boede familier med små indkomster, og på Heden (Sdr. Boulevard), hvor kasernens nærhed

Odenses senere borgmester I. Vilh. Werner nyder her det lokale bryg sammen med venner. Det er Werner yderst til højre, og udflugtsbilledet er taget ved Helvedeshuset – nær den nuværende Astrupvej – 1911 (Møntergården).

Fra et afholdsmøde i Fyns Forsamlingshus i begyndelsen af vort århundrede (Møntergården).

kan have været en medvirkende årsag.

Efterhånden opstod der kritik af forholdene, og i 1887 kom det første gang til debat i byrådet på foranledning af en skrivelse fra Foreningen mod Lovbeskyttelse af Usædelighed. Debatten mandede dog ud i et nej til ønsket om et regulativ for politiets tilsyn med kvinderne, »for Odense passer den bestående ordning, og således som menneskene er, lader prostitutionsforholdene sig nu engang ikke ordne efter almindelige teorier, men kun efter praktiske hensyn«, mente politimesteren – og byrådet.

Den lokale afdeling af Dansk Kvindesamfund satte spørgsmålet til diskus-

sion på et stort offentligt møde i 1892, og skandalen var fuldkommen, da Frida Schmidt fra samfundet her kaldte Odense byråd for horevært.

I 1894 henvendte afdelingen sig til byrådet med ønsket om at få afskaffet den offentlige prostitution. Det hed i henvendelsen, at

»Kvindesamfundet så i denne institution en bespottelse mod Guds lov, en skamplet på vor samfundsordning, en fare for børnene og derved en væsentlig hindring for at kunne opdrage slægten til sædelig renhed, en faldgrube for vore ynglinge og en blodig uret mod de ulykkelige kvinder, der her ved lovens segl holdes bundne i synden«.

Byrådet føjede denne gang Dansk Kvindesamfund, idet også politimesteren nu fandt, at kontrolleret prostitution ikke i særlig grad mindskede udbredelsen af kønssygdomme. Derfor blev det hidtidige system afskaffet, og fra 16. august 1894 eksisterede der ikke længere en af politiet tilladt prostitution i Odense. Prostitutionen blev nu privat.

Prostitutionen i perioden viser dobbeltheden i datidens moralopfattelse. Seksuallivet var stort set tabuemne, men samtidig accepteredes det, at mens de unge piger skulle vise tilbageholdenhed, kunne de unge mænd »løbe hornene af sig« og gøre erfaringer hos prostituerede. Eneste problem var frygten for at blive smittet med kønssygdomme, og det var netop baggrunden for reguleringen af prostitutionen i begyndelsen af perioden. Afskaffelsen af den legale prostitution i slutningen af perioden må ses som udtryk også for et begyndende opbrud i synet på kvinden og på, hvad der var socialt og moralsk forsvarligt.

Aviser og blade

I sidste halvdel af det 19. århundrede skete der en vældig forøgelse af antallet og oplaget af såvel bøger som illustrerede familieugeblade og dagblade i Danmark. Der kan nævnes flere forudsætninger for denne udvikling: bedre læsefærdighed, de folkelige bevægelser i perioden, herunder større interesse for bl.a. politiske spørgsmål, øget fritid og en højere levestandard for den almindelige befolkning.

Det var i denne periode, at den lokale partipresse vandt fodfæste, og også Odense havde ved århundredskiftet et firebladssystem svarende til de fire såkaldte gamle partier.

Ældst var *Fyens Stiftstidende*, der i selve byen var den dominerende avis og tillige en tid var provinsens største avis og den teknisk set førende. Den havde tidligere i sin levetid haft konkurrenter i byen, men den nationalliberale *Fyens Avis* fra 1780 var udkommet for sidste gang 31. marts 1868. Nogle døgnfluer som den uafhængige lokale *Almentidende*, der kom to-tre gange om ugen fra

november 1868 til april 1870, og den ligeledes uafhængige *Odense Avis*, der kom seks måneder i 1870, voldte naturligvis heller ikke *Fyens Stiftstidende* problemer. Men de var dog symptomer på, at der nu kunne begynde at dukke konkurrenter op, som kunne nødvendiggøre en nærmere profilering af *Fyens Stiftstidende*.

Avisen tegnedes af redaktør J.C. Dreyer (1832-97), jurist og præstesøn. Han overtog bladet ved nytår 1862, først som udgiver og fra 1864 som redaktør. Han havde i 1856 giftet sig med redaktør Morten Hempels plejedatter. Om Hempel og dennes forgænger, forfatteren Carl Bagger, havde den lokale mundart givet følgende karakteristik af deres redaktørperioder: »Den ene ku', men han vi'tte. Den anden vi', men han ku'tte« (man mente, Hempel ville, og Bagger kunne).

Der var heller ikke nogen ubetinget sandhed om redaktører i udtrykket, for redaktør Dreyer både kunne og ville, og i kraft af hans belevne og begavede væsen blev det desuden til en lang række tillidsposter i byen og en naturlig placering som en af byens ledende etatsråder, sådan som vi har set flere eksempler på under byens politiske historie. Bladet udviklede sig i hans tid fra et temmelig farveløst blad til et organ for konservativ livsanskuelse og interesse.

J.C. Dreyer havde med bekymring set på, hvorledes Højre og Venstre efter den reviderede grundlov i 1866 var kommet til at stå stadig mere stejlt over for hinanden, men i den skærpede politiske strid under forfatningskampen stod han klart på Højres standpunkt, at kongen selv og ikke Folketinget skulle vælge ministrene. Men der var dog hele tiden i den redaktionelle linie et ønske om forsonlighed.

Hans store interesse for den sønderjyske sag og for forsvarssagen samt frygten for socialismen drev dog bladet længere mod højre, ligesom Dreyer selvsagt ingen forståelse havde for de angreb på normer inden for f.eks. ægteskab og familie, som den litterære radikalisme satte ind i sidste fjerdedel af århundredet. Som arbejdsgiver var han meget vellidt, og f.eks. gav han som den første bladudgiver – i begyndelsen af 1890'erne – det typografiske og journalistiske personale sommerferie uden afkortning i lønnen.

Sønnen Morten Dreyer (1860-1934), der i 1892 overtog faderens stilling som ansvarshavende redaktør og efter dennes død 1897 blev udgiver af *Fyens Stiftstidende*, fortsatte bladets konservative linie, men – også på grund af ændrede tider – kunne han ikke i samme grad som faderen fastholde bladets og Dreyerfamiliens oplagte førerposition. Den gamle trykpresse fra 1876 blev dog i 1912 erstattet af en rotationspresse og tre sættemaskiner, så man kunne komme i mere moderne format og opsætning.

Oplagsudviklingen for de enkelte dagblade i Odense ses af tabel 24.2,

Jørgen Pedersen (1841-1920) var redaktør af Fyens Tidende 1873-1902 og arbejdede avisen op fra 500 til 9.000 abonnenter. Han sad i Folketinget 1876-86 og derefter i Landstinget til sin død (Montergården).

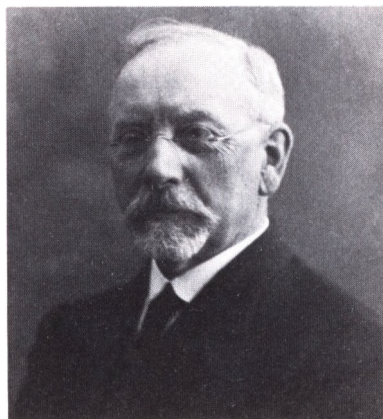
Tabel 24.2: Oplagstal for Odenseaviser 1870-1913.

Avis	1870	1880	1885	1890	År		1906	1910	1913	
	Antal eksemplarer									
Fyens Stiftstidende	3.500	4.500		4.800	5.000	4.500	4.000	4.800	5.000	
Fyns Tidende		1.700	2.000	3.700	5.300	8.400	10.800	12.000	12.500	
Fyns Venstreblad					1.500	650	750	2.000	4.500	
Fyns Social-Demokrat ¹					1.500	3.700	4.600	3.300	7.200	
Odense Avis						1.200				
<i>Fordeling på by og land 1901</i>										
Avis	By		Land							
	Antal eksemplarer									
Fyens Stiftstidende	4.000		500							
Fyns Tidende	800		7.600							
Fyns Venstreblad	400		250							
Fyns Social-Demokrat	3.600		100							
Odense Avis	1.000		200							

1) Dertil kom aflæggerblade i Svendborg, Nyborg, Middelfart, Assens, Fåborg og på Langeland/Æro.

Kilde: Niels Thomsen: Dagbladskonkurrencen. s. 120, 644-48 og 904 samt Jens Topholm: Fyns Social-Demokrat. s. 8 og 10.

Herunder ses P.H. Nygaard (1857-1929), redaktør af Fyns Tidende 1902-22 (Carl Brandt fot., Montergården).

hvoraf det fremgår, at *Fyens Stiftstidende* i 1870 dækkede ca. 40% af husstandene i Odense by. I året for *Stiftstidendes* 100-års jubilæum i 1872 kom konkurrenten, venstreavisen *Fyns Tidende* til med 500 holdere fra starten. Oprettelsen skyldtes den øgede politiske kamp. *Fyns Tidende* prægedes i perioden af redaktøren fra 1873 til 1902, den moderate Jørgen Pedersen, der lagde avisen tæt op af højskole-, friskole-, frikirke- og folkevæbningsrørelserne. Han var fra 1886 tillige ejer af højskolen i Dalum, der siden Chr. Kolds død i 1870 var sygnet noget hen, men nu blomstrede op som landbrugsskole.

Ved tilknytningen til de folkelige bevægelser fik *Fyns Tidende* en meget stor del af den vældige tilgang af avislæsere, som nu kom i landdistrikterne. Som det ses af tabellen, var der kun en mindre del *Tidendelæsere* i selve Odense by, hvor bladet i 1907, da det havde overtaget æren af at være provinsens største dagblad, kunne rykke ind i en ny bygning på Fisketorvet. I 1915 blev det morgenblad, men i perioden frem til da var det ligesom byens andre aviser eftermiddagsblad.

Fyns Tidendes oplag voksede kraftigt i de sidste år før århundredskiftet, hvor *Stiftstidende* havde en stagnationsperiode, og væksten fortsatte i det første tiår af det nye århundrede, nu med den moderate P.H. Nygaard som redak-

Odense Avis havde længe til huse i Nødergade 27. Billedet her er fra omkring 1910 (Møntergården).

Som tidligere omtalt var bladets redaktør Emil Marott også en hovedskikkelse i en lang række af de socialdemokratiske foreninger, der groede frem i Odense kort før og omkring århundredskiftet, og både som politiker og som bladmand prægedes han af en moderat holdning. Han blev tidligt kritiseret af den lokale fagbevægelse for ikke at dække strejker »korrekt« samt for at optage annoncer for konfliktramte virksomheder.

Avisen fik, som det fremgår af oplagstallene i tabel 24.2, hurtigt fremgang, selv om den de første år var afhængig af tilskud fra *Social-Demokraten* i København. Fremgangen gik især ud over *Stiftstidendes* muligheder, idet de begge var byblade. Mens det var arbejderne, der holdt *Socialen*, var det borgerskabet, der holdt *Stiften*, ligesom skellet mellem husmænd og landmænd kunne genfindes mellem *Fyns Venstreblad* og *Fyns Tidende*.

Der er for året 1914 blevet foretaget en undersøgelse af stoffordelingen i de odenseanske aviser (tabel 24.3), og heraf fremgår det, at det særligt var på de sociale og økonomiske stofområder, at *Fyns Social-Demokrat* var mere dækkende end *Fyns Stiftstidende*, der til gengæld, især hvad det lokale, kulturelle stof angik, var de øvrige aviser overlegen.

Indtil de radikales og socialdemokraternes valgsejr ved byrådsvalget i 1906 annoncerede kommunen kun i *Stiftstidende* og *Tidende*, og byrådet sagde flere gange nej til henvendelser fra *Venstrebladet* og *Fyns Social-Demokrat* om det urimelige heri.

Tabel 24.3: Stoffordeling i odenseanske dagblade 5.-7.5.1914.

Avis	Politik	Økono- nomi	Stofområde				I alt
			Kultur	Sen- sation %	Under- holdning	Diverse	
Fyns Social-Demokrat	27	25	10	17	16	5	100
Fyns Tidende	44	6	9	12	15	14	100
Fyns Venstreblad	33	15	7	18	12	15	100
Fyns Stiftstidende	30	6	12	13	12	27	100
Odense Avis	21	7	11	19	18	24	100
<i>Heraf lokalt stof</i>							
Fyns Social-Demokrat	3	8	–	8	2	2	22,9
Fyns Tidende	6	3	2	6	1	8	25,1
Fyns Venstreblad	4	4	2	7	1	10	28,6
Fyns Stiftstidende	5	2	10	5	2	11	35,0
Odense Avis	–	–	1	2	1	6	10,7

Kilde: Niels Thomsen: Dagbladskonkurrencen, s. 889.

Ud over de fire partipolitiske aviser er der grund til at nævne, at splittelsen i Højre på et tidspunkt, nemlig fra 1889 til 1897, bevirkede, at *Fyens Stiftstidende* havde konkurrence fra *Fyens Avis*, redigeret af C. Lorentzen. I sine sidste leveår lagde avisen sig op af agrarbevægelsen, og Agrarforeningens formand, proprietær J. Fr. Andersen-Rosendal, blev bestyrelsesformand. Heller ikke dette kunne dog redde *Fyens Avis*, der aldrig fik nogen særlig betydning.

Da *Fyens Avis* gik ind, opstod året efter det politisk konservative middags- og løssalgblad *Odense Avis*, der levede frem til 1933. Det udkom kl. 12 og kostede i starten 3 øre. Redaktøren fra 1899 til 1918, A. Høj-Jensen, lagde særlig vægt på det mere pop- og sensationsprægede, mindre på samfunds- og kulturstoffet, men de få oplysninger, der er om avisens oplag, viser, at det aldrig blev nogen egentlig konkurrent til de fire partipolitiske aviser, hvoraf som nævnt *Fyens Stiftstidende* og *Fyns Social-Demokrat* ved første verdenskrigs udbrud stod for store oplag i selve byen. *Fyns Venstreblad* havde en del af sit oplag på landet, mens der for *Fyns Tidendes* vedkommende i overvejende grad var tale om udbredelse på landet.

De skulde giftes

Sandberg og hans Husholderske var efter mange Genvordigheder endelig kommet saa vidt, at de skulde giftes.

Det var i Orden altsammen undtagen Ægtepagtens Thinglæsning. Men saa fik Husholdersken et af sine hysteriske Anfald, hun ryddede Lejligheden for alt Bohave, læssede det paa en Trækvogn og lod en Mand køre bort med det. Sandberg løb efter Manden og fik ham standset, Husholdersken kom til og begyndte at skælde ud, Sandberg svarede med en Ørefigen, og i næste Øjeblik laa de to gamle Mennesker i vildt Slagsmaal med hinanden paa Gaden. Det endte med, at en Betjent maatte tage dem med til Stationen.

Brylluppet er foreløbig udsat.

En mystisk Begivenhed

fandt i Fredags Sted i Berlin. Til et af Byens Hospitaler kom en Droske kørende i stærk Fart; to elegant klædte Herrer steg ud af den, bærende imellem sig en bevidstløs Dame, som de anbragte paa en Sofa i Modtagelsesværelset, hvorefter begge skyndsomt forsvandt.

Damen, der var ung og meget smuk, var iført en hvid Silkebluse og en sort Silkenederdel, men havde hverken Overtøj eller Hat paa. Paa den venstre Side af Hovedet havde hun et lille, blødende Saar, der saa ud til at være tilføjet hende med et skarpt Instrument.

Hun blev straks afklædt og bragt til Sengs, og man forsøgte at bringe hende til Bevidsthed, men forgæves. Hun henligger stadig bevidstløs paa Hospitalet og ingen ved, hvem hun er.

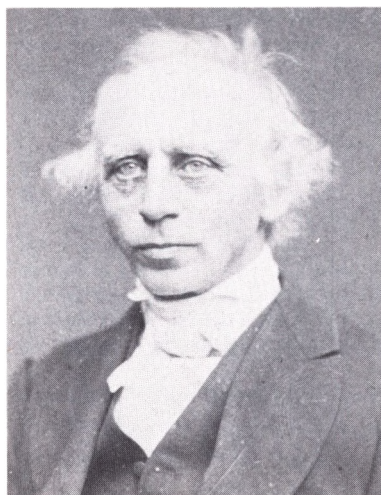
Her ses et par eksempler på den journalistik, der var fremherskende i Odense Avis. Eksemplerne er fra 15.3.1905 (E. Panton fot., Lokalthistorisk Afdeling).

25 · Folk og kirke

Morten Eskesen (1826-1913) ledede 1858-64 friskolen i Rudne og 1864-84 Odense Friskole. Litografi af Harald Jensen 1900 med følgende tekst af Morten Eskesen: »Den gyldeste glædeskilde, jeg ved, det er den gode samvittighed. Den er Guds åsyns flammende lue, når fjenderne ler og farerne true« (Møntergården).

Ludvig Helweg (1818-83), præst i Odense fra 1857 og en flittig kirkehistoriker (Carl Bech fot., Møntergården).

Det 19. århundredes sidste halvdel er i Danmarks historie ud over den politiske kamp om forfatning og forsvar kendetegnet ved de store folkelige bevægelser. Det gælder både på det åndelige område, f.eks. fri- og højskolebevægelsen, og på det økonomiske område, f.eks. andelsbevægelsen.

Fyn var i særlig grad grobund for de folkelige bevægelser, og som øens hovedstad blev Odense naturligvis også hvirvlet ind i denne tidens malstrøm.

Ser vi på det åndelige område, tales der ofte om to hovedretninger, den grundtvigske og den indremissionske.

Den grundtvigske bevægelse kom tidligt til Odense og omegn. Dalum blev allerede 1862 stedet for den anden store åndshøvding, Chr. Kolds højskole, og året efter fik selve byen en grundtvigsk friskole. Friskolens leder, Morten Eskesen, stod 1869-76 bag folkebladet *Fylla*, der blev udgivet fra Odense som organ for friskolebevægelsen i hele landet. Før Dansk Friskoleforenings dannelse i 1886 var de store friskolemøder i Odense fra 1868, oftest afholdt fastelavns mandag med mere end 1.000 deltagere, et slags uofficielt årsmøde for bevægelsen. Odense var også stedet for de grundtvigske kredses store kirkelige vennemøder i 1873 og 1874.

Indre Mission kom senere til byen, men havde et mere organiseret præg. I 1883 byggede Indre Mission et missionshus, Bethania, i Ryttergade, bl.a. med sognepræsterne R.L. Balslev i Pårup og J. Johansen ved Vor Frue Kirke som drivkræfter. Samme år blev KFUM stiftet, og man fik egen bygning i Nedergade fra 1900; året efter fulgte KFUK og i 1905 FDF. Byrådet gav byggegrunden til missionshuset og Fyens Stifts Sparekasse et stort tilskud. Bevægelsen opfattedes således ikke som sekterisk, og den gjorde også på det sociale område et stort arbejde ved f.eks. sygepleje. Før bevægelsen fik eget hus, havde den i nogle år holdt sine møder i Industriforeningens sal, og i pigeskolen i Klaregade holdtes søndag aften pigehjem, hvor man ud over foredrag fik kaffe og tvebakker – ikke blødt brød, som grundtvigianerne foretrak ved deres forsamlingshusmøder. I 1890 fik Bethania følgeskab af Elim i Thorsgade, og Indre Mission stod også bag oprettelsen af Odense Sømandshjem i 1904.

Blandt byens præster var kun få missionske. Th. Steenbuch, sognepræst

Missionshuset Bethania, Ryttergade 3, opført 1883 efter tegning af arkitekt J. Vilh. Petersen (C. Christensen fot., Møntergården).

ved Sct. Hans Kirke 1854-91, der som den første i Odense indførte børnegudstjenester, var ikke selv missionsk, men lod liberalt en indremissionsk rejsepræst benytte kirken søndag eftermiddage 1868-71. Bevægelsen syntes også godt om præsterne J. Johansen, Johannes Møller – der også var kendt som skoleinspektør – og A. Busch ved Vor Frue Kirke, og denne kirke var centrum for Indre Mission i Odense, indtil Vor Frelzers Kirke på Ejbygade (Korsløkke Sogn) kom til i 1909. Denne kirke for Vor Frue Landsogns da ca. 1.000 mennesker blev opført, efter at der i flere år i området havde været samtalekredse, hvor især gartner, senere konservativ folketingsmand og forfatter, J.C. Carlsen-Skiødt var et aktivt midtpunkt.

Bevægelsens sociale sigte og appel viste sig også ved, at pastor Johannes Møller var aktivt med ved oprettelsen af Den danske Arbejderforening i Odense, ligesom hans kapellan P. Barsøe – i øvrigt sammen med den nærmest grundtvigske Emil Koch – stod bag et stort møde i 1894 i Arbejdernes Forsamlingsbygning i Kongensgade, hvor mere end 800 mennesker lyttede til dialogen mellem kirken og arbejderbevægelsen.

Den grundtvigske retning var ikke tilhænger af en fast organisation, men fandt i starten et tilholdssted i byen i hospitalsmenigheden omkring sognepræst Ludvig Helweg.

Den hvidhårede Helweg, som Ludvig N. Helweg – der var barnefødt 1818 i Odense – kaldtes, var 1857 blevet residerende kapellan ved Sct. Knuds Kirke og præst ved Hospitalskirken i Odense. Her indførte han *Grundtvigs festsalmer* til brug ved gudstjenesten i stedet for den autoriserede *Evangelisk kristelig salmebog*.

På billedet herunder ses Emil Koch (1851-1924), Helwegs efterfølger som præst ved Sct. Knuds Kirke og hospitalskirken (A. Gomard fot., Møntergården).

Fra 1865 havde hans hjem, præstegården på Gråbrødre Plads, hver torsdag aften været samlingssted for de 30-40 ledende grundtvigianere i byen, ligesom han i 1873 og 1874 havde været sjælen i arrangementet af vennemøderne i Odense.

Helweg døde i 1883, men i de sidste fem år af sin embedstid var han blevet støttet af Emil Koch, der også afløste ham som præst. Den grundtvigske kreds omkring hospitalsmenigheden omfattede i øvrigt bl.a. skolebestyrer Nic. Gregersen, overlærer Th. Hertel, der ledede Mulernes Legatskole og var gift med en søster til Emil Koch, landinspektør Hempel, Højstrup, og vinhandler F.L. Hey, senere konsul og kendt frikonservativ.

Emil Koch (1851-1924) var som præst og teolog et usædvanligt menneske, der virkede meget dragende og inspirerende på kredsen omkring ham, og ikke mindre end to senere biskopper i Fyns Stift, Hans Øllgaard og A.J. Rud, har skrevet positive biografier om ham.

En kort karakteristik af ham lød, at han var »af sin egen støbning, ikke så ubetinget grundtvigsk som Helweg«. Han opfattede dog sig selv som grundtvigianer, men på nogle områder med afvigende synspunkter. Han var stærkt engageret i sociale spørgsmål og også politisk interesseret, hvilket førte til en bestyrelsespost i det radikale *Fyns Venstreblad* og senere til en georgistisk overbevisning.

Emil Kochs selvstændighed som grundtvigianer er med til at forklare, at nogle odenseanere netop i 1883 dannede en valgmenighed af grundtvigsk observans, nu hvor hospitalsmenigheden ikke længere var helt tilstrækkelig.

Et kig ind i køkkenet i missionshuset Bethania i Ryttergade kort efter århundredskiftet (Møntergården).

Fra et møde i Højskolehjemmet i Dronningensgade omkring århundredskiftet (Montergården).

Der blev dog ikke tale om strid mellem de to slags grundtvigianere, der begge var ivrige arrangører af vennemødet i Odense i september 1889, hvor der var mere end 2.500 deltagere.

I første omgang blev Odense valgmenighed en filial af Sdr. Nørå valgmenighed, men allerede 1886 kunne man indvi egen kirke i Dronningensgade, og en endelig løsrivelse fra præstefællesskabet med Sdr. Nørå kunne finde sted i 1905.

Nørregades Friskoles leder var kirkesanger i valgmenigheden, hvilket illustrerer sammenhængen i den grundtvigske bevægelse, og i menigheden var der i øvrigt mange fra den voksende gartnerby Stige og også sognebåndsløsere længere nordfra.

Også Højskoleforeningen, der blev stiftet 1896 af bl.a. tidligere højskoleelever, hørte med til de grundtvigske foreninger. Valgmenighedspræsten Fr. Nygaard blev formand for bestyrelsen, der også talte Emil Koch.

Stifterne ønskede at bringe også byungdommen under højskolens påvirkning. I første omgang fik foreningen lokale på Højskolehjemmet i Dronningensgade, som Karen Jørgensen stod for. Hun havde allerede i 1882 oprettet et højskolehjem i en mindre lejlighed i Søndergade, men fik i 1892 bygget huset i Dronningensgade.

Grundtvigianismen kaldtes også den glade kristendom, og der berettes da også om mange gode og muntre oplevelser i Højskoleforeningen, der ud over foredrag, oplæsninger og diskussionsaftener havde baller, dilettant, udflugter, sangkor, boldspil o.lign. på programmet. Den frisindede Emil Koch, der overtog formandsposten i bestyrelsen i 1897, tog også del i dansen, uden tvivl til forargelse for adskillige snerpede medborgere. Kløften til de mere missionske kredse var dog ikke så stor i Odense og andre byer som på landet, og foreningen kunne f.eks. godt nogle gange lave fællesarrangementer med KFUM og K.

I 1903 oprettedes Højskoleforeningens Ungdomshjem med lokaler i Nørregade, en slags fritidsklub for 14-20-årige unge mænd, men foreningen var i øvrigt med nu over 1.000 medlemmer på udkig efter en grund, hvor den selv kunne bygge sin egen foreningsbygning. Selv om allerede 1904-generalforsamlingen havde givet grønt lys, var der først efter en basar i 1907 så mange midler til stede, at man i februar 1908 kunne købe en grund af slottets køkkenhave, som kommunen i oktober 1907 havde købt af staten. Huset i Slotsvænget stod klar til brug i oktober 1909.

Det var også fortrinsvis grundtvigske friskolefolk – fra hele øen, men især fra Odense og omegn – der i 1900 stod bag oprettelsen af Fyns Forsamlingshus, der til en vis grad kunne fungere som afløser for Pantheon, der var blevet nedrevet sidst i 1890'erne. På selve valgaftenen 25. maj 1909 nedbrændte det nye forsamlingshus, men blev genopført året efter. Aktieselskabet talte mere end 2.500 aktionærer, hvilket viser lidt om den bredde, som de folkelige bevægelser i det 19. århundredes sidste halvdel havde netop på Fyn. Også i øens største by havde de tidligt vundet indpas.

Sammenlignet med Indre Mission talte grundtvigianismen blandt sine aktive og blandt sine tilhængere ikke så mange fra de nederste sociale lag, men ligesom det på landet især var bønderne, der bar denne og de fleste andre folkelige bevægelser, var det i byer som Odense den fremvoksende middelstand – ofte børn af bønder på Fyn – der blev tiltrukket. Det gjaldt i øvrigt også for mange af byens præster i perioden.

Mens Indre Mission nærmest må betegnes som apolitisk eller konservativ, var grundtvigianerne politisk interesserede. De støttede Venstre, men var ligesom partiet delt i mere moderate og mere radikale opfattelser, såvel med hensyn til politiske forhold som kirkelige og moralske.

Det var ikke kun kirkelivet som sådan, der udsattes for forandringer i perioden. Det gjaldt også byens kirkebygninger.

Domkirken blev omfattende restaureret i årene 1868-75, og i forbindelse hermed blev den genfundne krypt rekonstrueret. Den nyrestaurerede Sct. Knuds Kirke blev under pomp og pragt indviet 18. juli 1875 af et stort

Karen Jørgensen (født 1844) drev Højskolehjemmet i en ejendom i Dronningensgade, som hun selv lod opføre (A. Gomard fot., Møntergården).

På billedet her ses Fyns Forsamlingshus, opført 1900 efter tegning af arkitekt N. Jacobsen. Det var samme arkitekt, der tegnede det nye forsamlingshus, som opførtes 1910 efter en brand (Møntergården).

opbud med kong Christian IX i spidsen.

Menigheden havde i tre år været henvist til Vor Frue Kirke, men kunne nu igen bruge domkirken i den skikkelse, den stort set har beholdt til i dag. Stiftsprovst A.K. Damgaard skrev en udførlig redegørelse for restaureringen, der kostede over 150.000 kr. Ud over kryptens rekonstruktion fornyedes alle vinduer, som igen fik murede stave. Et våbenhus fra 1619 på nordsiden af kirken blev fjernet, og i stedet retableredes hoveddøren i vestgavlen. Inde i kirken fjernedes pulpiturene, mens kannikestolene fik deres oprindelige skikkelse, og stolestaderne fornyedes.

Hovedformålet med restaureringen var i videst muligt omfang at føre kirken tilbage til dens oprindelige skikkelse. Heldigvis brød man på ét punkt med dette princip, idet Valkendorfs kapel fra 1633 – ganske vist først efter nogen diskussion i synskommission og kirkeinspektion – fik lov at blive stående og også blev istandsat.

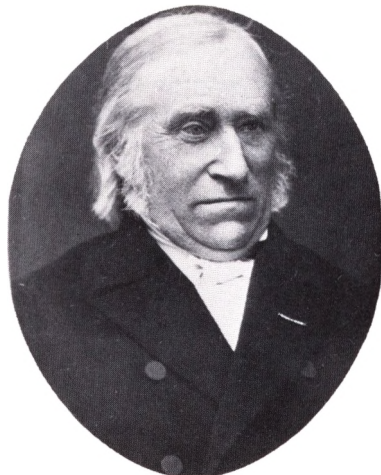
Domkirkens omgivelser blev også ordnet, og i 1883 bekostede bysbarnet C.F. Tietgen flytningen af de jordiske rester af kong Christian II's unge gemalinde, Elisabeth af Flandern, fra Gent. Mens byens skoler holdt fri, og alle byens kirkeklokker ringede, blev hun nu bisat i Odense.

To år efter, i 1885, blev Claus Bergs berømte altertavle, der havde stået i den i begyndelsen af århundredet nedrevne Gråbrødre Kirke, flyttet til domkirken fra Vor Frue Kirke.

Også de øvrige kirker i byen blev restaureret i perioden. Hospitalskirken,

De sørgelige rester af Fyns Forsamlingshus efter branden 25.5.1909 (Møntergården).

A.K. Damgaard (1808-1906) var sognepræst ved Sct. Knuds Kirke og stiftsprovst i Fyns Stift 1858-95. Han er betegnet som »kundskabsrig, tankeklar og handlekraftig« og sad seks år i byrådet (L. Dinesen fot., Møntergården).

der havde afløst den nedrevne Gråbrødre Kirke, fik en større istandsættelse i 1874, Sct. Hans Kirke fik det i 1878-80 og Vor Frue Kirke i 1897. De to sidstnævnte kirker fik bl.a. nye altertavler.

På grund af befolkningstallets vækst kom der ud over den allerede nævnte valgmenighedskirke også andre nye kirker til i Odense.

Den vestlige del af Sct. Knuds Sogn blev således udskilt, og missionshuset Elim fungerede som midlertidig kirke, indtil Ansgar Kirke blev opført i årene 1901-02.

Udskillelsen af ca. 7.000 af de over 20.000 sjæle i Sct. Knuds Sogn kom i gang efter et udvalgsarbejde og en indsamling under konsul F.L. Heys ledelse fra 1898. Kommunen gav byggegrunden, og Rigsdagen bevilgede et tilskud til opførelsen af en ny kirke. Ved kongelig resolution af 31. december 1901 fik man egen præst, A.J. Rud, der senere – i 1923 – blev fynsk biskop. Kirkens indvielse adventssøndag 30. november 1902 var den første i byen i århundreder, og kirkeminister J.C. Christensen og andre notabiliteter var til stede ved festlighederne.

Som nævnt opførtes Vor Frelzers Kirke for Vor Frue Landsogn i 1909, men også andre kirkesamfund end folkekirken byggede.

Den katolske menighed, der var stiftet 1867 med 20 medlemmer, opførte Sct. Albani Kirke på Albani Torv i 1906-08. Den skulle afløse et kapel, der i 1870 var blevet indrettet i bygningen Adelgade 1, som menigheden havde erhvervet fra Odense adelige Jomfrukloster. Den rummede også en katolsk skole.

Metodisterne kunne indvi Sct. Jakobskirken i Thorsgade 1889 og Emauskirken i Alexandragade i 1900. Fra 1875 havde der også været en baptistmenighed i Odense.

For alle byens sogne fungerede Assistens Kirkegård som begravelsesplads, og alle de kendte odenseanere fra denne periode ligger begravet her. Også den måtte naturligvis udvides. Det skete i 1886, året før kommunen overtog kirkegården og begravelsesvæsenet i Odense.

Hvad andelsbevægelsen, den mere økonomiske del af de folkelige bevægelser, angik, fik Odenses nærmeste landsogne, som i dag er en del af Odense storkommune, naturligvis også deres andelsmejerier, især i 1880erne, og Odense Exportslagteri på Rugårdsvej blev andelsselskab 1897, ni år efter det første fynske andelsslagteri i Fåborg.

Brugsforeninger kom der ikke så mange af. Med næringsloven i 1857, hvor byerne fik fri næring, var der indført læbælter på 1½ mil, 11,3 km, omkring købstæderne, hvor der ikke måtte drives detailhandel. Denne ordning gjaldt helt frem til 1920, for Odenses vedkommende dog kun til 1907, da handelsstanden i byen fik lov til at få ophævet »denne utidssvarende institu-

tion«. Dette skulle i og for sig have begunstiget brugsforeninger inden for læbæltet, og en enkelt, Dalum Brugsforening, blev da også grundlagt i 1883. De etablerede købmænd i byen kunne dog let stå distancen.

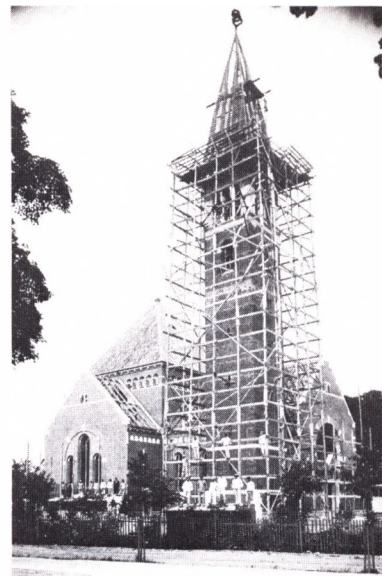
Der var enkelte forsøg på brugsforeninger i selve Odense, idet en forening for arbejderne på Allerups maskinfabrik i 1868 blev oprettet som den første brugsforening på Fyn – kun to år efter pastor H. Chr. Sonnes første forening i Thisted. Foreningen på Allerups fabrik døde vist hurtigt hen, og først i 1911 kom der igen en brugsforening i byen, nu på initiativ af arbejderbevægelsen, der indtil da havde været skeptisk over for brugsforeningstanken.

Forsamlingshusene var det sted, hvor alle de mange foreninger, der fulgte i kølvandet på de forskellige folkelige bevægelser, kunne mødes, og en oprensning af stiftelsesår på de huse, der ligger inden for den nuværende Odense storkommune, kan give et indtryk af de folkelige bevægelser gennembrud i Odense og omegn:

Ejby (i Vor Frue Landsogn) 1874, Højby 1878, Fraugde og Birkum 1887, Ubberud 1890, Dalum 1899, Højme 1902, Sanderum 1904, Ravnebjerg og Agedrup 1905 samt Seden 1910.

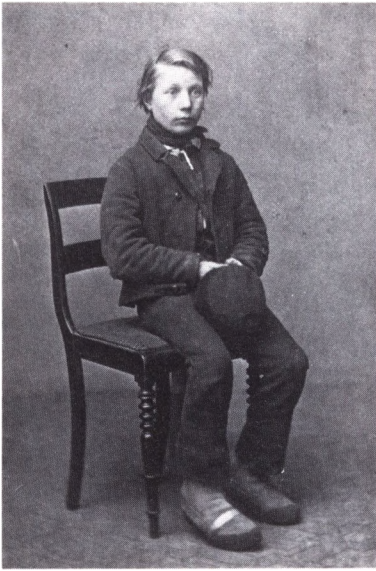
I Fraugde kom der to huse, et for venstrefolk og et for højrefolk. De konservative huse havde over indgangen bogstaverne GKF – for »Gud, konge og fædreland«. Venstremændene udlagde dog snart dette som »Gamle kæltringer foretrakkes«. Til gengæld snakkede de højresindede om »de blødtbrødædende bønder« med henvisning til den traditionelle kaffe med blødt brød efter det folkelige foredrag i forsamlingshuset.

Naturligvis måtte den politiske strid påvirke og også påvirkes af de mange kræfter i de folkelige bevægelser.

Ansgar Kirke under opførelse. Billedet her er taget ved rejsegildet, og kirken indviedes 30.11.1902 (Møntergården).

26 · Lov og orden

Arrestantbillede 1868. Den 12 år gamle skoledreng Hans Chr. Hansen blev taget for tyveri 9.1.1868, kom syv gange i forhør og blev idømt 15 slag ris. Han blev sat på fri fod igen 20.2.1868 (E. Rye fot., Møntergården).

Politivæsenet i Odense byggede på en politivedtægt, som var trådt i kraft 1. februar 1866, og som dannede forbillede for bl.a. Århus 1869 og en række andre danske provinsbyer. Den statsansatte, kongeligt udnævnte byfoged fungerede som det, vi i dag vil kalde politimester, men den daglige ledelse af politistationen på det gamle rådhus lå i hænderne på en politiassistent, der var nærmeste foresatte for de nu syv (før 1866 fire) politibetjente. Disse skulle på skift også patruljere om natten og passe stationen, der som noget nyt blev åben døgnet rundt.

Dertil kom 12 patruljebetjente, der skulle sørge for opretholdelse af ro og orden om natten. De trådte i stedet for vægterne, idet dog to stillinger som tårnvægttere til bekendtgørelse af klokkeslettet hvert kvarter blev opretholdt. Det var praktisk i en tid, hvor mange ikke gik med ur. Polituniformen bestod af mørkeblå frakke, overkjole samt kasket, og den frygtindgydende bevæbning var en stok og en signalpibe. Stokken, som 1878 afløstes af en politistav, måtte dog ikke anvendes »uden yderste nødvendighed«. Betjentene måtte ikke ryge tobak i tjenesten, ligesom de ikke måtte gå med paraply eller ledsages af hunde.

Lønnen til politiassistenten var 600 rigsdaler (1.200 kr.) årligt, mens patruljebetjentene måtte nøjes med 200 rigsdaler (400 kr.). De kunne dog tjene en ekstraskilling, idet byens borgere kunne bestille vækning hos dem – det var før telefonvækningens tid. En enkelt vækning kostede 8 skilling (ca. 20 øre), mens fast vækning kostede 2 rigsdaler (4 kr.) om måneden.

Både politiassistent og politibetjente fik en lønforhøjelse på 200 rigsdaler (400 kr.) i 1868, hvor den nye købstadslov også medførte en ny politivedtægt, der kom 17. april 1869, og den gjaldt frem til 1876. Personalet blev nemlig da udvidet med to politibetjente og to patruljebetjente. I 1879 indførtes som medlem mellem politiassistent og det øvrige personale to overpolitibetjentstillinger.

I 1880'erne skete der trods befolkningsforøgelsen kun en udvidelse med to betjente, idet det samtidig må erindres, at byen i årene fra 1889 til 1893 havde et gendarmerikorps, oprettet af statsmagten i anledning af de spændte politiske forhold. Da dette korps forsvandt i 1893, udvidedes politiet i Odense med fem personer, og i forbindelse med den nye politivedtægt af 7. april 1899

skete yderligere en kraftig udvidelse – med syv nye betjente, der bl.a. skulle tage sig af de stigende opgaver i forbindelse med den øgede færdsel. Tre år senere kom tre nye betjente til, men tallet holdt sig derefter konstant perioden ud.

Som det ses af tabel 26.1, betød dette, at indbyggertallet pr. betjent lå på nogenlunde samme niveau perioden igennem, et niveau, som svarede ret nøje til andre større danske købstæders bemanning.

Indtil 1870 kunne politimesteren i tilfælde af optøjer eller lignende tilkalde hjælp hos Odense Politicorps, der var en sammenslutning af private borgere, oprettet 1857 og i 1862 omdøbt til Odense borgerlige Jægerkorps. Det bestod af 120 menige medlemmer samt nogle officerer, og det afholdt årlige øvelser, men blev aldrig anvendt. I 1870 omorganiseredes det til Odense Brandvæsens Ordenskorps, der skulle være behjælpelig ved slukning af brande.

Politiet var nu rent professionelt og søgte i det daglige at forebygge forbrydelser samt medvirke til ordenens opretholdelse. Naturligvis var det mest mindre sager, der dominerede politiets daglige arbejde. Frederik Bielefeldt Theodor Aggebo, der var politibetjent i byen 1866-70, før han blev ansat på fattigvæsenets kontor, fortæller herom i sine efterladte, utrykte erindringer, hvor en enkelt episode, et husspektakel, kan tjene som illustration af denne side af politigerningen:

»En aften under patruljeringen i Skulkenborg hørte jeg et slemt spektakel i et hus, som blandt andet beboedes af en arbejdsmand, kaldet Saxe Frederiksen, for resten en fortrukken person; konen var der ej heller meget ved. Han og hun skændtes omkap«.

Aggebo søgte »så godt som muligt at berolige dem« og indgav, som det var hans pligt, en rapport, og »følgen blev, at Frederiksen sattes under tiltale og [blev] straffet med fængsel på vand og brød«.

Den mest typiske forbrydelse i perioden var dog tyveri. En undersøgelse af kriminaliteten i Odense 1850-80 viser, at ejendomsforbrydelser, herunder især tyveri, udgjorde 47% af alle forbrydelser. Voldsforbrydelser var 10%,

Hansine Mikkelsen, gift Hansen, blev taget for tyveri, da hun var 45 år gammel i 1869. For hende lød dommen på 10 dage på vand og brød (E. Rye fot., Møntergården).

Tabel 26.1: Antal politibetjente i Odense i forhold til byens befolkningstal.

År	Antal betjente	Antal indbyggere pr. betjent
1868	20	850
1880	26	800
1890	28	1.075
1900	40	1.000
1914	43	1.000

Kilde: Vedtægter for politiets ordning i Odense 17.4.1869 og 12.9.1879, politivedtægter 24.7.1884 og 7.4.1899. Odense Vejviser.

Endnu en type fra politiets album med arrestantbilleder, Christiane Hansen, ca. 1868 (E. Rye fot., Montergården).

sædelighedsforbrydelser 5%, betleri og løsgængeri 18%, offentlige politisager (mindre sager, bl.a. overtrædelser af politivedtægts bestemmelser om f.eks. værtshuslukketider og færdselsregler) 17% og andre forbrydelser 3%. Samme billede synes at holde i hvert fald frem til århundredskiftet, at dømme efter en undersøgelse af den kvindelige kriminalitet for perioden 1880-1901.

Odenses kriminalitet, der havde været stigende i årene op til politiets nyordning 1866, stabiliseredes i omfang i årene efter, set i forhold til det stigende befolkningstal. Dog kunne der enkelte år være tale om stigninger, f.eks. 1878, måske på grund af den store arbejdsløshed det pågældende år. Som i andre større byer lå kriminaliteten i Odense over landsgennemsnittet.

Social nød kunne i hvert fald i nogle tilfælde være tilskyndelsen til forbrydelser. En kvinde, der i en periode havde været uden subsistensmidler, mødte f.eks. i 1871 en dreng, der kom gående med et rugbrød. Kvinden begyndte at snakke med ham og bad ham løbe et ærinde for hende, mens hun opbevarede rugbrødet. Da drengen løb, tog kvinden brødet med hjem og spiste det. Samme taktik anvendte hun over for en 11-årig pige og en 10-årig dreng. For disse forhold blev hun idømt fire gange fem dages fængsel på vand og brød.

På trods af eksempler som dette er sammenhængen mellem antallet af ejendomsforbrydelser og de økonomiske konjunkturer ikke entydig. Lovovertræderne var i mange tilfælde gengangere, specielt i tyveri- og betlerisager (ca. 60%). Af lovovertræderne var 27% kvinder, og for begge køn gjaldt, at det især var unge ugifte, fra mindrebemidlede hjem, mange af dem indvandret fra landområderne, der var lovovertrædere.

Som nævnt betød forbedringen af politiets bemanning i 1866 en standsning af kriminalitetens vækst, og opklaringsprocenten var også høj i begyndelsen af perioden.

I 1866 var der kommet en ny straffelov, der i store træk gjaldt frem til 1933. Straffene var blevet mildere i forhold til den før 1866 gældende *Christian Vs Danske Lov*, men det blev domstolenes opgave nærmere at udfylde rammerne. Dette forhold betød, at straffen i perioden undergik en udvikling i retning af det, vi i dag vil betegne som en mere human indstilling.

Den hyppigste straf var fængsel på vand og brød (af 1.658 sager i perioden 1866-80 endte 48% med denne straf), hvorimod både tugt- og forbedringshus samt bødestraf var mere sjældne.

Dødsstraf var for de fleste forbrydelsers vedkommende afskaffet med straffeloven 1866, men kunne dog afsiges ved overlagt mord. Og i periodens begyndelse eksekveredes der faktisk en dødsdom. Det drejede sig om en omdiskuteret henrettelse den 6. august 1869, klokken halv fem om morgenen på Odense købstads mark, af en 20-årig, der dømtes for at have dræbt sin

plejemor i det såkaldte Helvedeshus i nærheden af Odense. Mere end 3.-4.000 mennesker drog ud for at overvære henrettelsen, der foregik ved halshugning.

Delinkventen havde først tilstået, men siden nægtet, og diskussionen gik på, om tilståelsen var kommet under for stærkt pres eller ligefrem tortur. Derimod var der ingen diskussion om, at ugerningen måtte bødes med livet. Før tilståelsen kom, var der en del andre mistænkte, og mange af byens borgere angav mulige mordere. En af betjentene skrev, at »det er godt nok, når man anstrænger sig i sådan et tilfælde, men det bør dog ikke udarte til latterligheder«, som det f.eks. skete, da en underofficer, der skulle have haft et gevær under sin feltkappe, blev taget med på stationen. Af forklaringen fremgik, at »han ikke var gået med sit gevær, men derimod med en trebenet handskemaskine for sin forlovede, og det var benet deraf, som var blevet anset for enden af et gevær. Efter dette udsagn blev han anset for uskyldig og dimitteret«.

En anden opsigtsvækkende sag i perioden, som førte til nedsættelsen af en kommissionsdomstol, er den omtalte sag om Fyens Folkebank, der ligeledes endte ved Højesteret.

En særlig lov om betleri og løsgænger indebar, at forbrydelse mod denne lov medførte fængsel eller mindst seks dages tvangsarbejde i Tvangsarbejdsanstalten, der lå i Klaregade.

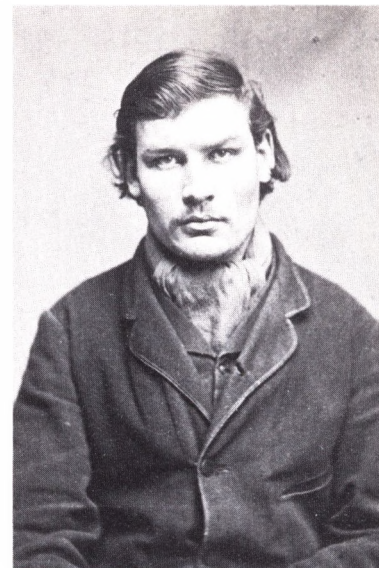
»Tvangen«, som den kaldtes i folkemunde, rummede ca. 50 indsatte fra hele Fyn. I 1885 blev der i forbindelse hermed opført en ny forsørgelsesanstalt med plads til 40 indsatte – eller lemmer, som betegnelsen på de indsatte var.

Brandvæsenet i Odense var indtil 1874 baseret på værnepligtigt mandskab, byens egne borgere. Odense borgerlige værnepligtige Brandkorps omfattede efter reglementet 1859 en chef, brandmajoren, to kaptajner, 14 løjtnanter og ikke færre end 1.225 menige, og som det fremgår af disse betegnelser, var det militært opbygget.

Med lov af 21. marts 1873 om brandvæsenet i købstæderne åbnedes der mulighed for, at byerne fik fast lønnet mandskab, og Odense gik straks i gang med at organisere et korps på dette grundlag. Den nye brandinspektør, ritmester F.W.F. Frederiksen, der 1887 afløstes af arkitekt C. Christensen, kunne 1. februar 1874 træde i funktion sammen med én brandassistent, to underassistenter, fire sprøjteførere, 40 brandmænd, to tambourer og en brandkarl.

Frederiksen afløste det værnepligtige korps' chef, tømrermester R. Petersen.

De 40 brandmænd var især håndværkere, som kunne tilkaldes i tilfælde af brand, og det var nødvendigt med dette relativt store antal, da udstyret bestod af otte sprøjter, der skulle betjenes ved hjælp af håndkraft.

Snedkersvend Niels Peter Johansen, der blev taget for falskneri to gange i 1868. Første gang slap han for straf, men anden gang lod dommen på 15 dage på vand og brød (E. Rye fot., Møntergården).

Da udrustningen forbedredes væsentligt i løbet af perioden, kunne personaletallet holdes trods byens kraftige vækst i indbyggertal og bygningsantal. Udgifterne, der var steget væsentligt ved nyordningen 1874, fra 1.256 kr. til 4.314 kr. – hvortil kom 6.000 kr. til nyordningens gennemførelse – kunne i resten af perioden holdes konstant på godt 1 kr. pr. indbygger, en del lavere end f.eks. i Århus og Horsens.

Forbedringer i udrustningen var bl.a. indførelsen af elektrisk alarmapparat i 1884, foranlediget af de mange brande i 1883. Samme år blev der anskaffet en såkaldt kølnersprøjte, og året efter opsattes ti alarmskabe på passende steder rundt omkring i byen, så man hurtigt kunne få forbindelse med politistationen, der indtil en egentlig brandstations anlæggelse i 1920 fungerede som det sted, hvorfra brandvæsenet kunne alarmeres.

I 1890 fik Odense Brandvæsen en ny, moderne redningsstige. To år efter fik man en ny sprøjte, og slangernes kvalitet forbedredes. Da der i 1897 blev lavet en ny plan for brandvæsenet, bestod dets materiel af otte kørende sprøjter, heraf tre med sugeværk, den mekaniske redningsstige, to slangevogne, 3.000 meter sprøjteslange, en vogn og syv håndsprøjter.

I august 1891 havde byrådet vedtaget et nyt regulativ, der fordoblede antallet af skorstensfejermestre i Odense – til to (!) – og de var nu i hver sit distrikt ansvarlige for, at alle skorstene rensedes, så ofte brandkommissionen fandt det fornødent. Skorstensbrande havde hidtil været en væsentlig del af brandvæsenets arbejdsområde.

Af egentlige brande var der de første ti år (1874-83) under den nye ordning 55 i selve byen, hvortil kom 12 udrykninger til det nærmeste opland. Dette tal

Ligtog i Søndergade med betjente forrest, i begyndelsen af 1900-tallet. Giersings Realskole lå på dette tidspunkt endnu i Søndergade 5 til venstre i billedet (Møntergården).

Odense politistyrkes 1. og 2. hold fotograferet på udflugt 6.8.1902 (H. Hansen fot., Møntergården).

var ved periodens slutning mere end seksdoblet, hvilket – specielt efter at Munke Mølle brændte 21. juni 1911 – medførte en debat om endnu en nyordning af brandvæsenet i Odense. Den kom først 1920, men i årene forud kom det til anskaffelse af to automobilsprøjter, ombygning af vognportbygningen på Odense Slot til brandstation og en stationær styrke på denne station.

I 1904 havde politiet overtaget de opgaver, som det særlige ordenskorps ellers havde haft siden brandvæsenets ordning i 1874 med hensyn til at holde orden på brandstedet og holde generende nysgerrige på passende afstand.

27 · Militæret

Odense var garnisonsby, fra 1859 for 6. regiments 5. infanteribataljon, fra 1867 yderligere for 16. og 26. bataljon og fra 1880 også for 36. bataljon. De to sidstnævnte bataljoner blev dog nedlagt i forbindelse med en hærreduktion i 1909. Fra 1867 og frem til 1911 havde Odense foruden fodfolket også ryttergarnison, 2. dragonregiment.

Det samlede antal soldater og officerer, som i høj grad var med til at præge bybilledet, var godt 1.000, hvoraf halvdelen dog kun var indkaldt i perioden april til oktober.

Langt de fleste af de mange menige og officerer, der i perioden oplevede byen fra den militære side, tilbragte kun få år af deres liv i byen, før de vendte tilbage til deres civile liv eller forflyttedes til andre steder i landet.

Langt de fleste forblev også ukendte, men den 14-årige Carl Nielsen fra Nr. Lyndelse, der i 1879 fik en ledig plads som militærmusiker ved 16. bataljon, og som i de følgende fire år upåagtet drog næring af byens musik- og

Rytterkasernens bygninger fremstillet på et litografi omkring 1880 (Montergården).

Dragoner ved rytterkasernen stillet op for fotografen i forbindelse med et underholdningsarrangement omkring 1900 (Montergården).

andet liv, var unægtelig en af undtagelserne.

Byens borgere mærkede på deres side militærets tilstedeværelse derved, at soldaterne indkvarteredes privat, indtil der i årene 1874-80 opførtes en rytterkaserne i karreen Ridehusgade-Østergade-Pjentedamsgade-Ryttergade. Før da havde der dog i en tidligere provstegård i Provstegade været indkvartering for ca. 200, fortrinsvis officerer. Af en senere officer fik den prædikatet »en grusom gammel rotterede med elendige lokaliteter, ingen varme og med utætte vinduer og døre overalt«. Provstegården indeholdt også stalde med plads til 300 heste, ridehus, fouragemagasin, munderingskamre og kontorer.

De menige, der ved rytteriet ofte var folk fra landet – de forstod sig på heste – kunne se frem til bedre forhold på den nye kaserne. Den blev, efter at rytteriet var flyttet fra byen i 1911, i 1913 solgt til Thomas B. Thrige til fabrik, dog med undtagelse af det søndre ridehus.

Et eksercerhus havde kostet 26.000 kr. og været klar i 1870, hvor eksercerpladsen samtidig var udvidet til ca. 70 tønder land.

*Maden er klar til at blive kørt ud fra kaser-
nen på Sdr. Boulevard (E. Biering fot.,
Møntergården).*

*Fem fynske soldater fotograferet med deres
horn omkring århundredskiftet (M. Koch fot.,
Møntergården).*

Opgaven med rytterkasernens opførelse, som man forhandlede om fra 1871, var en noget større kommunal opgave, som naturligt måtte give anledning også til diskussion om det rimelige i, at byen skulle bекoste opførelsen af denne og senere af en kaserne for fodfolket, sådan som det blev tilfældet. Ud fra en militær synsvinkel var kaserisering bedre end indkvartering, og man fastholdt, at det fortsat måtte være en kommunal opgave at finansiere den.

Ved en overenskomst af 19. september 1873 mellem Odense byråd og Krigsministeriet forpligtede kommunen sig da også til at bygge kaserne. Seks af de 19 byrådsmedlemmer havde dog ikke stemt for overenskomsten, bl.a. efter at et stort borgermøde havde vist en vis modstand. Mange fandt, at kommunens udgifter ikke modsvarede af nogen fordel ved at have garnisonen. Ligeledes var der ikke i overenskomsten nogen sikkerhed for, at garnisonen kunne blive i byen.

Kommunen havde i overenskomsten forpligtet sig til at opføre ikke alene en rytterkaserne med staldbygninger og to ridehuse, men også en fodfolkskaserne med depotbygning m.m. samt en vagtbygning og et krudthus.

Foreløbig gik man dog kun i gang med rytterkasernen, og efter en del forhandlinger med Krigsministeriet om bl.a. størrelsen stod den klar i 1877. En mindre del, den såkaldte eskadronskaserne, var dog først færdig i 1880.

I 1877 havde byrådet skrevet til Krigsministeriet, at man ikke mente, at man havde pligt til flere byggearbejder, før en garnisonslov sikrede Odense by garnisonen på en mere permanent måde. Man var ikke tilfreds med et løst

1. deling af 26. bataljons 2. kompagni stillet op til fotografering, formentlig i 1890'erne (H. Hansen fot., Montergården).

tilsagn om »al humanitet og ethvert hensyn«. Et stort mindretal, der bl.a. omfattede borgmesteren, J.C. Dreyer og G.Lotze, fralagde sig dog i en udtalelse ethvert ansvar, idet de pågældende frygtede sagsanlæg mod kommunen for brud på overenskomsten.

Så vidt kom det ikke, men byggearbejderne skete unægtelig i et meget langsomt tempo og i en mere barberet udgave end først forudsat.

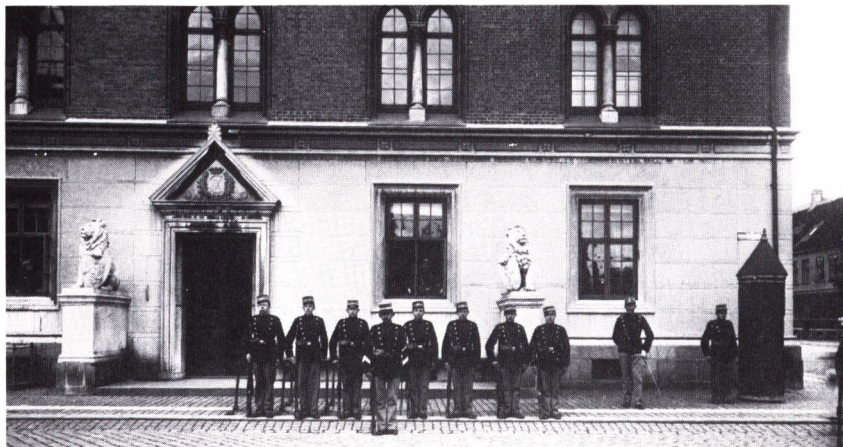
Efter at hele rytterkasernen var færdig i 1880, gik der nogle år, inden man gik videre med spørgsmålet om en kaserne for fodfolket. I 1882 fik Fyenske Brigade, som 5., 16., 26. og 36. bataljon tilsammen dannede, ny chef, generalmajor J. Hammer, og samtidig forlagdes staben fra Nyborg til Odense.

Først seks år herefter gik man i gang med forhandlinger om fodfolkskasernen igen, og by og stat enedes nu om en relativt skrabet udgave, som stod klar i 1892. Mens rytterkasernen havde kostet kommunen omkring 300.000 kr., kostede fodfolkskasernen godt 500.000 kr.

Kommunens frygt for de manglende garantier for garnisonen viste sig for så vidt berettigede, som hærloven af 1909 ophævede dragonregimentet, der som nævnt forlod byen fra 1911. »De lyseblå«, som de kaldtes efter uniformerne, forsvandt nu fra bybilledet.

Her havde »de lyseblå« været en ganske karakteristisk del af byens liv, som når de f.eks. om søndagen hentede flæskesteg hos bageren. »De bar da to og to de store bradepander imellem sig, mens de under en korporals kommando marcherede tilbage til kasernen. Der stod en dejlig duft af flæskesteg efter de

Den militære hovedvagt foran rådhuset på Flakhaven omkring århundredskiftet (Møntergården).

hjulbenede dragoner i de lyseblå uniformer«.

Som et plaster på såret kunne kommunen oven i salgsprisen til Thomas B. Thrige på 168.000 kr. lægge en erstatning fra staten på 115.000 kr., og da man samtidig beholdt en del af grunden, var udgifterne til rytterkasernen nogenlunde kommet ind igen.

Fodfolket blev som nævnt også reduceret ved hærloven af 1909, således at garnisonen i Odense nu kun bestod af 5. bataljon – der i øvrigt i 1914 kunne fejre 300-årsjubilæum – og 16. bataljon.

I 1907 var garnisonens hovedvagt, der i mange år havde haft til huse i rådhuset på Flakhaven, ophævet, og dermed var – efter det nævnte endelige ophør af indkvarteringerne i 1892 – det sidste militære præg på selve bymidtens liv forsvundet.

Også på anden måde end ved den blotte tilstedeværelse af uniformer var militæret synligt, og ikke mindst de mere fastboende officerer tog del i byens liv i foreninger, selskaber osv. Flere af underofficererne virkede som nævnt som timelærere inden for både de kommunale og de private skoler, især med gymnastik som fag. Dette skyldtes især, at de indtil hærloven 1909 var dårligt lønnede – eller gagerede, som det hed i tidens sprog – hvorfor de måtte skaffe sig supplerende indtægter. Som nævnt var militærets tilstedeværelse i byen også en væsentlig faktor i byens musikliv.

Forholdene for de menige, der igennem perioden lå i garnison i Odense, var ikke altid særlig rosenrøde. Selv den konservative etatsråd Emil Kiørboe, der lå inde som rekrut i seks måneder, mente, at »de få af os værnepligtige, der var mødte som idealister, da vi skulle ind og være soldater, var idealismen blevet pillet godt ud af«.

Dette skyldtes især, at en del af datidens underofficerer var direkte ukvali-

Dragonernes afskedsparade 7.10.1909 ved rytterkasernen (H. Lønborg fot., Møntergården).

ficerede, jfr. også den nævnte dårlige aflønning, og i Folketinget var der perioden igennem flere forespørgsler om mishandlinger o.lign. Således fortalte Klaus Berntsen i 1872 om dragoner, der ved øvelser med træhest blev lagt oven på hesten som straf eller direkte blev slået.

Mod periodens slutning havde den stigende offentlige kritik af disse mere præjsiske metoder i hæren medført, at der trods alt var grænser for, hvad officererne kunne tillade sig. Regimentschefen i Odense, oberst Ludvig Pontoppidan, blev således i 1899 forflyttet til en mindre krævende stilling i Århus, fordi han havde befalet underofficererne at gøre honnør for ham og andre foresatte i kirken. Forflyttelsen kom efter længere tids pressekampagne og er et eksempel på, at pressen bl.a. på grund af dens større udbredelse nu havde fået større betydning og magt.

Under finanslovsdebatten i Folketinget i januar 1899 havde venstrelederen, den senere konseilspræsident J.C. Christensen rejst denne sag som et eksempel på en særlig militær korpssånd, der efter hans mening stred mod civil taktfølelse. Den offentlige omtale førte til en krigsministeriel kundgørelse nr. 7, dateret 4. februar 1899, gående ud på, at hilsepligt ikke gjaldt i kirken, men da Pontoppidan ignorerede denne kundgørelse, blev han altså forflyttet.

Selv var han naturligvis langt fra tilfreds med dette og udgav et omstændeligt forsvarsskrift om det, han kaldte »Marketender- og kirkesagen i Odense«. Han mente bl.a., at hans upopularitet hang sammen med, at han i oktober 1897 havde forbudt marketendervogne, der foruden brændevin solgte »bajersk øl, andre ølsorter, wienerbrød, franskbrød, smør m.m.«. Dette forbud måtte han efter ordre fra generalkommandoen trække tilbage og tillige indkassere en reprimande.

5. bataljons 2. kompagni 1892-93. «Land-soldaten» (se side 382) ses som nr. 3 fra højre blandt de siddende (H. Hansen fot., Montergården).

Sagen eller sagerne kan i dag synes små, men viser, at nye tider også var på vej inden for militæret. Men der var stadig grænser. Den kendte radiomand Aksel Dahlerup fortæller således i sine crindringer, at hans far, der var en fremskridtsvenlig officer i Odense, fik en sag på halsen, fordi en oberstløjtnant fandt det »uværdigt for en officer« at være næstformand i Kristelig Forening til vildfarende Børns Redning. Dahlerups far vandt ganske vist sagen, men trådte alligevel ud af hæren.

Den politiske kamp i provisorietiden havde i høj grad også drejet sig om forsvaret. Mens mange venstrefolk og socialdemokrater havde sat fokus bl.a. på det efter deres opfattelse alt for militaristiske i forsvarets opbygning, havde andre kredse, især højrefolk, men også nationalt sindede, moderate venstrefolk, stået bag en folkelig forsvarsbevægelse, hvis mål det var at skabe mere sympati og støtte til forsvaret.

Også i Odense var der dannet foreninger som f.eks. forsvarsbrødrene (1891), der opnåede en pæn tilslutning.

Foreningen Dannevirke, der fik en Odenseafdeling i 1908, lagde mere vægten på arbejdet for at give de værnepligtige bedre forhold og stod således bag opførelsen af Soldaterhjemmet 1911-12, som også kommunen støttede ved at skænke grunden.

28 · Afslutning

Set med nutidens øjne var Odense en fattig by i 1914. For mange var det ikke altid muligt at holde sulten fra døren, og om vinteren kunne det knibe med brændslet. Tilfældige ekstraindtægter var ofte nødvendige, så da kommunen i 1909 satte prisen pr. indleveret rottehal op fra 5 til 10 øre, afregnedes der i det første halve år for 19.793 rottehaler. Trods den fortsatte fattigdom havde Odense oplevet en vældig udvikling i det knap halve århundrede, som har været behandlet i dette bind af *Odense bys historie*.

Befolkningstallet blev næsten tre gange større end de godt 15.000 indbyggere, der var i begyndelsen af perioden. Erhvervslivet gennemgik en modernisering, der sikrede byen en position som erhvervsmæssigt center for hele Fyn. Især industrien havde en stærk vækst, så Odense fremstod som landets næststørste industriby kun overgået af København. Udviklingen inden for handel og transport var nok betydelig, men svagere end for eksempel i Århus, der overhalede Odense som landets største provinsby.

Øget produktion og omsætning muliggjorde en markant stigende levestandard for de fleste befolkningsgrupper. Gennemsnitligt fordoblede reallønnen, og der skete forbedringer med hensyn til bolig, ernæring, sundhed, social sikkerhed, uddannelse, fritid og politisk indflydelse.

Men samtidig med den generelle fremgang indebar udviklingen også en øget polarisering på en række områder. Et snævert kommercielt borgerskab af større handlende og industridrivende oplevede den største indkomstfremgang takket være tendensen til stordrift, som samtidig betød, at stadig flere levede i lønmodtagerhusstande. Modsatningen synliggjordes ved, at borgerskabet i stigende grad bosatte sig i det nye villakvarter i byens sydlige del, mens lønmodtagerne i stigende tal bosatte sig nord for byen nær industrivirksohmhederne ved havn og jernbane.

Samtiden opfattede, at man levede i en brydningstid. For den tids mennesker var moderne tider bl.a. synlige i form af den første jernbane i 1865 og den første flyveopvisning på eksercerpladsen i 1913. I de mellemliggende år blev også meget andet taget i brug for første gang, f.eks. telefoner, elektricitet (til belysning og kraft), cykler, motorcykler, biler og sporvogne, ligesom en zepeliner blev set over byen i 1912. Det stærkt øgede antal dampmaskiner og overgangen til opvarmning med kul og koks var ligeledes synlig. Røg og sod-

Sct. Knuds Kirke og Albani Torv set fra Adelgade omkring 1905. Der var fortsat langt igen til vore moderne tider (H. Lønborg fot., Møntergården).

nedfald blev udbredt i de tæt bebyggede dele af byen, samtidig med at det stigende vandforbrug gav nye problemer med spildevand, især fra mange virksomheder. Først i de sidste år af perioden blev der taget afgørende skridt til at mindske generne fra de nye forureningskilder, og åen blev ikke længere brugt som byens hovedkloak.

Store dele af borgerskabet fandt, at det politiske liv også blev »forurennet«. Ikke mindst i kraft af den stærke vækst i antallet af lønmodtagere opstod en relativt stærk arbejderbevægelse. I 1913 havde Socialdemokratiet erobret begge folketingsvalgkredsene, men bystyret var dog fortsat konservativt, og borgmesteren var kongeligt udnævnt. De mange arbejdere, der boede i Sct. Hans Landsogn, blev da også holdt ude fra deltagelse i byens politiske liv. De konservative etatsråder ønskede naturligt nok ikke indlemmelse af tusinder af arbejdervælgere.

Byens konservative borgerskab holdt fast i traditionelle institutioner som Læseforeningen og skyttelavet samt aktiviteterne i Fruens Bøge, ligesom det

sluttede op omkring et i mange henseender blomstrende kulturliv. Men det havde også aktiv del i moderniseringsprocessen, og dets politiske magt udmøntedes i offentlige investeringer i byens infrastruktur til umiddelbar gavn for erhvervsudviklingen. De offentlige investeringer i sundheds-, social- og skolevæsen sikrede en bedre arbejdsstyrke og imødekom samtidig ønsker fra en stor del af befolkningen.

På landsplan var perioden endvidere præget af forfatningskampen mellem Højre og Venstre. Modsætningen viste sig også erhvervsmæssigt og lokalt, ikke mindst i forbindelse med Fyens Folkebanks fallit, men især gennem de store folkelige bevægelser, som gjorde sig gældende i landområderne omkring selve byen.

Borgerskabet, der sluttede op omkring Højre, var presset på flere fronter. Det var en konsekvens af den moderniseringsproces, som man selv havde interesse i at deltage aktivt i.

Moderne tider var kommet til Odense, og mange følte nok, at menneskene med de mange teknologiske fremskridt var på vej ind i tusindårsriget, da 1. verdenskrig brat skulle vise, at der fortsat var langt igen.

Noter

Ved optælling af linietalet er linier for overskrift, mellemrubrikker og tabeller udeladt.

I noterne er anvendt følgende forkortelser:

ABA – Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. LAF – Landsarkivet for Fyn. OBF – Odense byråds forhandlinger. RA – Rigsarkivet.

1 · Grænser, tid og sted

9, l. 29. Det følgende bygger på Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, s. 65-71.

2 · Befolkningsforhold

18, l. 1. Hvor andet ikke er angivet, bygger kapitlet på Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, s. 71-76. og en 12% stikprøve fra RA, folketællinger. Odense, 1870, 1880, 1890, 1901 og 1911, der foreligger i maskinlæsbar form.

18, l. 7. Den fynske bybefolkning er opgjort på grundlag af de otte købstæder på Fyn plus Rudkøbing.

19, l. 25. Hvidt: *Danske veje vestpå* og Munchaus Petersen m.fl.: *Rejsen til Amerika*.

20, l. 4. Jahn: *Arbejde på Fyn*.

21, l. 11. Halvdelen af alle fødte i Odense i 1869 og hele årgang 1872 er fulgt til og med folketællingen 1901, jfr. Hans Chr. Johansen: *In- and Out-Migration* vedrørende årgang 1872.

26, l. 25. Service- og erhvervstyende er behandlet i Jane E. Hansen: *Tyende og herskab*.

27, l. 19. Eigaard m.fl.: *100 års sammenhold*, s. 40.

30, l. 14. Enlige kvinder er behandlet i Løfberg: *Enlige kvinders sociale forhold*.

3 · Byen industrialiseres

32, l. 1. Hvor andet ikke er angivet, bygger kapitlet på Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, især s. 79-131.

40, l. 5. Thriges virksomhed er senest beskrevet i Kaarsted m.fl.: *Thomas B. Thrige*.

43, l. 36. Jfr. Hans Chr. Johansen m.fl.: *Mekaniseringen af dansk tekstilindustri*.

44, l. 19. De selvstændige væveres aldersfordeling kendes kun for hele Fyn.

45, l. 34. RA, Generaltolddirektoratet, gruppeordnede toldsager 4.2, årsberetninger for Odense tolddistrikt, 1868-97.

46, l. 9. Nørregaard: *Arbejdsforhold*, s. 142.

57, l. 24. Burchardt: *Provincindustri*, s. 44.

61, l. 3. Svend Larsen: *A/S Albani Bryggerierne*.

64, l. 3. Nørregaard: *Arbejdsforhold*, s. 236.

70, l. 10. Hyldtoft: *Københavns industrialisering*, s. 144f.

72, l. 6. OBF 1907, s. 129. OBF 1908, s. 71 og OBF 1910, s. 88.

73, l. 20. OBF 1883, s. 58.

74, l. 32. Fode m.fl.: *Håndværkets kulturhistorie* 4, s. 71.

74, l. 35. OBF 1868 og 1869ff.

75, l. 4. Fode m.fl.: *Håndværkets kulturhistorie* 4, s. 72 og Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 353, 613 og 628.

75, l. 19. Odense Tekniske Skoles Maskinbyggnings-Teknikum.

75, l. 21. Kaarsted m.fl.: *Thomas B. Thrige*, s. 156.

75, l. 38. Kaarsted m.fl.: *Thomas B. Thrige*, s. 169.

76, l. 6. Om udvælgelsen af brancher henvises til Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, s. 126.

4 · Håndværk

95, l. 31. Jahn: *Arbejde på Fyn*, s. 43f.

96, l. 4. Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, appendix.

98, l. 7. Den beskrevne udvikling inden for skomagerehvervet bygger overvejende på Lohfert: *Skotøjsfremstillingens industrialisering*.

99, l. 4. Lohfert: *Skotøjsfremstillingens industrialisering*.

100, l. 34. Den beskrevne udvikling vedrørende håndværkets organisatoriske udvikling bygger på Fode m.fl.:

Håndværkets kulturhistorie 4, s. 92-111 og Dybdahl: *Det nye samfund*, s. 218-33.

101, l. 15. Brandt: *Industripalæet*, s. 109ff.

104, l. 8. OBF 1889, s. 23. OBF 1895, s. 126. OBF 1900, s. 73f. og OBF 1906, s. 40.

105, l. 2. Afsnittet om håndværkersvenden bygger overvejende på Fode m.fl.: *Håndværkets kulturhistorie* 4, især s. 25-56.

107, l. 4. Lokalhistorisk Afdeling, vandreboøger og andre personlige papirer efter Chr. Iversen afleveret af sønnen Eduard Iversen tillige med en fremstilling af forældrenes liv.

107, l. 19. Nørregaard: *Arbejdsforhold*, s. 305-08, 312 og 325.

108, l. 18. OBF 1895, s. 128f. og 176.

109, l. 9. Bjarne Mortensen: *Fælles- og tvangsarbejdsanstalten*.

5 · Handel

111, l. 7. RA, Generaltolddirektoratet, gruppeordnede toldsager 4.2, årsberetninger for Odense tolddistrikt.

118, l. 12. LAF, Odense Herreds dommers arkiv, realregister til Sanderum sogn, o. 1870-1960.

118, l. 15. Svend Larsen: *Handelstanden*, s. 28.

118, l. 27. *Odense vejviser* 1872.

118, l. 36. Antallet af butikker og deres beliggenhed bygger på *Odense vejviser*, især årgang 1869, 1872, 1880, 1890, 1901 og 1914.

119, l. 6. RA, Generaltolddirektoratet, gruppeordnede toldsager 4.2, årsberetninger for Odense tolddistrikt, 1868 og 1871.

121, l. 3. OBF 1887, tillæg, s. 236.

- 121, l. 21. Materiale stillet til rådighed af arkivar Poul Thestrup.
- 123, l. 21. Dybdahl: *Det nye samfund*, s. 274-87.
- 124, l. 16. *OBF* 1869, s. 110.
- 124, l. 21. *OBF* 1883, s. 295f.
- 125, l. 1. Svend Larsen: *Handelsstanden*, s. 68f.
- 126, l. 6. Torveskildringen citeret efter Grandt-Nielsen: *Album Torv*, s. 103ff.
- 126, l. 14. *OBF* 1883, tillæg, s. 95.
- 128, l. 7. *OBF* 1871, s. 29, *OBF* 1879, s. 80f., *OBF* 1880, s. 121, *OBF* 1885, s. 157 og 162f., *OBF* 1888, s. 71, *OBF* 1898, s. 55ff., *OBF* 1900, s. 70, *OBF* 1901, s. 58, *OBF* 1908, s. 206 og Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 635.
- 128, l. 11. Svend Larsen: *Handelsstanden*, s. 18f. og 21.
- 129, l. 16. Svend Larsen: *Handelsstanden*, s. 45 og 70ff.
- 129, l. 18. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 354.
- 131, l. 1. Svend Larsen: *Handelsstanden*, s. 64f.
- 132, l. 8. Svend Larsen: *Handelsstanden*, s. 66f. og Dybdahl: *Det nye samfund*, s. 260-74.

6 · Kapitalmarked

- 133, l. 1. Om de tre kreditinstitutioner henvises generelt til Schovelin: *Fyens Disconto Kasse 1846-1921*, Thalbitzer m.fl.: *Fyens Disconto Kasse 1846-1946*, *Fyens Stifts Sparekasse og Kreditmarkedsstatistik*.
- 138, l. 15. Fyens Disconto Kasses jubilæumsskrift fra 1921 af J. Schovelin omtaler meget mere udførligt end jubilæumsbogen fra 1946 bankens tab i 1870'erne og 1880'erne.
- 139, l. 6. *OBF* 1880, s. 106-14. De opgjorte procenter er for 886 ejendomme på Odense egentlige købstadgrund. Ejendomme behæftet sammen med andre ejendomme er holdt ude af opgørelsen.
- 139, l. 19. Skildringen af Folkebanken bygger på: *Beretning til Kreditorerne i Fyns Folkebanks Konkursbo*, *Beretning om Behandlingen af Fyens Folkebanks Konkursbo*, L. Larsen: *Skiftebehandlingen af Fyns Folkebank*, Lokalhistorisk Afdeling, ud klip fra *Revyen*, Chicago, 19.12.1908, Ib Gejl: *Et gründerforetagende*,

- Rigsdagstidende* 1884/85, RA, Justitsministeriet, 1. kontor, journalsag L 5794/1884, revisionsberetning vedr. Fyens Folkebanks Konkursbo og avisindlæg af herredsfoged Dahlerup oplyst af Henning Nielsen.
- 143, l. 11. Regulativ for pantelånere er optrykt i *OBF* 1869, tillæg, s. CCXIII.

7 · Transport og kommunikation

- 147, l. 9. *OBF* 1875, s. 113, *OBF* 1876, s. 39, *OBF* 1881, s. 61-69 og *OBF* 1884, s. 141-44.
- 149, l. 9. *OBF* 1895, s. 176 og *OBF* 1896, s. 199.
- 149, l. 12. RA, Generaltolddirektoratet, gruppeordnede toldsager 4.2. årsberetning for Odense tolddistrikt, 1906.
- 154, l. 32. *OBF* 1868, s. 31.
- 154, l. 39. Munchaus Petersen: *Planmæssig ankomst*, s. 115f.
- 155, l. 3. *OBF* 1896, s. 143 og J. Lauritsen: *Søvejene til Odense*, s. 62f.
- 156, l. 1. RA, Generaltolddirektoratet, gruppeordnede toldsager 4.2. årsberetninger for Odense tolddistrikt, 1893 og 1906.
- 156, l. 34. *Fyens Stifts Sparekasse*, s. 71.
- 158, l. 11. RA, Generaltolddirektoratet, gruppeordnede toldsager 4.2. årsberetninger for Odense tolddistrikt, 1882 og 1883.
- 158, l. 13. Viinholt-Nielsen: *Odense-Svendborgbanen*, s. 79.
- 158, l. 22. *Officiel Fortegnelse*, s. 58 og 60.
- 159, l. 17. *OBF* 1871, s. 43.
- 160, l. 5. I *Odense vejviser* var der hvert år en særlig fortegnelse over fragtmænd og dagvogne.
- 163, l. 13. *OBF* 1868, tillæg, s. XCVII-C, *OBF* 1875, s. 26, *OBF* 1890, s. 281-96, *OBF* 1898, s. 186-93, *OBF* 1901, s. 87f., *OBF* 1905, s. 38ff. og *OBF* 1910/11, s. 144ff. og tillæg II, s. 120-29 samt *Fortegnelse over Gader og Veje i Odense*.
- 166, l. 6. *OBF* 1868, tillæg, s. XCIII, *OBF* 1871, s. 20, *OBF* 1881, tillæg, s. 149-58, *OBF* 1890, s. 148f., *OBF* 1894, s. 207-11, *OBF* 1900, tillæg, s. 474, *OBF* 1909/10, s. 58f. og tillæg II, s. 186, *OBF* 1911/12, s. 91, *OBF* 1912/13, s. 74 og *OBF* 1913/14, tillæg II, s. 199.
- 167, l. 5. *OBF* 1893, tillæg, s. 461, *OBF* 1896, s. 134f., *OBF* 1898, s. 99f. og tillæg, s. 570ff. og *OBF* 1902, s. 78 samt Svend Larsen i Thalbitzer m.fl.: *Fyens Disconto Kasse 1846-1946*, s. 161f.
- 167, l. 11. Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, s. 137.
- 167, l. 23. *OBF* 1897, s. 156, *OBF* 1905, s. 92f. og *OBF* 1907, s. 70 samt *Statistiske Efterretninger* 1909-10 og 1912-14.
- 167, l. 35. *OBF* 1881, s. 99.
- 168, l. 10. *Statistisk Tabelværk* vedrørende vareindførsel.
- 168, l. 14. K. Helle Pedersen: *Stationsbyer*, s. 52-63, især s. 57.
- 169, l. 23. Viinholt-Nielsen: *Odense-Svendborgbanen* og K. Helle Pedersen: *Kampen om Kerlemindebanen*.
- Om Odense kommunes køb af jernbaneaktier henvises desuden til: *OBF* 1876, s. 31, *OBF* 1879, s. 135, *OBF* 1884, s. 240ff., *OBF* 1881, s. 17-24, *OBF* 1896, s. 31-37, *OBF* 1901, s. 19, *OBF* 1903, s. 71ff. og *OBF* 1906, s. 115-19.
- 170, l. 2. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 589.
- 170, l. 8. *De danske Statsbaner*, s. 113.
- 171, l. 5. Viinholt-Nielsen: *Odense-Svendborgbanen*, s. 56f., 65, 69, 99f., 116 og 273 samt *Odense vejviser* 1869, s. 25.
- 172, l. 2. *OBF* 1868, s. 65 og 112, *OBF* 1869, s. 64, *OBF* 1870, s. 84, *OBF* 1893, s. 60 og *OBF* 1897, s. 21-28.
- 172, l. 8. *OBF* 1882, s. 21 og tillæg, s. 107ff., *OBF* 1892, s. 231, *OBF* 1899, s. 21f., *OBF* 1900, s. 51 og *OBF* 1903, s. 97.
- 172, l. 12. *OBF* 1902, s. 89 og *OBF* 1903, s. 97 og tillæg, s. 510ff.
- 173, l. 15. *OBF* 1910, s. 32-47 og tillæg II, s. 153-70, *OBF* 1911/12, s. 61 og tillæg II, s. 125-28 samt *OBF* 1912/13, s. 96-100.
- 173, l. 18. Afsnittet om postvæsenet bygger på Jørstad: *Postvæsenet i Odense*.
- 178, l. 18. *OBF* 1881, s. 49, *OBF* 1883, s. 208, *OBF* 1887, s. 45ff., *OBF* 1893, s. 174f., *OBF* 1894, s. 206f., *OBF* 1901, s. 249-56 og tillæg, s. 252, *OBF* 1908, s. 64f., *OBF* 1911/12, tillæg II, s. 186ff., *OBF* 1913/14, tillæg II, s. 35ff., Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 315f. og *Elektricitetens Historie*, s. 72-75.

8 · Rig og fattig

- 179, l. 12. *OBF* 1872, tillæg, s. LXV-LXXX. Originalen findes i RA.

- Finansministeriet, Statistisk Bureau, tælling vedr. arbejderes levevilkår, Odense 1872.
- 180, l. 11. *Oplysninger om Fabrik- og Haandværks-Arbejdernes Fortjeneste i Odense, meddelte af Arbejderne selv.*
- 180, l. 17. *OBF* 1873, tillæg, s. 1-17.
- 181, l. 26. *OBF* 1872, tillæg, s. LXV-LXXX.
- 182, l. 13. *Arbejderen* 1872, s. 10.
- 183, l. 20. Lohfert: *Skotejfsfremstillingens industrialisering.*
- 184, l. 5. Nørregaard: *Arbejdsforhold*, s. 193.
- 184, l. 10. Nørregaard: *Arbejdsforhold*, s. 204f., 336 og 414f.
- 184, l. 19. Nørregaard: *Arbejdsforhold*, s. 412f. og Jørgen Peter Christensen: *Lønudviklingen I*, s. 239ff., 183 og 216.
- 184, l. 31. *Dansk Tekstilarbejder-Forbunds Afdeling i Odense*, s. 10, 19f. og 28 og Nørregaard: *Arbejdsforhold*, s. 421.
- 184, l. 35. Jørgen Peter Christensen: *Lønudviklingen I*, s. 145 og 151.
- 184, l. 38. Kaarsted m.fl.: *Thomas B. Thrige*, s. 164.
- 184, l. 40. Nørregaard: *Arbejdsforhold*, s. 421.
- 185, l. 2. Nørregaard: *Arbejdsforhold*, s. 416.
- 185, l. 15. Jfr. bl.a. Marianne V. Hansen: *Lønvilkaarene*, Jørgen Pedersen: *Arbejds-lønnen i Danmark*, s. 281, 342f., 347, 352 og 370, Jørgen Peter Christensen: *Lønudviklingen II*, s. 144, 166f., 179 og 226f. og Kaarsted m.fl.: *Thomas B. Thrige*, s. 164-167.
- 185, l. 18. Willerslev: *Københavnske maskin-arbejderes løn- og indkomstforhold.*
- 185, l. 30. Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, s. 137.
- 186, l. 2. Kaarsted m.fl.: *Thomas B. Thrige*, s. 164 og Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, s. 137.
- 186, l. 11. Nørregaard: *Arbejdsforhold*, s. 208f.
- 186, l. 19. *OBF* 1913, tillæg II, s. 57.
- 186, l. 24. *OBF* 1906, s. 110 og *OBF* 1907, s. 72 og tillæg II, s. 101.
- 187, l. 6. RA, Generaltolddirektoratet, gruppeordnede toldsager 4.2, årsberetninger for Odense tolddistrikt og Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, s. 73 og 75.
- 187, l. 16. *OBF* 1877, s. 33 og 64 og *OBF* 1878, s. 30.
- 187, l. 18. *OBF* 1885, s. 210-16.
- 187, l. 20. I 1913 kom en generel lov om, at der kunne oprettes lokale arbejdsanvisningskontorer, jfr. *OBF* 1901, s. 81f., *OBF* 1903, s. 36, *OBF* 1905, s. 84 og *OBF* 1913, s. 190ff.
- 187, l. 24. *OBF* 1908, s. 78, *OBF* 1909, s. 61 og 131 og *OBF* 1910, s. 66.
- 188, l. 2. *OBF* 1904, s. 53 og *OBF* 1905, s. 119f.
- 188, l. 3. *OBF* 1909, s. 81.
- 188, l. 9. *OBF* 1896, s. 96ff.
- 188, l. 14. *OBF* 1910, s. 120.
- 189, l. 19. Jørgen Pedersen: *Arbejdslønnen i Danmark*, s. 293-311.
- 190, l. 7. Prisen for rugbrød er for store leverancer til Odense fattigvæsen fra byens bagere fastlagt gennem offentlige licitationer. De absolutte priser har været lavere end ved detailsalg, men prissvingningerne må antages at afspejle prisudviklingen i butikkerne, om end detailprissvingningerne formentlig har været lidt mindre.
- 190, l. 23. Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, s. 86.
- 190, l. 32. Th. Sørensen: *Et Bidrag*, s. 34f.
- 191, l. 17. RA, Finansministeriet, Statistisk Bureau, tælling vedr. arbejderes levevilkår, Odense 1872.
- 192, l. 8. RA, Finansministeriet, Statistisk Bureau, tælling vedr. arbejderes levevilkår, Odense 1872.
- 192, l. 11. Th. Sørensen: *Et Bidrag*, s. 34f. og Willerslev: *Københavnske fabriksarbejderes og arbejdsmænds vilkår*, s. 104f., Jørgen Pedersen: *Arbejdslønnen i Danmark*, s. 192f. og RA, Finansministeriet, Statistisk Bureau, tælling vedr. arbejderes levevilkår, Odense 1872.
- 194, l. 4. *Statistiske Meddelelser* 4.40.3.
- 195, l. 4. *OBF* 1874, s. 84 og 105ff.
- 195, l. 7. *OBF* 1878, s. 135.
- 196, l. 6. *OBF* 1880, s. 173-84.
- 196, l. 17. *OBF* 1883, s. 164f., *OBF* 1884, s. 24f., *OBF* 1885, s. 148, *OBF* 1886, s. 71f., *OBF* 1887, s. 43, *OBF* 1888, s. 18 og *OBF* 1889, s. 36 og s. 235-40.
- 196, l. 28. I Randers var der ingen overbetjente.
- 196, l. 32. *OBF* 1890, s. 175-203.
- 196, l. 38. *OBF* 1899, s. 23-33.
- 197, l. 15. *OBF* 1907, s. 49ff. og tillæg II, s. 78-83, *OBF* 1909, s. 25-29 og *OBF* 1910, s. 131-35.
- 198, l. 15. *OBF* 1878, s. 28f.
- 198, l. 24. *OBF* 1882, s. 35f.
- 198, l. 26. *OBF* 1899, s. 116.
- 198, l. 30. *OBF* 1868, tillæg, s. LIX.
- 199, l. 1. *OBF* 1897, tillæg, s. 155-60.
- 199, l. 32. *OBF* 1889, s. 176ff.
- 200, l. 16. Jørgen Peter Christensen: *Lønudviklingen I*, s. 230f.
- 200, l. 24. LAF, Odense Kommunes arkiv, ligningslister 1870-1901 og Odense Kommune, ligningslister 1911/12.
- 202, l. 11. De beregnede andele forudsætter, ikke urealistisk, at der i hver husstand kun er et medlem med en indkomst over niveauet for en ufaglært arbejder.

9 · Det kommunale budget

- 207, l. 26. *OBF* 1888, tillæg, s. 138.
- 208, l. 9. *OBF* 1870 og *OBF* 1882.
- 209, l. 2. *OBF* 1871, s. 107 og 139, *OBF* 1873, s. 135 og *OBF* 1876, s. 21.
- 210, l. 4. *OBF* 1882, s. 237ff.
- 210, l. 10. *OBF* 1868-1914, oversigter over pålignede skatter.
- 210, l. 18. *OBF* 1913/14.
- 211, l. 3. *OBF* 1904/05.
- 211, l. 7. *OBF* 1892, s. 287f.
- 211, l. 15. *OBF* 1894, s. 267, *OBF* 1896, s. 86 og *OBF* 1897, s. 50 og 65.
- 212, l. 27. *OBF* 1878, s. 89f.
- 213, l. 15. *OBF* 1878, s. 91f.
- 213, l. 21. *OBF* 1883, tillæg, s. 307-10.
- 214, l. 8. *OBF* 1883, tillæg, s. 307-10.
- 214, l. 9. *OBF* 1878, tillæg, s. 317ff.
- 214, l. 20. *OBF* 1883, s. 240-47.
- 214, l. 33. *OBF* 1892, s. 165-69 og tillæg, s. 431ff.
- 215, l. 21. *OBF* 1903, tillæg, s. 502-09.
- 215, l. 24. *OBF* 1909, s. 22, *OBF* 1910, s. 17 og *OBF* 1913, s. 186.
- 215, l. 39. *OBF* 1904, s. 110f.
- 216, l. 4. *OBF* 1903, s. 91 og *OBF* 1904, s. 111.
- 216, l. 9. *OBF* 1906, s. 131-35 og *OBF* 1907, s. 19f.
- 216, l. 12. *OBF* 1908, s. 207, *OBF* 1909, s. 81 og *OBF* 1913, s. 33f.
- 216, l. 26. Lov af 15.5.1903 og Odense Kommune, ligningslister 1911/12.
- 218, l. 14. *OBF* 1868-1914.

222, l. 16. Administration af fattig- og skolevæsen er inkluderet i de pågældende væsners budgetter.

10 · Mad og drikke

- 224, l. 8. *OBF* 1872, tillæg, s. CLXCIF.
226, l. 3. *OBF* 1880, tillæg, s. 380f.
226, l. 15. *OBF* 1904, tillæg, s. 246f. og *OBF* 1909/10, s. 42.
227, l. 34. RA, Finansministeriet, Statistisk Bureau, tælling vedr. arbejderes levevilkår, Odense 1872.
227, l. 37. Willerslev: *Københavnsske fabriksarbejderes og arbejdsmands vilkår*, s. 128.
228, l. 9. Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, s. 137.
228, l. 15. Mørch: *Den ny Danmarkshistorie*, s. 324.
228, l. 18. Th. Sørensen: *Et Bidrag*, s. 118f.
229, l. 6. RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyns Stiftsfysikat, 1888 og 1896.
229, l. 11. Boje: *P. Knudsen*, s. 40, 48 og 133.
230, l. 8. *Statistiske Meddelelser* 4.40.3, s. 49.
230, l. 18. *OBF* 1868, tillæg I og Hempler: *Kommunal levnedsmiddelkontrol*, s. 34.
230, l. 30. Hempler: *Kommunal levnedsmiddelkontrol*, s. 36 og 44f.
231, l. 9. Hempler: *Kommunal levnedsmiddelkontrol*, s. 46f., 55ff. og 63 og *OBF* 1902, s. 105ff.
232, l. 5. Hempler: *Kommunal levnedsmiddelkontrol*, s. 115 og RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyns Stiftsfysikat, 1889.
232, l. 9. RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyns Stiftsfysikat, 1878, 1879, 1891 og 1896.
232, l. 34. Hempler: *Kommunal levnedsmiddelkontrol*, s. 72, 76-79, 83f., 95f. og 116 og RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyns Stiftsfysikat, 1881, 1887, 1896 og 1897.
233, l. 12. Mørch: *Den ny Danmarkshistorie*, s. 326-29.
233, l. 14. Viinholt-Nielsen: *Odense-Svendborgbanen*, s. 35-38.
233, l. 32. Mørch: *Den ny Danmarkshistorie*, s. 325.
233, l. 39. *OBF* 1885, s. 74.
234, l. 26. Hans Chr. Johansen m.fl.:

Fabrik og bolig, s. 91 og *Statistiske Meddelelser* 4.40.3, s. 53.

234, l. 36. *Statistiske Meddelelser* 4.40.3, s. 52ff. og RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyns Stiftsfysikat, 1889.

11 · Boligforhold

- 236, l. 1. Hvor andet ikke er angivet, bygger kapitlet på Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, s. 51-60 og 147-89.
238, l. 13. RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyns Stiftsfysikat, 1874, 1875 og 1876.
240, l. 20. LAF, Odense Kommunes arkiv, sundhedskommissionen, forhandlingsprotokol, 16.5.1872 og 24.8.1880 og sager hertil, 1891, nr. 36 og 1900, nr. 19 samt *OBF* 1891, s. 192f. og *OBF* 1893, s. 57.
241, l. 13. LAF, Odense Kommunes arkiv, sundhedskommissionen, sager hertil, 1891, nr. 43.
247, l. 26. *OBF* 1879, s. 38ff.
249, l. 17. LAF, Odense Kommunes arkiv, sundhedskommissionen, sager hertil, 1900, nr. 49 og RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyns Stiftsfysikat, 1881.
252, l. 21. Habekost: »Foreningen til Opførelse af Alderdoms-Friboliger«.
271, l. 11. En udmærket analyse af en enkelt villa, Langelinie 169, er foretaget i Møller Kristensen: *Fortolkningen af vil-læen som monument*.

12 · Sundhed og sygdom

- 275, l. 22. *OBF* 1875, s. 54-62.
277, l. 9. RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyns Stiftsfysikat, 1870, 1889 og 1890'erne.
277, l. 13. Th. Sørensen: *Børnedødeligheden* og RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyns Stiftsfysikat, 1876.
278, l. 36. RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyns Stiftsfysikat, 1870, 1882, 1889, 1890, 1894, 1896, 1897, 1899, 1903, 1905, 1906 og 1914 og *OBF* 1895, 1896, 1902, 1903, 1907, 1908, 1912 og 1913.
279, l. 13. RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyns Stiftsfysikat, 1906 og 1909.

279, l. 22. RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyns Stiftsfysikat, 1870, 1881, 1885 og 1895.

280, l. 12. RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyns Stiftsfysikat, 1881, 1883-85 og 1896.

282, l. 19. RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyns Stiftsfysikat, 1869, 1870 og 1909, LAF, Odense Kommunes arkiv, sundhedskommissionen, forhandlingsprotokol og sager hertil, 1909 og 1910 samt *OBF* 1892.

282, l. 26. Afsnittet om de fleste af de epidemiske sygdomme bygger i vid udstrækning på Bess Mogensen: *De epidemiske sygdomme i Odense*.

283, l. 17. RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyns Stiftsfysikat, 1876-1900.

285, l. 4. RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyns Stiftsfysikat, 1868-1913.

285, l. 7. *Odense Epidemisygehus*, s. 18.

286, l. 38. LAF, Odense byfogeds arkiv, politiprotokol 1895, 1007/95.

287, l. 5. RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyns Stiftsfysikat, 1868-1913.

287, l. 6. Hvor andet ikke er angivet, bygger afsnittet om hygiejniske foranstaltninger på *OBF* 1868-1914, RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyns Stiftsfysikat, 1868-1913 og LAF, Odense Kommunes arkiv, sundhedskommissionen, forhandlingsprotokoller.

289, l. 33. Jünger: *Natrenovationen*, s. 30f.

13 · Den opdelte by

296, l. 1. Hvor andet ikke er angivet, bygger kapitlet på Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, især s. 132-46 og 155ff.

300, l. 8. Desuden var fem firmaer ansat med en indkomst på mindst 10.000 kr.

300, l. 26. Eigaard m.fl.: *100 års sammenhold*, s. 40.

14 · Etatsrådernes by

304, l. 3. *Rigsdagstidende* 1867/68, tillæg A, sp. 2985-3006.

308, l. 12. Kjørboe: *Min Livskildring*, s. 104.

308, l. 17. *Ordbog* IV, s. 547.
308, l. 19. Michaëlis: *Odense*, s. 33.

15 · Den politiske kamp skærpes

- 310, l. 17. Dette såvel som senere valgtal, se J.P. Jensen: *Valgene til Rigsdagen*, s. 112ff. Jfr. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 266f.
311, l. 1. Larsen til Høgsbro 26.9.1869 (Høgsbros privatarkiv, RA).
311, l. 4. Høgsbros privatarkiv, RA, adresse 24.5.1872, jfr. 18.7.1876.
311, l. 15. *Fylla* nr. 27, 6.7.1872.
312, l. 28. Forløbet fremgår af W. Petersens breve til Carl Ploug (Plougs privatarkiv, Det kgl. Bibliotek) 22.8., 26.8., 30.8., 5.9. og 8.9.1872.
313, l. 2. Octavius Hansen til Termansen 19.6.1873 (Termansens privatarkiv, RA).
313, l. 8. Octavius Hansen til Ernst Trier 22.3.1872, jfr. 20.4. og 13.5.1872 (Triers privatarkiv, RA).
313, l. 18. Eskesen: *Minder*, s. 226, jfr. Octavius Hansen til Ernst Trier 9.11.1873 (Triers privatarkiv, RA).

16 · Bystyret før 1885

- 315, l. 26. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 300f., jfr. E. Juel Hansens bog *Bankdirektor Lorenz Bierfreund*. Privatarkiv efter Bierfreund forgæves efterspurgt. I Discontokassens arkiv i Erhvervsarkivet og i Den danske Provinsbank, Odense, findes forretningsbreve.
315, l. 32. *OBF* 1870, s. 65f., jfr. *OBF* 1873, s. 20.
316, l. 14. *Abneentidende* 1870, s. 28.
316, l. 30. Kjørboe: *Min Livsskildring*, s. 77ff.
317, l. 20. Odense Kommunes arkiv. LAF. Lov af 17.5.1873 og bekendtgørelser 19.7.1877 og 12.12.1882.
318, l. 3. Jfr. Octavius Hansen til Ernst Trier 9.4.1876 (Triers privatarkiv, RA).
318, l. 16. *Odense Bleksprutten* 1904, s. 14. Jfr. C.C. Clausen: *Odense og Omegn*, s. 60f. Privatarkiv efter Koch forgæves efterspurgt, jfr. *Dansk biografisk leksikon* 8, s. 110f.
320, l. 36. Grandt-Nielsen: *Odense i fotografiets barndom*, s. 85 samt *OBF*.

17 · Partier

- 322, l. 22. C.E. Dahlerups privatarkiv, LAF, pk. 1. Heri love samt breve fra Emil Christiansen 11.10. og 15.11.1883. Se også forhandlingsprotokol for Højrevælgerforeningen 1884-90, indførsler 25.10. og 1.12.1883.
323, l. 40. Emil Christiansen til Dinesen 13.12.1884 (Lars Dinesens privatarkiv, RA), forhandlingsprotokol for Den konservative Klub 1885-92, årene 1885 og 1886. Jfr. Winkel: *Banede Veje*, s. 89.
324, l. 19. Forhandlingsprotokol for Højrevælgerforeningen 1884-1890, for Den konservative Klub 1885-92 og for Den konservative Forening for Odense og Omegn 1892-1907, specielt indførsler 27.12.1884, 25.11.1896, 20.11.1901 og 30.10.1906.
324, l. 30. Protokol i Lokalhistorisk Afdeling.
325, l. 11. Moreau Andersen: *Handelsforeningen*, s. 14ff.
326, l. 15. *Fyens Diskontokasse. Tidsbetragtninger af en Aktionær*, s. 14f.
326, l. 27. Kjørboe: *Min Livsskildring*, s. 80f. og 86.
327, l. 23. *Odense vejviser*.

18 · Arbejderbevægelsen

- 328, l. 4. Vedr. den tidlige arbejderbevægelse, se Teilmann: *Arbejderbevægelsen*, s. 61ff. og Eigaard m.fl.: *100 års sammenhold*, s. 9ff.
330, l. 9. *Arbejdernes Fællesforening*, s. 7, jfr. Marott: *Tidsbilleder*, s. 93, Eigaard m.fl.: *100 års sammenhold*, s. 12 og R.J. Hansen: *Beretning*, s. 5f.
330, l. 12. *Arbejdernes Fællesforening*, s. 11, jfr. Eigaard m.fl.: *100 års sammenhold*, s. 32 og Risskov Sørensen: *Tømrere*, s. 19.
330, l. 24. *Fylla* 1871, nr. 48-50.
331, l. 5. *Fyens Stiftstidende* 28.11.1871. Jfr. Risskov Sørensen: *Tømrere*, s. 10.
331, l. 13. *Oplysninger om Fabrik- og Haandværks-Arbejdernes Fortjeneste i Odense, meddelte af Arbejderne selv*, jfr. Teilmann: *Arbejderbevægelsen*, s. 33.
332, l. 8. *OBF* 1885, s. 210-16, jfr. *OBF* 1878, s. 30f. og *Fyens Stiftstidende* 18.2.1886.
332, l. 19. *Dansk Arbejdsmands-Forbunds*, s. 8ff.
332, l. 26. Socialdemokratiets forhandlingsprotokol, ABA, 4.10.1897.
332, l. 37. Ifølge Socialdemokratiets regnskabsprotokol var der 1890 ca. 190 medlemmer.
333, l. 3. Socialdemokratiets forhandlingsprotokol, ABA, 30.1.1895.
333, l. 7. R.J. Hansen: *Beretning*, s. 8. S. 48 nævnes, at smedene de første 25 år havde 20 forskellige formænd.
333, l. 11. Socialdemokratiets forhandlingsprotokol, ABA, 26.11.1894.
333, l. 17. Risskov Sørensen: *Tømrere*, s. 14.
333, l. 25. *OBF* 1891, s. 134f.
333, l. 37. *Arbejdernes Fællesforening*, s. 12f.
334, l. 8. C.C. Clausen: *Odense og Omegn*, s. 70.
334, l. 17. *Fyens Social-Demokrat* 25.1.1912.
334, l. 34. Topholm: *Emil Marott*, s. 6ff. og 16, jfr. Marott: *Tidsbilleder*, s. 122f.
335, l. 3. Socialdemokratiets forhandlingsprotokol, ABA, 17.4.1895 og 8.5.1896. Fra ca. 1906 glider forbundet, der dog først nedlægges 1969, i baggrunden til fordel for en fælles bestyrelse for vælgerforeningerne.
335, l. 8. Socialdemokratiets forhandlingsprotokol, ABA, 1.9.1897.
335, l. 16. Socialdemokratiets forhandlingsprotokol, ABA, 6.12.1897, 16.4.1898, 30.11. og 16.12.1899. Jfr. breve fra Marott til Pingel i dennes privatarkiv, RA, 1884-86.
336, l. 3. *Arbejdernes Fællesforening*, s. 14ff., jfr. Marott: *Tidsbilleder*, s. 98-101.
336, l. 8. *Arbejdernes Fællesforening*, s. 17ff., jfr. Marott: *Tidsbilleder*, s. 116f. og *Folkets Hus A/S*.
336, l. 21. *Arbejdernes Aktiebageri*. Schultz Andersen: *Arbejdernes Aktiebageri og Arbejdernes Fællesforening*, s. 19ff.
336, l. 28. *Arbejdernes Fællesforening*, s. 22ff.
337, l. 5. Arkiv efter foreningen i LAF (heri fortegnelse over alle 145 møder), jfr. *Arbejdernes Fællesforening*, s. 25 og *OBF* 1897, s. 98f. og *OBF*, tillæg, de flg. år (beretninger).
338, l. 3. C.O. Madsen: *Dansk Typograf-Forbund*, s. 62.
338, l. 6. *Arbejdernes Fællesforening*, s. 35, jfr. Eigaard m.fl.: *100 års sammenhold*, s. 20.
338, l. 17. *Murarbejdsmandenes Fagforening*, s. 47 og 50.

- 339, l. 4. C.O. Madsen: *Dansk Typograf-Forbund*, s. 9f., 29ff. og 34f.
- 339, l. 13. *Støberi- og Maskinværkstedarbejdernes Fagforening*, s. 11.
- 339, l. 23. Hans Hansen: *Vårturen*, jfr. C.O. Madsen: *Dansk Typograf-Forbund*, s. 50-53.
- 339, l. 29. *Fyns Social-Demokrat* 5.11.1947. *DSV 40 år*.
- 340, l. 6. Rasmus Sørensens optegnelser. LAF. De er upaginerede, men opbygget kronologisk efter år.

19 · Brydninger i Højre

- 342, l. 13. *Fyens Stiftstidende* 28.9.1883, jfr. *OBF* 1883, tillæg, s. 384f. Moreau Andersen m.fl.: *De borgerlige Korps*, s. 82f. og Carlsen-Skiødt: *Blade af mit Livs Billedbog I*, s. 89ff.
- 343, l. 8. Brev fra Emil Christiansen til Lars Dinesen i Dinesens arkiv, RA, 27.3.1884, jfr. 20.2.1884.
- 343, l. 14. Brev fra Emil Christiansen til Lars Dinesen i Dinesens arkiv, RA, 1.5.1884, jfr. 29.4.1884.
- 343, l. 19. Konservativ Vælgerforenings forhandlingsprotokol 13.5. og 18.5.1884.
- 343, l. 35. Holbeck: *Fyens Stiftstidende*, s. 23, jfr. Strøms brev til F. Meldahl i dennes arkiv, RA, pk. 19, 24.5.1884.
- 344, l. 10. Konservativ Vælgerforenings forhandlingsprotokol 13.5.1885.
- 344, l. 18. Brev fra Gustav Lotze til Lars Dinesen i Dinesens arkiv, RA, 14.5.1885.
- 344, l. 37. Brev fra Gustav Lotze til Lars Dinesen i Dinesens arkiv, RA, 8.11.1886, jfr. 4.1.1887 og 4.3.1886. Se også Konservativ Vælgerforenings forhandlingsprotokol 30.12.1886 og 5.1.1887 og Den konservative Klubs forhandlingsprotokol 12.1.1887.
- 345, l. 7. J.P. Jensen: *Valgene til Rigsdagen*, s. 113.
- 345, l. 24. Brev fra Emil Christiansen til Lars Dinesen i Dinesens arkiv, RA, 27.2.1889, jfr. 15.11.1887, 30.5., 25.10. og 31.12.1888. I brev 6.3.1889 er Louis Bauer på tale som redaktøremne.
- 345, l. 30. Brev fra J.C. Dreyer til Lars Dinesen i Dinesens arkiv, RA, 3.3.1889.
- 346, l. 12. Brandt: *Industripalæet*, s. 109ff. og 122f.
- 346, l. 21. Brev fra Gustav Lotze til Lars Dinesen i Dinesens arkiv, RA, 28.3.1889, jfr. Emil Christiansens brev til Dinesen, sammesteds, 8.3.1889.
- 347, l. 2. Brev fra Emil Christiansen til Lars Dinesen i Dinesens arkiv, RA, 22.9.1889, jfr. 24.10. og 7.11.1889. Jfr. om Koch som »etatsrådspartiets kommandant« Kjørboe: *Min Livsskildring*, s. 57f.
- 347, l. 7. A.N. Andersens brev til Lars Dinesen i Dinesens arkiv, RA, 2.3.1890.
- 347, l. 20. Konservativ Vælgerforenings forhandlingsprotokol 16.12.1887 og Den konservative Klubs forhandlingsprotokol 11.12.1887.
- 347, l. 25. Brev fra Jørgen Pedersen til Lars Dinesen i Dinesens arkiv, RA, 7.12.1891, erklæring fra R. Petersen 5.12.1891, sammesteds, brev fra H.C. Andersen, Scden, til M.F.N. Andersen 1.12.1891, sammesteds. Jfr. også *Fyens Avis* 25.11.1891 og *Fyns Tidende* 3.12.1891.
- 348, l. 7. Lillevang: *Odense Grundejerforening*, s. 17 og 21, jfr. *OBF* 1889, s. 168f. og 172.
- 348, l. 32. Brev fra Emil Christiansen til Lars Dinesen i Dinesens arkiv, RA, 15.11.1889.
- 348, l. 37. Konservativ Vælgerforenings forhandlingsprotokol 30.12.1890, jfr. 9.1.1891.
- 349, l. 7. Konservativ Vælgerforenings forhandlingsprotokol 30.12.1895.
- 349, l. 14. Brev fra J.C. Dreyer til Lars Dinesen i Dinesens arkiv, RA, 31.3.1891.
- 349, l. 20. Konservativ Vælgerforenings forhandlingsprotokol 14.10. og 17.12.1891.
- 349, l. 29. *Fyens Stiftstidende* 19.12. og 31.12.1891 og *Fyens Avis* 19.12.1891.
- 349, l. 36. Konservativ Vælgerforenings forhandlingsprotokol 4.1., 14.1. og 11.4.1892.
- 350, l. 6. Brev fra J.C. Dreyer til Lars Dinesen i Dinesens arkiv, RA, 17.1.1892.
- 350, l. 11. Brev fra Emil Christiansen til Lars Dinesen i Dinesens arkiv, RA, 27.1.1892, jfr. J.C. Dreyers breve til

- Dinesen, sammesteds, 10.3. og 18.11.1892 og Morten Dreyers brev til Dinesen, sammesteds, 17.11.1892. Lars Dinesen kom i maj 1893 til Odense for at deltage i Emil Christiansens 50 års fødselsdag og 25 års borgerjubilæum.
- 350, l. 22. *Dansk Arbejdsmands-Forbund*, s. 11f.
- 350, l. 27. Brev fra Emil Christiansen til Lars Dinesen, udateret 1896, i Dinesens arkiv, RA.
- 350, l. 29. Marott: *Tidsbilleder*, s. 94.
- 350, l. 33. Brev fra Emil Christiansen til Lars Dinesen, dateret »Odense Lørdag«, ca. 1892, i Dinesens arkiv, RA.

20 · Koch går af

- 351, l. 26. Socialdemokratiets forhandlingsprotokol, ABA, 24.3.1895.
- 352, l. 8. Hans Rasmussens privatarkiv, LAF. Om valg se også Konservativ Vælgerforenings forhandlingsprotokol 5.12.1893 og 14.3.1895.
- 352, l. 11. Konservativ Vælgerforenings forhandlingsprotokol 18.12.1897.
- 352, l. 23. Hans Rasmussens privatarkiv, LAF (pk. 2). Forfatter er Valentin Rasmussen.
- 354, l. 7. Jørstad: *Telefonen*, s. 11-26, *Odense. Vor By*, s. 157ff. (Linstow) og konsul Heys redegørelse i *Kjøbstadsforeningens Tidsskrift* 1899, s. 97-112 og 1900, s. 49-52.
- 354, l. 9. Konservativ Vælgerforenings forhandlingsprotokol 6.5.1897. Efter sin afgang som borgmester indmeldte Koch sig (sammesteds 15.11.1897).
- 354, l. 31. Konservativ Vælgerforenings forhandlingsprotokol 16.6.1898, jfr. Marott: *Tidsbilleder*, s. 96f.
- 355, l. 2. Konservativ Vælgerforenings forhandlingsprotokol 8.9., 17.11. og 19.11.1897.
- 355, l. 15. Konservativ Vælgerforenings forhandlingsprotokol 10.12.1900 og 15.1., 19.1., 23.1. og 18.2.1901, jfr. Marott: *Tidsbilleder*, s. 108.
- 355, l. 19. Konservativ Vælgerforenings forhandlingsprotokol 30.11., 11.12., 18.12. og 30.12.1897 og 13.1.1898.
- 355, l. 23. Borre: *Selskabet*, s. 19f., 23 og 25.
- 355, l. 38. Marott: *Tidsbilleder*, s. 108, jfr. Madsen-Halstedes breve til Lars Dine-

- sen i Dinesens arkiv, RA, 9.3.1891, 30.1. og 1.4.1892 og 10.11.1894.
- 356, l. 6. *Arbejdernes Fællesforening*, s. 27, jfr. Eigaard m.fl.: *100 års sammenhold*, s. 49ff.
- 356, l. 21. Konservativt Vælgerforenings forhandlingsprotokol 9.10.1899 og 28.8.1900, jfr. *Statistiske Meddelelser* 4.16, 1904. Stemmeprocent: 65,9%.
- 356, l. 29. Udskrift af forhandlingsprotokol angående indlemmelse af Sect. Knuds Landsogn, Odense Kommunes arkiv, LAF.
- 357, l. 6. Brev fra Jørgen Pedersen til Niels Neergaard i Neergaards arkiv, RA, 24.9.1902, jfr. Marott: *Tidsbilleder*, s. 109.
- 357, l. 10. Konservativt Vælgerforenings forhandlingsprotokol 15.12., 17.12. og 30.12.1902 og 8.1.1907, jfr. *Fyens Stiftstidende* 4.12., 5.12. og 15.12.1902. Som led i aftalen afløste tandlæge G. Nielsen Morten Dreyer (formand fra 1901) på forandingsposten 1902, men afløstes allerede året efter af postmester Hertiz, der i 1906 afløstes af overretssagfører Brinck-Seidelin.
- 357, l. 12. Konservativt Vælgerforenings forhandlingsprotokol 15.1.1903, jfr. *Fyens Stiftstidende* 7.1., 15.1. og 15.10.1903 samt *Statistiske Meddelelser* 4.16, 1904. Stemmeprocenten blandt de 1.838 stemmeberettigede blandt i alt 8.554 skatteydere var 52,3%.
- 357, l. 27. Konservativt Vælgerforenings forhandlingsprotokol 6.1. og 21.1.1903.
- 21 · Socialister i byrådet**
- 358, l. 8. J.P. Jensen: *Valgene til Rigsdagen*, s. 113 og 115, jfr. Marott: *Tidsbilleder*, s. 109f.
- 358, l. 12. Konservativt Vælgerforenings forhandlingsprotokol 29.11.1905 og 2.2., 11.4. og 3.5.1906.
- 358, l. 21. Marott: *Tidsbilleder*, s. 125ff.
- 358, l. 27. *KU i Odense gennem 60 år*, s. 7 og 31.
- 359, l. 4. *Odense Blæksprutten* 1904, s. 5f.
- 359, l. 7. *Odense vejviser*, jfr. Borgstrup: *En journalists erindringer*, s. 33 og *Venstres Ungdom*.
- 360, l. 15. Kruuse: *Min lykkelige barndom*, s. 26.

- 360, l. 18. Ib Paulsen: – *fra en Scrapbog*, s. 10.
- 360, l. 24. *Statistiske Meddelelser* 4.23, 1907, jfr. *Fyens Stiftstidende* 8.1., 9.1. og 24.11.1906. Stemmeprocenten var 80,4%.
- 360, l. 35. Konservativt Vælgerforenings forhandlingsprotokol 4.9. og 28.9.1906.
- 361, l. 20. *OBF* 1906, s. 29 og C.C. Clausen: *Odense og Omegn*, s. 39f., jfr. J. Lauritsen: *Søvejene til Odense og Blicher: Forslag til Forbedring*.

22 · Kvinder i byrådet

- 362, l. 9. *OBF* 1908-09, s. 150f.
- 362, l. 17. *Fyns Stifts Landbrugstidende*, 2. årg., 1908, s. 194ff.
- 362, l. 21. *OBF* 1907, s. 91-97.
- 363, l. 2. Ric Holm: *Dansk Kvindesamfund*, s. 14f. og 28-32.
- 363, l. 16. *Fyens Avis* 10.6.1890.
- 364, l. 9. Ric Holm: *Dansk Kvindesamfund*, s. 44-58.
- 364, l. 28. *Damernes Blad* 3, 1901, s. 135f. Odense Fagskole startet 1910 med det formål at uddanne syersker er beskrevet i Kim Beck Danielsen: *Fra sy pige til håndarbejds lærer*.
- 364, l. 32. Brev fra J.C. Dreyer til Johs. Clausen i Clausens arkiv, RA.
- 364, l. 39. Socialdemokratiets forhandlingsprotokol, ABA.
- 365, l. 9. Kaarsted m.fl.: *Thomas B. Thrige*, s. 29ff.
- 365, l. 15. *OBF* 1909-10, s. 17, jfr. *Statistiske Meddelelser* 4.31, 1909. Om Jens Rasmussen, se også datteren Magna Tofts erindringer, Lokalhistorisk Afdeling.
- 365, l. 39. *Statistiske Meddelelser* 4.42, 1914. Af 13.969 vælgere stemte 10.976.
- 366, l. 19. *OBF* 1906, s. 35, *OBF* 1907, s. 39 og *OBF* 1910-11, s. 32-47 og tillæg II, s. 153-170.
- 368, l. 10. J.P. Jensen: *Valgene til Rigsdagen*, s. 113 og 115, jfr. Marott: *Tidsbilleder*, s. 110f. og 118-121 og Carlsen-Skiødt: *Blade af mit Livs Billedbog*, II, s. 83f.

23 · Skolevæsenet

- 369, l. 6. Udgivet som Møller: *Forslag*. Byrådsbehandlingen i *OBF*.
- 369, l. 19. Møller: *Forslag*, s. 1-43.
- 370, l. 6. Møller: *Forslag*, s. 12.

- 370, l. 22. Møller: *Forslag*, s. 59-112, jfr. Siersted: *Kort Oversigt*, s. 3ff.
- 371, l. 6. Windeballe: *Jernbanegade Skole*, *OBF* 5.3.1880.
- 371, l. 21. Holbeck: *Mulernes Legatskoles Historie*, s. 18f. *OBF*, tillæg, bragte årligt eksamenslister med bl.a. fædres stillingsbetegnelser.
- 372, l. 6. Møller: *Forslag*, s. 90.
- 373, l. 7. Cirkulærer til intern brug i skolerne 1892-1906, Odense Kommunes arkiv, LAF.
- 376, l. 10. Siersted: *Kort Oversigt*, s. 7f. og 15-20, jfr. *OBF* 1907, s. 66.
- 377, l. 11. Holbeck: *Mulernes Legatskoles Historie*, s. 28f.
- 377, l. 19. Thierlein: *Mulernes Legatskole*, s. 9, jfr. Hans Rasmussen: *Ilden i min esse*, s. 33-42.
- 377, l. 39. Holbeck: *Mulernes Legatskoles Historie*, s. 30ff., jfr. Hertel: *De tre kateketiske Skoler*.
- 378, l. 8. Thierlein: *Mulernes Legatskole*, s. 13f. og 21.
- 378, l. 27. Holbeck: *Mulernes Legatskoles Historie*, s. 32.
- 379, l. 15. *OBF* 1907, s. 78-81 og tillæg II, s. 133-54.
- 380, l. 6. *OBF* 1908-09, s. 188 og *OBF* 1910-11, s. 113.
- 382, l. 8. *Ak*, hvor forandret, s. 41, 93f. og 149ff.
- 382, l. 18. *Ak*, hvor forandret, s. 44f. og 116.
- 383, l. 7. Soltofts erindringer, 1981/352, Lokalhistorisk Afdeling.
- 383, l. 13. H.H. Skårenborg i *Lærerbladet* 1957, hæfte 3, s. 5f.
- 383, l. 17. *OBF* 1875, tillæg, s. 238.
- 384, l. 26. Ida Jespersen: *Marie Jørgensen og hendes Skole*, s. 10, jfr. *OBF* 1893.
- 384, l. 30. *Hundrede år i samfundets tjeneste*, s. 51-67, jfr. Møller: *Forslag*, s. 29ff.
- 385, l. 5. Drud: *Nørregades Friskole*, jfr. Ankerstrøm: *Friskolen*, s. 16f., *Friskolefolk* II, s. 153-88. Johanne Lange: *Hjemliv*, s. 14-17 og Eskesen: *Minder*, s. 214-28. Om Søndre Friskole, se *Friskolefolk* II, s. 137-52.
- 386, l. 3. *OBF* 1892, s. 201f.
- 386, l. 11. Ankerstrøm: *Friskolen*, s. 17-20, 24f. og 35ff.
- 386, l. 17. Winteler: *Minder*, s. 54-82, jfr. Topp: *Dengang*, s. 36ff.
- 387, l. 2. *Hver 8. Dag*, 1897-98, s. 819-22. *Husmoderens Blad* 13.2.1898.

- 387, l. 15. Magna Tofts erindringer, Lokalhistorisk Afdeling.
- 388, l. 4. Ida Jespersen: *Marie Jørgensen og hendes Skole*.
- 388, l. 22. Riising: *Odense Katedralskoles historie*, s. 196f., 294f. og 316.
- 388, l. 29. Præcise tal i Riising: *Odense Katedralskoles historie*, s. 390f. Jfr. s. 197f., 216 og 218ff.
- 388, l. 35. Riising: *Odense Katedralskoles historie*, s. 230f.
- 389, l. 4. Riising: *Odense Katedralskoles historie*, s. 174f., 187ff., 238f., 242ff., 250 og 331ff., jfr. Viggo F. Møller: *Samliv*, s. 33-50.
- 389, l. 11. Hempel: *Lahns Stiftelse*.
- 390, l. 2. *Odense. Vor By*, s. 84-90 (O. Windinge) og M. Rasmussen m.fl.: *Odense Tekniske Skole*, s. 32ff.
- 390, l. 11. Svend Larsen: *Handelsstanden*, s. 70-73, S.H. Clausen: *Vejviser*, s. 13 og 67 og Valdemar Petersen: *Handelsskolen*.
- 390, l. 19. Smith: *Odense Seminarium*.
- 391, l. 4. Mændenes aftenscole 1894-1908, protokoller m.m., arkiv i LAF.
- 24 · Fritid og fornøjelser
- 392, l. 11. *Odense Teater*, s. 16 og 43, jfr. *Hver 8. Dag* 1912-13, s. 1374-76. Om teatrets historie, se *Odense Teater*, Schmidt: *Meddelelser* og Schmidt: *Odense Theater*.
- 393, l. 9. *Odense Teater*, s. 70.
- 395, l. 6. Schmidt: *Meddelelser*, s. 155, 188ff. og 203f.
- 395, l. 10. Schmidt: *Meddelelser*, s. 208.
- 395, l. 19. Schmidt: *Meddelelser*, s. 226-35, jfr. *Odense Teater*, s. 60. Poul Dreyer mener i *Odense Teater*, s. 268 og 297-302, at den kunstneriske kvalitet højnedes fra ca. 1880 ved August Rasmussens, Julius Petersens, Th. Cortes', Albert Helsingreens og senere Jens Walthers selskaber.
- 395, l. 22. Om udsmykningen i det gamle teater se også Nyrop-Christensen: *Fra det gamle Odense Theater*.
- 397, l. 2. Schmidt: *Odense Theater*, s. 19-25.
- 397, l. 26. Schmidt: *Odense Theater*, s. 41ff., 52-55, 82-88 og 108-114.
- 397, l. 35. *Odense Teater*, s. 89ff.
- 398, l. 13. *Fyens Stiftstidende* 11.3.1978 og 15.8.1982.
- 398, l. 24. *Fyens Stiftstidende* 12.5.1906 og *Ak, hvor forandret*, s. 187, jfr. Wentrup: *Sejle op ad åen*, s. 23f., Topp: *Dengang*, s. 31, 44 og 46 samt Hans Rasmussen: *Åden i min esse*, s. 30. Se også Magna Tofts erindringer, s. 142, Lokalhistorisk Afdeling.
- 398, l. 39. Schmidt: *Odense Theater*, s. 103.
- 399, l. 19. Svend Larsen: *Et Provinsmuseums Historie*, Isaksen: *Sophus Michaëlis* og Swane: *Familieminder*, jfr. Faber: *Personlige Erindringer*. M.h.t. tidlig museumshistorie se i øvrigt Hans Rasmussens arkiv, LAF.
- 400, l. 5. *Odense. Vor By*, s. 160-70 og Oxenvad: *Etatsråd Lotze*.
- 400, l. 14. Museets beretninger i *OBF*, tillæg, Svend Larsen: *Et Provinsmuseums Historie*, s. 26ff. og 37ff.
- 400, l. 21. Oxenvad: *Omkring H.C. Andersen-museets tilblivelse*, jfr. Svend Larsen: *Et Provinsmuseums Historie*, s. 132ff. og *Odense. Vor By*, s. 45ff.
- 401, l. 14. Svend Larsen: *Et Provinsmuseums Historie*, s. 140ff. og *Odense. Vor By*, s. 9-14.
- 402, l. 9. J. Lauritsen: *Tilbageblik i Anledning*, s. 26f.
- 402, l. 16. Brandt: *Sangen om Odense å*, jfr. Wentrup: *Sejle op ad åen*, s. 10f.
- 403, l. 4. Arkivalier i LAF og i Håndværker- og Industriforeningens arkiv, Lokalhistorisk Afdeling.
- 403, l. 9. *OBF* 1876, tillæg, s. 1-31.
- 403, l. 13. Lauritsen: *Tilbageblik i Anledning*, s. 50.
- 404, l. 1. Love, Lokalhistorisk Afdeling.
- 404, l. 6. Korrespondanceprotokol 1860-94, Lokalhistorisk Afdeling.
- 406, l. 1. Regnskabsprotokol 1876-1909, Lokalhistorisk Afdeling.
- 407, l. 12. Topp: *Dengang*, s. 72, jfr. J. Lauritsen: *Tilbageblik i Anledning*, s. 35ff., 49, 56 og 75.
- 407, l. 19. Magna Tofts erindringer, s. 60, Lokalhistorisk Afdeling.
- 407, l. 24. J. Lauritsen: *Tilbageblik i Anledning*, s. 27f.
- 407, l. 34. J. Lauritsen: *Tilbageblik i Anledning*, s. 38, jfr. *OBF* 1882, s. 157-163.
- 408, l. 7. *OBF* 1880, s. 84-87 og *OBF* 1881, s. 290, jfr. *OBF* 1877, s. 130.
- 408, l. 22. Svend Larsen: *Handelsstanden*, s. 52, Richard G. Nielsen: *Odense på gamle postkort*, s. 106.
- 409, l. 5. H.H. Jacobsen: *Odense Vognmands-laug*, s. 32.
- 409, l. 9. Wentrup: *Gamle Odense*, s. 27f.
- 410, l. 5. *OBF* 1907, s. 99-103.
- 411, l. 18. Chr. M.K. Petersen: *Odense Musikforening*, s. 96, jfr. Helge Albrecht: *Odense Musikforening* og Carl Nielsen: *Min fynske Barndom*. S.H. Clausen: *Vejviser* nævner s. 159 tre sangforeninger i 1863.
- 412, l. 6. *Fyens Stiftstidende* 14.11.1982 (Agnes Albinus).
- 412, l.13. F.W. Johnsen: *Fyens Stifts Læseforenings Historie*, s. 18-23 og 30, Norvin: *Fyens Stifts Læseforening*, s. 34f. og 83f., Lehrmann: *Læseforening*, s. 108, jfr. Martin N. Hansen: *Et hundrede Aar*.
- 412, l. 20. Medlemsprotokoller i LAF, jfr. Lehrmann: *Læseforening*, s. 112.
- 412, l. 30. F.W. Johnsen: *Fyens Stifts Læseforenings Historie*, s. 13ff., 32 og 34f., Norvin: *Fyens Stifts Læseforening*, s. 33, 55ff., 60f., 68 og 84.
- 412, l. 38. Norvin: *Fyens Stifts Læseforening*, s. 75-82.
- 413, l. 11. Lehrmann: *Læseforening*, s. 110-14, 124.
- 413, l. 15. *OBF* 1913-14, tillæg II, s. 128-33.
- 413, l. 19. Frovin Jensen: *Højby Sogns Læseforening*.
- 414, l. 14. Wad m.fl.: *Odense kongelig privilegerede*, s. 53f. og 61f.
- 414, l. 21. Wad m.fl.: *Odense kongelig privilegerede*, s. 79.
- 415, l. 3. Wad m.fl.: *Odense kongelig privilegerede*, s. 84f. og 110-13, jfr. liste over oldermænd s. 121f.
- 415, l. 6. Forhandlingsprotokoller og diverse sager i klubbens arkiv i LAF, jfr. J. Lauritsen: *Tilbageblik paa Odense Klubs*, s. 21.
- 415, l. 9. Poul Andersen: *Odense forenede Skydeselskab*.
- 415, l. 14. S. Thomsen: *Frimureriet*, s. 86f.
- 415, l. 28. Emil Petersen: *Jubilæumsskrift*, s. 15f., jfr. Jakob Jakobsen: *Provinsiallogen*.
- 415, l. 37. Emil Petersen: *Jubilæumsskrift*, s. 33, S. Thomsen: *Frimureriet*, s. 121-29 og Holbeck: *St. Johannes Logen*, s. 17, 41 og 73ff.
- 416, l. 5. Forhandlingsprotokol 1856-90 for Private Velgørenhedsselskab og forhandlingsprotokol 1886-1908 for Odense Understøttelsesforening, LAF.

- 416, l. 10. I.O.O.F. Loge No. 5, jfr. *Treuga Dei*.
- 416, l. 18. Topp: *Dengang*, s. 68 og 88, jfr. *Ak, hvor forandret*, s. 22, 32 og 86.
- 417, l. 12. *Odense vejviser* 1900, s. 15, jfr. Esmanns brev til Hofman-Bang 12.5.1880 i Hofman-Bangs arkiv, LAF.
- 419, l. 2. From: *Bidrag, Odense vejviser* og Klaus Berntsen: *Odense Amtsskytteforening*, s. 32.
- 420, l. 3. Ib Vagn Hansen: *Fra Th. Ellegaard*, OBF 1898, s. 70.
- 420, l. 25. Anders W. Berthelsen: *Fri-spark*, s. 28 og 42ff., Niels Jensen: *Odense Boldklub*, s. 9-15, 32, og lejekontrakter i OBF, f.eks. OBF 1909-10, s. 65. Se også Wilbour Nielsen: *Fyns Boldspil-Union*, s. 40ff.
- 421, l. 10. Anders W. Berthelsen: *Fri-spark*, s. 44, Wilbour Nielsen: *Fyns Boldspil-Union*, s. 56 og *Boldklubben af 1913*.
- 421, l. 13. Sv. J. Nielsen: *Odense Roklub 1904-44*.
- 421, l. 19. OBF 1900, tillæg (politivedtægt) og OBF 1908-09, s. 81. M.h.t. tidligere hestevæddeløb, se f.eks. *Illustreret Tidende* 1866-67, s. 336ff.
- 422, l. 16. Knud Hansen: *Odense Havelod-selskab* og Bondesen: *Odense Havelod-selskab*, jfr. OBF 1884, s. 236, OBF 1893, s. 24-32 og tillæg, s. 172-75 og 202f., OBF 1894, s. 238f. og tillæg, s. 503f. og OBF 1898, s. 127f.
- 423, l. 16. Fortegnelse over udstedte spiritusbevillinger 1876-1912, Odense Kommunes arkiv, LAF, S.H. Clausen: *Vejviser*, s. 120-37, *Odense vejviser* 1914, jfr. OBF 1882, tillæg, s. 345 og OBF 1886, tillæg, s. 117ff.
- 424, l. 13. *Ak, hvor forandret*, s. 46, jfr. Moreau Andersen m.fl.: *De borgerlige Korps*, s. 125-28.
- 425, l. 5. Forhandlingsprotokol for Afholdsløgen Elias 1894-1923 (f.eks. indførsel 1.10.1894), LAF, jfr. *Selskabet »Det hvide Kors«*.
- 425, l. 10. *Odense vejviser* 1900 og 1914, jfr. OBF 1880, s. 252.
- 425, l. 21. OBF 1903, s. 63.
- 426, l. 9. Anette Vibeke Jensen m.fl.: *Socialt udsatte kvinder*, s. 106-30, jfr. Morten Mikkelsen: *At græde*, s. 65.
- 427, l. 1. Anette Vibeke Jensen m.fl.: *Socialt udsatte kvinder*, s. 121 og 126.
- 427, l. 8. OBF 1887, s. 83ff.
- 428, l. 13. OBF 1894, s. 89f., jfr. Ric Holm: *Dansk Kvindesamfund*, s. 151f.
- 429, l. 12. Borchsenius: *Sød vin og galde*, s. 25, jfr. Niels Thomsen: *Dagbladskonkurrencen*, s. 644ff. og Holbeck: *Fyens Stiftstidende*.
- 429, l. 25. Anette Andersen: *En sammenligning*, s. 49f.
- 429, l. 32. C.O. Madsen: *Dansk Typograf-Forbund*.
- 430, l. 15. Niels Thomsen: *Dagbladskonkurrencen*, s. 644ff., jfr. Anette Andersen: *En sammenligning*, s. 30f. og 58 og *Dalum Læringe* 1932, s. 10-16.
- 431, l. 10. Niels Thomsen: *Dagbladskonkurrencen*, s. 646, jfr. Jørgen Bank: *Oplevelser og Borgstrup: En journalists erindringer*.
- 432, l. 6. Topholm: *Fyns Social-Demokrat*, s. 12-18, jfr. Marott: *Tidsbilleder*, s. 101ff. og Niels Thomsen: *Dagbladskonkurrencen*, s. 198 og 645.
- 432, l. 12. Niels Thomsen: *Dagbladskonkurrencen*, s. 965, på basis af dødsannoncer i de fire blade.
- 432, l. 21. OBF 1897, s. 68.
- 433, l. 6. Det samme gjaldt den konservative *Fyns Morgenavis*, der med Cornelius Adrian som redaktør udkom fra februar 1883 til juni 1884.
- 433, l. 9. Niels Thomsen: *Dagbladskonkurrencen*, s. 44, 58f., 645 og 836.

25 · Folk og kirke

- 434, l. 17. Se Jørgen Nielsen: *Friskolemøderne*.
- 434, l. 32. Stein m.fl.: *Ved Nedlægningen*, samt 25 *Aar K.F.U.M.*, Buch: *Kristelig Forening, K.F.U.K. 1884-1909*, H.R. Hansen m.fl.: *Kristelig Forening*, H.R. Hansen: *Odense Somanudshjem*, J. Weishaupt: *Frivilligt og Med Odense 1. kreds*, Jfr. Rud: *Emil Koch*, s. 96f. og *Odense vejviser* 1887, s. XXI.
- 435, l. 10. Barsøe: *Fra min Barndom og Ungdom*, s. 91, *Odense. Vor By*, s. 20ff., Carlsen-Skiødt: *Blade af min Livs Billedbog I*, s. 146-53, Mathiesen: *En sognepræst*, s. 299-309 og *Vor Frelseres Kirke*.
- 435, l. 16. Barsøe: *Fra Manddomsaarenes Liv*, s. 22ff., jfr. Øllgaard: *Odensepræsten Emil Koch*, s. 89f.
- 436, l. 4. Leopold Helwigs erindringer *Minder fra Præsten Ludvig Helwigs Hjem*,

- trykt i *Odense Højskoleforening*, s. 54-67.
- 436, l. 14. Rud: *Emil Koch* og Øllgaard: *Odensepræsten Emil Koch*.
- 437, l. 7. Højmark m.fl.: *De grundtvigske fri- og valgmenigheder*, s. 203-13, jfr. Rud: *Emil Koch*, s. 98ff. og P. Møller: *Odense Valgmenighed*.
- 437, l. 19. *Odense Højskoleforening*, s. 9-30, jfr. Øllgaard: *Odensepræsten Emil Koch*, s. 111ff. Her boede også forfatteren Martin Andersen Nexø 1893-94, hvor han var friskolelærer i Odense (hans *Vej's Ende*, s. 67ff.).
- 438, l. 17. *Odense Højskoleforening*, s. 38-47.
- 438, l. 22. P. Møller: *Fyns Forsamlingshus*.
- 439, l. 5. Damgaard: *Restorationen*, jfr. Damgaard: *Om Indskriften*, s. 795ff.
- 439, l. 21. Jfr. Riising: *Gudsfrygt*, s. 158, Jens Vellev: *Helgenkrinene*, s. 16ff. og borgmester Kochs brev til C.F. Tietgen 31.7.1883 i Tietgens arkiv, RA, pk. 20.
- 440, l. 3. H. Rasmussen: *Set. Hans Kirke*, H. Rasmussen: *Vor Frue Kirke*.
- 440, l. 8. *Ansvars Kirke i Odense*, s. 8ff., jfr. Øllgaard: *Odensepræsten Emil Koch*, s. 64ff. og Rud: *Emil Koch*, s. 128ff.
- 440, l. 23. *Othinia Catholica*.
- 440, l. 30. Raahauge-Askegaard: *Odense Assistentkirkegaard*, s. 53ff.
- 441, l. 9. *Odense Brugsforening*, jfr. Henning Nielsen og Haue: *Fynske folkelige bevægelser*.
- 441, l. 23. Svend Frederiksen: *Fynske forsamlingshuse*.

26 · Lov og orden

- 442, l. 8. Morten Mikkelsen: *Politivæsenet*, s. 84ff.
- 442, l. 17. OBF 1881, s. 40ff., m.h.t. mindre forandringer i uniformeringen.
- 442, l. 28. OBF 1869, s. CLXXIX-CLIXXXIV, OBF 1876, s. 51f., OBF 1878, s. 129-33 og OBF 1879, tillæg, s. 270-75.
- 443, l. 13. OBF 1870, s. CLXXXIX, jfr. Morten Mikkelsen: *Politivæsenet*, s. 90f.
- 443, l. 23. Aggebos erindringer, s. 47, Lokalhistorisk Afdeling.
- 444, l. 5. Beretninger fra politimesteren i OBF 1869, tillæg, s. 179ff., OBF 1870, tillæg, s. 183ff., OBF 1882, tillæg, s. 333-56 og OBF 1886, tillæg, s. 117-35, jfr. Morten Mikkelsen: *At græde*, s. 51ff. og Anette Vibeke Jensen m.fl.: *Socialt udsatte kvinder*, s. 78.

- 444, l. 10. Morten Mikkelsen: *At græde*, s. 44-47, jfr. Anette Vibeke Jensen m.fl.: *Socialt udsatte kvinder*, s. 75f., der viser samme billede m.h.t. kvindelige forbrydere.
- 444, l. 18. Morten Mikkelsen: *At græde*, s. 57.
- 444, l. 24. Morten Mikkelsen: *At græde*, s. 76, 89 og 97, jfr. Anette Vibeke Jensen m.fl.: *Socialt udsatte kvinder*, s. 101ff.
- 444, l. 35. Morten Mikkelsen: *At græde*, s. 71.
- 445, l. 3. C.C.: *Skafottet*, jfr. S. Tage-Jensen: *Danske Kriminal­sager*, s. 73-79.
- 445, l. 14. Aggebos erindringer, s. 61f., Lokalthistorisk Afdeling.
- 445, l. 35. Brandinspektørens indberetninger, *OBF*, tillæg, årligt, Diverse dokumenter vedr. brandvæsenet 1870-95 og brandsynsprotokoller 1874-89, Odense Kommunes arkiv, LAF, jfr. Moreau Andersen m.fl.: *De borgerlige Korps*, s. 74f. og 79ff., samt C. Olsen: *Spredte Træk*.
- 446, l. 12. *OBF* 1884, tillæg, s. 280f., jfr. Moreau Andersen m.fl.: *De borgerlige Korps*, s. 98.
- 447, l. 5. Moreau Andersen m.fl.: *De borgerlige Korps*, s. 95, 116ff. og 124ff.
- ## 27 · Militæret
- 448, l. 8. Billettørens indberetninger i *OBF*, forhandlingsprotokol for indkvarteringskommissionen 1879-1927, Odense Kommunes arkiv, LAF, jfr. E. Mørch i Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 666ff.
- 449, l. 1. Carl Nielsen: *Min fynske Barndom*, s. 128.
- 449, l. 8. *Stabssergent Peter Andersens erindringer*.
- 449, l. 15. *OBF* 1868.
- 450, l. 13. *Casernesagen*, der er kritisk og også optrykker alle forhandlinger i Odense byråd 1873-74.
- 451, l. 4. *Casernesagen*, s. 8 og 43-47.
- 451, l. 14. H.H. Jacobsen: *»Fast i nød«*, s. 217f. og *Opgørelse*.
- 452, l. 1. *Ak, hvor forandret*, s. 92.
- 452, l. 25. Kiørboe: *Min Livsskildring*, s. 32.
- 453, l. 4. Brev fra Klaus Berntsen til Lars Dinesen 7.11.1872 i Dinesens arkiv, RA.
- 453, l. 26. Pontoppidan: *Marketender- og Kirkesagen*, s. 6, jfr. *Folketingsstidende* 1898-99, sp. 1975.
- 454, l. 7. Dahlerup: *Ved Mikrofonen*, s. 13ff., og Dahlerup: *Radio-eventyr*, s. 19-33.

Kilde- og litteraturfortegnelse

1 · UTRYKTE KILDER

Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv

Socialdemokratisk Forbund i Odense

Forhandlingsprotokol, regnskabsprotokol og medlemsprotokoller

Landsarkivet for Fyn

Foreningsarkiver

Afholdslogen Elias

Borgerforeningen i Odense

Fyens Stifts Læseforening

Mændenes Aftenskole

Odense Klub

Odense Understøttelsesforening

Det private Velgørenhedsselskab

Odense Kommunes arkiv

Ligningslister

Sundhedskommissionen, forhandlingsprotokoller og sager hertil

Cirkulærer til intern brug i skolerne 1892-1906

Diverse dokumenter vedr. brandvæsenet 1870-95

Brandsynsrapportprotokoller 1874-89

Fortegnelse over udstedte spiritusbevillinger 1876-1912

Forhandlingsprotokol for indkvarteringskommissionen 1879-1927

Forhandlingsprotokol for udvalg nedsat i anledning af landdistrikternes indlemmelse i købstaden 1873-83.

Andre indlemmelsessager 1882-1907

Odense byfogeds arkiv

Politiprotokol 1895

Odense Herreds dommers arkiv

Realregister til Sanderum sogn, o. 1870-1960

Poul Thestrup. Materiale angående brugsforeninger

Privatarkiver

C.E. Dahlerup

N.E. Hofman (Bang)

Skolebestyrer Hans Rasmussen

Rasmus Sørensen (Optegnelser om liv og arbejde 1824-1890)

Lokallhistorisk afdeling, Odense Centralbibliotek

Protokol for Tylvtæn 1879-1883

Håndværker- og Industriforeningens arkiv, heri p.t. arkivalier for Foreningen i Fruens Bøge

Privatarkiver

Fr. B. Th. Aggebo

Chr. Iversen

Niels Viggo Soltoft

Magna Toft

Udklip fra Revyen, Chicago, 1908 om Fyens Folkebank

Odense Kommune

Ligningslister 1911/12

Odense konservative Vælgerforening

Forhandlingsprotokoller 1884-1907

Rigsarkivet

Finansministeriet, Statistisk Bureau, tælling vedr. arbejdernes levevilkår, Odense 1872

Folketællingslister 1870, 1880, 1890, 1901 og 1911

Generaltolddirektoratet, gruppeordnede toldsager 4.2, årsberetninger for Odense tolddistrikt

Justitsministeriet, 1. kontor, journalsag 2 5794/1884, revisionsberetning vedr. Fyens Folkebanks konkursbo

Sundhedsstyrelsen, medicinalberetninger, Fyens Stiftsfysikat

Privatarkiver

Johannes Clausen

Lars Dinesen

Sofus Høgsbro

F. Meldahl

N. Neergaard

V. Pingel

Carl Ploug

N.J. Termansen

C.F. Tietgen

Ernst Trier

2 · TRYKTE KILDER OG LITTERATUR

Almeentidende

Arbejderen

Damernes Blad

Folkebladet Fylla

Fyens Avis

- Fyens Stiftstidende
 Fyns Social-Demokrat
 Fyns Stifts Landbrugstidende
 Fyns Tidende
 Fyns Venstreblad
 Husmoderens Blad
 Hver 8. Dag
 Illustreret Tidende
 Lærerbladet
 Odense byråds forhandlinger
 Odense Blæksprutten
 Odense vejviser
 Rigsdagstidende
 Statistiske Efterretninger
 Statistiske Meddelelser
 Statistisk Tabelværk
- Ak, hvor forandret. 30 erindringer om livet i det gamle Odense.
 Red. Kurt Dahl Christiansen og Jørgen Thomsen.
 Odense 1983.
- Albrecht, Helge: Odense Musikforening 1866-1966.
 Odense 1966.
- Andersen, Anette: En sammenligning mellem et højreblad –
 Fyens Stiftstidende – og et venstreblad – Fyns Tidende – i
 provisorietiden med en analyse af indhold og tendens. Utrykt
 speciale, Københavns Universitet 1971.
- Andersen, Poul: Odense forenede Skydeselskab 1817-1967.
 Odense 1967.
- Andersen Nexø, Martin: Vejs Ende. København 1939.
- Andrup, G.O.: Af Odense vandforsynings historie.
 Odense 1953.
- Ankerstrøm, A.: Friskolen gennem hundrede Aar III.
 Odense 1949.
- Ansgars Kirke i Odense 1902-1927. Udg. E. Pontoppidan Thys-
 sen. Odense 1927.
- Arbejdernes Aktiebageri, Odense. 25 Aars Virksomhed
 1892-1917. Odense 1917.
- Arbejdernes Fællesforening i Odense 1885-1910. 25 Aars
 Virksomhed. Odense 1910.
- Banke, Jørgen: Oplevelser og Overvejelser. Esbjerg 1944.
- Barsøe, P.: Fra Manddomsaarens Liv og Gerning.
 Odense 1946.
- Barsøe, P.: Fra min Barndom og Ungdom. Odense 1943.
- Beck Danielsen, Kim: Fra sy pige til håndarbejds lærer. Odense
 Fagskoles historie 1910-85. Herning 1985.
- Beretning om Behandlingen af Fyens Folkebanks Konkursbo.
 Odense 1881.
- Beretning til Kreditorerne i Fyens Folkebanks Konkursbo.
 Odense 1878.
- Berntsen, Klaus: Erindringer fra Manddommens Aar. Køben-
 havn 1923.
- Berntsen, Klaus: Odense Amtsskytteforening gennem 25 Aar.
 Odense 1891.
- Berstrand, Erik: Fyens Stifts Patriotiske Selskab. Udsendt i
 anledning af 150-årsjubilæet. Odense 1960.
- Berthelsen, Anders W.: Frispark – om den danske fodbold-
 bevægelses historie. København 1983.
- Bethania i Odense. I Anledning af 50-Aars Jubilæet 1883-1933.
 Odense 1933.
- Blicher, H.: Forslag til Forbedring af Søvejen til Odense.
 Odense 1899.
- Boje, Per: P. Knudsen som social-økonomisk statistiker (Hans-
 Norbert Lahme (red.): P. Knudsen – bidrag til hans politiske
 biografi. Odense 1983).
- Boldklubben af 1913 gennem 25 Aar. Odense 1938.
- Bondesen, P.: Odense Havelodselskab 1893-1918. Odense 1918.
- Borchsenius, Poul: Sød vin og galde. København 1977.
- Borghstrup, Herman: En journalists erindringer. Odense 1965.
- Borre, Egil: Selskabet De danske Forsvarsbrødre for Odense og
 Omegn gennem 50 Aar. 1891-1941. Odense 1941.
- Brandt, Vibeke: Industripalæet (Eskil Arentoft m.fl.: Albani
 Kirke og Torv. Odense 1985).
- Brandt, Vibeke: Sangen om Odense å. Odense 1981.
- Buch, Vilhelm: Kristelig Forening for unge Mænd i Odense gen-
 nem 50 Aar. Odense 1933.
- Burchardt, Jørgen: Provinsindustri. Arbejdspladser på Fåborg-
 egnen de sidste 100 år. Fåborg 1984.
- C., C.: Skafottet. En Røst fra Helvedeshuset. Odense 1869.
- Carlsen-Skiødt, J.C.A.: Blade af mit Livs Billedbog I-II.
 København 1948.
- Casernesagen i Henhold til de imellem Krigsministeriet og
 Odense Byraad førte Forhandlinger. Odense 1877.
- Christensen, Anne: Livserindringer. Odense 1916.
- Christensen, Jørgen Peter: Lønudviklingen inden for dansk
 håndværk og industri 1870-1914 I-II. København 1975.
- Clausen, C.C.: Odense og Omegn (Danske Byer og deres
 Mænd VI). København 1900 (genudgivet med forord og
 registre ved Richard G. Nielsen, Odense 1982).
- Clausen, S.H.: Vejviser for Odense og Omegn. Odense 1863.
- Dahlerup, Aksel: Radio-eventyr. København 1968.
- Dahlerup, Aksel: Ved Mikrofonen: Aksel Dahlerup.
 København 1944.
- Damgaard, A.K.: Om Indskriften udenpaa Sct. Knuds Kirke i
 Odense og dens Restauration i Aaret 1872 (Ny kirkehistoriske
 Samlinger 6, 1872-73, s. 795-820).
- Damgaard, A.K.: Restaurationen af Sct. Knuds Kirke i Odense i
 Aarene 1868-75 (Kirkehistoriske Samlinger 3. række, 1887-89,
 s. 105-43).
- Dansk Arbejdsmands-Forbunds Odense Afdeling A 1885-1935.
 Odense 1935.
- Dansk Tekstilarbejder-Forbunds Afdeling i Odense 1885-1935.
 Odense 1935.
- Danske Byer og Sogne 13. Odense Amtsrads kreds.
 København 1935.
- De danske Statsbaner 1847-1947. Udg. af Generaldirektoratet
 for Statsbanerne. København 1947.
- Drud, J.: Nørregades Friskole gennem 100 år. Odense 1963.
- DSV 40 år. Dalum Socialdemokratisk Vælgerforening.
 Odense 1948.
- Dybdahl, Vagn: Det nye samfund på vej 1871-1913 (Dansk social

- historie 5). København 1982.
- Eigaard, Søren og Kurt Risskov Sørensen: 100 års sammenhold. Fagbevægelsen i Odense 1885-1985. Red. Jørgen Thomsen under medvirken af Kurt Dahl. Odense 1985.
- Elektricitetens Historie I-III. Red. Carl E.H. Dahl m.fl. København 1939-40.
- Eskesen, Morten: Minder og Udsigter fra 40 Aars Skoleliv. Odense 1881.
- Faber, Knud: Personlige Erindringer. København 1949.
- Fode, Henrik m.fl.: Håndværkets kulturhistorie 4. København 1984.
- Folkets Hus A/S. Den ny Forsamlingsbygning 1904-1954. Odense 1954.
- Fortegnelse over Gader og Vejle i Odense Købstad 1917. Odense 1917.
- Frederiksen, Svend: Fynske forsamlingshuse (Fynske årbøger 1976, s. 71-108).
- Friskolefolk I-II. Udg. Anders Uhrskov. København 1931.
- From, Jørgen: Bidrag til Odense Gymnastikforenings Historie i Aarene 1880-1905. Odense 1905.
- Fyens Diskontokasse. Tidsbetragtninger af en Aktionær. Odense 1887.
- Fyens Stifts Sparekasse 1832-1932. Et Festskrift udgivet af Sparekassens Bestyrelse. Odense 1931.
- Gejl, Ib: Et gründerforetagende. Engeldrupværk – en klædefabrik (Erhvervshistorisk årbog 20, 1969, s. 145-73).
- Grandt-Nielsen, Finn: Albani Torv (Eskil Arentoft m.fl.: Albani Kirke og Torv. Odense 1985).
- Grandt-Nielsen, Finn: Odense i fotografiets barndom. Odense 1979.
- Habekost, Kaj: »Foreningen til Opførelse af Alderdoms-Friboliger« og dens virke i Odense indtil år 1900 (Fynske årbøger 1979, s. 86-108).
- Hansen, H.R.: Odense Sømandshjem gennem 25 Aar. Odense 1929.
- Hansen, Hans: Vårturen gennem 75 år. Dansk Typograf-Forbunds Odense Afdeling 1892-1967. Odense 1967.
- Hansen, Ib Vagn: Fra Th. Ellegaard til Palle Lykke. Fynsk cyklesport gennem 75 år 1883-1958. Odense 1958.
- Hansen, Jane E.: Tyende og herskab i Odense 1870-1901. Utrykt speciale, Odense Universitet 1982.
- Hansen, Knud: Odense Havelodselskab 1893-1943. Odense 1943.
- Hansen, Marianne V.: Lønvilkårerne for dansk håndværks og industris arbejdere i årene 1870-1914 med særlig henblik på smede- og maskinarbejdere på virksomheden Phoenix. Utrykt aflønningsopgave, Odense Universitet 1977/78.
- Hansen, Martin N.: Et hundrede Aar. Fyens Stifts Læseforening 1838-1938. Odense 1938.
- Hansen, R.J.: Beretning om Dansk Smede- og Maskinarbejder-Forbunds Odense Afdeling gennem 25 Aar. Odense 1913.
- Hansen, H.R. og Dagmar Carlsen-Skiødt: Kristelig Forening for unge Kvinder i Odense i 50 Aar. Odense 1934.
- Hempel, S.: Lahns Stiftelse 1804-1904. Odense 1904.
- Hempler, Povl: Kommunal levnedsmiddelkontrol. Odense 1982.
- Hertel, Th.: De tre kateketiske Skoler og Mulernes Legatskole. Odense 1899.
- Hey, Frederik L.: Den fynske Telefonsag (Kjøbstadforeningens Tidsskrift 10, 1899, s. 97-112, og 11, 1900, s. 49-52).
- Holbeck, H.St.: Fyens Stiftstidende gennem 150 Aar. Odense 1922.
- Holbeck, H.St.: Mulernes Legatskoles Historie. Odense 1927.
- Holbeck, H.St.: St. Johannes Logen Maria til de tre Hjerter. Odense 1941.
- Holbeck, H.St. (udg.): Odense Bys Historie. Odense 1926.
- Holm, Rie: Dansk Kvindesamfund i Odense 1890-1900. Odense 1981.
- Hundrede år i samfundets tjeneste. Giersings Realskole 1866-1966. Red. Poul Pedersen. Odense 1966.
- Hvidt, Kr.: Danske veje vestpå. København 1976.
- Hyltoft, Ole: Københavns industrialisering 1840-1914. Herning 1984.
- Hyltoft, Ole, Helle Askgaard og Niels Finn Christiansen: Det industrielle Danmark 1840-1914. Herning 1981.
- Højmark, Asger og Uffe Hansen: De grundtvigske Fri- og Valgmængder. Odense 1944.
- I.O.O.F. Loge No. 5. Fyen af Danmark 1882-1932. Odense 1932.
- Isaksen, Birger: Ignatz Breum. En Odense-købmands liv og virke. Odense 1971.
- Isaksen, Birger: Sophus Michaëlis og Odense (Fynske årbøger 1971, s. 116-38).
- Jacobsen, H.H.: »Fast i nød«. Fynske Livregiment 1614-1964. Odense 1964.
- Jacobsen, H.H.: Odense Vognmandslaug 1884-1984. Odense 1984.
- Jacobsen, H.H.: Rektorer og lærere ved Odense Katedralskole 1802-1983. Odense 1985.
- Jahn, Per: Arbejde på Fyn i 100 år. Hans Jørgensen & Son, entreprenører 1880-1980. Odense 1980.
- Jakobsen, Jakob: Provinsiallogen i Odense 1881-1956. Odense 1956.
- Jensen, Anette Vibeke og Niels Kjærside: Socialt udsatte kvinder i Odense 1880-1901. Utrykt speciale, Odense Universitet 1984.
- Jensen, Frovin: Højby Sogns Læseforening. Højby 1928.
- Jensen, J.P.: Valgene til Rigsdagen i 80 Aar. Roskilde 1929.
- Jensen, Niels: Odense Boldklub gennem 50 Aar. Odense 1937.
- Jespersen, Ida: Marie Jørgensen og hendes Skole. Odense 1954.
- Johansen, Hans Chr.: Dansk økonomisk statistik (Danmarks historie 9). København 1985.
- Johansen, Hans Chr.: In- and Out-Migration of Danish Cities 1750-1901. Utrykt afhandling, Odense Universitet 1985.
- Johansen, Hans Chr. og Per Boje: Mekaniseringen af dansk tekstilindustri 1850-1914. Belyst ved eksempler fra Odense (Erhvervshistorisk årbog 31, 1981, s. 52-72).
- Johansen, Hans Chr., Per Boje og Anders Monrad Møller: Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940. Odense 1983.
- Johnsen, F.W.: Fyens Stifts Læseforenings Historie fra 1838 til 1888. Odense 1888.

- Juel Hansen, E.: Bankdirektør Lorenz Bierfreund og hans Slægt. Odense 1942.
- Jünger, O.: Natrenovationen i danske Byer og nogle almindelige Bemærkninger om Renovationsvæsen. København 1893.
- Jørstad, Kim: Postvæsenet i Odense 1684-1983. Odense 1983.
- Jørstad, Kim: Telefonen – 100 år på Fyn 1884-1984. Odense 1984.
- K.F.U.K. 1884-1909 Odense. Odense 1909.
- Kjørboe, Emil: Min Livsskildring. Odense 1925.
- Kreditmarkedsstatistik (Statistiske Undersøgelser nr. 24). København 1969.
- Krogh, Chr. og Anth. Petersen: Officiel Fører under den 18. danske Landmandsforsamling. Odense 1900.
- Kruuse, Jens: Min lykkelige barndom. København 1966.
- KU i Odense gennem 60 år. Odense 1964.
- Kaarsted, Tage og Per Boje: Thomas B. Thrige – primus motor. Odense 1983.
- Lange, Johanne: Hjemliv. Minder fra min Barndom. Odense 1932.
- Larsen, L.: Skiftebehandlingen af Fyns Folkebank og Undersøgelsen imod Bankens Bestyrelse kritisk fremstillet og dokumenteret. København 1883.
- Larsen, Svend: A/S Albani Bryggerierne. Odense 1959.
- Larsen, Svend: Graabrødre Hospital og Kloster i Odense. København 1939.
- Larsen, Svend: Handelsstanden i etatsrådernes by. Odense 1962.
- Larsen, Svend: Et Provinsmuseums Historie. Odense Bys offentlige Samlinger 1860-1935. Odense 1935.
- Larsen, Svend: Sygehuse i Odense før og nu. Odense 1937.
- Lauritsen, J.: Odense og nærmeste Omegn i Billeder og med historisk beskrivende Tekst. Odense 1874.
- Lauritsen, J.: Søvejene til Odense, især den nuværende. Odense 1873.
- Lauritsen, J.: Tilbageblik i Anledning af Halvhundredears-Jubilæet i Foreningen i Fruens Bøge. Odense 1890.
- Lauritsen, J.: Tilbageblik paa Odense Klubs første Aarhundrede (1780-1880). Odense 1880.
- Lehrmann, Ulrik: Læseforening og lejev bibliotek (Fortid og nutid XXXI, 1984, s. 103-28).
- Lillevang, H.: Odense Grundejerforening 1884-1934. Odense 1934.
- von Linstow, S.: FKT gennem 50 Aar. Odense 1950.
- Lohfert, Elsebeth: Skotøjsfremstillingens industrialisering i Danmark 1870-1906. Utrykt speciale, Odense Universitet 1984.
- Løfberg, Yvonne: Enlige kvinders sociale forhold i Odense i 1870. Utrykt speciale, Odense Universitet 1982.
- Madsen, C.O.: Dansk Typograf-Forbund, Odense Afdeling 1881-1931. Odense 1931.
- Marott, Emil: Tidsskildringer. København 1930.
- Mathiesen, Hans Iver Frederik Carl: En Sognepræst. København 1931.
- Med Odense 1. kreds gennem 50 år 1905-1955. Frivilligt Drønge Forbund Odense 1. Red. Chr. W. Jensen og Kai Ove Jensen. Odense 1955.
- Michaëlis, Sophus: Odense. Min Barndoms By. Odense 1928.
- Mikkelsen, Flemming: Industrielle foretagere i Odense omkring 1870 (Erhvervshistorisk årbog 30, 1980, s. 62-123).
- Mikkelsen, Morten: »At græde for dommeren er for sildig«. Kriminalitet i Odense 1850-1880. Utrykt speciale, Odense Universitet 1980.
- Mikkelsen, Morten: Politivæsenet i Odense i perioden 1850-1880 (Fynske årbøger 1981, s. 81-92).
- Mogensen, Bess: De epidemiske sygdomme i Odense i slutningen af forrige århundrede. Utrykt afsløsningsopgave, Odense Universitet 1983.
- Moreau Andersen, F.: Fører i Odense og Omegn. Odense 1903.
- Moreau Andersen, F.: Handelsforeningen i Odense 1862-1912. Odense 1912.
- Moreau Andersen, F. m.fl.: De borgerlige Korps i Odense i det 19. Aarhundrede. Odense 1898.
- Mortensen, Bjarne: Fælles- og tvangsarbejdsanstalten i Odense. Utrykt metodeopgave, Odense Universitet 1977.
- Munchaus Petersen, Holger: Planmæssig ankomst (Danske dampskibe indtil 1870 1). Esbjerg 1983.
- Munchaus Petersen og Jens Lorentzen: Rejsen til Amerika. København 1977.
- Murarbejdsmændenes Fagforening i Odense 1895-1945. Odense 1945.
- Møller, Johannes: Forslag til Odense Skolevæsenes Omordning. Odense 1871.
- Møller, P.: Fyns Forsamlingshus gennem 35 Aar 1900-1935. Odense 1936.
- Møller, P.: Odense Valgmenighed gennem 50 Aar. Odense 1933.
- Møller, Viggo F.: Samliv med mig selv. København 1954.
- Møller Kristensen, Thomas: Fortolkningen af villaen som monument. Langelinie 169. Utrykt metodeopgave, Odense Universitet 1984/85.
- Mørch, Søren: Den ny Danmarkshistorie. København 1982.
- Nielsen, Carl: Min fynske Barndom. Odense 1927.
- Nielsen, Henning og Harry Haue: Fynske folkelige bevægelser. Utrykte foredrag, Folkeuniversitetet i Odense 1980.
- Nielsen, Jørgen: Friskolemøderne eller Fastelavnsmøderne i Odense 1870-86 (Kulturbilleder. Tillæg til Baunen 1908, s. 215-304).
- Nielsen, Richard G.: Odense og dér omkring – set på gamle postkort. Odense 1981.
- Nielsen, Richard G.: Odense på gamle postkort. Odense 1980.
- Nielsen, Sv.J.: Odense Roklub 1904-1944. Odense 1944.
- Nielsen, Wilbour: Fyns Boldspil-Union gennem 50 Aar. Odense 1954.
- Nordahl-Petersen, A.: Andelselskabet Odense offentlige Slagtehus og Eksporthagteri. Odense 1922.
- Norvin, William: Fyens Stifts Læseforening 1838-1908. Odense 1908.
- Nyrop-Christensen, Henrik: Fra det gamle Odense Theater (Fynske minder 1966, s. 33-43).
- Nørregaard, Georg: Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri 1857-99. København 1943.

- Odense. Vor By. Odense 1931.
- Odense Brugsforening 1911-36. Odense 1936.
- Odense Epidemisygehus 1892-1967. Odense 1967.
- Odense Højskoleforening 1896-1921. Red. Johs. Nielsen. Odense 1921.
- Odense Teater 1796-1946. Red. Poul Dreyer. Odense 1946.
- Odense Tekniske Skoles Maskinbygnings-Teknikum 1905-30. Odense 1930.
- Officiel Fortegnelse over danske Krigs- og Handelsskibe. København 1907.
- Olsen, C.: Spredte Træk af Odense Brandvæsens Historie igennem 50 Aar (Brandfare og Brandværn 4, 1924, s. 151-54 og 163-67).
- Opgørelse og Beregning over den ved Opførelsen af Fodfolkestabiliseringen i Odense foranledigede Udgift. Odense 1895.
- Oplysninger om Fabrik- og Haandværks-Arbejdernes Fortjeneste i Odense, meddelte af Arbejderne selv. Odense 1873.
- Ordbog over det danske Sprog IV. Udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1922.
- Othnia Catholica. Festalbum i Anledning af den katolske Menigheds 40-aarige Jubilæum. Odense 1907.
- Oxenvad, Niels: Etatsråd Lotze og kunstsamlingen (Fynske minder 1970, s. 169-84).
- Oxenvad, Niels: Omkring H.C. Andersen-museets tilblivelse (Anderseniana 1970, s. 1-30).
- Paulsen, Ib: - fra en Scrapbog. P.A. Kruuse 1896-1946. Odense 1946.
- Pedersen, Jørgen: Arbejdslønnen i Danmark under skiftende konjunkturer i perioden ca. 1850-1913. København 1930.
- Pedersen, Kirsten Helle: Kampen om Kertemindebanen. Utrykt speciale, Odense Universitet 1976.
- Pedersen, Kirsten Helle: Stationsbyer ved den sydlige del af Svendborgbanen (Årbog 1981 for Svendborg & Omegns Museum, s. 52-63).
- Petersen, Chr. M.K.: Odense Musikforening 1866-1916. Odense 1916.
- Petersen, Emil: Jubilæumsskrift ved Andreas Logen Louises 50-Aars Jubilæum. Odense 1926.
- Petersen, Valdemar: Handelsskolen i Odense fra 1877-1902. Odense 1902.
- Pontoppidan, L.: Marketender- og Kirkesagen i Odense 1898-1899. Helsingør 1902.
- Rasmussen, Hans: Ilden i min esse. København 1977.
- Rasmussen, Hans: Sct. Hans Kirke i Odense. Odense 1903.
- Rasmussen, Hans: Vor Frue Kirke i Odense. Odense 1905.
- Rasmussen, M. og O. Windinge: Odense Tekniske Skole gennem 75 Aar. 1844-1919. Odense 1919.
- Redegørelse for Virksomheden i Foreningen for Afholdelse af populære Foredrag. Ved Foreningens Opløsning udsendt af Bestyrelsen. Odense 1897.
- Riising, Anne: Guds frygt og oplysning (Odense bys historie). Odense 1981.
- Riising, Anne m.fl.: Odense Katedralskoles historie 1283-1983. Odense 1984.
- Risskov Sørensen, Kurt: Tømrere og snedkere 100 år i Odense. Odense 1985.
- Rud, A.J.: Emil Koch. Odense 1935.
- Raahauge-Askegaard, Olaf: Odense Assistentskirkegård igennem 150 år. Odense 1961.
- Samling af Vedtægter, Instruxer og andre Bestemmelser vedrørende den kommunale Styrelse i Odense Købstad. Odense 1900.
- Schaltz Andersen, J.: Arbejdernes Aktiebageri, Odense 1892-1942. Odense 1942.
- Schmidt, Karl: Meddelelser om Skuespil og Theaterforhold i Odense i Anledning af Hundredeårsdagen for den første danske Komedies Opførelse paa Odense Theater 18.11.1896. Odense 1896.
- Schmidt, Karl: Odense Theater 1896-1914. Odense 1914.
- Schovelin, Julius: Fyens Disconto Kasse 1846-1921. Odense 1921.
- Selskabet »Det hvide Kors« gennem 25 Aar. 1893-1918. Odense 1918.
- Siersted, Th.: Kort Oversigt over Odense kommunale Skolevæsens udvikling 1874-1907 (Indbydelsesskrift til de offentlige Aarsprøver i Odense kommunale Skoler April 1908. Odense 1908).
- Smith, Harald: Odense Seminarium gennem 50 Aar. Odense 1945.
- Stabssergent Peter Andersens erindringer (Zise 4, 1981, nr. 3, s. 4-23).
- Stein, H. og J. Johansen: Ved Nedlægningen af Grundstenen til Missionshuset »Bethania« i Odense. Odense 1882.
- Stürup, Henrik: Forslag til Oprettelse af en kommunal Skoletandklinik i Odense. Odense 1908.
- Støberi- og Maskinværkstedarbejdernes Fagforening i Odense 1895-1945. Odense 1945.
- Swane, Jørgen: Familieminder. Muus-Bruun-Faber. Odense 1948.
- Sygekassen af 1857. Festskrift i Anledning af 60 Aars Jubilæet i Odense den 28. Januar 1917. Odense 1916.
- Sørensen, Theodor: Et Bidrag til Belysning af Købstadsarbejderes Vilkår. København 1880.
- Sørensen, Theodor: Børnedødeligheden i forskellige Samfundslag i Danmark. København 1883.
- Tage-Jensen, S.: Danske Kriminalsager 1838-1938. Odense 1942.
- Teilmann, Poul: Arbejderbevægelsen i Odense i 1870'erne. Utrykt speciale, Odense Universitet 1980.
- Thalbitzer, Carl og Svend Larsen: Fyens Disconto Kasse 1846-1946. Odense 1946.
- Thierlein, Alfred: Mulernes Legatskole på Hunderupvej 1893-1968. Odense 1968.
- Thomsen, Niels: Dagbladskonkurrencen 1870-1970 I-II. København 1972.
- Thomsen, S.: Frimureriet på Fyn. Festskrift i Anledning af St. Joh. Logen »Maria til de tre Hjærter«s 100-Aars Jubilæum. Odense 1891.
- Topholm, Jens: Emil Marott. Socialdemokrat med sociale og nationale særstandpunkter. Århus 1980.
- Topholm, Jens: Fyns Social-Demokrat 1896-1920 (Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie 14, 1980, s. 5-22).

- Topp, Kylie: Dengang i Odense. Min barndoms by i ord og billeder. Odense 1981.
- Trautner, T.M.: Kort Beskrivelse af Fyens Stift og dets Kjøbstæder i hygiejnisk Henseende. Odense 1888.
- Treuga Dei. Træk af Odd-Fellow Loge Nr. 36 Treuga Deis historie. Red. Viggo Madsen. Odense 1984.
- Vellev, Jens: Helgenskrinene i Sct. Knud i Odense. Højbjerg 1982.
- Venstres Ungdom for Odense og Omegn 1911-36. Odense 1936.
- Viinholt-Nielsen, Lars: Odense-Svendborgbanen 1876-1976. Odense 1976.
- Vor Frelzers Kirke 1909-1959. Odense 1959.
- Wad, G.L. og Holger Hansen: Odense kongelig privilegerede borgerlige Skyttelav 1704-1904. Odense 1904. Suppleret ved J.C. Madsen 1947.
- Weishaupt, J.: Frivilligt Drenges Forbund Odense 1. Kreds. Odense 1930.
- Wentrup, Olaf: Gamle Odense. Odense 1943.
- Wentrup, Olaf: Sejle op ad åen. Odense 1966.
- Willerslev, Richard: Københavnske fabriksarbejders og arbejdsmænds vilkår omkring 1870 (Historiske Meddelelser om København 4. række, II, 1949-52, s. 97-132).
- Willerslev, Richard: Københavnske maskinarbejders løn- og indkomstforhold 1850-1914 (Acta Jutlandica XXX, supplementum B). Århus 1958.
- Windeballe, Erling: Jernbanegade Skole. Odense 1980.
- Winkel, Rikard William: Banede Veje. København 1930.
- Winteler, Louise: Minder fra et langt Liv. Udg. Vincens Strøm. Odense 1925.
- Øllgaard, Hans: Odensepræsten Emil Koch. København 1970.
- Aagesen, Aage: Geografiske studier over jernbanerne i Danmark. København 1949.
- 25 Aar K.F.U.M. Odense 1883-1908. Odense 1908.

Navneregister

Registret omfatter siderne 9-457. Medtaget er personnavne i tekst og billedtekster, men ikke navne på fotografier m.v. Firmanavn må normalt søges under grundlæggerens navn.

- Abel, Carl, gymnastiklærer, 419
Aggebo, Frederik Bielefeldt Theodor, politibetjent, 443
Alberti, C.C., politiker, 313
Alberti, P.A., justitsminister, 308f., 365
Allerup, Emanuel, fabrikant, 78f., 316
Allerup, Emil, fabrikant, 79, 411
Allerup, Georg, fabrikant, 85
Allerup, Harald, fabrikant, 78f., 85
Allerup, M.P., jernstøber, 36f., 78f., 83, 85, 147, 181ff., 191, 441
Almind, Emma, telefonistinde, 257f.
Almind, Jens Andreas, tømrersvend, 256f.
Almind, Maren (f. Jensen), 256f.
Andersen, A.N., landinspektør, 323f., 349, 356
Andersen, H.C., forfatter, 123, 292, 306, 397, 400-03
Andersen, Kirsten, 362
Andersen, Knud, kalkværksbestyrer, 356
Andersen, Lauritz, kulhandler, 118, 147
Andersen, Signe, 364
Andersen-Rosendal, Johan Frederik, proprietær, 356f., 433
Andersen, brødrene, herreekviperingshandlere, 120
Aschlund, A., mineralvandsfabrikant, 58
- Bagger, Carl, redaktør, forfatter, 429
Balslev, C.F., biskop, 379
Balslev, R.L., sognepræst, 434
Bang, Gustav, historiker, 355, 358, 366
Bardenfleth, V., kultusminister, 351, 354
Barsøe, P., kapellan, 435
Bast, Anton, metodistpræst, 335, 357
Baumgarten, Peder, købmand, 175, 178
Beierholm, P., tobakshandler, 87
Bell, Graham, opfinder, 175
Bembé, A., møbelfabrikant, 106
Bender, P., konditor, 231
Benzon, Chr., kammerherre, 403
Berg, Chresten, politiker, 311, 313, 327
Berg, Claus, billedskærer, 439
Berntsen, Klaus, konseilspræsident, 140, 142, 313, 368, 413, 453
Bierfreund, Carl, cigarfabrikant, 77
Bierfreund, Lorenz, bankdirektør, 45-50, 61, 77, 84, 90, 129, 131, 136-40, 154, 181f., 184f., 191, 311, 313, 315f., 323, 325f., 342ff.
Bille, Har., gæstgiver, 325
Bille-Brahe, Frantz Preben, baron, 169
Birkedal, Holger, oberst, 171
Bissen, H.V., billedhugger, 382
Black, Johannes, uldspinder, 47
- Blicher, N.H., stadsingeniør, 103f., 161ff., 241, 245, 292, 302f.
Bloch, Valdemar, borgmester, 305, 366
Blumensaadt, Axel, 166
Blumensaadt, N.N., sæbesyder, 82
Bojsen, Frede, politiker, 142, 311, 327
Borch, Martin, kgl. bygningsinspektør, 401
Borch, Th., prokurator, 140ff., 315
Brahm, Valborg, 365
Bramsen, Ludvig, direktør, 358
Brandt, Morten Kisbye, farver, klædefabrikant, 47-50, 82, 90, 184, 211
Brandt, Preben Lihme, klædefabrikant, 47f., 84
Brandt, Søren Chr., klædefabrikant, 41, 81, 265, 271
Breinholt, B.V., ingeniør, 78
Bresemann, S., redaktør, 333
Breum, Ignatz, købmand, 129, 364
Breum, Sophie, forfatterinde, 364
Brix, Hans, professor, 401
Brodrüch, Fr., bomuldsvæver, 45
Broge, Hans, grosserer, 130
Burmeister, C.C., skibsværftsdirektør, 54
Busch, A., præst, 435
Busch, H., smedemester, 108
Bülow, C., byfoged, 196
- Carlsen-Skiødt, J.C.A., folketingsmand, 435
Caspersen, Chr. L., fagforeningsformand, 333
Chaplin, Charlie, skuespiller, 9
Christensen, C., brandinspektør, 445
Christensen, J.C., politiker, 359, 365, 440, 453
Christensen, J.L., grosserer, etatsråd, 397f.
Christensen, P., entreprenør, 139f.
Christian II, konge, 439
Christian V, konge, 444
Christian IX, konge, 139, 334, 344, 361, 439
Christiansen, Emil, guldsmed, 323f., 332, 342-51, 354f., 414, 416
Christiansen, Rasmus, forpagter, 355
Christophersen, guldsmed, 72
Christophersen, F., købmand, brændevinsbrænder, 58f., 180f., 320, 326
Clausen, Johs., præst, 364
Cortes, Th., teaterdirektør, 395, 397
Crome (Crome & Goldschmidt), 124
- Dahlerup, Aksel, programdirektør, 454
Dahlerup, C.E., herredsfoged, 141, 322

- Damgaard, A.K., stiftsprovst, 312f., 439f.
 Danielsen, R.C., sagfører, 240
 Demant, H., symaskinefabrikant, 38f., 84
 Dencke, Andreas, bomuldsvæver, 45
 Dessau, Harry, fabrikant (Mogensen & Dessau), 46, 73, 80f., 184
 Dessau, M., direktør, 56
 Dinesen, Lars, politiker, 313, 342, 345f., 349f.
 Dithmer, Ludvig, borgmester, 305, 353, 356, 366, 401
 Dorch, Cl., klædefabrikant (Dorchs Klædefabrik), 47, 391
 Drachmann, Holger, forfatter, 413
 Dreyer, J.C., redaktør, 61, 201f., 306, 310, 315, 323f., 343ff., 349f., 353f., 364, 415, 418, 429, 451
 Dreyer, Morten, redaktør, 202, 345, 397, 411, 418, 429
 Dyhr, S.B.W., driftsbestyrer, 316f., 324
 Dæhnfeldt, Chr., direktør, 397, 422
- Elisabeth, dronning, 439
 Ellegaard, Peter, cykelhandler, 419
 Ellegaard, Thorvald, cykelrytter, 419f.
 Elmholt, P.V., redaktør, 431
 Engelstoft, C.T., biskop, 241, 247, 273, 316
 Ericsson, L.M., industrimand, 178
 Ernst, J.F., oberstløjtnant, 310
 Eskesen, Morten, friskolemand, 385, 434
 Esmann, E.F., grosserer, 61, 117f., 130
 Estrup, J.B.S., konseilspræsident, 313f., 323, 343f., 350f., 354
 Etlar, Carit, forfatter, 413
 Ewald, H.F., forfatter, 413
- Faber, C.G.V., adjunkt, 399
 Faber, M.T.F., købmand, 118f.
 Faber, V., konsul, 112
 Falbe-Hansen, V., professor, 309, 313f., 342
 Fausing, Pauli G., skotøjshandler, 99
 Frederik VIII, konge, 361
 Frederiksen, F.W.F., brandinspektør, 445
 Frederiksen, Saxe, arbejdsmand, 443
 Friis, Carl, manufakturhandler, 121
 Fuhrmann, madam, gadehandler, 128
- Geleff, Poul, socialistfører, 328, 331
 Giersing, F.F., skolemand (Giersings Realskole), 384f., 401, 446
 Goldschmidt (Crome & Goldschmidt), 124
 Gregersen, H.L.G., bogholder, 140f.
 Gregersen, Nic., skolemand (Gregersens Skole), 384, 436
 Grundtmann, C.E., uldspinder, 181
 Grundtvig, N.F.S., forfatter, 435
 Grupe, Hjalmar, boghandler, 125
 Guldbrandsen, Niels, lærer, 431
 Gædecken, E., købmand, 118
- Hagen, C., litograf (Hagen & Sørensen), 70
 Hagen, P., stentrykker (Hagen & Sievertsen), 68f., 82, 136
 Hammer, J., generalmajor, 451
- Hansen, frøken, 90
 Hansen, madam, gæstgiver, 388
 Hansen, Charles, ingeniør, 78
 Hansen, Chr., regnelærer, 347f.
 Hansen, Christiane, arrestant, 444
 Hansen, Emil Chr., laboratorieførstander, 60f.
 Hansen, H.C., bødker, 360
 Hansen, H.P., karetmager, 97
 Hansen, Hans Chr., skoledreng, 442
 Hansen, Hendrik, murer, 270
 Hansen, Holger, snedkermester, 316
 Hansen, I.A., politiker, 311, 313
 Hansen, J.J., prokurator, 313
 Hansen, Jens, tømrermester, 261
 Hansen, Karen Dorthea, 261
 Hansen, Marie, syerske, 193
 Hansen, N.J., snedker, 240
 Hansen, Nathalie, syerske, 193
 Hansen, Niels, møbel- og spejlfabrikant, 105
 Hansen, Niels, røgter, 165
 Hansen, Niels Christian, købmand, 28
 Hansen, Octavius, overretssagfører, 311ff., 318, 326
 Hansen, Peter, maskinfabrikant (Hansen & Meibom), 39
 Hansen, Poul, murermester, 320
 Hansen, Rasmus, boghandler, 135
 Harder, J.W.J., gæstgiver, 332
 Heslund, A., læge, 324
 Hasselriis, Louis, billedhugger, 401f.
 Hastrup, Frederik Julius, cand. theol., 140ff.
 Haugsted, A., kæmner, kancelliråd, 316
 Haugsted, Wilh., arkitekt, 316, 324, 347, 422
 Hedemann, M.S.F., oberstløjtnant, 313f., 342-47, 349
 Heiberg, J.A., provst, 294
 Heiberg, J.L., forfatter, 395
 Hein, Julie, skoleleder (Julie Heins Pigeskole), 390
 Helm-Petersen, S.F., boghandler, 323f.
 Helsengreen, Albert, teaterdirektør, 393
 Helweg, H., stadslæge, 275
 Helweg, Ludvig, præst, 385, 434ff.
 Hempel, Christian, landinspektør, 436
 Hempel, Morten C., redaktør, 310, 429
 Hempel, Søren, klædefabrikant, 47, 324f., 344, 415
 Hennings, Chr., grosserer, 397
 Henriksen, R., rektor, 388
 Henriques, Axel, forfatter, 308
 Herholdt, J.D., professor, 318ff.
 Hertel, M. Th., overlærer, 294, 377f., 436
 Hertz, Henrik, forfatter, 395
 Hey, Fr. L., konsul, 125, 133, 177f., 308, 352-57, 436, 440
 Hindenburg, A., overretsassessor, 344
 Hjorth, G., løjtnant, 348
 Holberg, Ludvig, forfatter, 395
 Holberg, Ludvig, overretssagfører, 344
 Holm, P., politiker, 142
 Honoré, H., forretningsfører, 351

- Hornemann, Emil, læge 73
 Hostrup, C., forfatter, 395
 Houke (el. Houcke), brødrene, gøglere, 393
 Høgsbro, Sofus, politiker, 310f.
 Høj-Jensen, A., redaktør, 433
 Hørlück, Henriette, skoleleder (Frøken Hørlücks Skole), 360
 Hørup, Viggo, politiker, 327
 Høybye, H.J., kæmner, 198
- Ibsen, Henrik, dramatiker, 395
 Iversen, Christian, snedker, 105ff.
 Iversen, H. Chr., fagforeningsformand, 330
- Jacobsen, C., stolemager, 333, 351, 355
 Jacobsen, C.S., bestyrer, 342
 Jacobsen, N., arkitekt, 285, 360, 439
 Jensdatter, Ane, 339
 Jensen, brødrene, tobaksfabrikanter, 64
 Jensen, Emma, 241
 Jensen, Frederik, skuespiller, 397
 Jensen, H.C., skræddermester, 316
 Jensen, Harald, litograf, 434
 Jensen, Harald, typografformand, 337f.
 Jensen, Jens, maler, borgmester, 345, 347
 Jensen, Kathrine, lærerinde, 365
 Jensen, Maren (g. Almind), 256f.
 Jensen, Sophie Frederikke, skuespillerinde, 392
 Jespersen, Chr., købmand, 324
 Jespersen, Holger Chr., proprietær, 335f.
 Jochimsen, Th., stadsingeniør, 290, 292, 324f.
 Johansen, J., sognepræst, 434f.
 Johansen, J.F., fattiginspektør, 227, 323
 Johansen, Niels Peter, snedkersvend, 445
 Johnsen, F.W., adjunkt, 389
 Juul-Brockdorff, Carl Fr. Sophus Vilh., baron, 169
 Jürgensen, L.B., handlende, 123
 Jørgensen, C.A.F., revyforfatter, 402
 Jørgensen, Hans, entreprenør, 19f., 95
 Jørgensen, Karen, bestyrerinde (Højskolehjemmet), 437f.
 Jørgensen, Marie, skoleleder (Marie Jørgensens Skole), 387
 Jørgensen, N., børstenbindersvend, 404
 Jørgensen, Poul, brændevinsbrænder (Poul Jørgensens Sønner), 58f., 89, 118, 424
 Jørgensen, S., lærer, 140
 Jørgensen, Sophie, byrådsmedlem, 365
- Kaufmann, Wilhelm, krigsminister, 344
 Kier, F., driftsbestyrer, 316, 365, 410
 Kiær (Mohr & Kiær), 137
 Knudsen, C., sagfører, 316, 356
 Knudsen, C.F.A., symaskinefabrikant, 41
 Kiørboe, Emil, kreditforeningsdirektør, 308, 316, 326, 452
 Knudsen, J.L., overretssagfører, 345
 Knudsen, Marie, 30
 Knudsen, Marius, brøndborer (Marius Knudsens maskinværksted), 85, 96
- Knudsen, P., politiker, 229
 Koch, Emil, præst, 435-38
 Koch, Johan George Christopher Frederiksen, borgmester, 61, 140f., 305f., 310-13, 317-20, 323f., 343f., 346ff., 351f., 354, 364, 377, 415
 Koch, Robert, læge, 278
 Kold, Chr., højskoleforstander, 430, 434
 Koopmann, J.D., slagteriejær, 55ff.
 Krag, F., sparekassedirektør, 324, 342f., 377
 Kragh, P.H., overlærer, 324f.
 Krebs, Fr., stiftsfysikus, 179ff., 275f., 312
 Kruuse, Jens, forfatter, 360
 Kruuse, P.A., konsul, 117, 135, 360
 Kuhr, J.N., translator, 325
 Kühle, S.A. van der Aa, fabrikant, 355
 Küster, G.V.A., eksportør, 56
- Lagoni, dampbrænder, 58
 Lagoni, Otto, skuespiller, 392
 Lahn, Johan Matthias, handskehandler, 389
 Lange, Jacob, forstander, 360
 Langen, Eugen, maskinfabrikant, 70
 Langkilde, C.C., proprietær, 137
 Langkilde, N.W., proprietær, 288
 Larsen, A.F., stolefabrikant, 85
 Larsen, C., landinspektør, 299
 Larsen, H., entreprenør, 171
 Larsen, Lars, handskefabrikant, 139-42, 310f., 321
 Larsen, Niels, vognmand, 408
 Lendorf, C., arkitekt, 318ff., 346, 370
 Limkilde, Ludvig, købmand, 393
 Ling, P.H., gymnastikpædagog, 418
 Lohse, Anna, lærerinde, 363f., 387
 Lorentzen, C., redaktør, 422, 433
 Lotze, G., apoteker, 41, 201, 206, 306, 315, 323f., 344, 346ff., 353, 399f., 451
 Louise, kronprinsesse, 415
 Lund, C.F.V., urmager, 347
 Løndahl, L.Chr., bagermester, 229
 Løngreen, Wilh., blikvarefabrikant, 81f.
 Lowc, Johs., skoleinspektør, 360
- Madsen, J., gæstgiver, 333, 336
 Madsen-Halsted, P.M., kaptajn, 355, 357f., 366
 Mægaard, Wilh. R., købmand, 118f.
 Marott, Emil, redaktør, 216, 330, 334ff., 338, 350, 354-58, 366, 368, 432
 Mazanti, W.H., postkontrollør, 366
 Meibom, F., maskinfabrikant, 39
 Meldal, P.C., farver, 290
 Meyer, Johanne, kvindesagsforkæmper, 363
 Michaëlis, Sophus, forfatter, 397, 399
 Mikkelsen, F.M., bødker, 96
 Mikkelsen, Hansine (g. Hansen), 443
 Milo, Chr., bogtrykker, 201, 316, 326

- Milo, Hans Chr. Andr., bogtrykker, 326
Minden, Th., bogholder, 348
Mogensen, Chr., tekstilfabrikant (Mogensen & Dessau), 45ff., 50, 73, 80f., 84, 269, 346
Mohr (Mohr & Kiær), 137
Monberg, P., arkitekt, 171, 376
Moreau-Andersen, L.F., redaktionssekretær, 358
Mortensen, C.A., æskefabrikant, 69
Mortensen, Mads, maskinfabrikant, 85f., 293f.
Mortensen, Sophus, restauratør, 167
Mourier, Louis, borgmester, 305, 315
Münter, Frederik, amtsforvalter, 349, 354
Møller, A.P., skibsreder, 76
Møller, H.L., dr. phil., 366f.
Møller, Johannes, inspektør, præst, 312, 331f., 369f., 372, 435
Mønsted, Otto, margarinefabrikant, 124
- Nanke, Charles, borgmester, 355, 358
Neckelmann, Emil, maskinfabrikant, 42f., 81, 83, 262ff., 357
Neergaard, Niels, statsminister, 356
Nielsen, Carl, komponist, 448
Nielsen, Chr., trikotagefabrikant, 50
Nielsen, Fr., biskop, 415
Nielsen, Hans, redaktionssekretær, 357
Nielsen, Hans, tobaksfabrikant, 64f., 82f., 91
Nielsen, Henrik, grosserer, 397
Nielsen, Jørgen, købmand, 140f.
Nielsen, Karoline, 364
Nielsen, Lars, skomagermester, 98
Nielsen, N., fyrbøder, 360
Nielsen, Nik., forfatter, 379
Nielsen, P.B., tømremester, 352
Nielsen, R., boghandler, 139f.
Nielsen, Søren, husmand, 339
Nygaard, Fr., præst, 437
Nygaard, P.H., redaktør, 430
- Officers-Stine, se Andersen, Kirsten
Oldenburg, V., byfoged, politimester, 140f., 143
Olsen, Sigvald, cigararbejder, 350
Olufsen, Chr., forfatter, 397
Otto, N.A., maskinfabrikant, 70
- Pagh, J.C.L., sadelmager, 316
Pedersen, Jørgen, redaktør, 61, 356, 429f.
Pedersen, K.A., arbejdsmand, 188
Pedersen, Niels, smedsvend, 255
Pedersen, A.N., stolemager, 328ff., 352
Pedersen, Chr., snedkermester, 360
Pedersen, Chr. M.K., museumsinspektør, 401
Pedersen, H. Chr., købmand, borgmester, 365
Pedersen, H.P., forretningsfører, 52, 337
Pedersen, J.C., købmand, 360
Pedersen, J.P., mølleriejær, 355
Petersen, J. Vilhelm, arkitekt, 270, 435
- Petersen, P., farver, 328
Petersen, P.J., rektor, 388
Petersen, Rasmus, brandmajor, tømremester, 315, 324, 445
Petersen, Rasmus, husmand, bødker, 347
Petersen, Valdemar, handelsskoleleder, 390
Petersen, Wilhelm, etatsråd, 311ff., 315, 319
Petri, A., amtsvejsinspektør, 270
Pio, Louis, socialistleder, 179
Ploug, Carl, redaktør, 311
Pontoppidan, Henrik, forfatter, 413
Pontoppidan, Ludvig, oberst, 453
Prøvensen, Anna, danskeskoleejer, 407
Prøvensen, M., bankdirektør, grosserer, 140, 326
- Rasmussen, August, teaterforpagter, 396
Rasmussen, Carl, tømrer, bageribestyrelse, 52, 336, 338
Rasmussen, H., jernstøber (H. Rasmussen & Co.), 35ff., 78, 83f., 90, 184
Rasmussen, J.V., stabssergent, gymnastiklærer, 382, 454
Rasmussen, Jens, overretssagfører, 216, 327, 360, 365, 387
Rasmussen, Joh. F., grosserer, 136f.
Rasmussen, Karoline, skoleleder (Karoline Rasmussens Skole), 386
Rasmussen, Kirstine, skoleleder, 386
Rasmussen, L.D., typograf, 25, 334f., 360, 366ff.
Rasmussen, Mads, konserverfabrikant, 365
Rasmussen, Magna (g. Toft), 387
Rasmussen, N.C., bødker, 404
Rasmussen, P.C., manufakturhandler, 121
Rasmussen, Poul, overretssagfører, 366
Rasmussen, Valentin, urmager, 319, 414
Rosen, Anton, arkitekt, 258
Roulund, Johan P., fabrikant, 354
Rud, A.J., sognepræst, 365, 436, 440
Rømler, A., grosserer, 130
Rønno, Eiler, adelsmand, 401
Raabye, S.J., kaptajn, 315, 324
Raasløff, Waldemar, diplomat, 311f.
- Sabroe, C.T., brygger, 355
Sams, M.M., konditor, 416
Scavenius, Jacob, kultusminister, 354f.
Schaub (Schaub & Co.), 57
Schjotz, Th., brygger, 201
Schmidt, Eugenie, handelsskoleleder, 364
Schmidt, Frida, lærerinde, 363f., 428
Schmidt, Karl, overlærer, 347, 377, 395, 398
Schmidt, Methea S.M., lærerinde, 375
Schnakenburg, C.H., etatsråd, 341
Schnakenburg, E.E., teglværksejer, 340f.
Schrum, Ludvig, borgmester, 344
Schroder, A.V., skomagere, 72
Schroder, Joh. W., hvidtølsbrygger, 85
Schultz, Sophus T., sagfører, 326
Schwanenflügel, E., arkitekt, 91, 270

- Sick, Chr., overlærer, 312, 331
 Siersted, Theodor, skoleinspektør, 372f.
 Sievertsen, C., stentrykker (Hagen & Sievertsen), 68f., 82, 136
 Simony, J.F., borgmester, 305, 352f.
 Slengerik, Carl, redaktør, 335
 Smith, Ivar, grosserer (Smith & Co.), 39, 41f.
 Smith, Max, sagfører, 420
 Soltoft, Niels Viggo, 382f.
 Sonne, H. Chr., pastor, 441
 Steenbuch, Th., sognepræst, 434
 Stephan, Lauritz, forfatter, 402
 Stokkebye, Erik P., cigar- og tobaksfabrikant, 63f.
 Stokkebye, J.J., købmand, 118
 Strøm, R., højesteretssagfører, 342ff.
 Stürup, Henrik, tandlæge, 380
 Svendsen, socialdemokrat, 333
 Svejstrup, Poul, protokolsekretær, 347, 350
 Sørensen, H., vægfabrikant, smed, 312f., 321
 Sørensen, M., stentrykker, 357
 Sørensen, Mar., direktør (Hagen & Sørensen), 70
 Sørensen, Rasmus, 339ff.
- Theede, brødrene, spinderiejere, 84
 Thillerup, Fr., bogtrykker, 69, 266
 Thomsen, Niels, seminarieleder, 390
 Thomsen, Th. M., farvehandler, 408
 Thrane, H.P., murermester, 316
 Thrige, Thomas B., fabrikant, 20, 37, 39-43, 53, 71f., 75, 77, 84f., 91, 219, 365, 449, 452
 Tietgen, C.F., finansmand, 53, 58, 306, 311, 314, 439
 Topp, M.N., litograf, biografdirektør, 153, 255, 306
- Torup, J.M., skoleinspektør, 372
 Trautner, Th., stiftsfysikus, 325
 Trolle, Carl, kaptajn, 358
 Tychsen, brødrene, sukkervarefabrikanter, 81, 245, 293, 316
 Tørring, N.F., tobaksfabrikant, 64f., 84
- Ulrich, E., restauratør, 324
 Ulsted, A. Chr., herreekviperingshandler, 101
- Valeur, Johannes, købmand, 321, 327, 337, 345, 347f., 351, 354
 Valkendorf, Henning, lensmand, 439
 Vaupell, Otto, oberst, 310
 Verne, Jules, forfatter, 413
 Vett, Emil, købmand (Wessel & Vett), 124
 Villumsen, J.G., kæmner, 198
- Wain, W., maskinfabrikant (Burmeister & Wain), 54
 Weimann, Joh., købmand, 209
 Werenberg, A., skotøjshandler, 100
 Werner, I. Vilh., borgmester, 336, 338, 426
 Werner, Marie, 338
 Wessel, Th., købmand, (Wessel & Vett), 124
 Wilhelmi, Emilius, komponist, 402
 Windel, A.N., tobaksfabrikant, 64, 330
 Winteler, Louise, skoleleder, 386ff.
- Wulff, Julius, sekretær, 358
- Zahle, P. Chr., politiker, 313
- Øllgaard, Hans, biskop, 436

Moderne tider kom til Odense i årene fra 1868 til 1914. Jernbanen over Fyn var netop anlagt og den første dampskibsroute etableret, og på industriens område anlagdes i begyndelsen af 1870'erne flere store fabrikker i byen. Grunden blev lagt til større produktion og øget velstand.

Men den øgede velstand blev langt fra ligeligt fordelt, og socialt blev byen opdelt på en ny måde med borgerskabet boende i det nyanlagte Hunderupkvarter i lys og luft syd for byen og arbejderklassen andre steder, nær industrikvarterne, der blev anlagt i tilknytning til havn og jernbane.

Politisk forblev etatsrådernes by konservativ længe efter, at de fleste andre danske byer havde fået socialdemokratisk styre, og først i 1913 havde Socialdemokratiet vundet begge folketingsvalgkredse fra Højre.

På fritidslivets område kunne Odenseborgerne glæde sig over de nye biografer, Læseforeningen og dens romantiske have, der kun var for de udvalgte, eller over et eller flere baller i Fruens Bøge – »Sejle op ad åen...« er en Odense-sang fra denne tid.

Moderne tider er syvende bind af det store værk, som Odense byråd har sat i gang som optakt til byens 1000 års jubilæum i 1988. Fynske historikere skildrer i ti bind – et hvert år indtil jubilæet – Odenseområdets historie fra arilds tid til vor. Værket bygger på de nyeste forskningsresultater, men samtidig skrives det på en populær måde og er rigt illustreret. Der lægges vægt på at skildre alle sider af byens og befolkningens liv.

I KOMMISSION HOS ODENSE UNIVERSITETSFORLAG